

A.CH.BOBOYEV

**IQTISODIY GEOGRAFIYA VA
EKOLOGIYA**

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
BUXORO MUXANDISLIK-TEXNOLOGIYASI
INSTITUTI

A.CH.BOBOYEV

IQTISODIY GEOGRAFIYA VA
EKOLOGIYA

(5232900 - Ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish

(tarmoqlar va sohalar bo'yicha) va

5230200 –Menejment (tarmoqlar va sohalar)

bakalavriat ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar
uchun o'quv qo'llanma)

Toshkent-2021

Taqrizchilar:**i.f.d. prof. Nizomov A.B.****i.f.n. dots. Yavmutov D.Sh.****АНОТАЦИЯ**

Mazkur o'quv qo'llanma namunaviy dastur asosida tuzilgan. O'quv qo'llanmada «Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fanining predmeti, maqsadi va vazifalari, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirishning omillari hamda tamoyillari, hozirgi zamon dunyo siyosiy va iqtisodiy xaritasi, dunyo aholisi geografiyasi va undagi o'zgarishlar, jahon xo'jaligi geografiyasi, O'zbekistonning jahon xo'jaligi tizimidagi o'rni, tabiiy resurs salohiyati, ulardan oqilona foydalanish, aholisi va mehnat resurslari hamda bandligi muammolari, O'zbekistonning sanoat, qishloq xo'jalik, transporti, infrastrukturasi va tashqi iqtisodiy aloqalar geografiyasi, O'zbekistonning iqtisodiy geografik rayonlari va yirik tabiiy iqtisodiy mintaqalari, biosfera, ekologik tizim va ekologik omillar, tabiatdan foydalanishning iqtisodiy mexanizmi, tabiat komponentlaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishning ekologik-iqtisodiy asoslari, geoekologiya muammolar va ularning echimi, O'zbekistondagi tarkib topgan ekologik vaziyatlar va ekologik xavfsizlikni ta'minlash to'g'risidagi mavzular yoritilgan bo'lib, oliy ta'lim tizimida iqtisodiy yo'nalishda ta'lim olayotgan bakalavrlar uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya qilinadi.

АНОТАЦИЯ

Данное учебное пособие основано на стандартной учебной программе. Учебное пособие освещает предмет, цели и задачи предмета «Экономическая география и экология», факторы и принципы размещения и развития производительных сил, политическую и экономическую карту современного мира, географию населения и изменения в ней, географию мирового хозяйства, роль Узбекистана в системе мирового хозяйства, потенциал природных ресурсов, их рациональное использование, проблемы населения и трудовых ресурсов и занятости, география промышленности, сельского хозяйства, транспорта, инфраструктуры и внешнеэкономических связей Узбекистана, экономико-географические районы и крупные природно-экономические районы Узбекистана, биосферу, экологическая систему и экологические факторы, экономический механизм природопользования, эколого-экономические основы использования и охраны природных компонентов, геоэкологические проблемы и пути их решения, текущую экологическую ситуацию и экологическую безопасность в Узбекистане и рекомендуется в качестве учебного пособия для бакалавров, изучающих экономику в высших учебных заведениях.

ANOTATION

This tutorial is based on the standard curriculum. The manual covers the subject, goals and objectives of the subject "Economic geography and ecology", factors and principles of the location and development of productive forces, the political and economic map of the modern world, the geography of the population and changes in it, the geography of the world economy, the role of Uzbekistan in the world economy, potential of natural resources, their rational use, problems of the population and labor resources and employment, the geography of industry, agriculture, transport, infrastructure and foreign economic relations of Uzbekistan, economic and geographical regions and large natural and economic regions of Uzbekistan, biosphere, ecological system and environmental factors, economic mechanism of nature management, ecological and economic foundations for the use and protection of natural components, geoecological problems and ways to solve them, the current ecological situation and ecological safety in Uzbekistan and is recommended as a textbook for bachelors, study students of economics in higher educational institutions.

KIRISH

Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab mamlakatimizda ta'lim sohasini rivojlantirishga davlat siyosati darajasida qaralib, jahon miqiyosida "O'zbek model"i deb atalgan uzluksiz ta'lim tizimi yaratildi. Ta'limning barcha turlarini rivojlantirish bo'yicha salmoqli natijalarga erishilib, jumladan, tubdan yangilangan oliy ta'lim tizimi yaratilib, iqtisodiyotni mutlaqo yangi asosda tashkil etish va yanada erkinlashtirish, uning huquqiy asoslarini takomillashtirish, ishlab chiqarishni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish bo'yicha qator qonunlar, farmon va qarorlar, puxta o'ylangan dasturlar qabul qilinib, izchil amalga oshirilmoqda.

O'zbekistonda qabul qilingan Kadrlar tayyorlash milliy dasturini bosqichma-bosqich amalga joriy etish natijasida tubdan yangi toifadagi oliy ta'lim tizimi yaratildi, zamonaviy ilmiy - texnika talablariga mos keladigan mutaxassislar tayyorlash yo'lga qo'yilgan bo'lsada, biroq milliy iqtisodiyotimizning kadrlarga bo'lgan talabini qondirish, mutaxassislar tayyorlashning sifatini oshirish, ixtisosliklar turini bozor talablaridan kelib chiqib takomillashtirishda, bitiruvchilarning raqobatbardoshligi va ishga joylashishida ayrim muammolar mavjud. Bu fikrlar iqtisodiy ta'lim tizimi tomonidan tayyorlanayotgan kadrlarga ham to'laligicha tegishlidir¹.

Bilimlarga asoslangan iqtisodiyotning shakllanishi, globallashtirish jarayonining tezlashuvi hamda jahon bozorida raqobat muhitining keskinlashuvi sharoitida ilmiy tadqiqotlar samarasini oshirish, yangi bilimlarni egallash, kadrlar tayyorlash sifatini oshirish, innovatsiyalarni tezkor amaliyotga joriy etish, akkumulyatsiyalashgan yangi bilimlarni iqtisodiy o'sishning asosiy omiliga aylantirish barcha rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarning hozirgi kundagi muhim vazifalaridan biridir.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"²gi, "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida"gi Qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining

¹ Shavkat Mirziyovning O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutqi // Xalq so'zi, 2016 yil 15 dekabr, №247 (6682).

² O'zbekiston Respublikasining qonuni, 2020 yil 23 sentyabrda №O'RQ.

2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 11 iyuldagi PF-5763-son «Oliy va o'rta maxsus ta'lim sohasida boshqaruvni isloh qilish chora - tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni, hamda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha ustuvor vazifalarga muvofiq kadrlar tayyorlashning mazmunini tubdan qayta ko'rib chiqish, xalqaro standartlar darajasida oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlashga zarur shart-sharoitlar yaratish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20 apreldagi «Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-2909-son qarorlari oliy ta'lim darajasini sifat jihatidan oshirish va tubdan takomillashtirish, oliy ta'lim muassasalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash va modernizatsiya qilish, zamonaviy o'quv-ilmiy laboratoriyalari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan jihozlash bo'yicha Oliy ta'lim tizimini 2017-2021 yillarda kompleks rivojlantirish dasturi tasdiqlandi.

O'zbekistonning iqtisodiy taraqqiyotida har tomonlama etuk, jahon talablariga javob beradigan iqtisodchilarni tayyorlashda boshqa fanlar qatori «Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fani ham katta o'rin tutadi. U bo'lajak iqtisodchilarga tabiiy resurslar, ularning jahon va O'zbekiston bo'yicha tarqalishi, jahon va O'zbekiston aholisi, jahon sanoati, qishloq xo'jaligi, transporti va xalqaro iqtisodiy aloqalar, geoekologiya muammolar va ularning echimi, O'zbekistondagi tarkib topgan ekologik vaziyatlar va ekologik xavfsizlikni ta'minlash to'g'risida bilimlar beradi.

Bugungi jadal sur'atlar bilan rivojlanayotgan bozor munosabatlari sharoitida fanni o'rganish ehtiyoji kun sayin kengayib bormoqda. Zamonaviy mutaxassis kadr iqtisodiy geografiya va ekologiya sir-asrorlarini mukammal o'zlashtirgan bo'lishi davr talabidir.

1 BOB. «IQTISODIY GEOGRAFIYA VA EKOLOGIYA» FANINING PREDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI

1.1. «Iqtisodiy geografiya va ekologiya»ning predmeti, uning boshqa fanlar orasida tutgan o'рни.

«Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fanining predmeti. «Iqtisodiy geografiya va ekologiya» - ishlab chiqarish kuchlarining butun dunyo, mamlakatlar, mintaqalar bo'yicha hududiy joylashishi va rivojlanishi muammolarini o'rganuvchi fandır.

«Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fani ishlab chiqarishning hududiy muammolarini tabiiy va iqtisodiy sharoitga bog'liq holda o'rganadi; dunyo hamda turli mamlakatlar va mintaqalarda ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va hududiy tashkil etish xususiyatlarining ob'ektiv qonuniyatlarini asoslab beradi; ishlab chiqarishning joylashishi va rivojlanishi xususiyatlarini o'rganish jarayonida mamlakatlar hududida iqtisodiy rayonlarning vujudga kelishi, ular o'rtasida iqtisodiy aloqalarning shakllanishi va rivojlanishini izohlaydi; shuningdek ayrim mamlakatlar va hududlar xo'jaligining tasnifini aniq iqtisodiy-statistik ma'lumotlarni tahlil qilish va umumlashtirish asosida o'rganib, qisqacha ilmiy xulosalar chiqaradi va tavsiyalar beradi.

Ishlab chiqarishning geografik muammolarini hal qilish borasida «Iqtisodiy geografiya va ekologiya» iqtisodiy tarmoqlarini strategik rejalashtirish uchun xo'jalik ob'ektlarini maqsadga muvofiq joylashtirish, iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishning istiqbollari bashorat qilish bilan bog'liq bo'lgan qator muommolarni o'rganadi.

Ishlab chiqarishni joylashtirish qonuniyatlari ijtimoiy formatsiyalarning rivojlanish qonuniyatlari bilan chambarchas bog'liqdir. Ijtimoiy ishlab chiqarishning geografik muammolarini tadqiqot qilish ijtimoiy mehnat taqsimotini keng ko'lamda, ya'ni hududiy mehnat taqsimotini tahlil qilish bilan aniqlanadi.

«Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fani mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish sharoiti va xususiyatlari, ularda iqtisodiy rayonlarning, mamlakatlar va

yirik iqtisodiy rayonlar o'rtasida iqtisodiy aloqalarning shakllanishi haqida tushuncha beradi; aniq ma'lumotlarni umumlashtirish va tahlil qilish yo'li bilan mamlakatlar va mintaqalarda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va hududiy tashkil qilish xususiyatlarining ob'ektiv qonuniyatlarini izohlaydi.

Iqtisodiy-geografik tadqiqotlarda mahalliy, tabiiy va iqtisodiy sharoitlarni o'rganishga katta ahamiyat beriladi. Bunday izlanishlar mamlakatimizni, qo'shni mamlakatlarni va butun dunyoni bilishda muhimdir. Ular bo'lajak iqtisodchi mutaxassislar dunyoqarashining shakllanishida, umumiy bilimini, ayniqsa iqtisodiy bilim saviyasini oshirishda katta rol o'ynaydi.

«Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fanining boshqa fanlar orasida tutgan o'rnini. «Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fani geografiya fanlari tizimiga kiradi. U «Tabiiy geografiya», «Tarix», «Iqtisod va statistika» fanlari bilan uzviy ravishda bog'langan.

«Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fani ijtimoiy, geografik, tabiiy geografiya esa tabiiy fan hisoblanadi. «Iqtisodiy geografiya» va «Tabiiy geografiya» o'rtasida uzviy hamkorlik mavjud bo'lib, tabiiy sharoit va resurslarga iqtisodiy baho berishning ilmiy asoslarini ishlab chiqadi.

Geografiya fanlari bo'yicha tadqiqot va o'quv ishlari olib borish uchun «Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fanining «Tabiiy geografiya» bilan uzviy hamkorligi muhim ahamiyatga ega. Ayrim mamlakat va mintaqalarga ta'rif beruvchi mamlakatshunoslik ishlarini tashkil qilishda ham bu hamkorlikning roli katta.

Ijtimoiy fanlar turkumiga kiruvchi «Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fani uchun nazariy ahamiyatga ega bo'lgan umumiqtisodiy fanlarning qisqacha xulosalari muhimdir. Tarmoqlar iqtisodiyoti bilan shug'ullanuvchi fanlar, ya'ni ishlab chiqarish sharoiti, iqtisodiyot tarmoqlarida ishlab chiqarishni tashkil qilish va rivojlantirish, texnik-iqtisodiy asoslari, ishlab chiqarishni joylashtirishning xususiyatlari va omillari, ishlab chiqarishda tannarx va boshqalar bilan shug'ullanuvchi aniq iqtisodiyot fanlari ko'p masalalarda «Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fani bilan aloqada bo'ladi.

«Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fani ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar bo'yicha ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishini tahlil qilish davomida tarixiy usullardan foydalanadi. «Tarix» fani esa jamiyatning rivojlanishi va tarixiy jarayonlarni tadqiq etayotganda tabiiy va atrof-muhit haqidagi ma'lumotlarni «Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fanidan oladi.

1.2. «Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fanining nazariy asoslari, ilmiy kontseptsiyalari va uslublari.

«Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fani geografik tadqiqotlarini tarixiy-ijtimoiy tahlillar asosida olib boradi. Bu borada, u albatta, hozirgi davrda ishlab chiqarishni joylashtirish masalalarida tarixiy ma'lumotlarga (ayniqsa, sanoat va qishloq xo'jaligi mintaqalari, transport yo'llari, aholini joylashtirish, shaharlar, mehnatga layoqatli aholi va boshqalarga nisbatan) tayanadi, rivojlanish darajasini, dinamikasini aniqlash maqsadida ishlab chiqarishni solishtiradi, baholaydi va insonning tabiiy muhitga ta'sirini tahlil qiladi.

Ayrim jihatlarni o'rganish uchun «Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fani ikki qismga – «Umumiy iqtisodiy geografiya va ekologiya» va «Rayonlar iqtisodiy geografiya va ekologiyasi»ga bo'linadi. «Umumiy iqtisodiy geografiya va ekologiya» qismida tizimning umumiy masalalari, mamlakatlarning xo'jalik geografiyasi va asosiy tarmoqlar geografiyasi o'rganiladi.

«Rayonlar iqtisodiy geografiya va ekologiyasi» qismida esa tegishli mamlakatning ayrim hududlari xo'jaligi va iqtisodiy rayonlari o'rganiladi. Mamlakatlarni majmuali o'rganishda ikkala qism ham bir-birini to'ldiradi. Ayni vaqtda mamlakatlar xo'jaligi va bu xo'jalik tarmoqlarini tadqiqot qilishdagi umumiy masalalarni o'rganish tegishli mamlakatning ayrim hududlari va iqtisodiy tumanlari xo'jaligini o'rganish uchun juda zarur hisoblanadi.

«Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fani ishlab chiqarishni joylashtirishni o'rgana borib, hududiy ishlab chiqarish majmualarining shakllanishi va rivojlanishini keng ko'lamda tadqiq qiladi.

Hududiy ishlab chiqarish majmualar - bu tabiiy va ijtimoiy - iqtisodiy sharoit, tarixiy xususiyat va iqtisodiy-geografik o'ringa ega bo'lgan aniq hududda ishlab chiqarish tarmoqlarining uyg'unlashganligidir.

«Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fanining quyidagi ilmiy kontsepsiyalari mavjud:

- iqtisodiy rivojlantirish kontsepsiyasi – muayyan mamlakat, iqtisodiy rayonlarning murakkab tizimi bo'lib, shakllanishi qonuniy tarzda shakllanadi;

- hududiy ishlab chiqarish majmualari kontsepsiyasi – ishlab chiqarish korxonalari aholi yashash joylarini chegaralangan hudud yoxud iqtisodiy rayon yoki kichik rayon hududida o'zaro uyg'unlashuvi;

- energiya ishlab chiqarish tsikllari kontsepsiyasi – rayon barpo etuvchi qonuniyatlar tsikli.

Ushbu kontsepsiyalar iqtisodiy-geografik izlanishlarda o'z aksini topadi.

«Iqtisodiy geografiya va ekologiya» ijtimoiy-iqtisodiy, hududiy tizimlarni o'rganishda dasturli-maqсадli, tizimning tahlili, balans (muvozanat), kartografik, iqtisodiy-matematik modellashtirish, qiyosiy-geografik, iqtisodiy-geografik bashoratlash usullaridan foydalaniladi.

- 1) *Dasturiy-maqсадli usul* bozor iqtisodiyoti munosabatlari sharoitida juda muhim bo'lib, majmuaning kechiktirib bo'lmaydigan va umummanfaatlarni ko'zlagan ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qilish dasturi va maqsadi bilan uzviy bog'liq.

- 2) *Tizimning tahlil usuli* bosqichma-bosqich tamoyiliga asoslangan bo'lib, har bir hududiy tizim, ayniqsa, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi, joylashish xususiyatlarini o'rganish bo'yicha ma'lum maqsad va vazifalarni qamrab olgan.

- 3) *Balans usuli* «Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fanining asosiy usullaridan biri. Ushbu usul yordamida regionlarning resurs va mahsulotga, ishchi kuchiga bo'lgan talabini aniqlash xususan, ayrim hududlar o'zida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar bilan o'z ehtiyojini qondiralayotganligi yoki qondira olmayotganligi, zarur mahsulotlarni keltirish yoki olib ketish ko'lamini darajasini

baholash, shuningdek, region xo'jalik majmui rivojlanishidagi nomutanosiblikni va uni bartaraf etish yo'llari aniqlanadi.

4) *Kartografik usul* «Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fanining maxsus usullaridan hisoblanadi. Xarita – bilim manbai va o'rganish ob'ektidir. Hududiy, iqtisodiy geografik jarayonlar va ayrim mamlakatlar miqyosida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish xususiyatlarini eng ko'rgazmali tarzda faqat geografik xarita namoyon etishi mumkin.

5) *Iqtisodiy-matematik modellash usuli* xo'jalik tarmoqlarining rivojlanishi va ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish muammolari bilan bog'liq bo'lgan tadqiqotlar jarayonida keng qo'llaniladi;

6) *Qiyosiy geografik usul* qator hududiy birliklarni turli ko'rsatkichlar asosida bir-biri bilan taqqoslashdir.

7) *Iqtisodiy - geografik bashoratlash usuli* mamlakatlar, ularning hududlari kelajakda majmualari rivojlanishini turli ko'rsatkichlar tahlili orqali belgilashga yordam beradi.

«Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fani ijtimoiy–iqtisodiy, hududiy tizimlarni o'rganishda bulardan tashqari o'zi uzviy aloqada bo'lgan boshqa fanlarning usullari va xulosalaridan ham keng foydalanadi.

«Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fanining asosiy vazifalari. Ma'lumki, tabiatning jamiyat rivojlanishiga, moddiy ishlab chiqarishning o'sishiga, ishlab chiqaruvchi kuchlarning joylashishiga ta'siri hal qiluvchi holat emas. U jamiyatning rivojlanishiga turli ishlab chiqarish usullari va ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va joylashishiga qarab turlicha ta'sir qiladi. Shuning uchun ijtimoiy ishlab chiqarish joylashtirilishini o'rganishda geografik muhit va bu muhit elementlarining hududlardagi o'zaro ta'sirini hisobga olish kerak.

«Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fani uchun tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro bog'liq umumiy masalalar bilan bir qatorda turli tabiiy muhitning ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishga ta'sirini o'rganish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

«Tabiiy geografiya» bilan uzviy hamkorlikda va aniq tarmoqlar iqtisodiyoti maʼlumotlariga tayangan holda hududlar tabiiy sharoitiga iqtisodiy baho berish va undan samarali foydalanish yoʻllarini aniqlash «Iqtisodiy geografiya va ekologiya»ning asosiy vazifalaridan biridir.

Iqtisodiyot tarmoqlari rivojlanishining umumiy rejasidan kelib chiqqan holda maʼlum bir hududda ishlab chiqarishni joylashtirish va rivojlantirish hamda hududiy ishlab chiqarish majmualarini tashkil qilish koʻzda tutiladi. Shuning uchun geografik muhitni xoʻjalik yuritishda foydalanish imkoniyati nuqtai nazaridan baholash va uni oqilona oʻzlashtirish muammolari «Iqtisodiy geografiya va ekologiya»da muhim oʻrin egallaydi.

1.3. «Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fanining rivojlanish tarixi.

«Iqtisodiy geografiya» fan sifatida nisbatan yaqinda – 1200-1250 yil avval shakllangan. Lekin uning manbalari va kurtaklarining paydo boʻlishi uzoq davrlarga borib taqaladi. Chunki iqtisodiy-geografik maʼlumotlar qadimgi manbalarda (sayohatnomalar, zafarnomalar, yilnomalar, ilmiy asarlar va h.k.larda) juda koʻp uchraydi. Erotafonning (miloddan avvalgi III asr) «Geografika» nomli asarining uchinchi qismi ham ayrim mamlakatlar taʼrifiga bagʻishlangan. Qadimgi davrlarda «Geografiya» fani ayrim mamlakatlarning, joylarning tabiati, aholisi va xoʻjaligi toʻgʻrisidagi maʼlumotlarni oʻz ichiga olgan bilimlar toʻplamidan iborat boʻlgan.

Oʻrta asrlarda iqtisodiy-geografik bilimlar Al Xorazmiy («Kitob Surʼat al-Az»), Beruniy («Hindiston»), Bobur («Boburnoma») va boshqa olimlarning asarlarida chuqurlashtirilgan.

Yevropada «Iqtisodiy geografiya» fan sifatida XVI asrdan shakllana boshlagan. Uning rivojlanishiga frantsuz olimi J.Boden, italiya olimi L.Tviggerdi, golland olimi B.Varens muhim hissa qoʻshishdi.

Frantsuz olimi J.Boden 1564 yilda yozgan yirik geografik asarida sharq geografiyasidagi geografik muhitning jamiyat rivojlanishiga taʼsiri muammosi qaytadan koʻrib chiqildi, Italiya olimi L. Tvichchardining «Niderlandiya tavsifi»

(1567 yil), Golland olimi B. Varenusning «Bosh geografiya» (1650 yil) nomli asarida ham iqtisodiy geografiya va ekologiyaga oid qator muammolar ilmiy yechimini topdi.

«Iqtisodiy geografiya» ilmiy atamasini fanga birinchi bo'lib rus olimi M.V.Lomonosov XVIII asrda olib kirdi. U iqtisodiy xaritashunoslikning rivojlanishiga katta hissa qo'shdi. Frantsuz olimi Lui Monteske tabiiy sharoitning jamiyat rivojlanishiga ta'sirini o'rganish bo'yicha juda muhim ilmiy ishlar olib bordi. Mazkur muammo bilan nemis olimlari I.Kant, G.F.Gegel ham shug'ullanganlar.

XIX asrning ikkinchi yarmida ayrim davlatlarda sanoat tez sur'atlar bilan rivojlanish natijasida yirik geografik asarlar vujudga keldi. Bu davrda olimlardan A.Gumbold sanoatning tabiatga ta'siri masalalariga, K.Ritter esa tabiat va inson aloqalari muammolariga katta e'tibor berishgan.

XX asrda «Iqtisodiy geografiya» fanining rivojlanishi N.N.Komosovskiy, N.N.Baranskiy, N.P.Nikitin, V.V.Pokshishevskiy, Yu.G.Saushkin, E.B.Alaev, B.S.Xorev va boshqalarning, O'zbekistonda o'tgan asr boshlarida yashagan Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar Qori Abdurashidov, Abdulla Avloniy va boshqalarning nomlari bilan bog'liq.

Mahmudxo'ja Behbudiy tomonidan XX asr boshlarida «Geografiya» dan qator darsliklar va asarlar yozilgan. Shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, Mahmudxo'ja Behbudiy Turkistonda «Aholi geografiyasi» fanining asoschisi hisoblanadi. U «Madxali jug'rofiyai imroniy» («Aholi geografiyasiga kirish»), «Muntaxabi jug'rofiyai umumiy» («Qisqacha umumiy geografiyasi»), «Muxtasarii jug'rofiyai Rusiy» («Rusiyaning qisqacha jug'rofiyasi») nomli darsliklar muallifidir.

O'zbekistonda 1920-30 yillarda «Iqtisodiy geografiya» va umuman, «Geografiya» fanining rivojlanishida quyidagi olimlarning ishlari muhim o'rin tutadi: N.Balashov («O'zbekiston va unga qo'shni jumhuriyatlar hamda viloyatlar», 1925 y.), N.P.Arxaangelskiy («Jugrofiya – o'lkani o'rganish darsligi», 1933 y.), A.Obizov («O'zbekiston sho'rolar jumhuriyati jugrofiyasi», 1933 y.).

XX asrning ikkinchi yarmida va hozirgi paytda O'zbekistonda «Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fanining rivojlanishi Z.M.Akromov, O.B.Otamirzaev, A.S.Soliev, Q.Abirqulov, X.S.Salimov, A.R.Ro'ziev, A.Qayumov, Sh.Inomov, H.Abdullaev va boshqalarning nomlari bilan bog'liq.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. «Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fanining predmetini izohlab bering.
2. «Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fanining nazariy asoslarini ta'riflang.
3. «Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fanining asosiy ilmiy uslublarini sanang.
4. «Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fanining boshqa fanlar o'rtasida qanday o'rin tutadi?
5. «Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fanining asosiy vazifalari nimalardan iborat?

Tayanch iboralar: «Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fani predmeti, «iqtisodiy geografiya va ekologiya» fani vazifalari, ilmiy kontseptsionalari, uslublari, «tabiiy geografiya», «geografiya».

2 BOB. ISHLAB CHIQARISH KUCHLARINI JOYLASHTIRISH VA RIVOJLANTIRISHNING OMILLARI HAMDA TAMOYILLARI

2.1. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning asosiy qonuniyatlari.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va hududiy rivojlanish qonuniyatlariga quyidagilar kiradi:

1. Ishlab chiqarishni hududiy oqilona tashkil etish qonuniyati. Unga muvofiq:

-ishlab chiqarish korxonalarini ITTning yutuqlari asosida, iloji boricha manbalarga yaqin joylashtirish kerak. Masalan, suvni ko'p talab qiladigan tarmoqlarni imkon qadar yirik va samarali suv manbalariga yaqin joylashtirish maqsadga muvofiq;

-mehnatni ko'p talab qiluvchi (sermehnat) tarmoqlarni esa mehnat resurslari shakllangan markazlarga yaqinroq;

-kundalik istemol qilinuvchi mahsulot ishlab chiqarish korxonalarini istemolchilarga yaqinroq joylashtirish kerak va h.k.lar.

2. Ishlab chiqarishning hududiy ixtisoslashuvi va kooperatsiyalashuvi qonuniyati. Bunda biron bir hudud ichida ixtisoslashuv va korxonalar o'rtasida eng takomillashgan ishlab chiqarish aloqalarini o'rnatish hamda ularni tashqi iqtisodiy aloqalarda keng ishtiroki ko'zda tutilgan.

3. Hududlarning majmualiy rivojlanish qonuniyati. Hududning (respublika, viloyat, iqtisodiy tuman) kompleks rivojlanishi deganda, xo'jalikdagi mutanosiblik, ishlab chiqarish korxonalarining mahalliy tabiiy va iqtisodiy sharoitga mosligi, ixtisoslashgan tarmoqlar, infratuzilmasini, turli ko'lamdagi shaharlarning rivojlanishi, tabiiy muhitni muhofaza qilish, ulardan oqilona foydalanish va hokazolar nazarda tutiladi.

4. Ishlab chiqarishni hududlarda iloji boricha bir me'yorda joylashtirish yoki hududlarning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishini tenglashtirish qonuniyati. Unga ko'ra respublikamiz hududlarining iqtisodiy rivojlanishini bir-biriga tenglashtirish, ya'ni mamlakatimizda ishlab chiqarish kuchlarini bir me'yorda joylashtirib, kelajakda aholi turmush darajasini oshirish asosiy maqsad qilib olinadi.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda yuqoridagi qonuniyatlar asosida e'tibor qaratilsa, iqtisodiyot tarmoqlarida mehnat unumdorligi oshadi, iqtisodiy samaradorlikka erishiladi.

2.2. Ishlab chiqarishni tashkil etishning asosiy shakllari.

Ishlab chiqarishni tashkil etishning barcha shakllari – mujassamlashuv, ixtisoslashuv, kooperatsiya va kombinatsiya ayni paytda ijtimoiy va hududiy jihatlariga ega. Bunda ishlab chiqarishning hududiy tomoni etakchi rol o'ynaydi. Shunga qaramasdan bir-biri bilan bog'liq bo'lgan bu jarayonlarni uyushtirgan holda o'rganish, tahlil qilish, biridan ikkinchisiga o'ta bilish geografik fikrlashning muhim xususiyatidir.

Mujassamlashuv yoki ishlab chiqarishning to'planishi geografik jihatdan eng avvalo, moddiy sohalar – sanoat, qishloq xo'jalik, transportda yaqqol nomoyon bo'ladi. Fan ob'ektini aynan shu tarmoqlarning hududiy tashkil etilishi, joylashish xususiyatlari belgilab beradi. Ijtimoiy ob'ektlarning hududiy tashkil etilishi esa iqtisodiyot tarmoqlarining barcha tarmoqlarida turlicha bo'ladi.

Mujassamlashuv darajasining yuqori yoki pastligi ayni paytda ma'lum bir sohaning rivojlanganlik darajasini belgilaydi.

Ixtisoslashuv mehnat taqsimoti va iqtisodiy rayonlarning tarkib topishi bilan chambarchas bolliqdir. Uning uch bosqichi - *korxona, shahar va tuman* miqyosidagi ixtisoslashuvi, shuningdek, uch turi – qism (detal); texnologik yoki yarim mahsulot va predmet (tovar mahsulot ishlab chiqarish) ixtisoslashuvi mavjud. Ixtisoslashuv bosqichlari korxona, shahar va tumanlarning mehnat taqsimotidagi o'rnini belgilab beradi, turlari esa, bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, turli hududiy bosqichda o'zgacha xususiyatga ega bo'ladi. Ixtisoslashuv natijasida iqtisodiyot tarmoqlari vujudga keladi, iqtisodiy rayonlar, shaharlarning funktsional turlari shakllanadi.

Kooperatsiya – bir mahsulot yaratish uchun turli korxonalarning hamkorligi bo'lib, bunda ularning tarmoq holda joylashuvi kuzatiladi. Bunda qatnashuvchi korxonalar soni vujudga kelayotgan mahsulotning murakkabligiga bog'liq bo'ladi.

Kombinatsiya - kooperatsiyaga o'xshab korxonalar birlashmasidan iborat. Bunda tarqoq holda joylashgan birlik emas, balki ularning hududiy umumiyligi tushuniladi. Kooperatsiyada mahsulot bir bo'lsa, kombinatsiyada aksincha, xom ashyo bir bo'lib, undan olingan mahsulot turlicha bo'ladi. Kombinatsiyalashuv ma'lum turdagi xom ashyoni chuqur texnologik qayta ishlagan holda mahsulotlar ishlab chiqarishni anglatadi.

Bozor munosabatlari sharoitida ishlab chiqarishni tashkil etishning barcha shakllaridan to'g'ri va oqilona foydalanish zarur.

2.3. Ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishning asosiy omillari.

Iqtisodiyot tarmoqlari ma'lum shart-sharoitlar va omillarni hisobga olgan holda joylashtiriladi va hududiy tashkil etiladi. Bu omillarni yaxshi bilish ishlab chiqarishning hududiy tarkibi va tizimining rivojlanish qonuniyatlarini o'rganishga asos bo'ladi.

Ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda xom ashyo, yoqilg'i, elektr energiya, suv, iqlim, mehnat resurslari, iste'mol va transport, iqtisodiy-geografik o'rni kabi omillar e'tiborga olinadi. Shuningdek, ekologiya, ITT va bozor iqtisodiyoti omillarining bu boradagi ahamiyati ham oshib bormoqda.

Ushbu omillarni tabiiy, iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik guruhlariga birlashtirish mumkin. Ularning mohiyati va ta'sirchanligi jamiyat rivojlanishi bilan o'zgarib turadi. Ayni paytda ijtimoiy va ekologik omillar ishlab chiqarishni bozor iqtisodiyoti munosabatlari asosida tashkil etishda ustuvor o'ringa ega bo'lmoqda.

Ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda barcha shart-sharoitlar hisobga olinishi zarur, lekin ma'lum tarmoqni hududiy tashkil etishda barcha omillar emas, balki ulardan ayrimlarigina etakchi rol o'ynaydi.

Xom ashyo omili. Ayrim mahsulotlarni olish uchun xomashyo ko'proq sarflanadi. Shuning uchun bunday mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashgan korxonalar mumkin qadar xomashyo rayonlariga yaqin joylashtiriladi. Xomashyoga asoslangan sanoat tarmoqlarining geografiyasini o'rganish eng avvalo, mamlakat tabiiy sharoiti va boyliklarini bilishni talab etadi.

Yoqilg'i-omili. Issiqlik elektr stantsiyalari qora metallurgiya sanoatining dastlabki bosqichini joylashtirishda asosiy rol o'ynaydi. Ammo uning ta'siri har doim yetakchi kuchga ega emas. Bunday hol neft va uning mahsuloti mazut, tabiiy gaz asosida ishlovchi issiqlik elektr stantsiyalarini qurishga taluqli bo'ladi.

Elektroenergiya omili. Bu sohaning o'ziga xos xususiyati shundaki, u yaratgan mahsulot - elektr quvvatini jamg'arib, omborxonalarda yig'ib bo'lmaydi, undan ayni paytning o'zida foydalanish kerak. Bundan tashqari elektr quvvati yuqori kuchlanishli bo'lib, tarmoqlar orqali uzoq masofalarga berilishi mumkin. Shu maqsadda yirik ko'mir havzalarida yirik yoqilg'i energetika majmualari barpo etilgan. Odatda, elektr quvvati omilini ishlab chiqarishning hududiy tashkil etilishida eng avvalo, uning arzon turiga ustunlik beriladi. Arzon elektr quvvati gidroelektro-stantsiyalaridan olinadi, chunki bunda suv keyin ham suvligicha qolaveradi, yoqilg'i elektr stantsiyalarida esa ko'mir, mazut yoki tabiiy gaz sarflanadi. Elektr quvvati omiliga quyidagi misollarni keltirish kifoya: 1tonna titan ishlab chiqarish uchun 40-50 ming kvt-s, shuncha alyuminiy ishlab chiqarish uchun 17-19 ming kvt-s, misni tozalash, temir qorishmalarini ishlab chiqarish, elektr pechlarida po'lat eritish uchun ularning har bir tonnasiga 8-10 ming kvt-s atrofida elektr quvvati sarflanadi. Tabiiyki, bunday korxonalarining arzon elektr quvvati manbalariga yaqin joyda qurilishi iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq bo'ladi.

Demak, elektr quvvati bir qator sanoat korxonalarini o'z atrofiga omil sifatida "yig'ar" ekan. Shu sababli u yirik rayon va majmua hosil qilish qudratiga ega.

Suv va iqlim sharoiti ham ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda katta ahamiyatga ega. Suv manbalari ayniqsa kimyo, yog'och-tselyuza, metallurgiya korxonalarining faoliyatiga sezilarli ta'sir qiladi.

Suv va iqlim sharoitlari boshqa sanoat korxonalarini qurishda ham e'tiborga olinadi. Bu omilning ahamiyati qishloq xo'jaligi uchun muhim hisoblanadi. Shunonchi, O'zbekiston Respublikasida an'anaviy dehqonchilik issiq va quruq iqlimiy sharoitida faqat sun'iy sug'orish asosida olib boriladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillar orasida eng muhimi, aholi va mehnat resurslaridir. Bu o'rinda ikki holni qayd qilish lozim: birinchidan, shunday korxonalar borki, ularga son jihatidan ko'p ishchi kerak. Masalan, tikuv fabrikasi, konserva ishlab chiqarish, paxta yetishtirish va uni qayta ishlash va h.k.

Boshqa korxonalarga esa, mehnat resurslarining miqdori ko'p bo'lishi shart emas, ularda "oz" va "soz" malakali ishchi kuchi talab qilinadi. Masalan, radio va asbobsozlik, aniq mashinasozlik va h.k.lar. Malakali ishchi kuchi mavjud bo'lgan shaharlarda, ilmiy texnik markazlarda joylashtiriladi.

O'zbekistonda mahalliy aholining tabiiy ko'payishi darajasi yuqoriligi, migratsion harakati faolsizligi mehnat zaxiralari ko'plab shakllanishiga olib keladi. Shu sababli ularning miqdori ko'p bo'lgan qishloq joylarda, shaharlarda yangi sanoat korxona va boshqa korxonalarni, madaniy-maishiy muassasalarni tashkil etish zarur.

Aholi faqat ishchi kuchi emas, balki u eng avvalo, "iste'molchi" hamdir. Bu omilning roli esa hozirgi kunda keskin oshib bormoqda. Shu sababli iste'mol omili korxonalarni o'ziga "tortadi". Iste'mol omili faqat aholining ehtiyoji bilan belgilanmaydi. Ishlab chiqarishning o'z talabi, boshqa xil mahsulotlarning keng miqdorda sarflanishi, ularni transportda keltirishning noqulayligi ham bunday korxonalarni iste'mol rayonlarida barpo etishni nazarda tutadi.

Transport ham juda muhim, chunki u ishlab chiqarishning bevosita davom ettiruvchi tarmog'i hisoblanadi. Shuning uchun transportning ahamiyati barcha boshqa omillar bilan qo'shilib, uyg'unlashib ketadi va uni "sof" holda ajratib olish qiyin. Shu bilan birga transport masalasi iqtisodiy-geografik omil bilan ham chambarchas bog'liq. Bu ob'ektning eng avvalo, tashqi (hududiy) iqtisodiy munosabatlarini anglatadi.

Ilmiy-texnik taraqqiyot omilining ta'siri bir qator tarmoqlarni hududiy tashkil etishda aniq namoyon bo'ladi. Masalan, mashinasozlik, elektrotexnika va kimyo sanoat tarmoqlariga tegishli ko'pgina korxonalar yuksak darajada ilmiy texnika qudratiga ega bo'lgan shaharlarda joylashtiriladi.

Yuqorida ko'rilgan omillarning ahamiyati katta. Ammo ularning barchasi provard natijada ekologik omil bilan "hisoblashishlari" kerak. Hozirgi kunda ayrim sanoat korxonalarining ishlashi shu nuqtai nazardan to'xtatilganligi bejiz emas. Ekologik jihatdan kimyo, yog'och-tsellyuloza, go'sht, konserva, charim korxonalari, issiqlik elektrostantsiyalari aholi joylashgan markazlardan uzoqroqda bo'lgani yaxshi. Bu omil bilan hozirgi kunda hisoblashmasdan iloji yo'q.

Bozor iqtisodiyoti omilini ishlab chiqarish tarmoqlarining hududiy tashkil etishga nisbatan tahlil qilarkanmiz, unda bu borada an'anaviy fikr yuritish tarzimiz tamomila o'zgarib ketadi. Chunki, bu sharoitda nimaga ixtisoslashuvni va qayerda joylashtirishni provard natijada bozor, raqobat, talab va taklif belgilaydi, davlat esa regional (hududiy) va soliq siyosati orqali bu jarayonni boshqarib yoki tartibga solib turadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Bozor iqtisodiyotida ishlab chiqarishni joylashtirishda qaysi omillar muhim rol o'ynaydi?
2. Ishlab chiqarishning hududiy ixtisoslashuvi deganda nimani tushunasiz?
3. Qaysi sanoat tarmoqlari xom ashyo manbalariga yaqin quriladi?
4. Qanday omil elektronika sanoatini joylashtirishga kuchli ta'sir etadi?
5. O'zbekistonda avtomobil korxonalarini qurishda qanday omil hisobga olingan?
6. Ekologik omil Markaziy Osiyo sharoitida qanday ahamiyatga ega?

Tayanch iboralar: Ishlab chiqarishni hududiy oqilona tashkil etish qonuniyati, hududlarning majmualari rivojlanish qonuniyati, hududlarning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishini tenglashtirish qonuniyati, kooperatsiya, kombinatsiya, xomashyo omili, elektroenergiya omili, ijtimoiy-iqtisodiy omillar, bozor iqtisodiyot omili.

3 BOB. HOZIRGI ZAMON DUNYO SIYOSIY VA IQTISODIY XARITASI

3.1. Dunyo siyosiy xaritasining ahamiyati va o'ziga xosligi.

Siyosiy xaritaning ahamiyati g'oyat katta bo'lib, u mamlakatlarning xalqaro o'rnini, dunyoda egallagan mavqeyini, ichki siyosiy - ma'muriy strukturasi xususiyatlarini o'zida yaqol aks etiradi.

Mamlakatlar va xalqlarning butun hayoti ularning davlat (siyosiy) chegaralari belgilangan o'z hududlarida o'tadi. Ularni aynan shu yo'nalishda o'rganish iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy geografiyaning asosiy vazifasi hisoblanadi. Bir tomondan, dunyo va regional muammolar ayrim mamlakatlarning muammolaridan o'sib chiqadi va shakllanadi, boshqa tomondan esa, ularning rivojlanishi boshqa ko'plab mamlakatlarga bevosita katta tasir ko'rsatadi.

Afg'onistondagi harbiy-siyosiy tanglik, Tojikistondagi beqarorlik bugun Markaziy Osiyodagi mintaqaviy barqororlikning holatiga ham, jumladan, O'zbekistonning milliy xavfsizligiga ham salbiy tasir ko'rsatmay qolmaydi.

Shu bilan bir qatorda xalqaro hayotda siyosiy, iqtisodiy (shu jumladan, sanoat, transport va boshqa sohalardagi xo'jalik qurilishlari), egalik muammolarini bir nechta davlatlarning birgalikdagi sa'yi-harakatlari, umumiy mablag'lar hisobiga hal etish yo'llari tabora ko'payib bormoqda. Bunday muammolar echimi davlat chegaralaridan tashqariga chiqmoqda, chegaralar esa davlatlarni ajratib turadigan to'siqlardan o'zaro aloqa, hamkorlik chiziqlariga aylanmoqda. Lekin chegaralar ochiqligi davlat hududlari suverenitetining tugaganligini aslo ko'rsatmaydi.

Mustaqil davlatlarning tashkil topishi, shakllanishi, rivojlanishi, shuningdek, ularning barbod bo'lishi yoki suverinetining tugatilishi, o'zgarishi yoki tubdan o'zgartilishi va boshqalar g'oyat murakkab tarixiy jarayonlar bo'lib, ko'plab ichki va tashqi amallar - siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, etnik, diniy va boshqalar bilan belgilanadi. Bunda ko'pincha mamlakatlar va xalqlar hayotining murakkab mummulari ko'p yillar, ba'zan asrlar davomida yechilmay qoladi.

Xalqaro muammolar bo'yicha mutaxassislar yer sharida 300 ga yaqin joy (punkt) bo'yicha hududiy, chegara va boshqa masalalar yuzasidan munozaralar

borligini, shu jumladan, 100 dan ortiq shunday joy bo'yicha kuchli nizoli vaziyat mavjudligini ko'rsatadilar.

Dunyoning aholi yashaydigan qismi (o'zlashtirilgan quruqlik) odamlarning tez ko'payishiga bog'liq holda tabora tor bo'lib qolmoqda. Ko'pchilik davlatlarda, birinchi navbatda, Osiyo va Afrikaning ayrim mamlakatlarida mavjud chegaralar doirasida er tanqisligi haddan tashqari murakkab muammoga aylandi. Ularda erning oziq-ovqat ishlab chiqarish manbai, aholi yashash manzillari joylashadigan va xo'jalik rivojlanishi uchun g'oyat zarur hudud sifatidagi qiymati oshib bormoqda. Bu holat mamlakatlar iqtisodiy va siyosiy rivojlanishi xususiyatlari hamda ekologik vaziyatning keskin yomonlashuvi, katta yer maydonlarining ishdan chiqishi (qisman abadiy qaytmaydigan bo'lib), aholi tabiiy o'sishining yuqoriligi bilan uzviy bog'liqdir.

Bunday ahvolga misol tariqasida Xitoy, Hindiston, ko'pchilik arab davlatlari, Tropik Afrika mamlakatlarini keltirish mumkin. Misol taroqasida, Bangladesh Respublikasida yuzaga kelgan fojiiy vaziyatni ko'rsatish mumkin. Uning maydoni atiga 144 ming kv. km bo'lib, bu erda 166 mln.dan ortiq (2019 yil fevral holatiga ko'ra) aholi yashaydi. Hududning 90 foiz Gang, Braxmapo'rtra, Mechxna daryolari va ularning ko'plab irmoqlari yaratgan yotqiziqlaridan tashkil topgan deltadan iborat. Issiq va g'oyat nam iqlimda «sholi tuproqlari» deb ataladigan bu erlar ushbu mamlakatning eng qimmatli va deyarli yagona tabiiy boyligidir. Ayni paytda, dunyoning biron mamlakati daryo turlari zichligi, har yili ko'p marta sodir bo'ladigan, katta moddiy zarar etkazadigan, hududining katta qismini suv ostida qoldiradigan toshqinlarning katta miqyosi bo'yicha Bangladeshga tenglasha olmaydi,

Masalan, 1988 yil avgust-sentyabrdagi suv toshqinlari mamlakatning 80foiz hududiga yoyilgan va 30 mln. aholining boshpanasiz qolishiga sabab bo'lgan. Dunyoda Sunani to'lqinlari kabi dengiz sixiyasining dahshatli zarbalariga uchraydigan Bangladesh kabi davlat topilmaydi. Bu tabiiy ofat o'n minglab odamlarning o'limiga sabab bo'lmoqda. Masalan, 1990 yil kuzida sodir bo'lgan

toshqin oqibatida, hisoblarga ko'ra 150 mingdan 300 mingtagacha odam halok bo'lgan.

Bangladesh agrar mamlakat bo'lib, deyarli barcha iqtisodiy va ijtimoiy ko'rsatkichlar bo'yicha dunyoning eng kambag'al va qoloq mamlakatlaridan biridir. Aholisining tabiiy o'sishi har yili 3,5 mln. kishidan (2,5 foiz) ko'proqni tashkil etadi, umumiy soni esa 160 mln.dan ko'proqdir.

Bangladesh bir paytlar Pokiston tarkibida bo'lgan va keyinchalik mustaqil bo'lgan. Ammo bu mamlakat aholisi eng ko'p davlatlar ro'yxatida o'ntalikda yurishiga xalal bermaydi. Chunki aholisi ko'p. Bangladeshda yer shari aholisining 2,16 foizi yashaydi. Bu ko'rsatkich hududi jihatidan uncha katta bo'lmagan Bangladeshdek mamlakat uchun g'oyat katta.

Bular qator ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning chuqurlashuviga sabab bo'lmoqda. Chunki birorta davlat Bangladeshga bir qarich ham yer bermasligi aniqku axir. Afsuski, dunyoning ko'p rayonlarida chegara, hududiy masalalar doimo murakkab muammo bo'lib kelgan, ular ayniqsa so'nggi yillarda davlatlararo, millatlararo nizolar oqibatida g'oyat keskinlashmoqda.

Dunyo siyosiy xaritasi g'oyat o'zgaruvchan xususiyatga ega. U quyidagi asosiy siyosiy-geografik o'zgarishlarni aks etiradi: muayan davlatning boshqa davlat bilan qo'shilishi (birlashishi, bir davlatning boshqa davlat tarkibiga kirishi v.b); davlatchilikning (siyosiy suverenitetining) yo'qotilishi; davlatlar (mamlakatlar) maydonining - hududlar va akvatoriyalar, ular chegaralarning o'zgarishi; poytaxtning almashishi (o'zgarishi); davlat, mamlakat va poytaxt nomlarining o'zgarishi; davlat boshqaruvi shaklining o'zgarishi va boshqalar Bu elementlarnnnning barchasi siyosiy geografik xaritaning asosiy mazmunini belgilab beradi.

3.2. Dunyo siyosiy xaritasi shakllanishining xususiyatlari va asosiy bosqichlari.

Shakllanish bosqichlari. Hozirgi zamon dunyo siyosiy xaritasi kishilik jamiyatining uzoq davom etgan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayonlari

o'zgarishi, almashinuvi qonuniyatlarini to'la aks ettiradi. Dunyo siyosiy xaritasi (DS) – tarixiy davrlarning ko'zgusi, materiklar, qitalar, dunyo siyosiy-iqtisodiy bo'linishining o'ziga xos tasvirdir.

DSning shakllanishi quyidagi davrlarga bo'linadi: qadimgi, o'rta asrlar, yangi davr va eng yangi davr.

Qadimgi davr (davlatlarning dastlab paydo bo'lishidan milodning V asrigacha) quldorlik tuzumi davrini o'z ichiga oladi; er sharida birinchi davlatlarning paydo bo'lishi va xalokatini aks ettiradi.

Qadimgi Misr, Karfagen, qadimgi Gretsiya, qadimgi Rim, O'rta Osiyoda shakllangan qadimgi Xorazm, Baktriya, So'g'da va boshqa davlatlar, Turk hoqonliklari (milloddan avvalgi 207 yildan millodning 216 yiligacha Ulug' Xun imperiyasi, Ikkinchi Xun imperiyasi millodning II-IV asri) kabi qadimgi davlatlar dunyo tsivilizatsiyasining rivojlanishiga katta hissa qo'shganlar.

Turkiy xalqlarning qadimgi avlodlari bo'lgan xunlar (skif) Markaziy Osiyo, Kaspiy bo'ylari, Shimoliy Kavkazgacha cho'zilgan o'z davlatlarini barpo etganlar. Ular o'z yozuviga ega bo'lishgan, harbiy maqsadlarda xaritalardan foydalanishgan. Xun avlodlari Sharqiy va G'arbiy evropaga borib, milodning 347 yilidan 469 yiligacha Xunlar imperiyasini tuzganlar. Shu bilan bir qatorda bu davrda harbiy yurishlar, urushlar davlat chegaralari va hududlari o'zgarishining asosiy sababi bo'lgan.

O'rta asrlar davri (V-XV asrlar). Bu davrda DS feodalizm davri bilan bog'liq holda shakllangan. Quldorlik imperiyalari parchalanib, ularning o'rnida ko'p sonli katta va kichik feodal davlatlar paydo bo'ldi. Feodal davlatlarning siyosiy funktsiyalari quldorlik davridagi davlatlardagiga nisbatan ancha murakkab va xilma-xil edi. Bu davrda ichki bozor shakllandi. Davlatlarning o'zlaridan uzoqda joylashgan hududlarni bosib olishga harakat qilish ishtiyoqi kuchayadi. Dunyo materiklari va qit'alari turli davlatlar o'rtasida taqsimlab olindi.

Bu davrda muqaddas Rim imperiyasi, Angliya, Ispaniya, Frantsiya, Portugaliya, Kiev Rusi, Hindiston, Xitoy, Eron va Turon-Turkiston o'lkasidagi feodal davlatlar va boshqalar mavjud bo'lgan. Shu jumladan, O'rta asrlar dunyo

siyosiy xaritasida Movarounnaxrning ilk feodal davlatlari (So'g'd, Toxariston, Farg'ona, Shoch, Xorazm va boshqalar), IX-XIII asrdagi feodal davlatlar (Karluklar, Toxiriylar, Samoniylar Qoraxoniylar, Xorazm davlatlari va boshqalar), Chig'atoy usuli (XIII-XIV asr), Amir Temur va Temuriylar davlatlari (XIV asrning oxiri XV asr boshi) katta salmoqqa ega bo'lganlar. Bu davlatlar joylashgan o'rni Buyuk ipak yo'li bilan bog'liq bo'lgan qulayligidan foydalanib, G'arb va Sharq o'rtasidagi aloqalarda o'ziga xos Karvon yo'li "Ko'prigi" (aloqachisi) rolini o'ynaganlar.

Shu bilan bir qatorda O'rta Osiyo saholari ularni ajratuvchi, karvon savdosi uchun to'siq funktsiyani ham bajarganligini takidlash lozim. Dunyo siyosiy va iqtisodiy xaritasi shakllanishining yangi davri (XV-XVI asr orlig'idan birinchi jahon urushi tugaganiga qadar) kapitalizm paydo bo'lgan, rivojlangan va qaror topgan butun bir tarixiy davrga to'g'ri keladi.

Feodalizmning emirilishi va kapitalistik munosabatlarning paydo bo'lishi ijtimoiy hayotning barcha sohalarida va dunyo siyosiy xaritasida muhim o'zgarishlar bo'lishiga olib keldi. Kapitalistik iqtisodiyotning rivojlanishida Buyuk geografik kashfiyotlar alohida o'rin eg'allaydi. U feodal ishlab chiqarish munosabatlaridan kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlariga o'tishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi.

Buyuk geografik kashfiyotlar qator iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlar va voqealarning yakuniy natijasi sifatida tayyorlangan edi. O'rta er dengizi bo'yi savdosining inqirozi va muomala vositasi hisoblangan oltin va kumishning etishmasligi, Turkiya O'rta er dengizi qirg'oqlarini zabt etishi evropaliklarni Sharqqa, ayniqsa, Hindistonga boradigan yangi yo'llarni izlab topishga majbur etdi. "Oltinga tashnalik" esa yangi erlarni qidirishga undadi.

Portug'allar Afrika qirg'oqlari, Hindiston, Uzoq Sharqda, Ispanlar esa Atlantika okeanidan kesib o'tib, Amerikada "oltin" qidirdilar. Buyuk geografik kashfiyotlarning tayyorlanishi evropa qitasining kapitalizm vataniga aylanishi uchun yaratilgan quyidagi shart-sharoitlar bilan uzviy bog'liqlar:

- tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi;

- markazlashgan yirik davlatlarning tashkil topishi;
- yangi erlarni kashf etish va o'zlashtirish uchun tayyor kadrlarning mavjudligi;
- texnik imkoniyatlar, birinchi navbatda Karavella (uch yoki to'rt o'rinli elkanli kema), ixtirosli va kompasli xaritalardan foydalanish;
- usmonli turklar tomonidan Sharqiy O'rta yer dengizining zapd qilinishi va yevropaliklarning sharqqa yangi yo'llar topishga majbur bo'lganligi;
- fan rivoji, ayniqsa, «Astronomiya» va «Geografiya» fanlarining yutuqlariga tayanib, ispanlar va portugallar buyuk geografik kashfiyotning kashshoflari (pionerlari) bo'ldilar. Portugallar Afrikani aylanib, Hindistonga, Ispanlar esa yangi dunyo (Amerika)ga dengiz yo'llarini ochishga erishdilar. Bular olam shumul ahamiyatiga ega kashfiyotlar edi.

Buyuk geografik kashfiyotlar qatoriga kiradigan quyidagi sayohatlarni ko'rsatib o'tish mumkin:

1. 1492-1502 yillari-Amerikaning evropaliklar uchun kashf etilishi (X.Kolumbning Markaziy Amerika va Janubiy Amerikaning shimoliga sayohati). Ispaniya tomonidan Amerikaning mustamlakasining boshlanishi;
2. 1498 – Veska da Gomlaning Afrikani aylanib o'tgan dengiz sayohati;
3. 1499-1504 yillar Amerikcho Vespuchchining Janubiy Amerikaga sayohati;
4. 1519-1522 yillar – Magellan va sheriklarining dunyo aylanasi bo'ylab sayohati;
5. 1648 yil Semen Dejuevning sayohati (Rossiya - Sibir);
6. 1740 yil V.Bering va P. Shirikov sayohatlari (Sibir);
7. 1771-1773 yillar - Dj. Kuk sayohati (Avstraliya, Okeaniya).

Buyuk geografik kashfiyotlar davri dunyo siyosiy va iqtisodiy xaritasida kuchli o'zgarishlar bo'lishiga olib keldi. U Evropa mustamlakachilar bosqichining boshlanishi, dunyo xo'jalik aloqalarining keng tarqalishi, aholi ko'chish harakatlarining kuchayishiga sabab bo'ldi. Buyuk geografik kashfiyotlar, birinchidan, dunyoning birinchi uchta yirik mustamlakachi davlatlari - Ispaniya (Amerikada), Portugaliya (asosan Osiyoda) imperiyalarining paydo bo'lishiga,

ikkinchidan, dunyo savdosining vujudga kelishi va dunyo bozorining shakllanishiga olib keldi.

Shu munosabat bilan asosiy savdo yo'llari, dunyo savdosining asosiy hajmi va yo'nalishi quruqlik (karvon) yo'llari (shu jumladan, Buyuk Ipak yo'li ham), ichki dengiz yo'llari va ularga tutash mamlakatlardan Atlantika va Hind okeaniga ko'chdi.

Ispaniya, Portugaliya, Angliya, Gollandiya, Frantsiyaning iqtisodiy geografik o'rni yaxshilandi. Lissabon va Sevilya, so'ngra Antverpen va Amsterdam Evropaning yirik dengiz portlariga aylandi. Ayni paytda qit'a ichkarisida joylashgan shaharlar, masalan, shimoliy Italiya shaharlari og'ir ahvolga tushdi, quruqlik karvon yo'llarining ahamiyati ancha pasaydi.

Temuriylar davlatining inqirozi va parchalanib ketishi ham ayni shu davrga to'g'ri keldi. Yevropaning arzon oltin va kumush oqimlari kirib kelishi XVI asrda tovarlar narxi bir necha marotaba ko'tarilishiga, oqibatda, savdo sanoati burjuaziyasining tez boyishiga olib keldi.

Sanoat mollarini chetga chiqaruvchi mamlakatlar (Niderlandiya, Angliya, Frantsiya) tez fursatda o'z mavqelarini mustahkamlab oldilar. Aksincha, Ispaniya va Portugaliyada osonlik bilan olib kelinayotgan mustamlaka o'ljalari feodal munosabatlar, cherkovning saqlanishiga, o'z hunarmandchiligi va manfakturasiga putur yetkazishga, oqibatida o'zlarining avvalgi ahamiyatini yo'qotishi va raqobatchilaridan harbiy mag'lubiyatga uchrashiga sabab bo'ldi.

XIV asrning oxiri va XV asrning boshida tashkil topgan Amir Temur va Temuriylar davlati Hindiston va Xitoydan qora dengizga qadar hamda Orol dengizdan fors qo'ltig'iga qadar g'oyat katta hududni eg'allagan davlat edi. Uning dunyo siyosiy va iqtisodiy xaritasi shakllanishiga ta'siri bu ulkan hudud bilangina chegaralanmagan. Bu davlat yana Janubiy - Sharqiy va kichik Osiyo, Suriya, Misr, Quyi Volga, Don bo'ylari, Shimoliy Kavkaz, Balxosh ko'li va Ili daryosi bo'ylari, Shimoliy Hindistongacha bo'lgan ko'plab mamlakatlarni o'ziga bo'ysundirgan qudratli davlatga aylangan edi.

Amir Temur Xitoy va Hindistondan O'rta Osiyo orqali yaqin Sharq va Evropa mamlakatlariga yo'nalgan asosiy savdo yo'li - "Buyuk ipak yo'li"ni nazorat qilib, Sharq bilan G'arb o'rtasidagi savdo-sotiq va elchilik aloqlarini har tomonlama rivojlantirishga katta hissa qo'shdi.

A.Temurning To'xtamish ustidan g'alaba qozonib, Oltin O'rdaga bergan qaqshatkich zarbasi (1395 y.) Rossiya davlatining mustaqilligini saqlab qolish va uning markazlashuvida buyuk ahamiyati kasb etganligi tan olingan haqiqatdir. Sohibqironning Boyazid ustidan g'alabasi esa (1402 y.) Yevropani Usmonli turk imperiyasi asoratidan saqlab qoldi.

Lekin Temur vafotidan keyin vorislari toju taxt talashuvi, shuningdek, Buyuk ipak yo'lining xalqaro savdo (karvon) yo'li sifatidagi ahamiyati keskin pasayishi (buyuk geografik kashfiyotlar, ayniqsa, yangi dengiz yo'llarining ochilishi va dengiz transportidagi taraqqiyot bilan bog'liq holda) ushbu ulkan davlatning parchalanishiga olib keldi. Uning o'rnida ko'plab katta-kichik davlatlar paydo bo'ldi. Xususan, Movaronnaxr va Xurosonda Shayboniyxon davlati (XVI asr boshlarida) tashkil topdi. Uning parchalangan hududlarida esa XVI asrda Buxoro xonligi (amirligi), Xiva xonligi, XVIII asr boshida Qo'qon xonligi vujudga keldi. XIX asrning o'rtalaridan boshlab Rossiya imperiyasi O'zbek xonliklarini bosib olish uchun keng harbiy-siyosiy tayyorgarlik ko'rishga kirishdi. XIX asrning 40-yillari oxiri, 50-yillari boshidan Rossiya imperiyasi Turkiston yerlariga shiddat bilan bostirib kela boshladi. Rus istilochi qo'shinlari keng ko'lamdagi harbiy harakatlar bilan 60-yillardan Qo'qon xonligi, Buxoro amirligi, 70-yillarning boshida esa Xiva xonligi hududlarini bosib oldi va ularni Rossiya imperiyasiga to'la bo'ysindirdi.

Turkiston ulkan viloyat, volost, uchastka va oqsoqolliklarga bo'linib boshqarildi. Rossiyadan ko'plab rus dexqonlari va yersiz mujiklar ko'chirilib keltirilib, ularga kamida 10 desyatnadan yer ajratib berildi.

Mustamlakachilar rus imperiyalari, xutor va selolar, shaharlar yonida esa ruslar uchun "yangi shaharlar" barpo etishga alohida e'tibor berdi. Tub joy aholisining turmushi esa tobora og'irlashib boraverdi.

Shunday qilib, O'rta Osiyo uchun bir asrdan ko'proq davom etgan og'ir mustamlakachilik davri boshlandi. XVII asrning birinchi yarmida Angliya va Frantsiya mustamlakachilik harakatini boshladilar. Ular Vest-Indiyadagi qator orollarni o'zlariga bo'ysindirdi, Shimoliy Amerikada o'zlarining ko'chma koloniyalarini tashkil qildilar.

XVII asrning o'rtasida Niderlandiya, Gollandiya, Osiyodagi Portugaliya mustamlakalarini (Sellon, Hindiston dengizi qirg'oqlaridagi tayanch punktlar, qator Zond orollari), Afrika janubi, Surinom, Vesti-Indiyadagi orollarni bosib olib, dunyoning birinchi mustamlakachi va savdo mamlakatiga aylandi. Lekin XVII asrning ikkinchi yarimidagi Angliya, Gollandiya urushlari Gollandiyani sezilarli kuchsizlantirdi. Mustamlakalar uchun Angliya bilan Frantsiya o'rtasidagi kurash XVII asr oxiridan XIX asrning boshlarigacha davom etdi. Angliya o'z mustamlakalarini Frantsuzlar hisobidan Shimoliy Amerikada va Hindistonda kengaytirdi. Frantsiya qaramog'ida faqat kichik mustamlakalargina saqlanib qoldi. Angliya shiddatli kurash orqali Ispaniya, Niderlandiya, Frantsiyadan ko'plab mustamlakalarni tortib oldi. Ularning umumiy maydoni 22 mln. kv. km.dan ortiqroq bo'lib, Hindiston, Kanada, Avstraliya, Janubiy Afrikani o'z ichiga olgan edi. Butun "etuk" kapitalizm davri mobaynida Angliya dunyoda o'zining sanoat, savdo, moliya va harbiy xukumronligini saqlab qoldi. London dunyoning eng yirik shahari, porti, bank markaziga aylandi.

1870 yilda Angliya hissasiga dunyo sanoat ishlab chiqarishining 1,3 qismi to'g'ri kelgan va Britaniya mustamlaka imperiyasi dunyo siyosiy va iqtisodiy xaritasining shakllanishiga eng katta ta'sir ko'rsatgan.

XIX asrning o'rtalarida Hindiston to'liq Angliya mustamlakasiga aylandi. Hindistonga boradigan dengiz yo'lidagi barcha tayanch punktlar (Mavrikiy oroli, Afrikaning janubiy qirg'og'i), mamlakatning janubiy qirg'og'i, Singapur bosib olindi, Avstraliya va yangi Zelandiya ustidan to'liq hukumronlik o'rnatildi.

XVIII asrning oxiriga kelib Lotin Amerikasida Ispaniya va Portugaliyaning talonchilik siyosati salbiy oqibatlari yaqqol ko'rina boshladi. Ozodlik urushlari bilan bog'liq holda XIX asrning birinchi choragida Ispaniya mustamlakalarida

(yangi Ispaniya, yangi Grenada, Peru, La-Plata) yigirmaga yaqin davlatlar tizimi paydo bo'ldi. Bu mamlakatlar iqtisodiyotiga chet el kapitali keng miqyosda kirib kela boshladi.

Angliyaning mustamlakalar iqtisodiy rivojlanishini metropoliya manfaatlariga to'la buysundirishga harakati Shimoliy Amerika mustamlakalarida kuchli norozilik uyg'otdi. Masalan, 1775-1783 yillarda ozodlik uchun olib borilgan urush Angliyaning AQSh mustaqilligini tan olishga majbur etdi.

1776 yilda AQSh mustaqilligi e'lon qilindi. Uning tarkibiga 13 ingliz mustamlakalari kirdi. Mustaqillikga erishgach, AQSh da boshqa davlatlarga nisbatan kapitalizmning kengayishi va chuqurlashuvi uchun nihoyatda qulay vaziyat yuzaga keldi. XVIII asrning oxiridan boshlab AQSh Appalachi tog'laridan g'arbda joylashgan indeets qabilalari yashaydigan hududlar mustamlakasini kuchaytirdi, XIX asrning birinchi yarimida AQSh erlarni sotib olish va zabt etish hisobiga o'z hududlarini ancha kengaytirdi.

1803 yilda Frantsiyadan G'arbiy Luizianani (maydoni 2,5 mln. kv. km.), 1819 yilda Ispaniyadan Floridani sotib oldi. Meksikadan Texas (1845y), Kaliforniya va g'oyali tog'larning janubini (1848y) o'z ichiga olgan katta hududlar tortib olindi, 1846 yilda keng Organ viloyati mamlakatining shimoli-g'arbi qo'shib olindi, 1867 yilda Rossiyadan Alyaska sotib olindi. Shunday qilib, AQShning tez rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlar yuzaga keldi. Uning dunyo sanoati ishlab chiqarishidagi salmog'i 1870 yilga kelib 14 foizga yetdi.

XIX asrning o'rtalarida Germaniya va Italiyada siyosiy birlashish asosida yagona markazlashgan davlatlar tashkil topdi. Bolqon yarim orolida milliy ozodlik harakati asosida Turkiya imperiyasi tarkibiga kirgan Gretsiya (1829 y.), Ruminiya (1861 y.), Bolgariya, Serbiya, Shernogoriya (1878 y.) davlatlari paydo bo'ldi.

XIX asrning oxirgi choragiga kelib Rossiya dunyoning yirik mustamlakachi davlatlari qatorida turar edi. U yangi asrda Rus davlatidan ko'plab tutash mamlakatlarni istilo qilish asosida yirik Rossiya imperiyasiga aylandi.

1876 yilda uning mustamlakalari maydoni 17 mln. kv. km. bo'lib ularda yashaydigan aholi 15,9 mln. nafarga yetgan edi. O'sha davrda Rossiya dunyoning Buyuk Britaniyadan keyingi ikkinchi mustamlakachi imperiyasi hisoblanardi.

Ayniqsa, XIX-XX asr tutashgan davrda bo'lingan dunyoni qayta bo'lib olish uchun kurash g'oyat keskinlashib, dunyo siyosiy xaritasi bekor bo'lib qoldi. Masalan, 1876 yilda Afrikaning atigi 10foiz hududi g'arbiy Evropa mamlakatlariga qarashli bo'lsa, 1900 yilga kelib bu ko'rsatkich 905 ga etdi.

Afrikan bo'lib olishda birinchi o'rinni Angliya eg'alladi. U Shimoliy Sharqiy va Janubiy, qisman G'arbiy Afrikada xukumron mavqega ega bo'ldi va o'ziga Misr, Sudan, Keniya, Uganda, Somolining bir qismi, Beiuanalend, Shimoliy va Janubiy Rodeziya, Transval va To'qsariq (Oranjevaya), Bur Respublikalari, Nigeriya, Oltin qirg'oq (Gana), Serra - Leone, Gambia mamlakatlarini bo'ysindirdi.

Frantsiya 70-yillargacha Jazoir, Senegal, Gvineya qultig'i qirgoqlarining bir qismini bosib olgan bo'lsa, Afrikani bo'lib olish davrida yana Tunis, Marakkon, Gvineya qo'ltig'i qirg'oqlari, Niger, Kongo xavzasi, Shad ko'li rayoni, Madakaskar, Somolining bir qismini zabt etdi va Shimoliy va G'arbiy Afrikada yirik mustamlaka massivini barpo qildi.

Bu davrda Germaniya, Italiya ham Afrikada mustamlakalar bosib olishni boshladi. 1884 yilda Germaniya Janubiy-G'arbiy va Sharqiy Afrika (Tanganika), Kamerun, Togoni istilo etdi. Italiya eritereyani, Somolining bir qismini bosib oldi. 1911-1912 yillardagi Turkiya, Liviya urushi oqibatida Kichik Osiyo qirg'oqlaridagi orollar guruhiga ega bo'ldi. Bepoyon va xilma-xil resurslarga boy kongo hududlari Belgiya egaligiga o'tdi.

Afrikan bo'lib olish davrida Portugaliya, Angola va Mozambik hududlarini kengaytirdi, Ispaniya G'arbiy Saxroi Kabir, Ispaniya Gvineyasi (Rio Muni), Shimoliy Marakkaning bir qismini zabt etdi.

Shunday qilib, butun Afrika qit'asida nomigagina ikkita mustaqil davlat saqlanib qoldi. Bularning biri Abissiniya (Efiopiya) bo'lib, u Italiyaga qarshi zarba berishga muvaffaq bo'lgan edi. Ikkinchisi – Liberiya esa 1847 yilda Amerika

mustamlaka jamiyati tomonidan asoslangan bo'lib AQSh ning norasmiy protektorati hisoblanardi.

XIX asrning oxirida AQSh ham mustamlakalar bosib olishga kirishdi. 1898 yildagi Ispan - Amerika urushi natijasida u Ispaniyadan Filippin, Guam orollari va Puerto-Rikoni tortib oldi.

Kuba rasman mustaqil deb tan olinishiga qaramay, amalda u AQSh ning yarim mustamlakasiga aylangan edi. AQSh o'ziga Gavayi orollarini qo'shib oldi, Samoa orollarini Germaniya bilan bo'lib olishdi, Panama kanali zonasini istehkomlar va harbiy-dengiz bazasini qurish xuquqi bilan ijaraga oldi. Okeniyani bo'lib olish ham tug'allandi: Angliya Fidji orollarini, Salmon orollarining bir qismini, Frantsiya, Taiti, yangi Kaledaniya orollarini, Germaniya yangi Gvinyan orollarining Shimoliy-Sharqiy qismini, Bismark orollarini, Salomon orollarining bir qismini, Marshal orollarini bosib oldilar. Germaniya Ispaniyadan Marin va Korollin orollarini sotib oldi.

Yaponiya uzoq Sharqda mustamlakalar istilo qilishni boshladi. 1895 yilda Xitoydan Tayvon orolini tortib oldi, Koreyani bosib oldi va 1910 yilda uni o'zining mustamlakasi deb elon qildi. Rus-yapon urushidan keyin yaponiya Saxalin orolining Janubiy qismida, Kuril orollarida mustahkam o'rnamshdi. Mustamlakali davlatlar Xitoyni yarim mustamlakaga aylantirdilar, unga teng bo'lmagan shartnomalarni majburan qabul qildirdilar va shu asosda uning hududlarida "ta'sir sohalari", kontseptsiyalar tuzildi. XIX asrning ikkinchi yarmida Frantsiya Vetnom, Laos, Kambodjani o'z ichiga olgan Frantsuz Hindi Xitoyi mustamlaka koloniyasini barpo etdi. Angliya yuqori Birma, Barneo orolining Shimolini zabt etdi, Malayxdagi mustamlakalarini kengaytirdi.

XX asrning boshida Turkiya hukmronligiga qarshi milliy ozodlik harakatlari Blokli yarim oroli siyosiy xaritasida o'zgarishlar bo'lishiga olib keldi. Albaniya mustaqillikka erishdi, Bolgariya Egey dengiziga chiqishga, Gretsiya va Serbiya esa o'z hududlarini kengaytirishga muvaffaq bo'ldi.

Shunday qilib, dunyo siyosiy xaritasi shakllanishining yangi asr davridagi asosiy mazmunini mustamlakalar bosib olish, metropoliya (mustamlakachi) davlatlari o'rtasidagi o'zaro munosabat va nisbatlar belgilab berdi.

XX asr boshida dunyo to'liq bo'lib olinib, 1914 yilda mustamlakachi imperiyalar mustamlakalarining umumiy maydoni 74,9 mln. kv. km. (jami er yuzasi quruqlik hududlarining 56 foizi), ulardagi aholi 530 mln. kishiga (dunyo aholisining 35 foizi) etdi. Angliya mustamlakalari maydoni 33,5 mln. kv. km. (dunyo mustamlakalarining 44,7 foizi), ularning aholisi 393,5 mln. kishi (mustamlaka aholisining 74,2 foizi), Rossiya shunga mos holda - 17,4 mln. (23,3 foiz) va 33,2 mln. (6,3 foiz), Frantsiya-10,6 mln. (14,1 foiz) va 55,5 mln. (10,5 foiz), Germaniya-2,9 mln. (3,9 foiz) va 12,3 mln. (2,3 foiz), AQSh-0,3 mln. (0,4 foiz) va 9,7 mln. (1,8 foiz), Yaponiya-0,3 mln. (0,4 foiz) va 19,2 mln. (3,6 foiz) bo'lgan.

Metropoliya va mustamlakalar maydoni va aholisi o'rtasidagi nisbat tegishli qaydagi miqdorda ortiq bo'lgan: Buyuk Britaniya 100 va 8,8 marta va 0,2 foiz, Niderlandiya - 67 va 7,4, Portugaliya -21 va 1,5, Frantsiya - 21 va 1,3, Belgiya - 80 va 2,8 marta, Daniya - 5 marta va 4,2 foiz, Germaniya 5 marta va 21 foiz, Ispaniya - 40 foiz va 3,8 foiz, Italiya -1,7 marta va 2,2 foiz, AQSh - 24,4 foiz va 11,6 foiz.

Shu davrdan boshlab dunyoni qayta bo'lib olish faqat urush va zo'ravonlik vositasida amalga oshishi mumkin edi. Shu sababdan dunyoning yetakchi mamlakatlari o'rtasida bo'lingan dunyoni qayta bo'lib olish uchun kurash tobora keskinlashdi.

Eng yangi davr birinchi jahon urushining tugashi va 1917 yil Rossiyada Oktyabr to'ntarishidan boshlab to hozirgi kunlargacha bo'lgan davrni qamrab oladi. Bu davr quyidagi *uch bosqichga bo'linadi*.

Birinchi bosqich (117-1939 yillar) dunyo xaritasida SSSR (sotsialistik imperiya)ning paydo bo'lishi, evropada va dunyoning boshqa qismlarida muhim hududiy o'zgarishlarning sodir bo'lishi bilan xarakterlanadi. Avstriya-Vengriya imperiyasi parchalandi, ko'p davlatlarning chegaralari o'zgardi. yangi mustaqil

mamlakatlar - Polsha, Finlyandiya, Shexoslovakiya, yugoslaviya (Serbiya, Xorvatiya, Slovoniya qirolliklari) va boshqalar paydo bo'ldi. Buyuk Britaniya, Frantsiya, Belgiya, yaponiya mustamlakalari ko'paydi va kengaydi. Germaniya mustamlakalari (3 mln. kv. km.) golib davlatlarga vasiylikka (amalda mustamlakaga) bo'lib berildi. Masalan, Tanganika Angliyaga "mandat" ga berildi. Togo va Kamerun esa Angliya va Frantsiya o'rtasida bo'lib olindi. Janubi-G'arbiy Afrika-JARga, Shimoliy Sharqiy yangi Gvineya-Avstraliya Ittifoqiga, Karolin, Marian, Marshall orollari-yaponiyaga, g'arbiy Samoa orollari-yangi Zelandiyaga, Nauru orollari - Angliya, Avstraliya, yangi Zelandiyaga berildi.

Rossiyada bolsheviklar yakkaboshchiligi ostida sovet hokimiyati o'rnatilgandan keyin Turkistonda ham muhim o'zgarishlar sodir bo'ldi. Tarixan tarkib topgan xalqlarning yagona iqtisodiy, madaniy makoni, mavjud suv resurslari, suv, mavjud suv resurslari, sug'orish tizimlari va boshqalarning umumiyliги hisobga olinmay, Markaziy Osiyoni bo'lib tashlash, Turkiston o'lkasi, Buxoro amirligi, Xiva xonligi o'rnida yangi tuzilmalarni vujudga keltirish asosida mustamlakachilikni yanada mustahkamlash Sho'rolar imperiyasi siyosatining asosiy yo'nalishiga aylandi.

Dastlab Turkiston muxtoriyati (1917 y. noyabr-1918y. fevral), Turkiston ASSRning tuzilishi (1918y. aprel), Buxoro amirligining tugatilishi (1920 y. avgust) va Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (1920y. oktyabr) tuzilishi (1920 yil boshlari) va Xorazm Xalq Sovet Respublikasi (1920 yil aprel) tuzilishi, so'ngra milliy-davlat chegaralanishining amalga oshirilishi ushbu siyosatning natijalaridir.

V.I. Lenin Turkistonni, "O'zbekiya, Kirgiziya, Turkmaniyaga bo'lingan xaritasini tuzish to'g'risida ko'rsatma berdi. 1924 yilda Turkiston, Buxoro va Xorazm Sovet Respublikalari o'rnida O'zbekiston SSR, Turkmaniston SSR, Tojikiston ASSR, (O'zbekiston SSR tarkibida), Qoraqirg'iz (Qirg'iz- viloyati (RSFSR tarkibida) va Qoraqalpoq avtonom viloyati (Qozog'iston ASSR tarkibida) tashkil etildi.

Til va milliy tafovutlarni ataylab bo'rttirib ko'rsatib, ayni holda tarixiy, iqtisodiy, madaniy, diniy birlikni hisobga olmasdan tuzilgan yangi respublikalar

"bo'lib tashla, xukumronlik qil"degan mustamlakachilik shioriga asoslangan edi. Ular Rossiya imperiyasi davridagidek metropoliyaga arzon xom ashyo etkazib beriladigan mustamlakalar bo'lib qolaverdi. Bulardan tashqari 1918 yilda Latviya, Litviya, Estoniya (Rossiya imperiyasi), Yaman (Turkiya imperiyasi muxtor hududi), 1919 yilda Afg'oniston (Britaniya imperiyasining ko'rgazma ob'ekti) mustaqilligi e'lon qilindi.

1920 yilda Antanta (g'oliblari) mamlakatlari tomonidan San-Remo konferentsiyasida Turkiya imperiyasining arab mamlakatlaridagi mustamlakalari mandatlari bo'lib olindi.

Angliyaga Falastin, Transiordaniya, Mesopatomiya (Iroq), Frantsiyaga Suriya va Livan berildi. Xidjaz mustaqil arab davlati sifatida tan olindi. (u 1925 yilda Nedjz davlati tomonidan bosib olingan edi). 1926 yilda "qo'shilgan viloyatlar bilan Xidjaz va Nedjz" qirolligi tashkil topdi va uning nomi 1932 yilda Saudiya Arabiston deb o'zgartirildi.

1923 yilda Nepal mustaqilligi elon qilindi, lekin u mustaqil taraqqiyot yo'liga ikkinchi jahon urushidan keyingina o'tdi.

1930-yillarda dunyoning qayta bo'lib olish bilan bog'liq bo'lgan harbiy nizolar muttasil davom etdi. 1931-1932 yillarda Yaponiya Xitoydan Manvchjuriya va Ichki Mongoliyaning bir qismi tortib oldi, 1937 yilda Xitoyni bosib olish uchun urush boshladi.

Italiya 1935-1936 yillarda Abissiniyani (Efiopiya), 1939 yilda Albaniyani istilo qildi. Gitler Germaniyasi 1938-1939 yilda Avstraliyani bosib oldi, Chexoslovakiyani bo'lib tashladi. 1939 yil sentyabrda Germaniya Polshaga hujum boshladi. Polsha esa shartnomalar orqali Frantsiya va Angliya bilan bog'langanligi sababli, bu urush ikkinchi jahon urushining boshlanishiga olib keldi. Urush davomida Germaniya qator Evropa mamlakatlarini bosib oldi. 1941 yilda Yaponiya Janubiy-Sharqiy Osiyo va Tinch okeaniga boshqa imperiyalarning mustamlakalarini bosib olish uchun harbiy harakatlarni boshladi, 4 mln. kv. km. hududni unda yashaydigan 150 mln. kishi bilan ishg'ol qildi. Ikkinchi jahon

urushida Germaniya va Yaponiyaning mag'lubiyatiga bog'liq holda dunyo siyosiy xaritasida muhim o'zgarishlar yuz berdi.

Ikkinchi bosqich (1939-1990y.) Evropa siyosiy xaritasida yuz bergan o'zgarishlardan tashqari, sotsialistik eksperimentning kengayishi (Evropa va Osiyodagi ayrim davlatlarning sotsialistik yo'lga o'tishi), imperiyalizm mustamlakachilik tizimining emirilishi oqibatida Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasi (Karib region) okeaniyada 100 dan ortiq mustaqil davlatning barpo etilishi bilan xarakterlanadi.

Mustamlakachilik tizimining barbod bo'lishi, milliy ozodlik harakatlarining kuchayishi, xalqlarning mustaqillik uchun kurashlari dunyo siyosiy xaritasini tubdan o'zgartirib yubordi. 1943 yilda Livon va Suriya, 1944 yilda Ispaniya, 1945 yilda Indoneziya (Nedirlandi Ost-indiyasi hududida), 1946 yilda Filippin va Nerdaniya mustaqillikka erishdilar.

1947 yilda Hindiston diniy printsipga asosan ikkita dominion-Hindiston va Pokistonga bo'lindi. 1950 yilda Hindiston, 1956 yilda Pokiston Respublikalari elon qilindi.

1947 yilda BMT bosh Assambleyasi Falastin hududida ikkita mustaqil Arab va yaxudiy davlatlarini tuzish to'g'risida qaror qabul qildi.

1948 yilda Isroil davlati tashkil etildi, lekin ko'p sabablarga ko'ra, hozirgacha Falastin arab davlati tuzilmadi.

1949 yilda sobiq Germaniya hududida dastlab GFR (AQSh, Angliya, Frantsiya ishg'ol zonasida), so'ngra GDR (SSSR zonasida) tuzildi. G'arbiy Berlin esa mustaqil siyosiy maqomga ega shaharga aylantirildi.

SSSR chegaralarida bazi o'zgarishlar yuz berdi: Zakarpat Ukrainasi, sobiq Sharqiy Prussiyaning bir qismi (1946 yildan Kaliningrad viloyati), Pechenga viloyati, Janubiy Saxolin, Kuril orollari SSSR tarkibiga kirdi. Polshaga uning erlari - Seleziya, Pomore, Gdansk viloyatlari qayta qo'shildi.

Ikkinchi Jahon urushidan keyingi yillarda dunyo siyosiy xaritasida Vet`nam (1945y), KXDR (1948), Xitoy Xalq Respublikasi (1949y), 1948 yilda Birma va Seylon (1972 yildan Shiri - Lanka), 1953 yilda Laos va Kambodja paydo bo'ldi.

1997 yilda Maloya Federatsiyasi tuzildi. 1963 yilda Singapur, Sabox, Saravak bilan birgalikda Malayziya Federatsiyasi tarkibiga kirdi.

1965 yilda Singapur mustaqil respublika deb elon qilindi. 60-yillarning birinchi yarmida ingliz mustamlakalari Kipr, Quvayt, Maldov orollari, 1967 yilda Janubiy Yamon, 1971 yilda Baxreyn, Qatar, Birlashgan Arab Amirliklari (BAA), shuningdek, Bangladesh (Sharqiy Pokiston) mustaqil bo'ldi.

BAA tarkibiga Angliya protektoratidagi 7 amirlik kirdi. 1976 yilda Shimoliy va Janubiy Vetnam yagona davlatga birlashdi. 1975 yilda Laosda Monarxiya ag'darilib Leovs Xalq Demokratik Respublikasi e'lon qilindi.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda Afrikaning 90 foiz ga yaqin hududi va 75 foiz aholisi mustamlaka asoratida edi. Bu erda faqat uchta mustaqil davlat (Janubiy Afrika Ittifoqini hisoblamaganda) – Efiopiya, Misr, Liberiya mavjud bo'lgan. Hozir ularning soni 50 dan ko'proqdir.

Birinchi bo'lib shimoliy Arab mamlakatlari mustaqil bo'ldilar: Liviya (1951), Marokka va Tunis, Sudan (1956), undan so'ng Tropik Afrikada birinchi bo'lib Gana (1957), so'ngra Gvineya (1958). 1960 – "Afrika yili" dan boshlab (shu yili 17 Afrika mamlakati mustaqil bo'ldi) mustamlakachilikning parchalanishi jarayonlari boshqa materiklarda ham nihoyat darajada tezlashdi (hatto, evropada ham: 1964 yilda Malta mustaqil bo'ldi).

Lotin Amerikasi siyosiy xaritasida ham muhim o'zgarishlar yuz berdi. 1959 yilda Kuba rivojlanishning sotsialistik yo'liga kirdi.

1962 yilda ingliz mustamlakalari o'rnida mustaqil davlatlar – Trinidad va Tabago, yamayka, 1966 yilda - Gayana (Sobiq Britaniya Gvianasi) va Barbados, 1973 yilda- Bagam orollari, 1974 yilda - Grenada, 1978 yilda Dominika, 1979 yilda - Sent-Visent va Grenadina, Sent-Lyusiya paydo bo'ldi. 1975 yilda Niderlandiya mustamlakasi Surinam mustaqillika erishdi.

Okeaniya siyosiy xaritasida ham chuqur o'zgarishlar sodir bo'ldi. 1960 yillarda G'arbiy Samoa va Nauru (BMT ning sobiq vosiy hududlari), 1970 yillarda - Tonga, Fidji, Salomon orollari, Tuval, Kiribati, Popua-yangi Gvineya, 1980

yillarda - Vanautu (ingliz-Frantsuz kondominiumi-yangi Gibril orollari o'rnida va boshqalar mustaqil davlat bo'ldilar).

Uchinchi bosqich 1990 yillardan to hozirga qadar davom etayotir. Bunda quyidagilar dunyo hamjamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy va ijtimoiy siyosiy hayotiga katta ta'sir ko'rsatdi va dunyo xaritasida muhim yangi sifat o'zgarishlari sodir bo'lishiga olib keldi:

- 1991 yilda SSSRning parchalanishi, uning tarkibidagi barcha ittifoqdosh respublikalar davlat mustaqilligining e'lon qilinishi;

- Mustaqil davlatlar hamdo'stligining (MDH) tashkil topishi;

- Sharqiy Evropa mamlakatlarida tinch yo'l bilan xalq - demokratik inqilobining g'alaba qilishi (1989-1990 yillar);

- 1991 yilda Varshava shartnomasi tashkiloti (harbiy) va o'zaro yordam iqtisodiy kengayishi faoliyatining to'xtatilishi. Ular Evropa va dunyodagi siyosiy va iqtisodiy vaziyatga doimo jiddiy ta'sir ko'rsatib turgan edi;

- 1990 yil 3 oktyabr - ikki nemis davlatining (GFR va GDR) yagona davlatga birlashuvi;

- Yugoslaviya Sotsialistik Federativ Respublikasining parchalanishi, Sloveniya, Bosniya va Gersogovina, Xorvatiya Yugoslaviya Ittifoqi Respublikasi (tarkibida Serbiya va Shernogoriya) mustaqilligining e'lon qilinishi. Hozirgi davom etayotgan fuqarolar urushi va millatlararo nizolar bilan bog'liq bo'lgan sobiq federatsiyaning jiddiy inqirozi;

- 1990 yil may oyida ikki arab davlati – Yaman Arab Respublikasi (YaAR) va Yaman Xalq Demokratik Respublikasi (YaXDR) milliy-etnik asoslarda birlashdi (Yaman Respublikasi, poytaxti - Sana shahri);

- 1990-91 yillarda mustamlakachilikning barbod bo'lish jarayoni davom etib, quyidagilar mustaqillikga erishdilar: Namibiya (Afrikadagi eng sunggi mustamlaka); Okeaniyada yangi davlatlar – Mikroneziya Federativ Shtatlari (Karolin orollari), Marshal orollari Respublikasi paydo bo'ldi;

- 1993 yil 1 yanvarda sobiq Chexoslovakiya parchalanib, ikkita mustaqil davlat – Shexiya va Slovakiya vujudga keldi;

- 1993 yil - eriteriya davlatining (Efiopiyaning qizil dengiz qirg'og'idagi sobiq provintsiyasi) mustaqilligi e'lon qilindi.

Dunyo siyosiy xaritasining kelajakda o'zgarish miqyoslari ko'p millatli mamlakatlarda etnik-milliy jarayonlarning rivoji yo'nalishiga, mamlakatlar va xalqlar o'rtasidagi iqtisodiy, siyosiy, madaniy munosabatlarning xarakteriga bog'liq.

3.3. Davlat tuzimi va davlat tuzilishi.

Mustaqil mamlakatlar davlatni tashkil etishning turli shakllariga ega. Ulardan eng muhimi davlat tuzimidir. U monarxiya va respublika bo'lishi mumkin.

Hokimlikning respublika shaklida davlat hokimiyatining oliy organlari saylanadi yoki umummilliy vakillar muassasi-parlament tomonidan tuziladi. Respublika tuzimida qonun chiqaruvchi hokimiyat – parlamentga, ijoriya hokimiyat hukumatga tegishlidir. Bunda Prezident juda katta vakolatga ega bo'lgan va hukumatni boshqaradigan Prezident respublikasi (AQSh, Lotin Amerikasi mamlakatlarining ayrimlari) va Prezidentning roli kamroq, hukumatni esa bosh vazir boshqaradigan parlament respublikalari bir-birlaridan farq qiladi. Dunyoda bunday respublikala soni 140 dan ko'proq. Hokimlikning monarxiya shaklida oliy davlat hokimiyati monarxlarga - qirol, knyaz, sulton, shoh, amirga qarashli bo'lib, hokimiyat meros orqali avloddan-avlodga o'tadi. Dunyo siyosiy xaritasida 30 monarxiya bor, shu jumladan, Osiyoda - 14, Evropada - 12, Afrikada - 3, Okeaniyada - 1.

Monarxiyalar konstitutsion va mutlaq tiplarga bo'linadi. Ularning ko'pchiligi konstitutsion monarxiya bo'lib, unda monarx ramziy "podsholik" qiladi, lekin davlatni boshqarmaydi (Buyuk Britaniya, Norvegiya, Shvetsiya), real qonun chiqaruvchi hokimiyat parlamentga, ijroiya hokimiyat hukumatga qarashlidir. Mutlaq monarxiyada monarx hokimiyati deyarli cheklanmagan, hukumat va boshqa hokimiyat organlari faqat monarx oldida ma'sul va javobgardir (Saudiya Arabiston, Birlashgan Arab Amirliklari, Omon, Bruney, Quvayt va boshqalar).

Hokimlikning yana bir keng tarqalgan shakli Buyuk Britaniya boshchilik qiladigan Britaniya hamdo'stligidir. U huquqiy jihatdan 1931 yildayoq

rasmiylashtirilgan bo'lib, tarkibiga Buyuk Britaniya dominionlari - Kanada, Avstraliya, Janubiy Afrika Ittifoqi, Nyufaundlend va Irlandiya kirgan edi.

Ikkinchi jahon urushidan keyin va Britaniya Imperiyasi barbod bo'lgach, hamdo'stlik tarkibiga Britaniya sobiq mustamlakalarining ko'pchiligi kirdi. Uning tarkibida dunyoning barcha qit'alarida joylashgan 50 davlat bo'lib, ularning umumiy hududi 30 mln. kv. km, aholisi 1,2 mlrd. nafardan ko'proq. Ular siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishii, iqtisodiy rivojlanish darajasi, etnik, til, diniy va boshqa xususiyatlari bo'yicha g'oyat xilma-xil va bir-birlaridan tubdan farq qiladi. Rasman hamkorlikning barcha a'zolari teng, unda Buyuk Britaniyaning etakchiligi tushunchasi rasman ko'rsatilmagan. Ular o'zlarining umumiy muammolarini har ikki yilda bir marta bo'ladigan konferentsiyada bosh vazirlar va moliya vazirlari ishtirokida muhokama qiladilar.

Hamdo'stlik yagona konstitutsiya, na ittifoq-shartnoma kelishimlari, na rasmiy atributlarga ega emas, u xalqaro maydonda ham ishtirok etmaydi (masalan, BMTda, xalqaro tadbirlarda va boshqalar), hamdo'stlik a'zolari undan istagan paytda so'zsiz chiqib ketish xuquqiga ega. Shunday xuquqdan Birma, Irlandiya, Pokiston foydalangan.

Hamkorlikka kirgan barcha davlatlar o'zlarining ichki va tashqi ishlarida to'la suverenitetga ega. Hamkorlik Konferentsiyasi qarorlari unga ovoz bermagan mamlakatlar uchun qonuniy kuchga ega emas. Hamdo'stlikning ko'pchilik a'zolari an'anaviy davlat boshqaruvi shakllariga ega: ular yoki respublikalar (Hindiston, Bangladesh, Nigeriya, Gana, Zambila, Zimbabve va boshqalar) yoki monarxiyalar (Buyuk Britaniya, Malayziya, Brunet, Svazilend va boshqalar) hisoblanadi. Uning ba'zi a'zolari - Kanada, Avstraliya, yangi Zelandiya, Tuvalu, Antigua va Barbuda, Mavrikiy, Bagam orollari hamkorligi, Barbados, Beliz, Grenada, Sent-Vinsent va Grenadina, Sent-Kristofer va Nevis, Sent-Lyusiya, Yamayka o'zlarini respublika, monarxiya hisoblamaydi. Ularning aholisi amaliyotda o'zlarini Buyuk Britaniya qirolichasining fuqarosi ham sanashmaydi, faqat o'z mamlakatining fuqarosi deb hisoblaydilar.

Bu davlatlarning (rasman "Hamkorlik tarkibidagi davlat") parlamenti va hukumati mamlakat hayotining har qanday masalalarini va tashqi (xalqaro) aloqalarini amaliy jihatdan rasman Buyuk Britaniyaga bog'liq bo'lmay mustaqil hal etishi mumkin. Shu bilan bir qatorda ular ixtiyoriy ravishda o'zlari uchun davlat boshlig'i, oliy hokimiyat ramzi sifatida Buyuk Britaniya qirolichasini tanlaganlar va buni o'z konstitutsiyalarida belgilab qo'yganlar.

Ularning bazilari Buyuk Britaniya atributlaridan foydalanadilar (masalan, yangi Zelandiya - ingliz gimni, ingliz ordenlari bilan yangi Zelandiya hukumati tavsiyasiga asoslanib, Buyuk Britaniya qirolichasi Yangi Zelandiyaliklarni mukofotlaydi va boshqalar). Ularning hammasi amaliyotda, lekin har xil darajada, Buyuk Britaniya siyosati, qonunlari, ananalarini (shu jumladan, til, madaniy turmush, marosim-namoyish va boshqalarni ko'zda tutib ish ko'radi. Bunday davlat boshqaruvining o'ziga xos shakli hozirgi zamon xalqaro siyosiy hayotining paradokslaridan (ya'ni, umum tomonidan qabul qilingan fikrlarga mos kelmaydigan, sog'lom aqlga zid fikr, vaziyat) biri, lekin u e'tirof etilgandir.

Shu sababdan va ko'pchilik talabalar va o'quvchilar ushbu hamdo'stlik to'g'risida etarli ma'lumot va tushunchaga ega emasligini hisobga olib, muallif turli manbalarning ma'lumotlarini jamlab, tahlil qilib, umumlashtirib yuqoridagi qisqa ta'rifni berish zarur deb hisoblaydi.

Dunyodagi faqat bitta mamlakat – Liviya Arab Sotsialistik Xalq Monarxiyasi deb rasman ataladigan davlatda hokimlikning o'ziga xos shakli mavjud. Bu shakl dunyoda mavjud bo'lgan birorta davlat hokimiyatiga o'xshamaydi. Shu sababdan Liviya rahbarlari barcha vaziyatda o'z mamlakatini aynan jamaxariya deb tan olinishini qattiq talab qiladilar. (Bu so'z arabcha bo'lab, "omma davlati", "xalq hokimiyati" ma'nosini anglatadi).

1977 yilda mamlakatda o'tkazilgan islohotlar asosida barcha an'anaviy respublika hokimiyati va boshqaruv organlari ko'pgina yuqorigacha saylanadigan doimiy xalq majlislari va xalq qo'mitalariga almashtirildi, yiliga ikki martadan kam bo'lmagan muddatlarda chiqariladigan Umumiy xalq kongressi davlat hokimiyatining oliy organi ekanligi tantanali sur'atda elon qilindi. Bundan maqsad:

- markazning joylar (hududlar) ustidan nazoratini o'rnatish;
- sharoitga moslashgan iqtisodiy, ijtimoiy, regional siyosatni amalga oshirish;
- saylov kompaniyalarini o'tkazi va boshqalardir.

Rivojlangan G'arb mamlakatlaridan ko'pchiligining ma'muriy-hududiy bo'linishi (MXB) murakkabligi va ko'p bosqichligi bilan ajralib turadi. Odatda, MXB uch pog'onaga (bosqichga) bo'linadi, ba'zan esa ular g'oyat maydalangan ko'rinishga ega. Masalan, Frantsiyada 26 rayon, 100 departament va 36,5 ming kommuna bor.

G'arb mamlakatlarida XX asrning 60-80-yillarida MHBlar islohoti amalga oshirilgan bo'lib ular eng avvalo, yiriklashtirish va tartibga solish maqsadlarini ko'zlagan edi. Bu tadbirlar, qoida tariqasida, aniq sharoitni hisobga oladigan kelishtiruvchi xarakterda amalga oshirildi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda ham 1950 yillardan MHBni islohotlashtirish tadbirlari amalga oshirildi. Bunda MHBni qayta tashkil etish G'arb mamlakatlaridan farq qilib, asosan bo'linishni yiriklashtirishga yo'naltirilgan edi.

Sobiq SSSR yoki MDH mamlakatlarining tarixan shakllangan MHB ko'pchilik olimlar va mutaxassislarning fikricha, bozor iqtisodiyoti talablariga javob bermaydi. Uning asosiy kamchiligi MHB bilan iqtisodiy rayonlashtirish o'rtasidagi mutanosiblik va o'zaro bog'liqlarning yo'qligi hisoblanadi. Bu kamchiliklarni tuzatish yaqin kelajakdagi muhim vazifalardan biridir.

Davlatning MHBlari ikki asosiy shaklga – unitar va federativga bo'linadi. Unitar davlatda, odatda, yagona qonun chiqaruvchi va ijroya hokimiyat yagona davlat organlari tizimi, yagona konstitutsiya mavjud bo'ladi. Bunday davlatlar dunyoda ko'p.

Federativ davlatda yagona qonunlar va hokimiyat organlari bilan bir qatorda boshqa davlat tuzilmalari – respublikalar, shtatlar, provinsiyalar, erlar, qantonlar, hududlar bo'lib, ular «ikkinchi» darajali bo'lsada, o'zlarining qonunlari va hokimiyat organlariga egadirlar. Ko'pchilik federativ davlatlarda parlament ikki palatadan iborat. Ularning bittasi respublikalar, shtatlar va boshqalar vakolatini taminlaydi.

Konfederatsiya davlatlar birlashishining kam uchraydigan shakllaridan biri bo'lib, juda cheklangan maqsadlarni (harbiy, tashqi siyosiy va boshqalar) amalga oshirish uchun tashkil etiladi.

Shunday qilib, dunyo siyosiy xaritasi o'tgan tarixiy davrlar ichida g'oyat o'zgarib bordi va ular dunyoning g'oyat murakkab va turli-tuman jarayonlarini va umuman, tarixiy taraqqiyotning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi. Dunyoning to Buyuk geografik kashfiyotlar davrigacha siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy xususiyatlarining hozirgi davrdan asosiy farqi dunyo turli qismlarining bir-biridan ajralib qolganligi, bir-birlari bilan bog'lanmaganligi, doimiy aloqalarning shakllanmaganligi, aholisining soni va o'zlashtirilishi darajasi, madaniyatining boyligi va xilma-xilligi farqlari, iqtisodiy aloqalarining taraqqiyot darajasi bo'yicha bir-biridan tubdan farq qiladigan va teng bo'lmagan hududlarga bo'linganligi va boshqa xususiyatlarning mavjudligi hisoblanadi.

Ko'rsatilgan barcha belgilar bo'yicha dunyoning bir-birlariga tutashib ketgan Evropa, Osiyo va Afrika qit'alarining keng materik qismlarida, mamlakatlar va regionlari, markazlari guruhlar keskin ajralib turadigan tsivilizatsiya qochoqlari mavjud bo'lgan. Bundan tashqari Amerika, Avstraliya va Okeaniyada ham kishilik jamiyatining o'z madaniyatiga ega bo'lgan tsivilizatsiya o'choqlari bo'lgan.

Uzoq o'tmishda dunyo hududlariaro xo'jalik va madaniy aloqalar rivojlanishiga to'siq bo'lgan geografik omillardan biri – okeanlar va ularning o'tib bo'lmas sahrolari, kengliklari hisoblangan. Xristofor Kolumb, Vaska da Gama Magallen kema safarigacha ochiq okean kengliklari faqat «ajratuvchi makon» bo'lgan. Endilikda fan-texnika taraqqiyoti tufayli okeanlar va dengizlar o'zaro uzoq joylashgan, bir-birlaridan «ajralgan» mamlakatlarni «birlashtiradigan», yaqinlashtiradigan omilga aylandi Dunyo okeani insoniyat hayotida toboro muhim ahamiyatga ega bo'lmoqda va u keng halqaro hamkorlikni rivojlantirish makoniga aylandi.

Dunyoning bir-biriga qo'shilib ketgan qit'alari – Evropa, Osiyo va Afrikada insoniyatning ko'pchilik qismi to'plangan, bu erda dastlabki tsivilizatsiya shakllangan va rivojlangan. Ularda yashagan xalqlar o'rtasida qadimdan boshlab

munosabat va aloqalar mavjud bo'lgan. Lekin Evropa bilan Sharqiy Osiyo mamlakatlari o'rtasida bevosita aloqalar doimiy emas, tasodifiy bo'lgan va ayrim shaxslarning kamdan-kam sayohatlari bilan cheklangan. Evropaliklar Shimoliy-Sharqiy Osiyo, Afrikaning ichki qismlari, janubi to'g'risida ishonchli ma'lumotlarni bilganlar.

Qadimda Turon, so'ngra Turkiston va Movarounnahr nomlari bilan mashhur bo'lgan hozirgi O'zbekiston hududlarida yashagan xalqlar eski dunyoning ko'plab mamlakatlari bilan aloqada bo'lganlar va ularning geografiya tasavvurlari keng hamda dunyoni bilish darajasi ancha yuqori bo'lgan. Qadim zamonlarda Sharq bilan G'arbni bog'lab turgan «Buyuk Ipak yo'li» O'zbekiston hududi orqali o'tganligi va bu yo'l dunyo aloqalarida okeanlar to'siq bo'lgan davrda (XV asrgacha) eski dunyoning ko'p davlatlari savdo va madaniy aloqalarida muhim rol o'ynagan.

Buyuk geografiya kashfiyotlari arafasida Evropa, Osiyo, Afrika birgalikda dunyoning boshqa qismlariga nisbatan ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi darajasi va xalqaro aloqalarining rivojlanishi bo'yicha ancha ustunlikka ega bo'lgan.

Dunyoning yuqorida qisqacha ta'riflangan tarixiy - geografik xususiyatlari dunyo siyosiy xaritasining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatgan.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Dunyo siyosiy xaritasi tushunchasiga izoh bering; uning ahamiyati va o'ziga xosligi nimada?
2. Dunyo siyosiy xaritasi qanday shakllangan?
3. Dunyo siyosiy xaritasining asosiy bosqichlarini tushuntiring?
4. Mamlakatlar tipologiyasi (guruhleri) qanday belgilarga qarab aniqlanadi?

Tayanch iboralar: siyosiy xarita, harbiy-siyosiy tanglik, siyosiy chegaralar, qadimgi davr, o'rta asrlar davri, yangi davr, eng yangi davr, davlat tuzish, davlat tuzilmasi, monarxiya, respublika.

4 BOB. DUNYO AHOLISI GEOGRAFIYASI VA UNDAGI O'ZGARISHLAR

4.1. Dunyo aholisining o'sishi.

Aholi tabiat va jamiyat o'rtasidagi murakkab bog'liqlikni ta'minlab turuvchi asosiy bo'g'indir. XX1 asr boshiga kelib bu muammo jahonshumul ahamiyatga molik bo'lib turibdi. Aholining tabiiy o'sishi yillar o'tgan sari ortib borayotganligi to'g'risida turli ma'lumotlar bor.

Er sharida bundan 1000 yil muqaddam 300 mln. kishi yashagan bo'lsa, 1900 yilga kelib 1 mlrd. 600 mln., 1987 yili 5 mlrd., BMT ma'lumotiga ko'ra, 1990 yilda 5,3 milliard, 2015 yilda esa 7,3 milliard bo'lgan dunyo aholisi soni ayni paytga kelib 7,79 milliardga etgan (2020 yil)³. Bu raqam 2050 yilda 9,7 milliardga, 2100 yilda esa 11,2 milliardga etishi kutilmoqda.

Jamg'arma ma'lumotida ta'kidlanishicha, dunyo aholisi yiliga 82 mln kishiga ko'paymoqda. Bu esa deyarli Germaniya aholisiga tengdir.

Hozirda dunyo aholisining eng katta qismi – 60 foizi (4,7 milliard) Osiyo qit'asida istiqomat qilmoqda. Afrikada 17 foiz (1,3 milliard), Evropada 10 foiz (750 million), Lotin Amerikasi va Karib havzasida 8 foiz (650 million), Shimoliy Amerika va Okeaniyada 5 foiz (tegishli ravishda 370 va 43 million) aholi istiqomat qiladi.

Aholi soni bo'yicha Osiyo qit'asining birinchi o'rinda ekani, shubhasiz, Xitoy va Hindiston bilan bog'liq: Xitoyda 1,4 milliard, Hindistonda esa 1,3 milliard aholi yashaydi. Hindiston 2027 yilda aholi soni bo'yicha Xitoyni quvib o'tishi va dunyoning aholisi eng ko'p mamlakatiga aylanishi kutilmoqda.

Hisob-kitoblardan ma'lum bo'ldiki, dunyoda har 230 kunda 1 ta turkiya aholisiga barobar nufuz ortdi, har soniyada 3, daqiqada 155, har soatda 10609, har kunda esa 245-620 chaqaloq ro'yxatga olinadi.

³ <https://azon.uz/content/views/dunyo-aholisi-soni-8-milliardga-yaqinlas>

Jahonda aholi sonining ozayib ketishi bo'yicha evropa malakatlari (Germaniya, Daniya, Finlandiya) oldinda turadi. Afrika aholisi esa aksincha ortadi.

4.2. Dunyo aholisining zichligi va joylashuvi.

Aholi er kurrasida nihoyatda notekis joylashgan. Aholi ko'p to'plangan uchta asosiy arealni ajratib ko'rsatish mumkin. Birinchi areal Janubiy, Janubiy-Sharqiy va Sharqiy Osiyoni o'z ichiga oladi. Bu arealdagi mamlakatlarda o'rtacha zichlik 1 km.kv. 100 kishidan ortadi, bazi joylarda esa, 1000-1500 kishiga etadi va undan ham oshadi. Aholining bunday zichligiga bu erda kishilarning qadimdan yashashi, ko'p mehnat talab qiluvchi intensiv obikor dehqonchilik tipining tarixiy tarkib topganligi, shuningdek, aholining tabiiy ko'payishi xususiyatlari sabab bo'lgan.

Er shari aholisining 70 foizi quruqlikning 7 foizida mujassamlashgan bo'lsa, 15 foizida aholi umuman yashamaydi. Aholining asosiy qismi mo''tadil, subtropik va sub`ekvator iqlim mintaqalarida joylashgan, 50 foiz aholi dengiz sathidan 200 metrgacha bo'lgan hududlarda; 30 fozi dengiz sohillaridan 50 km.gacha uzoq hududlarda yashaydi.

Er shari bo'yicha har km² ga o'rtacha 40 kishi to'g'ri kelsada, ayrim mamlakatlarda aholi zichligi juda yuqori (Bangladeshda har km² ga 800 kishi, Manakoda 15,5 ming, Singapurda 4,5 ming kishi to'g'ri keladi) er sharida aholi eng zich yashaydigan hududlar quyidagilardir:

1. Janubiy Osiyo - Hindiston, Bangladesh, Shri-Lanka, Pokiston (aholi soni 1,5 mlrd.ga yaqinlashmokda, zichligi 300-500 kishi/km²);
2. Sharqiy Osiyo – Xitoy, Yaponiya, Koreya Respublikasi, KXDR (Bu hududda 1,5 mlrd. dan ortiq aholi yashaydi, zichligi har km² ga 200-300 kishi);
3. Janubi-Sharqiy Osiyo – Indoneziya, Fillippin, Tayland, Malayziya va boshqalar (aholi soni 0,5 mlrd. zichlik 300 kishi km²);
4. Evropa (aholi soni 0,7 mlrdga yaqin, zichlik 200 kishi);
5. Shimoliy Amerikaning Atlantika okeani sohillari, AQShning shimoli-sharqi.

Umuman, dunyo aholisining 60 foizi Osiyoda, 12 foizi Afrikada, 9,5 foizi Evropada, 8,5 foizi Lotin Amerikasida, 5,5 foizi Shimoliy Amerika va sobiq Ittifoq hududida, 0,5 foiz Avstraliya va Okeaniyada istiqomat qiladi.

Zichligi katta bo'lgan ikkinchi areal Evropada tarkib topgan. Bu arealda aholining o'rtacha zichligi 200 kishidan 400 kishigacha bo'lgan bir qancha mamlakatlar bor. Asosiy sanoat rayonlarida aholi zichligi har km.kv.da 500-1500 kishiga etadi va undan ham ortadi.

Uchinchi areal AQShning Shimoliy - Sharqiy qismidir. Quriqlik maydonining atigi 7 foizini eg'allagan aholi eng zich rayonlarda er sharidagi aholining 70 foizga yaqini to'plangan. Shu bilan birga quruqlik maydonining yarmiga yaqinida aholi zichligi 1km² ga bir kishi ham to'g'ri kelmaydi.

O'zlashtirish ayniqsa qiyin bo'lgan doimiy sovuq qutbda baland tog'li o'lkalar, cho'llar, issiq va sernam ekvatorial o'rmonlar aholi nihoyatda kam va odam butunlay yashamaydigan hududlardir.

BMTning Aholishunoslik jamg'armasi (UNFPA) bergan ma'lumotga ko'ra, 2050 yilga borib er shari aholisi 10 milliardga etadi. Joriy asr nihoyasiga borib bu ko'rsatkich 11,2 milliardni tashkil qiladi.

2 ming yil oldin dunyo aholisi 300 million kishi bo'lgan bo'lsa, 1600 yilga kelibgina bu raqam ikki barobar (600 million)ga oshdi.

1804 yil nihoyasida aholi soni bir milliardga etdi. Oradan bir asrga yaqin vaqt o'tib, ya'ni 1900 yilda dunyo aholisi soni 1,5 milliardni tashkil qildi. 1950 yildan boshlab er aholisi hayratlanarli darajada o'sib bordi. 2011 yilda aholi soni 7 milliardni tashkil qildi. Hozirda butun dunyoda 7,7 milliard kishi istiqomat qilmoqda.

yer aholisi har yili 84 millionga oshib bormoqda. Bu har 12 yilda bir milliardga ko'payadi degani. Shunga ko'ra, joriy asr yarmiga borib aholi soni 10 milliardga etishi kutilmoqda.

yer sharining yarim aholisi 9 ta davlatda joylashgan 2017 yildan 2050 yilgacha dunyo aholisiga 2,2 milliard kishi qo'shilishi kutilmoqda. Ko'payish soni bo'yicha Afrika qit'asi birinchi o'rinda (1,3 milliard), Osiyo ikkinchi (750 million)

o'rinda turadi. Undan keyingi o'rinlarda Lotin Amerikasi, Shimoliy Amerika va Okeaniya turadi.

2050 yilda dunyo aholisining yarmi 9 tagina davlatda yashaydi. Ular tartib bo'yicha quyidagilar: Hindiston, Nigeriya, Kongo, Pokiston, Efiopiya, Tanzaniya, AQSh, Uganda va Indoneziya.

Har yil ma'lum bir davlatlarda aholi soni muhojirlar hisobiga ortib boradi. Bunda AQShda aholi har yili 1,1 millionga, Kanadada 214 ming, Britaniyada 174 ming, Ispaniyada 170 ming, Germaniyada 110 ming, Frantsiyada 100 mingga ko'payadi.

Shuningdek, ba'zi bir davlatlarda migratsiya hisobiga aholi soni pasayadi. Jumladan, Meksikadan har yili 334 ming kishi, Xitoydan 309 ming. Hindistondan 253 ming, Pokistondan 161 ming kishi ko'chib ketadi.

Shunday qilib, tabiiy sharoit aholining joylashishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Aholining joylashishiga tabiiy sharoit xususiyatlari emas, balki iqtisodiy va tarixiy sharoitlar: aholini kelib o'rnashgan vaqt, xo'jalik tipi, tashqi va ichki migratsiyaning intensivligi va boshqalar hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi, har bir mamlakatning rivojlanishi uchun aholi soni va zichligi muayyan miqdorda bo'lishi zarur⁴.

4.3. Urbanizatsiya jarayonining rivojlanishi.

Mamlakat yoki rayon aholisi sonida shaharliklar salmog'ining o'sishi urbanizatsiya deb ataladi. Dunyo bo'yicha urbanizatsiya darajasi XX asr boshidagi 4 foizdan hozirgi davrda 41 foiz ga ortdi. Hozir dunyo mamlakatlarining 120 tasida urbanizatsiya darajasi o'rtacha dunyo ko'rsatkichlaridan yuqori.

Urbanizatsiya darajasi ham dunyoning turli qismlarida turlicha. Masalan, xorijiy Osiyoda 27 foiz, Afrikada 30 foiz, Evropada 73 foiz, Shimoliy Amerikada 75 foiz. Umuman, rivojlangan mamlakatlarda urbanizatsiya darajasi (72 foizi) rivojlanayotgan mamlakatlardagidan (30 foiz) ancha yuqori.

Shahar aglomeratsiyalari ham tez rivojlanmoqda. AQShdagi Bosvash, Shiplits, Sansan megopolislarida yaqin kelajakda AQSh aholisini qariyb 50 foizi

⁴ <https://azon.uz/content/views>

yashashi kutilmoqda. Yer yuzasida soni 10 mln.dan ko'p bo'lgan «bahaybat shaharlar» ancha ko'paydi. Yangi asr boshlaridayoq Mexikoda-31 mln., San-Pauluda-26 mln., Tokioda-24 mln., Nyu-Yorkda-23 mln., Kalkuttada-20 mln. aholi yashashi bashorat qilinmoqda.

Aholisining soni 5 mln. dan ziyod shaharlar soni 30 taga yetadigan bo'lsa, “millioner shaharlar” soni 250 taga etdi. Lekin bu salmog' urbanizatsiya jarayonida erishilgan haqiqiy darajaning tashqi belgisidir xolos. Aslida urbanizatsiya shaharlar rolining ortishi va shaharliklar turmush tarzining o'zgarishi jarayonidan iborat.

Odatda, shahar aholisi qancha ko'p bo'lsa, shaharning o'sish sur'ati shuncha yuqori bo'ladi: kichik va o'rta shaharlarda sekin, katta shaharlarda esa ancha tez o'sadi.

XX asr boshida bunday shaharlar butun yer yuzida 360 ta bo'lgan, hozir ular 2000 dan ortiq. Katta shaharlar sanoat kontsentratsiyasining hozirgi zamon shakllariga juda mos keldi. Katta shaharlar fan bilan ishlab chiqarish aloqalarining kuchayishiga yordam beradi, kishilarning ma'naviy ehtiyojlarini yaxshiroq qondiradi, ularning tez o'sayotganligi bir qancha murakkab muammolarni keltirib chiqarishga qaramay, kichik va o'rta shaharlarni rivojlantirish zaruratini sira ham mustasno qilmaydi.

Lekin shaharlarning o'zgarishi faqat aholisi sonining o'sishi bilangina cheklanmaydi. Urbanizatsiyaning hozirgi bosqichi uchun shaharlar joylashishining oddiy shakllardan murakkabroq shakllariga o'tishi, ya'ni aholining odatdagi bir katta shaharda to'planishidan shaharlar guruhida joylashishi ayniqsa xarakterlidir. Shahar guruhi tizimining oliy shakli shaharlar aglomeratsiyasidir. Binobarin, shahar aholisining ko'payishi jarayoni katta shaharlarda va shahar aglomeratsiyalari aholining ko'plab to'plana borishidan ham iboratdir.

Mamlakatlar urbanizatsiya darajasi va sur'atlari jihatidan bir-biridan katta farq qiladi. Amerika, Avstraliya va Evropada urbanizatsiya eng yuqori darajaga etgan, bu jihatlardagi ko'p mamlakatlarda shahar aholisining o'sishi amalda nihoyasiga etayapti, boshqalarda esa shahar aholisining ko'payish sur'atlari katta emas. Osiyo

va Afrikaning ko'pchilik mamlakatlarida, aksincha, urbanizatsiya darajasi hali juda past, lekin uning o'sish sur'atlari juda yuqori.

Urbanizatsiya darajasini taqqoslaganda, hamma mamlakatlar uchun yagona bo'lgan "shahar" tushunchasi yo'qligini e'tiborga olmoq kerak. Masalan, Daniyada aholisi 200 dan ortiq bo'lgan aholi punktlari, Niderlandiya esa aholisi 20 mingdan ortiq bo'lgan aholi punktlari shahar deyiladi. Afrika va Lotin Amerikasining ko'p mamlakatlarida aholisi sonidan qat'iy nazar barcha ma'muriy markazlar shahar deb e'tirof etiladi.

Shaharlar juda tez o'sayotganligiga qaramay, hozircha dunyo aholining ko'pchilik qismi qishloq joylarda yashaydi. Yevropa bilan Shimoliy Amerikada barcha qishloq aholisi qishloq xo'jaligi bilan band bo'lmagan holda Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasi mamlakatlarida qishloq aholisi bilan qishloq xo'jalik aholisi o'rtasida farq deyarli yo'q.

Qishloq aholi punktlarining joylashishi shakllari har-xil bo'ladi. Qishloq aholi punktlarining to'p-to'p bo'lib joylashish shakli ustun turadi. Ba'zi mamlakatlar va rayonlar qishloq aholi punktlarining alohida qo'rg'on shaklida tarqoq joylashishi tarqalgan.

4.4. Aholining jinsiy, diniy va irqiy tarkibi.

Aholining jinsi va yoshi bo'yicha tarkibi. Dunyo bo'yicha aslida o'g'il bolalar qiz bolalarga qaraganda bir oz ko'proq tug'iladi va umuman olganda, dunyo aholisining jinsiy tarkibida erkaklar bir oz ko'proq.

Aholining yoshi bo'yicha tarkibi uning tabiiy ko'payishi ta'sirida tarkib topadi. Unga migratsiya va urushlar ham ancha ta'sir ko'rsatadi. Aholi ko'payishining birinchi tipiga aholi yoshi strukturasining o'ziga xos tarkibi to'g'ri keladi, bunda kichik yoshdagilar salmog'i katta bo'ladi. Aholi ko'payishining ikkinchi tipi ustun bo'lgan mamlakatlarda kichik yoshdagilar salmog'i juda yuqori (40-45 foiz) va katta yoshdagilar salmog'i nihoyatda kichik (odatda 30-60 foiz) bo'ladi.

Yer shari aholisining turli dinlarga mansubligini bilish ham muhimdir. Eng ko'p tarqalgan dinlarga uch masxabga ega bo'lgan xristian dini, islom dini, hind

dini va buddizm kiradi. Din davlatdan ajratilgan sotsialistik mamlakatlarda diniy sarqitlar hozircha saqlanib kelayotgan bo'lsada, lekin dinning roli katta emas.

4.5. Mehnat resurslari va bandlik muammolari.

Aholining jismonan rivojlangan va sog'lom, mehnatga yaroqli qismi mehnat resurslarini tashkil etadi. Mehnatga yaroqli aholiga, odatda 15 yoshdan 65 yoshgacha bo'lgan kishilar kiradi. Mehnatga yaroqli aholining asosiy qismini ijtimoiy ishlab chiqarishda qatnashuvchi iqtisodiy faol aholi tashkil etadi. Aholining mehnat faoliyatiga munosabatiga qarab: mehnatga layoqatligacha bo'lgan, mehnatga layoqatli va mehnatga layoqatlidan keyingi guruhlar ajratiladi.

Asosiy mehnat resurslari mehnatga layoqatli va mehnat yoshidagi, xususan, ishlab chiqarishdan ajralgan holda o'qiydigan va harbiy xizmatdagilarni o'zida birlashtirsa, qo'shimcha mehnat resurslariga 14-16 yoshdagi ishlovchi o'spirin-yoshlar va xizmatini davom ettirayotgan nafaqaxo'rlar kiradi.

Ishga layoqatli yosh turli mamlakatlarda turlicha belgilangan. Masalan, Rossiyada 16-59 yoshdagi erkaklar, 16-54 yoshdagi ayollar mehnat resurslari hisoblanadi.

AQSh da erkak va ayollar bir xil - 16 va 65, Finlyandiya, Yaponiya, Kanada, Germaniyada 15 yoshdan mehnatga layoqatli hisoblanadi. Uning yuqori chegarasi aholining o'rtacha umr ko'rish darajasi, mamlakatning iqtisodiy salohiyati asosida belgilanishi mumkin.

Aholi bandligi ham turli mamlakatlarda turlicha. Masalan, moddiy boyliklar ishlab chiqarish sohasida Rossiya aholisining (mehnatda band aholining) 70 foizi, AQSh aholisining 54 foizi, noishlab chiqarish sohasida esa Rossiyaning 30 foizi, AQShning 46 foizi mehnat resurslari band.

Bu ko'rsatkichlar qishloq xo'jaligi bo'yicha Rossiyada 15 foizini, AQShda 3 foizini, sanoatda Rossiyada 37 foizini, AQShda 24 foizini, xizmat ko'rsatish sohasida Rossiyada 48 foizini, AQShda 70 foizini tashkil etadi.

Iqtisodiy faol aholi salmog'i G'arbiy Evropa, Shimoliy Amerika mamlakatlarida, Avstraliyada 40-45 foizni, Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlarida 30-40 foizni tashkil etadi.

Ishsizlikka barham berish ko'plab mamlakatlarda eng asosiy muammolardan birga aylangan. Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlarida esa, ishsizlarning mavjudligiga, iqtisodning umuman, sust rivojlanganligi, ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarishga kam tortilganligi, kichik yoshdagilar ko'pchilikni tashkil etishi sababdir.

Mehnatda band aholini tarkibida qishloq xo'jaligi va unga yaqin bo'lgan sohalarda band aholi ko'pchilikni tashkil etadi. Bu sohalarda er shari iqtisodiy faol aholisining yarmidan ortig'i band.

Qishloq xo'jaligida band aholi salmog'ining kamayishi sanoatda va moddiy boylik ishlab chiqaruvchi boshqa tarmoqlarda band aholi salmog'ining oshishi bilan qoplanib bormoqda. Biroq fan-texnika taraqqiyoti tezlashib borayotgan davrda moddiy boylik ishlab chiqarmaydigan tarmoqlarda band aholi salmog'i yanada tezroq o'sib boradi.

Umuman, bu progressiv tendentsiyadir. Buning sababi shuki, birinchida, moddiy boylik ishlab chiqarishda mehnat unumdorligi tez o'sadi, ikkinchidan, aqliy mehnatning roli ortadi, ilmiy va texnik xodimlar soni ko'paya boradi, shuningdek, boshqarish va xizmat ko'rsatishning turli shakllari kengayadi.

Aholining etnik tarkibi. Er shari aholisi juda ko'p etnik birliklardan iborat. Ana shunda birliklarning eng kichigi - qabila, o'rtasi elat va kattasi millatdir. Bu tushunchalar bilan birga yana umumlashtiruvchi "xalq" degan atama ham bor. Sovet etnografiyasida xalq atamasi orqali etnik birliklarning hammasini ifodalash qabul etilgan.

Yer yuzida 2000 dan ortiq milliy guruhlar bor, lekin ularning ko'pchiligi juda kam sonlidir. Aholisi soni 50 mln. kishidan ortiq bo'lgan eng yirik xalqlardan 18 tasi butun insoniyatning yarmiga yaqinini tashkil etadi. Eng yirik til oilalari (hind, evropa, xitoy, tibet, malayziy, polineziya, dravid, semit-hamit, buntu, oltoy tili oilalaridir).

Milliy va siyosiy chegaralari bir-birlariga to'g'ri kelib qolganda bir millatli davlatlar hosil bo'ladi. Polsha yoki Yaponiya bir millatli davlatlarga misol bo'lishi mumkin. Ba'zi mamlakatlar bir millatli davlatlar tipiga yaqin bo'lib, ularda aholining juda oz qismini kichik millatlar tashkil etadi. Masalan, Finlyandiya. Ikki va undan ko'p millatli davlatlarga Rossiya, Hindiston va boshqalar kiradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Aholining tabiiy o'sishiga va zichligiga qanday omillar ta'sir etadi?
2. Yer yuzida aholi irqiy tarkibi bo'yicha qanday tarqalgan?
3. Aholi migratsiyasining asosiy oqimlari nimalardan iborat?
4. Urbanizatsiya jarayoni yuqori bo'lgan hududlarni bilasizmi?
5. Mehnat resurslaridan foydalanish muammolari haqida nima deya olasiz?

Tayanch iboralar: Aholi, tabiiy o'sish, mexanik o'sish, aholi zichligi, aholi joylashuvi, er shari, urbanizatsiya, jinsiy, diniy, irqiy tarkibi, mehnat resurslari, bandlik muammolari, kichik biznes.

5 BOB. JAHON XO'JALIGI GEOGRAFIYASI

5.1. Dunyo xo'jaligining umumiy ta'rifi.

Dunyo xo'jaligining shakllanishi juda uzoq davom etgan tarixiy jarayon bo'lib, unda insoniyat ayrim yashagan ibtidoiy odam to'dalaridan butun dunyoni qamrab olgan iqtisodiy munosabatlargacha, tosh quollaridan eng murakkab elektron-hisoblash mashinalaridan foydalanishgacha bo'lgan murakkab yo'lni bosib o'tdi.

Dunyo xo'jaligi (DX) shakllanishi eng avvalo jamiyat ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi, ijtimoiy mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, tabiat bilan jamiyat o'rtasida modda almashinuvining to'xtovsiz oshib borishi, turli mamlakatlar, regionlar o'rtasida savdo-moliya va ishlab chiqarish munosabatlarining muntazam o'rnatilishi va shu asosda dunyoda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga to'siq bo'lib kelgan milliy xo'jaliklarning asrlar davomida birbirlaridan ajralgan holda va alohida hayot kechirishiga chek qo'yilishi davrigacha bo'lgan tarixni to'la aks ettiradi.

Jahon xo'jaligi dunyodagi barcha mamlakatlar milliy xo'jaliklarining jahon iqtisodiy aloqalari orqali o'zaro uzviy bog'langan va tarixan shakllangan majmuasidir. U dunyo ishlab chiqarish kuchlarining ming yillik evolyutsiyasi natijasidir. Jahon xo'jaligining shakllanishi bir nechta bosqichga bo'linadi:

- 1) dunyo xo'jaligi shakllanishining XVI-asrgacha bo'lgan bosqichi;
- 2) jahon xo'jaligining paydo bo'lish davri (XVI-XVII asrlar) asosan Buyuk geografik kashfiyotlarga bog'liq bo'lib, xalqaro savdo dunyoning barcha mamlakat va regionlarini qamrab olgan paytga to'g'ri keladi;
- 3) jahon xo'jaligining shakllanish va kengayish davri (XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning boshi) transport, qit'alarora aloqalar, dunyo bozorining tez rivojlanishi bilan bog'liqdir;
- 4) jahon xo'jaligining chuqurlashuv davri (XX asrning ikkinchi yarmidan hozirgacha) yirik mashina industriyasi, transport va dunyo bozorining birgalikda

rivojlanishi natijasidir. So'nggi bosqichda ko'plab sobiq mamlakatlar mustaqillikka erishdilar va o'z iqtisodiyotini rivojlantirib, dunyo xo'jaligiga qo'shildilar.

Hozirgi paytda dunyo xo'jaligida integratsiyaning yanada kuchayishi bilan bog'liq bo'lgan yangi bosqich boshlanayotgani kuzatilmokda. Uning asosiy xususiyati dunyo xo'jaligi tizimiga kiradigan mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro iqtisodiy aloqalar yuqori darajaga ko'tarilishi jarayonining tobora kuchayishi bilan bog'liqdir.

Integratsiya jarayonida transmilliy korporatsiyalar katta ahamiyatga ega bo'lmoqda, bir nechta mamlakatlar hududlarini birlashtiruvchi yirik bozor zonalarini barpo etishga katta e'tibor berilmoqda (masalan, Evropa Ittifoqi, erkin savdo to'g'risida Shimoliy Amerika Shartnomasi va boshqalar).

«Dunyo xo'jaligi» tushunchasi «ijtimoiy mehnat taqsimoti», «xo'jalik xalqaro iqtisodiy integratsiya» tushunchalari bilan uzviy bog'liqdir.

Dunyo xo'jaligi tuzilishi o'zgarib bormoqda. Shu bilan bir qatorda unga xilma – xillik va ichki ziddiyatlar xosdir. Chunki dunyo xo'jaligi ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanish darajasi va tuzilishi har xil bo'lgan mamlakatlar xo'jaligini o'z ichiga oladi.

Jahon bozori dunyo mamlakatlari iqtisodiy aloqalarining asosini tashkil etadi. Transportning (temir yo'l, havo, dengiz, quvur) va kontinentlararo aloqalarning juda tez rivojlanishi uning kengayishiga imkon berdi. Hozirgi dunyoda har bir mamlakatning taraqqiyoti uning jahon moddiy va nomoddiy ayirboshlashida qatnashuvi bilan uzviy bog'liqdir.

Transport har qanday mamlakat iqtisodiyotining eng muhim tarmoqlaridan biridir. Ilmiy-texnika inqilobi (ITI) davrida barcha transport turlarining tezligi o'sdi, yuk tashish hajmi oshdi, shunga bog'liq holda dunyoning turli burchaklariga borib-kelish ancha osonlashdi. Dengizlar tubidan ko'plab neft va gaz quvurlari, okeanlar tubidan esa kabel liniyalari (axborot uzatish vositasi) o'tkazilgan.

Xalqaro mehnat taqsimoti imkoniyatlaridan foydalanishda dengiz transporti etakchi o'rinni eg'allaydi, uning hissasiga mamlakatlar o'rtasidagi barcha yuk

tashishning 80 foizga yaqini to'g'ri keladi. Dunyo flotining peshqadamlari qatoriga Yaponiya, AQSh, Liberiya, Panama, Gretsiya, Xitoy, Kipr kiradi.

Savdo floti tonnaji bo'yicha Rotterdam (Niderlandiya), yangi Orlean, Nyu-York (AQSh), Tiba, Kobe, Nagoya, Iokogama (Yaponiya), Marsel, Gavr (Frantsiya), Mina-El-Axmadi (Kuvayt), Antverpen (Belgiya), Gonkong, Singapur portlari yirik hisoblanadi.

Okean trassalarining eng quyuqlashgan tugunlari bo'g'ozlar va dengiz kanallari hisoblanadi. La-Mansh (Angliya) bo'g'ozi orqali sutkasiga 500 ta, Gibraltar orqali – 140 ta dengiz kemasi o'tadi. Dunyoning eng yirik dengiz kanallari Suvaysh (Misr, 1869 yildan boshlab) va Panama (Panama, 1920) hisoblanadi. Yiliga Suvaysh kanalidan 20 ming kema o'tadi, uning yuk hajmi 350 ming t. (dunyo dengiz transporti yuklarining 14 foizidir). Panama kanalida bu ko'rsatkichlar 14,6 ming kema va 170 ming t.ga teng.

Hozirgi dunyo xo'jaligining asosini xalqaro mehnat taqsimoti (XMT) tashkil etadi. Mehnat taqsimotining eng oddiy shakli dastlab jamiyat taraqqiyotining boshlanishi davrida paydo bo'lgan bo'lib, u bolalar, qariyalar o'rtasidagi tabiiy bo'linishga asoslangan mehnat taqsimoti bo'lgan. Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi jarayonida oddiy tabiiy mehnat taqsimoti asta-sekin ijtimoiy mehnat taqsimotiga aylanadi. U jamiyat ichidagi, mamlakatlar va regionlar, iqtisodiyot tarmoqlari, ayrim korxonalar va hatto ayrim ishlovchilar o'rtasida mehnat taqsimotini ham qamrab oladi.

Geografik mehnat taqsimoti ijtimoiy mehnat taqsimotining ajralmas tarkibiy qismi, u hududlarning ixtisoslashishi jarayonini va hududlarning ixtisoslashgan, mahsulotlar va xizmatlarni ayirboshlashini ifodalaydi. Geografik mehnat taqsimotining oliy shakli xalqaro mehnat taqsimotidir (XMT).

XMT ayrim mamlakatlar xo'jaligining ma'lum mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashishini va bu mahsulotlarni boshqa mamlakatlar bilan ayirboshlashini bildiradi. U mamlakatlar o'rtasida ko'p tomonlama aloqalarni amalga oshirishga olib keladigan va ayrim mamlakatlar xo'jaligining o'zaro

bog'liq holda jahon bozorida sotish uchun ma'lum mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashishi jarayoni natijasi hisoblanadi.

Xalqaro geografik mehnat taqsimotini N.N.Baranskiy ««Iqtisodiy geografiya» ning asosiy tushunchasi deb atagan. U geografik mehnat taqsimoti shakllanishining dastlabki shart-sharoitlarini asoslab berdi. Geografik mehnat taqsimoti faqat tovarning ishlab chiqarilgan joydagi bahosi transport xarajatlarini qo'shib hisoblaganda ham sotiladigan joydagi bahosidan ortiq bo'lgan holdagina amalga oshiriladi. Shu sababdan transport xarajatlarini pasaytirish xalqaro geografik mehnat taqsimotini rivojlantirishning muhim omili hisoblanadi. Dunyo mamlakatlari xalqaro mehnat taqsimotining shakllanishida va rivojlanishida ishtiroq etishi uchun quyidagi asosiy shart-sharoitlar bo'lishi lozim:

1) XMTda ishtirok etuvchi mamlakatlar ma'lum mahsulotlarni ishlab chiqarishda boshqa mamlakatlarga nisbatan qandaydir ustunlik va afzallikka ega bo'lishi (masalan, tabiiy resurslarga boyligi, tabiiy sharoitning qulayligi);

2) ushbu mahsulotlarni ishlab chiqaruvchi mamlakat tashqarisida bu mahsulotga ehtiyoji borligi va uni yuqoriroq bahoda sotib oluvchi xaridor mamlakatlarning mavjudligi;

3) mahsulotni sotish joyiga tashib borish xarajatlari mahsulot ishlab chiqaruvchi mamlakat uchun zararli bo'lmasligi va foyda berishi.

Xalqaro mehnat taqsimoti eng avvalo moddiy ishlab chiqarish tovarlarining xalqaro savdosi bilan ifodalanadi, lekin u shuningdek, xizmatlar ayriboshlashini ham o'z ichiga oladi (xalqaro turizm, moliyaviy vositachilik faoliyati, transport xizmati, kadrlarni o'qitish va boshqalar).

Dunyo mamlakatlarining o'zaro iqtisodiy aloqalari faqat tovar savdosi va xizmat ayriboshlashi bilan cheklanmaydi. Hozirgi dunyo xo'jaligi kapital oqimlari va odamlarning migratsiya oqimlari mavjudligi, ularning aralashib ketganligi bilan xarakterlanadi. Bularning hammasi birgalikda «xalqaro mehnat taqsimoti» tushunchasini tashkil etadi.

Dunyoning ko'pchilik mamlakatlari xo'jalik qiyofasini ularning xalqaro ixtisoslashuvi belgilab beradi. Masalan, Yaponiya radioelektronika va robototexnika, avtomobil, dengiz kemalarining yirik eksportyori hisoblanadi.

Bolgariya agrosanoat mahsulotlari, ko'tarma transport jihozlari ishlab chiqarishga, Saudiya Arabistoni, Quvayt va Fors qo'ltig'ining boshqa mamlakatlari neft eksportiga ixtisoslashgan.

Zambiya dunyoda mis rudasi va tozalangan misning eng yirik eksportyoridir. Burundi va Ugandaning 80 foizdan ko'proq eksportini kofe tashkil etadi. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Har qanday mamlakatning xalqaro mehnat taqsimotiga jalb etilishi birinchi navbatda ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishi darajasi bilan belgilandi. Shu sababdan industrial rivojlangan mamlakatlar qimmatbaho mahsulotlar – mashina va jihozlar, kimyo sanoati mahsulotlari va boshqalarni ishlab chiqarishga ixtisoslashib, hozirgi XMT da etakchi o'rinni eg'allaydilar. Ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlar esa mineral xom ashyo va qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan savdo qilishga ixtisoslashishga majbur bo'lmoqdalar.

XMTga ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasidan tashqari yana quyidagi geografik omillar ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi: iqtisodiy-geografik o'rining qulayligi yoki noqulayligi (masalan, mamlakatning asosiy dengiz savdo yo'llarida yoki kontinent ichkarisida joylashishi); turli-tuman tabiiy resurslarning mavjudligi (qulay iqlim sharoiti, rudali va rudasiz foydali qazilmalar). Shu bilan bir qatorda so'nggi yillarda XMTda ijtimoiy-iqtisodiy sharoit etakchi rol o'ynamoqda. Masalan, ko'pchilik tropik mamlakatlarning kofe, shakar-qand, kakao sotishga ixtisoslashuvi birinchi o'rinda jahon bozorida ushbu tavarlarga talabning mavjudligi bilan belgilanadi.

Dunyo mamlakatlarining XMTda qanday tarmoqlarga ixtisoslanishi katta ahamiyatga ega. Mamlakatlarning kam sonli mahsulotlar etkazib berishga haddan tashqari ixtisoslashishi ularning xo'jaligini jahon bozoridagi baholar tebranishiga kuchli darajada bog'lab qo'yadi, bu esa mamlakatlar iqtisodiyoti tarmoqlari tarkibini qashshoqlashtiradi.

Shu bilan bir qatorda «uchinchi dunyo» mamlakatlari orasida XMTda yangi industrial mamlakatlar (YaIM) alohida o'rinni eg'allaydi. Ular qatoriga Braziliya, Meksika, Misr, Turkiya, «Osiyo yo'lbarslari» - Gonkong, Singapur, Tayvan, Janubiy Koreya kiradi (ko'p hollarda Turkiya va Janubiy Koreyani iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar qatoriga qo'shadilar). So'nggi yillarda ularga ko'pchilik iqtisodiy ko'rsatkichlar bo'yicha Malayziya, Tailand, Indoneziya yaqinlashmoqda.

Dunyo xo'jaligining ishlab beruvchi tarmoqlari, ayniqsa, murakkab mashinasozlik, elektronika, elektrotexnika yuqori malakali mehnat bilan bog'liq bo'lib, faqat har tomonlama rivojlangan xo'jalikka asoslanib rivojlanadi va bunda ular butun jamiyatning kelajakdagi rivojlanishi omili bo'lib xizmat qiladi.

Keyingi yillarda dunyo xo'jaligida jiddiy o'zgarish sodir bo'ldi. Bu o'zgarishlarga sabab bo'lgan omillar qatoriga ilmiy-texnika inqilobi (ITI), integratsiya jarayonlari, shuningdek, xom ashyo, energetika va umumiy iqtisodiy inqirozlar, umuminsoniy global muammolarning keskinlashuvi (demografik, ekologik va boshqalar) kiradi.

Hozirgi dunyo, xususan, dunyo xo'jaligi rivojlanishining g'oyat muhim bo'g'ini-mamlakatlar, mamlakatlar guruhi, kontinentlar o'rtasida iqtisodiy va noiqtisodiy aloqalarning g'oyat kuchayishi hisoblanadi. Hozir birorta, hatto, eng rivojlangan mamlakatlar ham zamonaviy mahsulotlarning barcha turlarini bir xil darajada samarali ishlab chiqara olmaydi, bunga hojat ham yo'q.

Xalqaro iqtisodiy aloqalarning ko'p shakllari mavjud bo'lib, ular qatoriga tashqi savdo, kapital chiqarish, ilmiy-texnika hamkorligi, kompensatsiya kelishuvlari, kredit-moliya munosabatlari, turli xizmat ko'rsatish yo'nalishlari, xalqaro turizm, ob'ektlarni birgalikda ko'rish va boshqalar kiradi.

Har bir mamlakat uchun xalqaro iqtisodiy aloqalar turli shakllarining roli ularning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi darajasi, XMTdagi xo'jalik ixtisoslashishi va boshqalar bilan belgilanadi. Dunyoning ko'pchilik mamlakatlari uchun tashqi savdo tashqi iqtisodiy aloqalarning asosiy shaklidir. XMTda qatnashish darajasini tovar va xizmatlar eksporti va importi tuzilishi belgilab beradi.

Dunyo xo'jaligi doirasida xalqaro savdoning bir necha asosiy geografik yo'nalishlari shakllangan. Masalan, dunyoning eng katta hajmli savdosi iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar (G'arbiy Evropa, AQSh, Yaponiya) o'rtasida olib boriladi va ularning dunyo tovar oborotidagi salmog'i 70 foizga teng. Bu asosan tayyor sanoat mahsulotlari savdosidan iboratdir.

Xalqaro savdoda rivojlanayotgan mamlakatlarning salmog'i oshib bormoqda. Bu bir tomondan, ulardan xom ashyo eksporti (yangi industrial mamlakatlardan tayyor buyumlar ham), boshqa tomondan, mashina va oziq-ovqatlar importiga bog'liqdir. Bu mamlakatlar uchun mashina va jihozlar bahosi xom ashyoga nisbatan tez oshib borayotganligi sababli noqulay savdo shikoyatlari yuzaga kelmoqda. Ularning ko'pchiligi rivojlanayotgan davlatlar iqtisodiyoti bo'lib qolmoqda.

Rivojlanayotgan mamlakatlar o'zlarining tashqi savdosini qayta qurishga, rivojlangan mamlakatlar bilan shakllangan munosabatlarni o'zgartirishga harakat qilmoqda. Ular yangi dunyoviy iqtisodiy tartib o'rnatilishi zarurligi to'g'risidagi talablarni tez-tez qo'ymoqdalar. Bu talablarga rivojlanayotgan mamlakatlar hududlarida joylashgan transmilliy korporatsiyalar faoliyatini nazorat qilish, xom ashyo va tayyor buyumlarga haqqoniy baholar belgilash, har qanday yordamni siyosiy shartlarsiz berish va boshqalar kiradi.

Rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasida savdo-sotiq kam rivojlangan, uni rivojlantirish esa rivojlangan davlatlar bozorlariga bormasdan, ko'plab tovarlar ayirboshlashini amalga oshirishga imkon bergan bo'lar edi.

DX va XMT dunyo mamlakatlarining barchasini qamrab olib, keyingi yillarda kengayish yo'nalishida emas, balki chuqurlashish yo'nalishida jadal rivojlanmoqda.

Iqtisodiy munosabatlar murakkablashib, yangi shakllarga o'tmoqda. Xalqaro ixtisoslashish va ayirboshlashning chuqurlashishi, ayniqsa, qator mamlakatlar milliy xo'jaliklarining bir-birlariga chambarchas qo'shilib ketishiga olib keldi. Oqibatda XMTning yangi, oliy bosqichi - xalqaro iqtisodiy integratsiya (XII) paydo bo'ldi. U mamlakatlar guruhining iqtisodiyot va siyosat sohasida

davlatlararo kelishuviga asoslangan chuqur va muntazam o'zaro aloqalari jarayonining rivojlanishini ifodalaydi.

Dunyoning eng muhim regional va tarmoq iqtisodiy guruhlaridan quyidagilarni ko'rsatish lozim: Evropa Itifoqi (EI), Janubiy – Sharqiy Osiyo mamlakatlari assotsiatsiyasi (ASEAN), Lotin Amerikasi integratsiyasi assotsiatsiyasi (ALADI), Shimoliy Amerika erkin savdo shartnomasi to'g'risida (NAFTA), Neft eksporti mamlakatlari Tashkiloti (OPEK) va boshqalar.

Uchinchi dunyo mamlakatlari o'rtasida uzoq muddatli savdo, valyuta, ishlab chiqarish aloqalarini rivojlantirish iqtisodiy rivojlangan davlatlarning rivojlanayotgan mamlakatlar regionidagi ta'siriga qarshi ma'lum shart-sharoitlar yaratishi, teng huquqli xalqaro iqtisodiy munosabatlarni o'rnatish asosida ularning iqtisodiy rivojlanishiga qo'shimcha impuls berishi mumkin.

5.2. Fan-texnika inqilobi va ishlab chiqarish

kuchlarini joylashtirish.

XX asrning o'rtalarida boshlangan hozirgi zamon fan-texnika inqilobi (FTI) butun dunyo hayotini, shu jumladan, dunyo xo'jaligining rivojlanishida yuz bergan keskin sifat o'zgarishi ishlab chiqarish kuchlarini tubdan qayta o'zgartirib yubordi. FTI fan, texnika, texnologiya, ishlab chiqarish, boshqarishni, hamma tarmoqlar va sohalarni, mehnat jarayonini, turmush sharoitini, madaniyatini, kishilar ruhiyatini o'zgartirdi, jamiyatning moddiy va manaviy imkoniyatlarning tez o'sishiga sabab bo'ldi. Bularning hammasi fanning gurkirab rivojlanishi va jamiyatning bevosita ishlab chiqaruvchi kuchiga aylanishi bilan uzviy bog'liqdir.

Birinchidan, zamonaviy fan kashfiyotlar industriyasiga, texnika rivojlanishining qudratli tezlashtiruvchisiga aylandi. Shunga bog'liq holda yangi «fan – ishlab chiqarish» va «ta'lim – fan – ishlab chiqarish» paydo bo'ldi. Ikkinchidan, FTI ishlab chiqarishning texnika bazasini tubdan o'zgartirdi.

Elektron-hisoblash texnikasi va robotlardan keng miqyosda foydalanish texnologiyaning o'zgarishi, mutlaq yangi kimyoviy materiallarning paydo bo'lishi, energiya turlarining kashf etilishi va ulardan foydalanish (atom, termoyadro),

«mikroelektron inqilob» yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy qilish (tez o'zgara oladigan ishlab chiqarish tizimlari, robot-korxonalar («odamsiz» korxonalar) va boshqalar tarixan shakllangan dunyo xo'jaligining strukturasida tub siljishlar yuz berishiga, uni rivojlantirish va joylashtirish omillari, printsiplarining o'zgarishiga olib keldi.

Shu munosabat bilan asrlar davomida dunyoning etakchi mamlakatlari qudrati asosini tashkil etgan tarmoqlarning roli pasaymoqda, ayni paytda fan talab mahsulotlarni ishlab chiqaruvchi yuqori texnologiyali tarmoqlar ahamiyati ortib, ular g'oyat jadal sur'atlarda rivojlanmoqda.

FTIga bog'liq holda dunyo xo'jaligida yuz berayotgan o'zgarishlar va siljishlar bir tomondan, zamonaviy talim tizimi muvaffaqiyatlari, boshqa tomondan esa, ilmiy-tadqiqot, tajriba-loyihalik ishlanmalari (ITTKI) va fan taraqqiyoti uchun qilinayotgan xarajatlarning mutassil oshib borayotgani bilan uzviy bog'liqdir.

Masalan, sanoatga FTI yutuqlarini joriy qilish bo'yicha erishgan yutuqlari dunyoda tan olingan Yaponiyaning muvaffaqiyatlari mamlakatda g'oyat namunali yo'lga qo'yilgan ta'lim tizimi va unga sarflanayotgan katta sarf-xarajatlar bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liqdir. Bu mamlakatda ilmiy-tadqiqot va ITTKI olib boradigan 450 universitet bor.

Rivojlangan mamlakatlardan AQSh, Yaponiya, GFR, Frantsiya, Buyuk Britaniyada g'oyat katta ilmiy potentsial bo'lib, ular hissasiga dunyo olimlarining 85 foizi to'g'ri keladi.

AQShda 2,6 mln. kishi fan bilan band yoki mamlakatda har 10 ming kishiga 107 ilmiy xodim to'g'ri keladi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda esa mutlaqo boshqa: har 10 ming aholiga 1 ilmiy xodim to'g'ri keladi, xolos. Barcha rivojlanayotgan mamlakatlar hissasiga 10 foiz olim va muhandislar to'g'ri keladi. Ularning yarmi 4 ta mamlakat – Hindiston, Braziliya, Argentina, Meksikada.

FTI davrida ITTKIlarga sarflanadigan xarajatlar g'oyat muhim iqtisodiy ko'rsatkichga aylanmoqda. Dunyo miqiyosidagi shunday xarajatlarning 85 foizi sanoati rivojlangan asosiy mamlakatlar - AQSh, Yaponiya, GFR, Frantsiya, Buyuk Britaniya hissasiga to'g'ri keladi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda ITTKI xarajatlari YaIMning 0,4 foiziga teng. Rivojlanayotgan mamlakatlarning G'arb mamlakatlaridan ancha orqada qolayotganligini aholi jon boshiga sarflanayotgan xarajatlar yaqqol ko'rsatadi: 1 dollar va 110 dollar. Bu ko'rsatkichlar Osiyoning yangi industrial mamlakatlariga taalluqli emas. Ularda ITTKI xarajatlari 1,5-2 foizga etadi.

Barcha sust rivojlanayotgan mamlakatlarda ITTKI xarajatlarining kamligi ishlab chiqarish-texnik darajasi pastligining asosiy sababidir. Shuning uchun mamlakatlar iqtisodiyotini FTI talablari darajasiga kutarishda fan va texnikani ustun darajada rivojlantirish hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Fan-talab mahsulotlarning 90 foizdan ko'prog'i AQSh, Yaponiya, GFR, Frantsiya, Buyuk Britaniya, Italiya hissasiga to'g'ri keladi. Mustaqil O'zbekistonning eng muhim vazifalaridan biri o'z eksportida aynan shunday fan-talab qimmatbaho mahsulotlari salmog'ini oshirishdan iborat.

Yangi texnika va texnologiyadan keng miqyoslarda foydalanish dunyo xo'jaligida ishlab chiqarish samaradorligini, mehnat unumdorligini oshirish, resurslarni iqtisod qilish va tabiatni muhafaza qilish vazifalarini hal etishda muhim o'rinni egallamoqda.

Ishlab chiqarishni elektronlashtirish va kompleks avtomatlashtirish FTI mikroelektron inqilobining eng muhim natijasi bo'lib, G'arb mamlakatlarida zamonaviy asoslarda qayta industrlashtirishni amalga oshirishga olib keldi. Elektron sanoati g'oyat tez sur'atlarda rivojlandi. Hozirgi paytda bu sanoat mahsulotining 33 foizi AQSh, 27 foizi Yaponiya, 25 foizi G'arbiy Evropa mamlakatlari, 2,7 foizi boshqa iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar, 7,9 foizi Osiyoning yangi sanoatlashgan mamlakatlari, 1,8 foizi Lotin Amerikasi, 3 foizi boshqa mamlakatlar hissasiga to'g'ri keladi (1990 yillarning boshi).

Uning tarkibida asbob-uskunalar (hisoblash texnikasi, aloqa jihozlari, radio va elektron o'lchagich priborlar), uy-ro'zg'or jihozlari, harbiy va kosmik asbob-uskunalar, integral sxemalar va elektron qismlar (tranzistor, diodlar) ishlab chiqarish tarmoqlari mavjud. Professional va harbiy-kosmik asbob-uskunalar

ishlab chiqarish bo'yicha dunyoda AQSh birinchi o'rinni, uy-ro'zg'or buyumlari bo'yicha yaponiya va AQSh yetakchi o'rinni egallaydi.

Mikroelektronika bilan kompleks avtomatlashtirishning rivojlanishi uzviy bog'langan bo'lib, uning yangi sifat bosqichi 1971 yilda mikroprotssessor (mikroelektron mantiqiy qurilmasi, u turli mexanizmlarning ishini boshqarish uchun o'rnatiladi) ixtirosidan keyin boshlandi.

Mikroprotssessorlar robot texnikani ko'plab ishlab chiqarishni tezlashtirdi. Robot texnikani ishlab chiqarishda Yaponiya dunyoda birinchi o'rinni (yiliga 300 ming dona), AQSh ikkinchi (80 ming dona), GFR uchinchi o'rinni (40 ming dona) eg'allaydi. 1990 yillarining boshida dunyoda 460 ming donagacha robot bo'lgan, hozir esa ularning soni 1 mln. donadan oshadi.

Hozirgi zamon robotlarining ko'pi birinchi avlodga mansubdir. Ulardan foydalanishning asosiy sohalari – payvand, kesish, presslash, tozalash, sayqallashdir. Ularning o'rniga kelayotgan ikkinchi avlod robotlar atrof-muhitni farqlaydigan qurilmalar bilan jihozlangan. Uning avlodiga mansub robot intellektuallar esa ko'rishi, sezishi va yeshitishi mumkin.

Yapon olimlari va muhandislari robotlardan foydalanishning ustuvor sohalari atom energetikasi, kosmosni o'zlashtirish, transport, savdo, omborxonalar, tibbiy xizmati, sanoat va uy-ro'zg'ori chiqitlarini qayta ishlash, ko'cha va binolarni tozalash, okean tubi boyliklarini o'zlashtirish, yo'l ishlari, tog'-kon sanoati, baliqchilik, o'rmon xo'jaligi bo'lishini ta'kidlamodalar.

Mikroprotssessor va robotlardan foydalanishning yana bir sohasi tez o'zgara oladigan ishlab chiqarish tizimlari bo'lib, ular ishlab chiqarishni kompleks avtomatlashtirishning eng samarali vositasi hisoblanadi. Dunyoda 1200 shunday tizim harakatda bo'lgan. Ularning 20 foizi Yaponiyaga, 17 foizi AQSh, 12 foizi Buyuk Britaniya, 9 foizi GFR, 9 foizi Frantsiyaga, 4,5 foizi Italiya va 4,5 foizi Shvetsiyaga qarashli bo'lgan.

FTIning hozirgi bosqichida ishlab chiqarishni boshqarish g'oyat murakkablashdi va u maxsus tayyorgarlikni talab qilmoqda. Boshqarish bo'yicha mutaxassislar AQSh, Yaponiya va boshqa mamlakatlardagi eng yaxshi

universitetlar qoshidagi o'qishi qimmat turadigan biznes maktablarida tayyorlanmoqda. Ularni bitiruvchilar zamonaviy ishlab chiqarishning rahbarlari-menejerlaridir.

FTI sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish omillari. FTI davrida ishlab chiqarishning joylashishi va hududiy tarkibiga ta'sir ko'rsatadigan tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy omillar yangi texnika va texnologiya ta'sirida ilgarigi davrdagiga nisbatan yangi mazmunga ega bo'ldi. Shu bilan bir qatorda FTI bilan bevosita bog'lik holda yangi omillar ham paydo bo'ldi (ekologik, fan-talablari, infratuzilma va boshqalar). Lekin dunyo xo'jaligining XX asr oxirida shakllangan geografik tasviri tabiiy, iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va boshqa omillarning uzoq davom etgan o'zaro ta'sirining tarixiy natijasi bo'lganligi sababli hatto ITI davrida ham ularning umumiy xususiyatlari asta-sekin o'zgarmoqda.

ITI davrida birinchi qarashda g'ayritabiiy ko'rinadigan shunday holat yuzaga keldiki, bunda aynan o'zlarining xom ashyo bazalari bo'lmagan ko'plab mamlakatlar va rayonlar tez rivojlanmoqda. Buning yorqin misoli Yaponiya bo'lib, u 90 foiz xom ashyo va yoqilg'ini import qiladi, bu holat uning yuqori darajada rivojlangan industrial mamlakatga aylanishiga halaqit bera olmadi.

Boshqa davlatlarda asosiy sanoat markazlari ilgarigi yoqilg'i va xom ashyo bazalarida zamonaviy industrial sanoat shakllangan yangi rayonlarga ko'chdi. Masalan, AQShda shunday siljish Shimoliy-Sharqdan Kaliforniyaga, Germaniyada Rur havzasidan mamlakat janubi tomonga yuz berdi. Lekin rivojlangan mamlakatlarda unduruvchi sanoat (tog'-kon) faqat yangi resurs rayonlaridagina ishlab chiqarishning asosiy tarmog'i bo'lib qolmoqda. Shunday holat, masalan, Kanadaning shimoliy va g'arbiy hududlari, Dunyo okeanining shelf zonalariga xosdir.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda ahvol boshqacha bo'lib, ularda mineral-xom ashyo resurslari industrlashtirishning eng muhim omili bo'libgina qolmay, balki xo'jalikni joylashtirishga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi. Faqat yaqin Sharqning neft qazib oluvchi mamlakatlarigina o'zlarining boy resurs imkoniyatlaridan iqtisodiy mustaqillikka erishish maqsadlarida oqilona foydalanishga muvaffaq bo'ldilar.

Tog'-kon sanoati uchun tabiiy resurslar omili hali ham asosiy omil bo'lib qolmoqda. Foydali qazilma konlari ular joylashishining tabiiy manbai va asosi bo'lib keldi va shunday bo'lib qoladi. Boshqacha aytganda, undiruvchi sanoat tarmoqlarida u yoki bu resurs havzalari yoki konlari ularning rivojlanishi miqyoslarini belgilab beradigan asosiy omil bo'lib qolaveradi.

Dunyoda ishlab chiqarishini joylashtirishning eng muhim omillaridan biri ularning fan va ta'lim (ilm) olish markazlariga intilishi hisoblanadi. Birinchi navbatda bu omil fan-talab tarmoqlar geografiyasini belgilab beradi va yangi ilmiy ishlanmalarni (kashfiyotlarni) bajaruvchi ilmiy markazlar, kadrlar tayyorlaydigan va chuqur ilmiy tadqiqotlarni amalga oshiradigan etakchi universitetlar joylashgan shaharlarga qarab intiladi.

Ta'lim – fan – ishlab chiqarish zanjiri rivojlangan mamlakatlarning ko'pchilik etakchi markazlari va rayonlari uchun odatdagi holatga aylangan. FTI davrida fanning ilgari asosan mamlakatlar markazlarida va universitet shaharlarida to'planishi o'zgarib, fanni hududiy tashkil etishning yangi shakllari paydo bo'ldi. Yirik shahar aglomeratsiyalari chekkalarida ixtisoslashgan fan shaharlari (akademik shaharchalar) tashkil topdi.

Yuqori malakali ishchi kuchi omili FTI sharoitida g'oyat muhim omillardan biriga aylandi. Hozir har qanday mamlakatga oddiy mehnat resurslari emas, zamonaviy murakkab texnikani boshqarishni uddalay oladigan ma'lumotli, yuqori malakali, sifatli ishchi kuchi kerak. Shu munosabat bilan rivojlangan mamlakatlarda yuqori malakali ishchi kadrlarga suyanish katta ahamiyatga ega bo'lib, ishchi kuchlarining malakasi va qiymati o'rtasidagi farq ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Shu sababdan Monopoliyalar ishlab beruvchi sanoatning birinchi qavatini (ko'p mehnat talab qiladigan tarmoqlar) arzon ishchidan foydalanish maqsadlarida ko'proq rivojlanayotgan mamlakatlarga ko'chirayaptilar.

Masalan, Janubiy va Janubiy-Sharqiy Osiyoning juda ko'p arzon ishchi kuchiga ega bo'lgan hududlariga G'arbiy Evropa, Yaponiya, AQSh dan sanoatning ko'p mehnat talab qiladigan tarmoqlari kirib kelmoqda. Shu sababdan FTI

sharoitida arzon ishchi kuchiga, shu jumladan, ayollar ish kuchidan foydalanishga intilish ham sezilarli darajada kuchaymoqda. Bular iqtisodiy omillar va hisoblar bilan uzviy bog'liqdir. Misol uchun, Osiyo, Afrikaning ba'zi mamlakatlarida 8 soatlik ish kuni uchun malakasiz ishchiga 1 dollarga yaqin haq to'lanadi, aynan shu ishchi AQShda shunday ish kuchi uchun 56 dollar, ya'ni 56 marta qimmatroq haq beriladi.

FTI inqilobi sharoitida «Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fanida ilgari hisobga olinib kelinayotgan quyidagi omillarning ham ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishdagi ahamiyati oshib, ular yangi mazmunga ega bo'lmoqda: iste'mol omili (ayniqsa keng iste'mol tovarlarni ishlab chiqarishda); energetika omili (rangli metalurgiya, kimyo va energiyani ko'p talab qiladigan boshqa tarmoqlar); iqtisodiy geografik o'rnining omili (markaziy va dengiz bo'yida joylashganlikning qulayligi, chekkada (materik ichkarisida) joylashishning rivojlanishga salbiy ta'siri); ekologik omil (uni hisobga olishning zarurligi, ekologik qonuniyat, qoidalar, qonunchilik talablariga rioya qilish).

Dunyo xo'jaligi rivojlanishining hozirgi bosqichi aholi va ishlab chiqarishning yuqori darajada hududiy to'planishiga olib keldi (yirik sanoat markazlari, tugunlari, hududlari, transport liniyalari va tugunlari, shahar aglomeratsiyalarida ishlab chiqarishning to'planishi va boshqalar). Bu omil bir tomondan, hamisha ma'lum manfaat va foyda bergan bo'lsa (hududlarni tejash, umumiy infratuzilmadan foydalanish va korxonalarni kooperatsiyalash imkoniyatlari, yirik shaharlardagi fan bilan bog'lik samarada foydalanish va boshqalar), boshqa tomondan, ishlab chiqarish va aholi to'planishining oqilona chegaralardan tashqariga chiqishi ekologik vaziyatning yomonlashuviga, transport liniyalari qurilishining oshishiga, suv ta'minotining qiyinlashishiga va boshqa salbiy oqibatlarga olib keladi.

Dunyoning yirik shaharlari (Mexiko, San-Paulu, Nyu-York va boshqalar) va sanoat rayonlari o'sishning, aholi va ishlab chiqarishning yuqori darajada to'planishining kam nazorat qilinayotganligi muammosi havotirli tus olmoqda. Shu sababdan ko'pchilik mamlakatlarda yirik shaharlar va sanoat zonalarida ishlab

chiqarishni to'planishdan bo'shatish (dekonsentratsiya), ularni shahar atrofida, kichik va o'rta shaharlarda joylashtirish, kichik, o'rta korxonalar va korxonalar qurish ijobiy natijalar bermoqda. MDH mamlakatlarida ham dekontsentratsiya jarayonining boshlanishi ishlab chiqarishni davlat tasarufidan chiqarish bilan qo'shib olib borilmoqda.

5.3. Moddiy ishlab chiqarishning tarmoq tizimida yuz berayotgan siljishlar va dunyo iqtisodiyotining uch turi – bosqichi.

Moddiy ishlab chiqarishning tarmoq tizimida ham sezilarli o'zgarishlar sodir bo'ldi. Tarmoq tizimini tahlil qilish va o'rganishda uning uchta bo'g'ini (qavat) ajratiladi:

- 1) Makrotizim
- 2) Mezotizim
- 3) Mikrotizim.

Makrotizim eng yirik iqtisodiy nisbatlarni aks ettiradi va bunda ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalari, sanoat, qurilish, qishloq xo'jaligi, transport va aloqa, xalqaro savdo o'rtasidagi nisbatlar aniqlanadi.

Ular u yoki bu mamlakatni iqtisodiyotning agrar, industrial yoki postindustrial turlarga ajratishga asos bo'ladi. 1950-1990 yillarda dunyoning moddiy ishlab chiqarish tizimida quyidagi o'zgarishlar va siljishlar yuz berdi.

Agar 1950 yilda sanoat 42 foiz, qishloq xo'jaligi 21foiz, xalqaro savdo 19 foiz, transport va aloqa 10 foiz, qurilish 8 foizni tashkil etgan bo'lsa, 1990 yilda moddiy ishlab chiqarish tizimida sanoat 59 foiz, xalqaro savdo 19 foiz, qishloq xo'jaligi 8 foiz, transport va aloqa 7 foiz, qurilish 7 foiz salmoqqa ega bo'ldi. Boshqacha aytganda, o'tgan davrda sanoatning etakchilik roli kuchaydi, qishloq xo'jaligining salmog'i sezilarli darajada pasaydi, boshqa tarmoqlar esa o'z o'rinlarini deyarli bir xil darajada saqlab qoldilar.

Mezotizim (tarmoqlararo tizim) sanoat, qishloq xo'jaligi, transport va boshqalarning ichida shakllanadigan nisbatlarni ko'rsatadi. Masalan, dunyo sanoat

tizimida FTI ta'sirida tog'-kon sanoatining salmog'i pasayib, ishlab beruchi sanoatning salmog'i oshib bormoqda.

Agar ikkinchi jahon urishidan oldin ularning nisbati 15:8,5 bo'lgan bo'lsa, 1970 yillarda 13:87, 90-yillarning boshida esa 8:92 ga etdi. Bu o'zgarishlar bir tomondan, ishlab chiqarishning material sarflash hajmi kamayishi, boshqa tomondan esa, mineral xom ashyoni sun'iy xom-ashyo bilan almashtirishning o'sishi bilan bog'liq bo'ldi.

Tog'-kon sanoati tizimida esa hozirgi paytda 2:3 yoqilg'i, ayniqsa neft qazib olishga, 1:3 ruda, qurilish materiallari va boshqalarni qazib olishga to'g'ri keladi. Lekin bu o'rtacha umumjahon ko'rsatkichlari rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasida katta farq borligini ham bekituvchi vosita bo'lmasligi kerak.

Gap shundaki, G'arbning rivojlangan mamlakatlarining ko'pchiligida tog'-kon sanoati salmog'ini pasaytirishi ularning faqat rivojlanayotgan mamlakatlar yoqilg'i-xom ashyo resurslariga suyanishi asosida yuz berdi. Shu sababdan tog'-kon sanoati rivojlanayotgan mamlakatlar sanoat ishlab chiqarishida o'rtacha 2 foiz, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa 14 foizni tashkil etadi (yaqin va O'rta Sharqdagi neft qazib oluvchi mamlakatlarda 40-50 foiz). Shu bilan bir qatorda, ayrim rivojlangan mamlakatlar, masalan, Kanada, Avstraliya, tog'-kon sanoati hissasining yuqoriligi bilan ajralib turadi. Bu holat uzoq vaqt mobaynida barcha sotsialistik tizim mamlakatlari ehtiyojlarini keng miqyosda ta'minlab kelgan sobiq SSSR uchun ham xarakterli bo'lgan.

Mikrotizim (mikrotarmoq strukturasi) moddiy ishlab chiqarishning ayrim turlarida, birinchi navbatda, sanoat ishlab chiqarishida yuz berayotgan o'zgarish va siljishlarni aks ettiradi. Bunda fan-talab tarmoqlari elektron hisoblash texnikasi, atom energetikasi jihozlari, mikrobiologik preparatlar ishlab chiqarish birinchi o'ringa chiqmoqda. Bularning hammasi ilmiy-texnika taraqqiyotining katalizatori rolini bajarayotgan AQShda ana shunday fan-talab yuqori texnologik ishlab chiqarishning butun ishlab beruvchi sanoat mahsulotidagi hissasi 40 foizdan ko'proq, GFR, Frantsiya, Buyuk Britaniya, Italiyada esa 30-35 foiz ga teng.

Dunyo moddiy ishlab chiqarishi tizimida FTI ta'sirida umumiy bir biriga qarama-qarshi harakatlarga ega bo'lgan yana ikkiga siljish yaqqol namoyon bo'ldi. Ulardan birinchisi, mikrotizim darajasida sodir bo'lib, xo'jalikning tarmoq strukturasidagi diversifikatsiyada (bo'linish, sochilish) o'z aksini topdi. Ikkinchisi, tarmoqlararo komplekslar, yoqilg'i, energetika, mashinasozlik, agrosanoat, harbiy sanoat, aerokosmik, avtomobil komplekslarining tashkil topishida nomayon bo'ladi.

Fanda so'nggi yillarda dunyo iqtisodiyotining uch xili – agrar, industrial, postindustrial tiplari to'g'risida tasavvur paydo bo'ldi.

XVII-XIX asrlardagi sanoat to'ntarishlarigacha dunyo iqtisodiyotining agrar xili hukmron bo'lgan. So'ngra u sanoatning rivojlanishi bilan bog'liq holda o'z o'rnini industrial turiga bo'shatib berdi. Lekin bunda shuni hisobga olish kerakki, hozir ham dunyoning 47 foiz iqtisodiy faol aholisi (2,3 mlrd. kishi) qishloq xo'jaligida band. Ayniqsa, bu ko'rsatkich rivojlangan mamlakatlarga taalluqli bo'lib, ularda aholining deyarli 60 foiz qishloq xo'jaligida ishlaydi. Masalan, bu ko'rsatkich Mongoliyada 30, Paragvayda 48, Nigeriyada 50, Indoneziyada 55, Hindiston va Xitoyda 60, Vetnamda 73, Efiopiyada 75, Malida 85, Ruandada 88, Nepalda 92 foiz teng.

G'arbning rivojlangan mamlakatlarida qishloq xo'jaligida band aholi salmog'i o'rtacha 7,8 foiz, Buyuk Britaniyada 2 foiz, AQSh, Belgiya GFRda 3 foiz, Shvetsiyada 4 foiz, Avstriyada 5 foiz, Frantsiyada 7 foiz, Yaponiyada 7 foiz, Italiyada 8 foiz, Finlyandiyada 10 foiz, Rossiyada 13 foiz.

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning birinchi yarmida eng avvalo Evropa, Shimoliy Amerika, Yaponiya va sobiq SSSRda ishlab chiqarishning industrial tipi shakllandi. Uning uchun YaIM va bandlik strukturasida sanoat va qurilishlarning ustivorligi xarakterli bo'lgan. Bu ikki tarmoq hissasiga G'arb mamlakatlarida band aholinning o'rtacha 32 foizi (shu jumladan, G'arbiy Evropada 38 foiz, Shimoliy Amerikada 31 foiziga) to'g'ri keladi.

Ayniqsa, bu ko'rsatkich quyidagi mamlakatlarda juda yuqori: Italiya-32, Yaponiya-34, GFR-40, Shvetsariya-43 promil⁵. Shu bilan bir qatorda bu mamlakatlarda avvaldan sanoat va qurilishning salmog'i mutassil pasayib kelmoqda va ularning birortasida ular birinchi o'rinni eg'allamaydi. Iqtisodiyotning industrial turi eng to'liq namoyon bo'lgan Sharqiy Evropa va MDH mamlakatlarida bunday holat kuzatilmaydi. Albatta, bu tasodifiy hol emas, balki ma'lum iqtisodiy siyosat, industrlashtirish yo'nalishining natijasidir.

5.4. Dunyo iqtisodiyotida fan-texnika taraqqiyoti natijasida paydo bo'lgan yangi xo'jalik turlari.

FTIning kengayishi va chuqurlashuvi, dunyo xo'jaligiga ta'sirining kuchayishi ko'pchilik mamlakatlarda industrial turdan keyin shakllangan va postindustrial⁶ deb nom olgan (post – lotincha, «keyin» ma'nosini bildiradi) iqtisodiyotning mutlaqo yangi turi paydo bo'lishiga olib keldi. U o'z navbatida, industrialorti jamiyati deb atalayotgan va xizmat ko'rsatish sohasi, fan va ta'lim etakchi o'rinni eg'allaydigan, korporatsiyalar va professional mutaxassislarni bo'shatib berayotgan FTI sharoitida rivojlanayotgan yangi jamiyatning tarkibiy qismidir.

Industrialorti turining asosiy xususiyatlarini amaliyotda fan-talab ishlab chiqarishning yuqori darajasi, qudratli ilmiy-texnika potentsiali belgilab beradi. Bular esa, o'z navbatida, moddiy va nomoddiy ishlab chiqarishlar o'rtasidagi nisbatining nomoddiy ishlab chiqarish foydasiga o'zgarishiga, ayniqsa, ishbilarmonlik va xizmat ko'rsatish sohasining (texnik xizmat ko'rsatish korxonalari, ishga tushirish-sozlash komissiyalari, injinering, marketing, maslahat firmalar va boshqalar) tez rivojlanishiga, moddiy ishlab chiqarish salmog'ining qisqarishiga, fan, talim, madaniyat, sayohatchilik xizmati, sug'urta sohalarining

⁵ Promille (lot. Per mille, pro mille - mingga) - mingdan bir qismi, 1/10 foiz; (%) bilan belgilanadi; umuman bir narsaning minginchi sonini ko'rsatish uchun ishlatiladi. Ppm belgisi foiz belgisidan (%) yana bitta "nol" qo'shib hosil bo'ladi.

⁶ Postindustrial (inglizcha postindustrial - "postindustrial") - 1980-yillarda turli xil musiqiy uslublar elementlarining o'sha paytdagi yangi sanoat janri bilan o'zaro tasiridan paydo bo'lgan elektron musiqaning o'zaro bog'liq janrlari to'plami.

o'sishiga va aqliy mehnat sohasida band bo'lgan xodimlarning ko'payishiga olib keladi.

Industrialorti turiga asosan G'arb mamlakatlari kiradi. Noishlab chiqarish sohasida band aholining o'rtacha ko'rsatkichi 50 foiz bo'lgan holda ko'pchilik mamlakatlarda u ancha yuqori. Bunda birinchi o'rinni AQSh eg'allaydi. Mamlakatda so'nggi 15 yilda ishlab chiqarish sohasida ishlaydiganlar soni yarim million kishiga kamaygan holda, xizmat ko'rsatish sohasida esa ular 25 mln. kishiga ko'paydi.

AQShda noishlab chiqarish sohasiga mamlakatdagi band aholining 64 foizi, YaMDning 70 foizi to'g'ri keladi. Aynan shunday ko'rsatkichlar, shuningdek, Buyuk Britaniya, Shvetsiya, Kanada, Avstriya va boshqa mamlakatlarga ham taalluqlidir. Noishlab chiqarish sohasida Yaponiyada 52 foiz, GFRda 53 foiz, Frantsiyada 56 foiz, Shvetsiya va Avtraliyada 60 foiz, Kanadada 62 foiz, Buyuk Britaniyada 63 foiz kishi band.

Rivojlangan mamlakatlar noishlab chiqarish sohasida o'rtacha 22,3 foiz kishi band. Bu ko'rsatkich Nepalda atigi 8 foizni, Bangladeshda 10 foizni, Nigeriyada 10 foizni tashkil etgan. Shu bilan bir qatorda ayrim rivojlangan mamlakatlarda noishlab chiqarishda band kishilarning salmog'i yuqori. Bular yo ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda ancha ilgarilab ketgan mamlakatlar (Argentina, Meksika, Braziliya, Koreya Respublikasi), yo moliyaviy faoliyat va ishbilarmonlik servisining yirik markazlariga aylangan neft eksportyori mamlakatlari (Liviya, Jazoir, Saudiya Arabistoni), yo vositachilik faoliyati va turizmga ixtisoslashgan mamlakatlar (Bagam orollarida aholining 80 foizi xizmat ko'rsatish sohasida band) hisoblanadi.

5.5. Dunyo xo'jaligining geografik modeli.

Dunyo xo'jaligining rivojlanishi va murakkablashib borishiga muvofiq uning geografik modeli ham o'zgarib bordi. Dunyoda hukmdor mavqeni turli davrda turli mamlakatlar eg'allagan. O'z vaqtida Amir Temur davlati, so'ngra Ispaniya,

Gollandiya, Daniya shunday vazifani bajargan. XX asrda AQSh dunyoda hukmdor kuchga aylandi.

Shu bilan bir qatorda bu model tobora murakkablashib bormoqda va u bir markazlikdan ko'p markazlik (politsentristik) xususiyatga ega bo'lmoqda. XVIII asr oxirigacha dunyoda bitta markaz – Evropa ustun turgan bo'lsa, keyinchalik ikkinchi markaz - AQSh paydo bo'ldi va u tez fursatda asosiy markazga aylandi.

So'ngra boshqa yangi markazlar paydo bo'la boshladi. V.P. Maksakovskiy hozirgi dunyo xo'jaligida 10 ta asosiy markazni ajratib ko'rsatgan. Bular AQSh, Evropa, Yaponiya, MDH, Xitoy, Janubiy Sharqiy Osiyo, Hindiston, Janubiy-Sharqiy Osiyo, Avstraliya, Braziliya.

Ulardan eng iqtisodiy qudratlisi ikkita eski markazlar – Evropa (dunyo YaIMning 28 foiz) va Amerika (26 foiz) hisoblandi. Undan keyin ikkita o'rta avlod markazi - Yaponiya (10 foiz) va MDH turadi. Oxirgi markazning hissasi so'nggi yillarda kamayib borish tendentsiyasiga ega bo'ldi.

Ikkinchi jahon urishidan keyin paydo bo'lgan boshqa markazlar nisbatan uncha katta emas, lekin ular tez rivojlanmoqda. Umuman olganda, bu markazlar birgalikda dunyo xo'jaligi geografik modelining assoslarini tashkil egadi. Ushbu markazlar bilan birgalikda, dunyo xo'jaligining hududiy (tuzilishida) yangi boshqa bloklarini ham ajratish mumkin. Boshqa blok – Osiyo – Tinch okeani region i mamlakatlariga (OTOR) AQSh, Kanada, Yaponiya, Xitoy, Rossiya, Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari, Lotin Amerikasi, Avstraliya kiradi.

Regionning ushbu tarkibida uning hissasiga dunyo sanoat mahsulotining yarmiga yaqini, shu jumladan, avtomobillar, kemalar, televizorlar, sintetik tolaning 70 foizi, plastmasaning 60 foizi, alyuminiy va po'latning 50 foizi to'g'ri keladi. Bundan ushbu region hududidagi mamlakatlar va hududlarning dunyo iqtisodiyotidagi ahamiyati oshib bormoqda. Bu birinchi o'rinda Xitoyga tegishli bo'lib, u dunyo miqyosida ishlab chiqarish o'sishining eng yuqori sur'atlari bilan ajralib turadi. O'tgan asrning 80-yillarda Xitoyda yillik o'sish 9 foiz, 1992-1993 yillarda 11-13 foizga teng bo'lgan. Bular Xitoy umumiy ishlab chiqarish hajmi bo'yicha dunyoda uchinchi-to'rtinchi o'ringa chiqib olishiga olib keldi.

Shunisi xarakterliki, dunyo xo'jaligi asosiy markazlarining yarmi rivojlanayotgan mamlakatlardadir. Bu 1950 – 1990 yillarda Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasi mamlakatlarida rivojlanish strategiyasining ikki bozori tipini-import o'rnini bostirish va eksportni ko'paytirishni amalga oshirish natijasidir. Bu strategiyalarni amalga oshirish rivojlanayotgan mamlakatlar sanoat potentsialining sezilarli darajada o'sishiga olib keldi. Shunga mos holda ularning dunyo sanoat ishlab chiqarishidagi salmog'i 90-yillar boshida 14 foizgacha o'sdi.

5.6. Dunyo xo'jaligi va regional siyosat.

Rivojlangan mamlakatlarda shakllangan iqtisodiyotning yetuk hududiy strukturasi mavjudligiga qaramasdan ulardan ham yuqori darajada rivojlangan iqtisodiy rayonlar, depressiv (turg'unlikdagi) rayonlar, rivojlanishdan orqada qolgan qoloq agrar rayonlar mavjud bo'lib, ular o'rtasida katta tafovutlar saqlanib qolmoqda.

Rivojlanayotgan mamlakatlar xo'jaliginng hududiy tuzilishida esa o'tmish mustamlaka davrining ta'siri hanuzgacha sezilib turadi. Ular uchun hududiy struktura yutuqlarining nihoyatda past darajasi, transport va infratuzilmaning kam rivojlangani bilan bog'liq holda rayonlarning bir-biridan ajralib qolganligi, ayni paytda, aholi va ishlab chiqarishning katta qismi poytaxt shaharlarda to'planganligi va keskin hududiy nomuvofiqlikning saqlanib qolayotganligi xarakaterlidir. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarga xos bo'lgan xo'jalikning o'ziga xos hududiy xususiyatlari turli yo'nalish va mazmundagi regionlar siyosati amalga oshirilishini taqozo yetadi.

Rivojlangan mamlakatlarda regional siyosat davlat iqtisodiyotini boshqarishining tarkibiy qismi bo'lib, moddiy ishlab chiqarishning eng muhim tarmoqlari, aholi bandligi, xizmat ko'rsatish sohasini joylashtirish, turizmni rag'batlantirish va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Regional siyosatning ikki asosiy shakli bor: 1) regional rejalashtirish, dasturlashtirish, asosan regional reja (dastur) tuzish: ular qisqa, o'rta, uzoq muddatli bo'lishi mumkin. Bunda bazi mamlakatlar (Frantsiya, Buyuk Britaniya,

Italiya, Niderlandiya, Shvetsiya, yaponiya) o'z hududlarini to'la qamrab oladigan, boshqa ba'zi mamlakatlar (GFR, Belgiya, AQSh) esa o'z hududlarini noto'liq qamrab oladigan rejalashtirishni amalga oshiradilar; 2) regional bashoratlash (prognozlash) regional siyosatni amalga oshiradigan organlar milliy (masalan, AQSh) va mamlakatlar (masalan, Evropa Ittifoqi) darajasida bo'lishi mumkin.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda regional siyosat usullari o'zgarib bordi. Masalan, dastavval, birinchi navbatda, ijtimoiy vazifalarni hal etishga, so'ngra iqtisodiy masalalar echimiga katta e'tibor berildi. Vaqt o'tishi bilan regional muammolarni echish uchun faqat davlat kapitaligina emas, balki xususiy kapital ham jalb qilindi. Ko'pincha yirik miqyosdagi dasturlardan lokal (mahalliy) masalalar echimiga o'tildi. Ayni paytda regional siyosatning asosiy maqsadi o'zgarmasdan qolaverdi.

Regional siyosatning asosiy maqsadi jamiyatda keskinlik kuchayishiga va mehnatkashlarning ommaviy chiqishlariga sabab bo'ladigan mamlakatning ayrim rayonlari o'rtasidagi eng keskin ijtimoiy va iqtisodiy nomuvofiqliklarni bartaraf qilishga, odamlar hayotining sifatini belgilab beradigan yashash darajasini tenglashtirishga qaratilgan. Regional siyosatda ham cheklovchi, ham rag'batlantirovchi tadbirlar keng qo'llanilmoqda.

Ta'riflanganlarga asosanib G'arb mamlakatlarida regional siyosatning quyidagi to'rt aniq yo'nalishini ajratish mumkin:

1) Qoloq agrar rayonlarni yuksaltirish. Bu rayonlarda FTI ta'siri kam bo'lib, ularda aholining ko'chib ketishi ishsizlikning yuqoriligi, kapital qo'yilmalarning kamligi xarakterlidir. Shunday rayonlarga rivojlanishda sanoatlashgan Shimoldan juda orqada qolgan Janubiy Italiya, Frantsiyadagi Markaziy massiv (yassitog'), Akvitanিয়া, Shimoli-G'arb, Korsika, Ispaniyadagi Galisiya, Janub va Markazning ayrim rayonlari, Buyuk Britaniyada Shimoliy Shotlandiya, AQShda Ozark yassitog'i, Arizona, Kolorado misol bo'ladi. Bunday rayonlarda nisbatan regional siyosatda soliq imtiyozlari, maxsus fondlar tashkil etish, davlat mablag'lari asosida ishlab chiqarish va ijtimoiy infratizimlarni barpo etish ko'zda tutadi va bular

ko'pincha rayonning ish iqlimini belgilab beradi. Ularda ko'pincha o'sish qutblari rolini o'ynaydigan yirik sanoat korxonalari barpo etiladi.

Italiyada birinchi marta regional siyosat doirasida 1957 yilda «O'sish qutblari» to'g'risida qonun qabul qilindi. Unga binoan Janubda qator yirik korxonalar, masalan, Tarontadagi katta metallurgiya korxonasi qurildi. Shuningdek «O'sish qutblari» Ispaniya, Frantsiya va boshqa mamlakatlarda ham barpo etila boshladi. So'ngi yillarda kam rivojlangan rayonlarda industrlashtirish bilan bir qatorda qishlok xo'jaligi, turizm va rekreatsiyani rivojlantirishga ham katta ahamiyat berilmoqda.

2) Depressiv rayonlarni jonlantirish. Bular XVII-XIX asrlarda sanoat to'ntarishlari davrida paydo bo'lgan asosan ko'mir, temir ruda, to'qimachilik sanoatlari rivojlangan eski sanoat rayonlaridir.

FTI davrida energetikaning ko'mirdan, neft va gazdan, qora metallurgiyaning mahalliy xom ashyodan voz kechib, dengiz orti mamlakatlarining boy va arzon temir rudasiga, to'qimachilik sanoatining tabiiy xom ashyodan sun'iy xom ashyoga o'tishi ana shunday rayonlarning iqtisodiy inqirozga, depressiyaga tushishiga olib keldi.

«Depressiv rayon» atamasi 1929-1933 yillardagi jahon buhroni (krizisi) davrida paydo bo'ldi. Ularning kuchli darajada orqada qolishi FTI davrida yanada yaqqol namoyon bo'ldi. Aholining ko'chib ketishiga qarshi, struktura buhroni, struktura ishsizligi boshlandi.

Depressiv rayonga yaqqol misol, AQShning Appalachi rayoni bo'lishi mumkin. Uning hududi aholisi 20 milliondan ko'p bo'lgan 13 shtatni to'liq va qisman qamrab oladi. Bu rayonda mamlakatning asosiy toshko'mir havzasi joylashgan bo'lib, u uzoq yillar mobaynida iqtisodiy turg'unlikni boshidan kechirdi.

Struktura buhroni yevropaning ko'pchilik toshko'mir va temir-ruda havzalarini, eski to'qimachilik rayonlarini ham shikastlantirdi. Depressiya rayonlarida regional siyosat, qoida tariqasida, ularning iqtisodiyotiga FTI bilan uzviy bog'liq yangi va eng yangi ishlab chiqarishni joriy etish, korxonalar

ixtisoslashishini qayta o'zgartirish, ishchi kasblarni qayta o'zgartirish, transmilliy korporatsiyalarning (TMK) filiallarini tashkil etishni o'z ichiga oladi. Bu tadbirlar maxsus maqsadli krimileks dastur asosida amalga oshirildi.

3) Shahar aglomeratsiyalari, ayniqsa poytaxtlarning gipertrofiyaga duchor bo'lishining (haddan tashqari kattalashib va kengayib ketishi, o'sishi) oldini olish, uni to'xtatish. Bunday o'sish o'tgan asrning 60-70-yillarida sodir bo'lib, uning oqibatida shaharlar buhroni (krizisi) deb atala boshlagan anga umumiy voqelik ro'y berdi. U shahar muhitining xavfli ifloslanishi va yashashning sanitariya-gigiena sharoitlari yomonlashishi, transportning ortiqcha bandligi, uy-joy fondlarining yomonlashuvi va boshqa salbiy holatlarda namoyon bo'ldi.

Oqibatda aholi badavlat qatlamlarining shaharlar markaziy qismlaridan shahar atrofiga ommaviy ko'chib o'tishi boshlandi. Shu sababdan regional siyosatning bu sohadagi asosiy vazifasi shunday «o'ta katta shaharlar»ni jilovlash bo'lib qoldi. Bu Frantsiya, Niderlandiya, Yaponiya, AQSh, Kanadada rayon rejasi yordamida keng miqyosda amalga oshirildi.

Buyuk Britaniya, Frantsiya, London va Parijning yo'ldosh shaharlarini va umuman, yangi shaharlarni qurish katta miqyoslarda amalga oshirildi. Bu esa shahar aglomeratsiyalari yukini engillashtirdi. Shu bilan bir qatorda ayrim mamlakatlarda deaglomeratsiya deb atalgan ham passiv (sust) – yirik shaharlarda yangi qurilishni cheklash, ham faol (aktiv) – shunday shaharlardan korxonalarni tashqariga olib chiqishni amalga oshirishning ayrim misollari bor.

4) Ekstremal tabiiy sharoitda resurs rayonlarini o'zlashtirish. Ikkinchi jahon urishiga qadar G'arbiy Evropa mamlakatlari, AQSh, Yaponiya mustamlaka va yarim mustamlakalarining yoqilg'i-xom ashyo resurslariga tayanishi mumkin edi. Shu sababli, ularning Shimol rayonlariga, Avstraliyaga qiziqishlari onda-sonda bir bo'ladigan «oltin talvasi»siga bog'liq bo'lgan va o'zidan keyin ko'pincha faqat odamsiz sharpa-shaharlarni qoldirar edi.

Mustamlakachilik tizimi barbod bo'lgach, G'arb mamlakatlarining yangi o'zlashtiriladigan rayonlarga qiziqishi kuchaydi. Bunda og'ir sanoatni o'z resurslari bilan ta'minlashga, rivojlanayotgan mamlakatlardan xom ashyo va

yoqilg'i importiga bog'liqlikni kamaytirishga harakat kuchaydi. Shu munosabat bilan 18 mln. kv.km maydonni eg'allaydigan katta hududlarning Shimoliy Alyaska, Gretsiya, Grenlandiya, Skandinaviyaning shimoli, ichki Avstraliyani keng miqyosda o'zlashtirish boshlandi.

Umuman, rivojlangan mamlakatlarda regional siyosatni amalga oshirish sezilarli natijalarga erishishga imkon berdi. Shu bilan bir qatorda o'z echimini kutayotgan muammolar ham mavjuddir. Rayonlarni yuqori darajada rivojlangan, qoloq, depressivga bo'lish va ular o'rtasidagi tafovut saqlanib qolmoqda.

Regional dasturlar asosida qoloq regionlarda barpo etilgan og'ir sanoat uchoqlari ko'pchilik mamlakatlarda ko'pincha turg'unlikka uchragan va mahalliy iqtisodiyot bilan ham bog'langan qora metallurgiya, neftni qayta ishlash kabi ba'zi tarmoqlardan tashkil topgan. Yangi resurs rayonlarini o'zlashtirishda harbiy - strategik manfaatlarning ustuvorligi ko'p hollarda asosiy o'rinni eg'allaydi.

Umuman olganda, regional siyosat G'arb mamlakatlarda hududiy nomuvofiqlarni ancha yumshatishga imkon berdi. Uning ibratli tajribalaridan mustaqil O'zbekistonning regional muammolari echimini topishda, masalan, bepoyon cho'llar va tog' hududlarini o'zlashtirishda foydalanish mumkin.

Nazorat va muhokama uchun savollar.

1. Jahon xo'jaligi nima?
2. Geografik mehnat taqsimoti va ixtisoslashuv haqida so'zlab bering?
3. Makro, mezo, mikrotizimlarning mohiyati nimadan iborat?
4. Regional siyosat deganda nimani tushunasiz?
5. Dunyoning ko'p markazlik xususiyatlari nimadan iborat?

Tayanch iboralar: jahon xo'jaligi, DX shakllanishi, DX paydo bo'lishi, ijtimoiy mehnat taqsimoti, halqaro iqtisodiy integratsiya, Makro, mezo, mikrotizimfan-texnika inqilobi, DXning geografik modeli, regional siyosat.

6 BOB. O'ZBEKISTONNING JAHON XO'JALIGI TIZIMIDAGI O'RNI

6.1. O'zbekistonning geografik o'rni.

Hududining geografik joylashishi mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotiga ko'p jihatdan ta'sir qiladi.

O'zbekiston Evrosiyo qitasining qoq markazida, Markaziy Osiyoning markazida o'rnashgan. U shimol va shimoli-g'arbda Qozog'iston, sharq va shimoli-sharqda Qirg'iziston, sharq va janubi-sharqda Tojikiston, g'arb va janubi-g'arbda Turkmaniston, janubda esa Afg'oniston bilan chegaralanadi.

O'zbekistonning kenglik bo'yicha shimoldagi chekka nuqtasi Ustyurt platosi ($45^{\circ} 26'$ shim. kenglik)da, eng janubiy nuqtasi Termiz shahri yonida ($37^{\circ} 11'$ shim. kenglikda) joylashgan. Uzoqlik bo'yicha esa chekka nuqtalari $56^{\circ} 00'$ dan $73^{\circ} 10'$ sharqiy uzoqlikkacha boradi. Ana shu geografik nuqtalar bo'yicha mamlakat hududi g'arbdan sharqqa 1400 km, shimoldan janubga 925 km masofaga cho'zilgan. Umumiy maydoni 448,9 ming kv. km.

Odatda, alohida olingan hudud yoki mamlakatlar iqtisodiy geografik o'rnini o'rganish, tadqiq va tahlil qilish orqali ularning bugungi rivojlanish holatiga baho berish va kelajagi haqida fikr yuritish mumkin. Shu jihatdan O'zbekiston hududining kattaligi va yaxlitligi, qardosh (ya'ni qadim Turon zaminidagi) davlatlarga nisbatan markazda ekanligi va mintaqaviy cho'zilganligi, yer usti tuzilishining bir-biriga muvofiq holatda o'rin almashinishi (tekislikning adir, yassi tog'lik va baland tog'liklar bilan almashinishi) hududda ijtimoiy taraqqiyot uchun kattagina imkoniyatlar yaratib bergan.

O'zbekiston hududining o'rnini iqtisodiy-geografik jihatdan uch pog'onaga:

1. Mikro
2. Mezo
3. Makro darajaga bo'lish mumkin.

O'zbekiston hududining mikrodarajadagi holati, uning Markaziy Osiyo davlatlariga nisbatan tutgan o'rnidir. O'zbekiston qadim Turon zaminida hamisha

salohiyati katta davlat bo'lgan. Bu, ko'p jihatdan uning geografik markazligidan kelib chiqqan. Yaqin o'tmish (ya'ni sho'rolar hukmronligi yillari)da ham O'rta Osiyodagi respublikalar bir-birlari bilan ijtimoiy taraqqiyotning ko'p sohalarida bog'langanlar.

Birgina transport kommunikatsiya sohasiga e'tibor bersak, Turkmaniston faqat O'zbekiston orqali Tojikiston, Qirg'iziston, Qozog'iston bilan aloqa qilgan. Ayni paytda bu respublikalarning har biri ham Turkmaniston bilan faqat O'zbekiston orqali aloqa qilgan. O'z navbatida, MODda bunyod qilingan temir yo'llar, avtomagistrlar, quvurlar ham bir-birlarini bog'lagan.

Mustaqil davlatchilik qaror topgan hozirgi davrda ushbu aloqalar tarixiy omillar (ya'ni, qadimiy «Buyuk ipak yo'li» an'analari)ga muvofiq) asosida rivojlantirilishi O'zbekistonning mikrogeografik imkoniyatlari istiqbolini ko'rsatib turibdi.

O'zbekistonning mezogeografik o'rni uning birmuncha kengroq miqyosdagi mavqei bilan belgilanadi. Bugungi O'zbekiston jahonga yo'l ochmoqda, jahon hamjamiyatiga dadil kirib bormoqda. Uning bu qutlug' qadamida MODdan tashqari Kavkaz orti davlatlarining, Turkiyaning, Eronning, Afg'onistonning ulushi bor. Afg'oniston orqali Pokiston (va so'ngra Hind okeani)ga, Eron va Turkiya orqali Evropaga chiqish ufqlari ochilmoqda. Bu, yaqin qo'shnilarimiz bilan qadimiy aloqalarni qayta tiklashga va shu asosda mamlakatimiz mavqeini yana ham ko'tarishga xizmat qiladi.

O'zbekistonning makrogeografik o'rni jahondagi davlatlar bilan olib borilayotgan aloqalarda belgilanadi. O'zbekistonning MDH davlatlari bilan ko'p qirrali aloqalari tarixiy haqiqat bo'lib, uning mamlakatimiz taraqqiyotidagi salohiyati juda katta.

O'zbekiston ushbu makrodarajadagi aloqalarini MDHning aksariyat davlatlari bilan rivojlantirmoqda. Qayd etish joizki, O'zbekiston — Rossiya munosabatlarining so'nggi ikki yilida mamlakatlarimiz hamkorlikning ko'plab sohalarida ijobiy natijalarga erishdi.

Birinchidan, O'zbekistonning Rossiya bilan aloqalari butun majmuining asosini o'zaro manfaatli savdo-iqtisodiy munosabatlar tashkil etadi. Kooperatsiyani chuqurlashtirish bo'yicha ikki mamlakat tomonidan qo'yilgan qadamlar O'zbekiston va Rossiya savdo aloqalariga yangi sur'at bag'ishladi.

Xususan, 2017 yilda ikki tomonlama savdo aylanmasi 20 foiz o'sdi va 5 milliard dollarga etdi, ayni paytda Rossiya investitsiyasi hajmi 8,5 milliard dollardan oshib ketdi. Shu tariqa, Rossiya O'zbekiston tashqi savdo hajmida alohida o'rin tutgan holda, respublikamiz uchun muhim savdo-iqtisodiy sherik maqomida ekanini yana bir bor tasdiqladi.

Oxirgi ikki yilda biznes-missiyalar soni sezilarli ravishda oshdi, bu jarayonlarning geografiyasi kengaydi. 2017 yilda O'zbekiston Rossiyaning 70 ta mintaqasi bilan aloqa o'rnatdi, yurtimizga Rossiyaning 30 sub'ektidan 24 ta biznes-delegatsiya tashrif buyurdi va ularda 200 dan ziyod Rossiya kompaniyalari vakillari qatnashdi. Tarmoqlar bo'yicha tahlil qilsak, O'zbekistondan Rossiyaga eksport qilinayotgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari uchun "yashil yo'lak"ni ishga tushirish, metallni qayta ishlash, kompozit materiallar tayyorlashni yo'lga qo'yish, shuningdek, avtomobil sanoati va boshqa sohalardagi korxonalar o'rtasida hamkorlik o'rnatishga erishildi. Evrosiyaning buyuk davlati Rossiya Federatsiyasi bilan muntazam aloqada bo'lish O'zbekistonning manfaatlariga mos keladi.

O'zbekiston o'z geografik o'rniga ko'ra, O'rta Osiyo davlatlari transport kommunikatsiyasida belgilovchidir. Bir so'z bilan ta'kidlaganda, MODning asosiy ishlab chiqarish-iqtisodiy va madaniy aloqalari faqat O'zbekiston orqali kechadi.

Bu borada mamlakatning shimoliy va janubiy hududlarida «Navoiy — Uchquduq — Sulton Uvays — Nukus» va «G'uzor — Boysun — Qumqurg'on» temir yo'llarining qurilishi tarixiy voqea bo'lib, ular birinchidan, mamlakat yagona temir yo'l tizimini yaratib beradi, ikkinchidan, mazkur regionlarda ishlab chiqarish kuchlarining jadal rivojlanishiga xizmat qiladi va uchinchidan, O'zbekistonning qo'shni va uzoq xorijiy davlatlar bilan har jihatdan aloqalari kuchayishiga katta ta'sir ko'rsatadi.

6.2. Tashkil topishi va ma'muriy hududiy bo'linishi.

Ko'hna tarixga ega bo'lgan O'zbekiston uzoq va yaqin o'tmishda bir necha marta qayta tashkil qilindi, turli nomlar bilan ataldi. Qadimda u Turon, Turkiston, Movarounnaxr nomlari bilan dunyoga ma'lum va mashhur edi.

Ayniqsa, buyuk sohibqiron Amir Temur zamonasida O'zbekistonning, uning Samarqand, Buxoro, Xiva kabi shaharlarining nomi «etti iqlim»ga ketgan edi.

1867 yilning o'rtalarida Turkiston general-gubernatog'ligi o'rnatildi, Toshkent shahrida Turkiston harbiy okrugi tuzildi, Oktyabr to'ntarishidan keyin u ruslar tomonidan ikkinchi marta bosib olindi. Shu yillar ichida uning ko'hna tarixi oyoq osti qilindi, qadim urf-odatlariga qarshi kurash boshlandi.

Qadimdan bir mintaqada yashab kelayotgan turkiy xalqlar aholisining turmush tarzi, kelib chiqishi, an'analari, xo'jaligi, madaniyati, mushtarak maqsadlari bir bo'lishiga qaramasdan Oktyabr to'ntarishidan keyin u 1920 yillarning o'rtalarida beshga bo'lib yuborildi.

Turkistonni milliy jihatdan qayta chegaralash Markaz va RK (b)P O'rta Osiyo byurosi tomonidan 1924 yilda qat'iy ishlab chiqilgan edi. Unga qarshi barcha urinishlar behuda ketardi.

1924 yil 10 mart kuni birlashgan kengashda mahalliy millat vakillari O'rta Osiyo Federatsiyasini tuzish, Turkistonning yaxlitligini bo'zish maqsadga muvofiq emasligini ta'kidlagan edilar. Xorazm rahbarlari ham alohida fikr bildirib, Xorazmni chegaralanishga qo'shmaslik masalasini qo'ygan edilar. Biroq, ushbu istaklar ushalmagan orzuligicha qolib ketdi.

Markazning ko'rsatmasi bilan, 1929 yilgacha O'zbekiston tarkibida bo'lgan Tojikiston Muxtor Respublikasi Sobiq SSSR tarkibidagi ittifoqdosh respublikaga aylantirildi.

1918 yil 30 aprelda sho'rolar 5-o'lka s'ezdida tasdiqlangan «Rossiya Federatsiyasining Turkiston Sovetlar Respublikasi to'g'risida Nizom»da Turkiston Respublikasining davlat tuzimi, uning hududiy chegaralari belgilab berilgan edi. 1924 yilga kelib Turkiston ASSR 6 viloyat (Sirdaryo, Samarqand, Farg'ona,

Zakaspiy, Ettisuv, Amudaryo)ga hamda 30 uezd va 473 volostga bo'lib tashlangan edi.

1920 yilda Xorazm Xalq Sovet Respublikasi e'lon qilindi. Mazkur respublikaning hududi 28 tumanga bo'lindi. 1924 yilda esa uch viloyat (Qozoq-Qoraqalpoq, Yangi Urganch, Toshhovuz) va Xiva tumaniga bo'lindi.

1920 yilning 8 oktyabrida Buxoro amirligi negizida Buxoro Xalq Sovet Respublikasi e'lon qilindi. Mazkur respublika hududi 15 viloyat, 58 tumanga bo'lindi.

1924 yilda O'rta Osiyoning milliy-hududiy chegaralanishi natijasida O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi (O'zSSR) tuzildi. 1925 yilning 29 yanvaridan respublikada yagona ma'muriy bo'linish joriy qilindi. Poytaxti Samarqand shahri bo'lgan O'zSSR 7 viloyat (Samarqand, Toshkent, Farg'ona, Zarafshon, Surxondaryo, Qashqadaryo, Xorazm)ga va 22 uezd hamda 241 volostga bo'lindi.

1926 yilda mamlakatni ma'muriy-iqtisodiy rayonlashtirish ishlari amalga oshirildi. 1927 yilning boshida mamlakat tarkibida 10 ta okrug, 87 tuman, 1746 qishloq kengashi tashkil qilingan edi. 1930 yil 17 avgustda mamlakatni okruglarga bo'lish bekor qilindi. Biroq, oradan ko'p o'tmay, 1932 yil 27 iyunda Xorazm okrugi, 1935 yil fevralda esa Qashqadaryo va Surxondaryo okruglari qayta tiklandi.

1938 yil 14 fevralidan boshlab mamlakatimiz hududidagi hozirgi viloyatlar qayta shakllana boshladi. O'sha yili Buxoro, Samarqand Toshkent, Farg'ona va Xorazm viloyatlari tashkil qilindi. 1941 yilning 6 martida Andijon, Namangan, Surxondaryo, 1943 yilning 20 yanvarida esa Qashqadaryo viloyati qayta tashkil qilindi.

1957 - 1961 yillarda Markaz region istiqbolini ko'ra olmasligi oqibatida ma'muriy-hududiy birliklar yana qator o'zgarishlarni boshidan kechirdi.

Jumladan, Namangan viloyatining hududi Farg'ona va Andijon viloyatlariga qo'shib yuborildi. Shuningdek, Qashqadaryo viloyati Surxondaryoga birlashtirildi.

Mamlakatimiz hududida yangi erlarni o'zlashtirish jarayoni uning yangidan

ma'muriy-hududiy bo'linishlariga birmuncha asos yaratib berdi. Masalan, Qarshi cho'lining o'zlashtirilishi bu erda 1964 yil 7 fevralda Qashqadaryo viloyatining qayta tiklanishiga, Mirzacho'lning o'zlashtirilishi 1963 yil 16 fevralda Sirdaryo viloyatining tashkil topishiga, Farg'ona vodiysida ishlab chiqarish kuchlarining jadal rivojlantirilishi 1967 yil 18 dekabrda Namangan viloyatining qayta tiklanishiga, Jizzax cho'llarining o'zlashtirilishi 1973 yil 29 dekabrda Jizzax viloyatining tashkil qilinishiga olib keldi. 1982 yilning 20 aprelida mamlakatda konmetallurgiya sanoatini rivojlantirish maqsadida Navoiy viloyati tashkil qilindi.

Sun'iy ravishda tashkil etilgan totalitar Ittifoqi 80-yillar boshlarida o'zining chuqur inqiroz pallasiga kirdi. Bu inqiroz shu darajada chuqur ediki, Sobiq sovet tuzimini 80-yillar o'rtalarida boshlangan qayta qurish davrida amalga oshirilgan qator tadbirlar ham saqlab qola olmadi. Ittifoq tarkibida bo'lgan respublikalar birin-ketin o'z mustaqilliklarini e'lon qildilar.

1991 yil 31 avgustda respublikamiz Oliy Kengashining sessiyasida O'zbekiston Respublikasining to'la mustaqilligini tantanali ravishda elon qildi.

Uning mustaqilligi 1991 yil 29 dekabrda o'tkazilgan Prezident saylovi va respublika mustaqilligi haqidagi umumxalq referendumida (98 foizdan ortiq saylovchilar mustaqillikni yoqlab ovoz berdilar) yana bir marta tasdiqlandi.

Shu davrdan e'tiboran O'zbekiston siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy hayotini o'z manfaatlari asosida mustaqil tashkil etishga kirishdi. Hozirgi paytda uning mustaqilligini jahondagi barcha mamlakatlar tan olgan.

O'zbekiston Respublikasi Birlashgan millatlar tashkilotiga va boshqa turli nufuzli dunyoviy siyosiy iqtisodiy tashkilotlarga teng huquqli a'zodir.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, 1991 yil 8 dekabrda 74 yil kun ko'rgan davlat Sobiq ittifoqni rasmiy ravishda tarqatilgan deb e'lon qilindi. Mustaqil davlatlar hamdo'stligi (MDX) tashkil qilindi. Bu ham do'stlikka siyosiy iqtisodiy ijtimoiy jihatdan har taraflama mustaqil bo'lgan davlatlar o'zaro tenglik asosida birlashdilar.

O'zbekistonning ma'muriy-hududiy bo'linishi mustaqillik yillarida sifat jihatidan yangi bosqichga-bozor munosabatlariga muvofiq keladigan bosqichga qadam qo'ydi.

Mamlakat mustaqilligi tufayli o'zbek xalqining asriy orzui ushaldi. O'zbekiston tinch, parlament yo'li bilan o'zining haqiqiy davlatchiligiga erishdi.

«O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida»gi konstitutsiyaviy qonunda respublikadagi ko'p millatli barcha aholining hoxish-irodasi mustahkamlab qo'yilgan.

Mamlakatning amaldagi (1992) Konstitutsiyasida (68-modda) O'zbekiston Respublikasi viloyatlar, tumanlar, shaharlar, shaharchalar, qishloqlar, ovullar, shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasidan iboratligi mustahkamlab qo'yilgan. Hozirgi vaqtda O'zbekistonning tarkibida Qoraqalpog'iston Respublikasi, Andijon, Buxoro, Jizzax, Navoiy, Namangan, Samarqand, Sirdaryo, Surxondaryo, Toshkent, Farg'ona, Xorazm, Qashqadaryo viloyatlari va boshqa ma'muriy-hududiy bo'linmalar bor.

Nazorat va muhokama uchun savollar.

1. O'zbekiston Respublikasi qachon mustaqil bo'lgan?
2. O'zbekiston Respublikasi qaysi mamlakatlar bilan chegaralangan?
3. Mikrogeografik o'rni deganda nimani tushunasiz?
4. Mezogeografik o'rni deganda nimani tushunasiz?
5. Makrogeografik o'rni deganda nimani tushanasiz?

Tayanch iboralar: O'zbekiston Respublikasi mustaqilligi, ma'muriy-hududiy bo'linish, mikro daraja, mezo daraja, makro daraja.

7 BOB. O'ZBEKISTONNING TABIIY RESURS SALOHİYATI, ULARDAN OQILONA FOYDALANISH

7.1. Mamlakatning tabiiy resurslari va ularni ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirish jihatidan baholash.

O'zbekiston yer osti va yer usti tabiiy resurslariga boy. Uning tabiat manbalari xilma-xil bo'lib, ularning asosiy toifalari mamlakat ishlab chiqaruvchi kuchlarini joylashtirish va rivojlantirishda bevosita ishtirok etadi.

Mamlakat tabiiy resurslari sobiq SSSR hukmronligi yillarida beayov ishlatildi, ayniqsa, uning yoqilg'i resurslari, noyob va nodir metall rudalari o'zga regionlarga tashib ketildi. Masalan, mamlakatning qimmatbaho tabiiy resursi hisoblangan oltin rudalari palapartishlik (va buning ustiga qoloq texnologiya) bilan qazib olindi va ishlatildi. Natijada rudaning ma'lum qismi chiqindiga o'tib ketdi.

Qazib (va saralab) olingan oltinning hammasi esa Rossiyaga tashib ketildi. O'zbekiston tabiiy gazi ham shunday yovuzlik bilan ekspluatatsiya qilindi. Gazli konidan har yili shu qadar katta hajmda gaz qazib olindiki, oqibatda Gazli shahrida bir necha marta zilzila yuz berdi. 1960 yillardan boshlab, «Gazli — Sverdlovskiy» quvuri orqali Uralga har yili 21 mlrd. kubometr «O'rta Osiyo -Markaz» quvuri orqali esa Markazga yiliga 30 mlrd. kubometr gaz yuborib turildi.

Endilikda, tabiiyki, vaziyat o'zgardi. O'zbekiston o'z hududida joylashgan barcha tabiat manbalarining egasiga aylandi. Mamlakat tabiat manbalaridan oqilona foydalanish, avvalo, fan-texnika taraqqiyoti yutuqlari (ya'ni, ilg'or texnologiya qo'llash) asosida, tabiat muvazonatiga putur etkazmasdan, uzoq kelajakni ko'zlab tuzilgan rejalarga tayangan holatda amalga oshirilmoqda. Shu jihatdan endilikda mamlakatning boy tabiat manbalari: ma'dan(mineral) va yoqilg'i-energetika resurslari, rudali resurslari, jumladan, oltin va uran, tog' kimyosi xomashyosi va tabiiy tosh va boshqa qurilish materiallari resurslari, er fondi va agroiklim, tuproq va suv, o'simlik va hayvonot resurslaridan foydalanishda ibratli ishlar qilinmoqda.

O'zbekiston hududi ayniqsa, rangli metall rudalariga boy. Jumladan, O'zbekiston mis rudasining zaxirasi bo'yicha MDHda Rossiya va Qozog'istondan keyingi o'rinda turadi. Mamlakat mis konlari Qurama Tog'larida keng tarqalgan. Uning Olmaliq atrofidagi Qalmoqqir, Dalniy va Sarichek konlari eng yiriklaridir. Qo'rg'oshin-rux konlari janubi-g'arbiy hisor tog'larida joylashgan. Qurama Tog'idagi Lashqarak polimetall konidan qadimda kumush, qo'rg'oshin qazib olingan. Ular endilikda sanoat asosida qo'rg'oshin konidan olinadi va Olmaliq konmetallurgiya korxonasida qayta ishlanadi. Shimoliy Nurota tizmasi yonbag'irlarida ma'dan konlari, Xonjiza (Surxondaryo)da yirik polimetall konlari topilgan.

O'zbekiston oltin zaxirasiga juda boy. Qimmatbaho oltinning bir necha endogen va ekzogen konlari topilgan. Uning eng yirik konlari Markaziy Qizilqum (Muruntov va Kakpatas)da joylashgan. O'zbekistonning Birinchi Prezidenti Islom Karimovning ta'kidlashicha: «Muruntov koni dunyodagi gigant konlar jumlasiga kiradi. U Evrosiyo qit'asidagi ruda tarkibida oltin yuqori darajada bo'lgan eng yirik kondir. Muruntov konining topilishi xalqaro geologiya jamoatchiligi tomonidan XX asrning ikkinchi yarmida oltin sohasida qilingan eng katta kashfiyot deb e'tirof etildi».

Oltinning Muruntov va Kakpatas konlari tokembriy va quyi paleozoy jinslarida, Olmaliq guruh konlari esa intruziyalarda joylashgan. Tarkibida oltin bo'lgan rudalar g'arbiy O'zbekiston va Shotqol Qurama Tog'larida ham ko'p uchraydi. Oltin Marjonbuloq, Zarmitan, Shodak, Uchbuloq, Qorako'ton, Kauldi konlarida katta zaxiralarga ega.

Umuman, mamlakatimiz hududida oltinning 30 dan ortiq konlari topilgan va ularning zaxirasi aniqlangan. Shuni ham ta'kidlash joizki, mamlakatimiz hududida oltin konlarining mavjudligi qadimda ham ma'lum bo'lgan.

O'zbekistonda kumush konlari ham ko'p. Uning asosiy konlari Qurama tog'larida joylashgan. Navoiy viloyatidagi Visokovoltnoe, Ukjetpes, Kosmonachi konlari va Namangan viloyatidagi Oqtepa zaxiralari aniqlangan kumush konlaridir.

Mamlakatimiz hudida shuningdek, turli tuzlarning, fosforit, alyuminiy xomashyosi (boksit rudalari), pardozlovchi va qurilish materiallarining katta zaxiralari mavjud.

Nodir metallardan volfram (Langar, Qoratepa, Quytosh, Ingichka, yaxton, Shochtepa konlari), molibden (Hisor, Qurama va Shotqol tizmalarida) ko'p uchraydi. Qalayning mamlakatimizda 100 dan ortiq to'plami (konlari) bor. Shulardan Qarnob koni 1950 yillarda ishga tushirilgan. Vismut rudalari Chotqol-Qurama Tog'larida topilgan. Simob va surma tarkibli rudalar respublikamizning ko'p joylarida uchraydi. Jumladan, Janubiy Farg'onada simobning 100 dan, surmaning 10 dan ortiq konlari istiqbolli hisoblanadi.

Mamlakat qazilma boyliklari orasida rudali resurslardan oltin, mis va boshqalar qatori temir rudasining ham ulushi ancha. Cho'kindi jinsli temir ruda konlari bur va uchlamchi davr yotqiziqlarida joylashgan bo'lib, bunday konlar Orolbo'yi regionida, Qizilqumda va Jizzax viloyati hududida uchraydi. 1999 yilda geologlar tomonidan zaxirasi qayta aniqlangan Jizzax viloyati Forish tumanidagi temir ruda konining sanoat ahamiyati juda katta bo'lib, uning tarkibida 60 foiz atrofida sof temir borligi qayd qilindi. Bu, endilikda mamlakat Qora metallurgiyasi istiqbolini belgilamoqda.

O'zbekistonda marganets konlari ham ko'p. Uning Zarafshon Tog'larida Ziyovuddin, Dovtosh, Qizilbayrok, Taxtaqoracha, Tersaksoy, Sho'ponota konlaridagi zaxiralarining tarkibi toza rudaga ancha boy (ruda tarkibida toza marganets 8 foizdan 28 foizgacha). Shuningdek, marganets konlari Korjon tog' va Morg'o'zar tog'larida ham bor.

Mamlakatimizning ayrim hududlarida sanoatning qimmatbaho xomashyosi bo'lgan uran ham bor. Uran bilan yo'l-yo'lakay reniy, skandiy, lantanoidlar ham qazib olinmoqda. Mazkur elementlarning aksariyati ma'lum darajada eritmaga o'tadi. Binobarin, ularni ajratib olish texnologiyasini joriy etish konlarni ishlash samaradorligini ancha oshirish imkonini beradi.

7.2.Yoqilg'i-energetika resurslari.

O'zbekiston energetika sanoatini rivojlantirish uchun zaxiralari ancha katta bo'lgan neft, tabiiy gaz va ko'mir konlariga ega. Mazkur tabiiy boyliklar mamlakatimizning turli mintaqalari bo'ylab tarqalgan.

Neft o'tgan asrimizning boshlari va o'rtalarida Farg'ona vodiysidan ko'p qazib olingan. O'zbekistonda dastlab neft kazib olish 1904 yilda Farg'ona vodiysidagi Chimyon konida boshlangan. Keyinchalik shu regionda Xo'jaobod, Janubiy Olamushuk, Shimoliy Olamushuk, Polvontosh, Xo'ja Usmon, Hartum kabi yangi konlar topilgan va ishga tushirilgan.

1959 yilda Farg'ona neftni qayta ishlash korxonaning birinchi navbati ishga tushgan. O'sha yillarda Janubiy O'zbekiston- Surxondaryo va Qashqadaryoda yangi neft konlari (Kokayti, Lalmikor, Xaudak, Uchqizil) topilgan. Mazkur konlarning ko'pida neft bilan birga yo'ldosh gaz ham qazib olinadi. Ayniqsa, mamlakat neft sanoatini rivojlantirishga Mingbuloq (Namangan viloyati) va Ko'kdumaloq (Buxoro viloyati) konlarining ochilishi va ishga tushirilishi keskin ta'sir ko'rsatdi. Mazkur konlarining topilishi va ishga tushirilishi mamlakatimiz yoqilg'i-energetika resurslari geografiyasini va yoqilg'i sanoatining markazini o'zgartirib yubordi.

Tabiiy gaz. Hududimiz tabiiy gaz zaxiralariga ham boy. Uning yirik konlari neft bilan yonma-yon (ko'pincha birga) uchraydi. XX asrning o'rtalarida G'arbiy O'zbekistonda topilgan va zaxirasi nihoyat darajada katta bo'lgan Jarqok va Gazli konlarining zaxiralari tugab bormokda. Tabiat O'zbekistondan ne'matlarini ayamagan ekan, uning yangi-yangi konlari topilmokda. Uchqir, O'rtabuloq, Chaqmoqli, Qoravulbozor, Setlyantepa gaz konlari ketma-ket ochildi. Hozirgi davrda zaxirasi juda katta bo'lgan gaz koni Qashqadaryo viloyatidagi Sho'rtan konidir. Shuningdek, Buxoroning Ko'kdumaloq konidan ham neft bilan birga ko'p miqdorda gaz tabiiy ajratib olinadi.

Ko'mir. Mamlakatimizda uchta: Angren (Toshkent viloyati), Sharg'un va Boysun (Surxondaryo viloyati) ko'mir konlari ishga tushirilgan. Uchala ko'mir koni ham yura davri qatlamlarida joylashgan.

Ohangaron daryosi vodiysida joylashgan Angren Qo'ng'ir ko'mir koni 1933—1934 yillarda topilgan va 40-yillarning boshida ishga tushirilgan. Unda ko'mir ko'pincha karer (ochiq) usulida qazib olinadi. Uning zaxirasi 2 mlrd. tonnaga yaqin. Agar mamlakatda yiliga 10 mln. tonnadan ko'mir qazib olingan takdirda ham, Angren ko'mirining zaxirasi yana 200 yilga etadi. Sharg'un ko'mir koni hisor TOG'INING janubiy yonbag'ri (dengiz sathidan 700—800 m. balandlik)da joylashgan. Geolog E. A. Repman tomonidan (1941y.) topilgan ushbu konning ham zaxirasi katta. Uning sifat va issiqlik quvvati Donbass, Kuzbas va Qarag'anda havzalari ko'miridan qolishmaydi. U Angren ko'miriga nisbatan ikki marta ko'p issiqlik beradi.

1963 yilda Sharg'un ko'miri asosida Markaziy Osiyoda birinchi marta briket (g'isht shaklida iskanjalangan) fabrikasi qurildi. Bu fabrika kuniga 160 ming tonna briket tayyorlab berish quvvatiga ega. Shaxtyorlar shahri Sharg'undan kongacha 18 kilometr osma sim yo'li o'tgan. Bu yo'lga o'rnatilgan har bir vagonetka 1 tonna ko'mirga mo'ljallangan. Sutka mobaynida osma yo'l orqali ko'mir shaxtasidan briket fabrikasiga 7 ming tonnagacha ko'mir tashiladi.

Surxondaryoning nog'li Boysunda ham yuqori quvvatli To'da ko'mir koni ishga tushirilgan. Uning zaxirasi chet ellik (AQSh) mutaxassislar tomonidan 160 mln. tonnaligi aniqlangan. Dengiz sathidan 1246 m. balandlikda joylashgan To'da ko'mir konidan yiliga 500 ming tonna ko'mir qazib olish yo'lga qo'yilmoqda.

Tog'-kimyo xomashyo resurslari. Mamlakatimiz hududida kaliy, osh tuzi va fosforitning katga zaxiralari aniqlangan. Magniy va natriyning sul'fat tuzlari esa kam uchraydi. Mineral tuzlar dengiz va quruqlik shakllanish guruxlariga mansub bo'lib, yuqori yura, pastki bo'r, neogen va antropogen davrlarda hosil bo'lgan. Xo'jaikon, Boybichakon, Tubekatan, Lalmikon, Oqbosh va boshqa, jami 8 ta tuz konlari katta ahamiyatga ega. Pasgki bo'r davriga mansub tuzlar ko'l sharoitida vujudga kelgan, qatlami qalinligi 120-200 metrgacha boradi. Ular ayniqsa, Ko'xitang Tog'ida ko'p tarqalgan. Birgina Xo'jaikon tuz koni zaxirasi 140 mln. tonna bo'lib, hozirgi davrdagi mamlakat ehtiyoji bo'yicha yana 100 yildan ko'proq vaqtga etar ekan.

Fosforitning katta konlari Qizilqumda topilgan. Uning Ovminza tog', Bukantog', Toshqazgan, Quljiktog' va Boysun tog'laridan topilgan konlari ayniqsa, istiqbollidir.

Oltingugo'rt Sho'rsuv koni (Farg'ona vodiysi)dan qazib olinadi. Biroq, uning yirik koni Tubekatanda. U yura davri yotqiziqlarida uchraydi. hozirgi vaqtda esa, O'zbekistonda ishlab chikarilayotgan oltingugo'rtning katta kismi Muborak gazni qayta ishlash majmuasida ajratib olinmoqda.

Nometall foydali qazilmalar ham mamlakatning Tog'li mintaqalarida keng tarqalgan. Dala shpatining magmatik va cho'kindi konlari (Zirabuloq-Ziyovuddin Tog'lari, Korjontorda) ma'lum. Grafitning 30 dan ortiq magmatik va cho'kindi konlari bor. Asbestning ko'k tusli xili Sulton Uvays Tog'ida uchraydi.

Talq va talq toshining sanoat ahamiyatidagi to'planmalari faqat Sulton Uvays tog'laridadir. Talqdan qishloq xo'jalik zararkunandalariga qarshi kurash vositasi sifatida hamda tibbiyotda dori-darmon tayyorlashda foydalaniladi.

O'zbekiston qurilish sanoati uchun ishlatiladigan xoma-ashyo (qum, qumtosh, ohaktosh, granit, marmar, TOG' billuri, qabilarlar) ga boy. Ayniqsa, g'ozg'on marmari (Navoiy viloyati) mo'jizakor sifatining dovrug'i «etti iqlim»ga ketgan.

Mamlakatimizdagi deyarli barcha daryo o'zan va yoyilma yotqiziqlarida shag'al, qum, shag'altosh ko'p tarqalgan. Kvarts oqqumi ham yurtimizda ko'p tarqalgan bo'lib, u oyna va kulolchilik sanoatining qimmatli xomashyosi hisoblanadi. Oqqum konlari Toshkent viloyati (May va Ozodboshi qishloqlari hududi)da, Navoiy shahrining yaqinida keng tarqalgan.

7.3. Mineral suv va yer resurslari.

Mamlakat hududining litologik jinslar majmuida muayyan miqdorda yer osti suv zaxiralari mavjud. Yer osti suvlarining(shifobaxsh) 100 ga yaqin istiqbolli konlari o'rganilgan. Mutaxassislarning aniqlashicha, mamlakat er osti suvlarining o'rni qaytadan tiklanib turuvchi zaxirasi sekundiga 1000 m³.

Er osti suvlarining kimyoviy tarkibi jihatidan asosan gidrokarbonatli, gidrokarbonat sul`fatli, qisman sul`fat xloridli va xloridlidir. Vodorod-sul`fatli suv Chimyon, Polvontosh, Xo`jaobod, Sho`rsuv, Uchqizil, Kokayti, Jayronxona, Xo`jaipok, Omonxona va boshqa joylarda topilgan. Yodli suv Chortoqda, rodonli suv Arashonbuloqda, kam minerallashtirilgan issiq suvlar Toshkent va Farg`ona viloyatlarida, sul`fat-xloridli va natriyli suv Sitorayi Moxi-xosa, Qorako`l, Gazlidan chiqadi.

Yer resursi. O`zbekistonda asosiy ishlab chiqarish vositasi hisoblangan yer davlat mulki hisoblanadi. Shuning uchun ham faqat davlat yerdan muddasiz yoki vaqtincha foydalanish uchun uni qishloq xo`jalik tashkilotlariga, turli yo`nalishda faoliyat ko`rsatadigan xo`jaliklarga, shuningdek, fuqarolarga beradi.

Davlat yer fondi: umumiy yer fondini, shundan qishloq xo`jaligiga yaroqli yerlarni, shudgor qilinadigan, daraxt yoki mevasor, yaylov, pichanzor, o`rmonzor hamda qo`riq va partov yerlardan tashkil topgan.

Mamlakatimizning umumiy yer fondi 444,0 ming kv. km, shundan qishloq xo`jaligida foydalanadigan yerlar 26,7 mln. gektarga yaqin, ya`ni mamlakat umumiy yer fondining 63,8 foizi qishloq xo`jalik ishlab chiqarishiga yaroqli bo`lgan yerlardir. Shundan shudgor qilib (haydalma) dehqonchilik qilinadigan yerlar 4,3 mln. ga dan ortiq.

Mamlakat yer fondi hududlararo yaxlit bo`lib, foydalanish turlariga ko`ra, uning ayrim turlarini ko`paytirib yoki unumdorligini oshirib borish mumkin. Mamlakatda 22 mln. gektardan ortiq er yaylov mavjud. Uning unumdorligini va mahsuldorligini artezian quduqlari quvvatini oshirib borish evaziga yanada ko`paytirish mumkin. Eski sug`oriladigan mintaqada mavjud sug`orish, yerlarning meliorativ holatini yaxshilovchi tizimlar samaradorligini oshirish va ta`mirlash asosida ko`zlangan mahsulotni yetishtirishga erishish mumkin.

Agroiqlim resurslari. O`zbekistonning agroiqlim resurslari holati uni materikning ancha ichkarisida joylashgan geografik o`rni hamda murakkab yer yuzasi relefining tuzilishiga bog`liq. Shu jihatdan uning iqlim sharoiti qishloq xo`jaligini barqaror rivojlantirishga qodir.

Quyosh radiatsiyasi. Mamlakatimizni «Serquyosh O'zbekiston» deb atashlarining ramziy ma'nosi bor. Negaki, mamlakatimizda quyosh yil davomida ufqdan balandda bo'lib nur sochadi. Quyosh iyun oyida ufqdan Toshkentda 72° , Termizda 76° gacha ko'tariladi. Yozda kunduz kuni 15 soat davom etadi. Atmosfera yog'in-sochinlarini keltiradigan dengiz va okean oqimlaridan juda uzoqda bo'lgan bu o'lkada bulutli kunlar tabiiy ravishda kam bo'ladi.

Binobarin, uning barcha hududiga quyosh uzoq vaqtgacha nur sochib turadi. Ziroatchilik qilinadigan barcha vodiylar va vohalarda, ko'p yillik meteorologik kuzatishlarga qaraganda, quyosh yog'dusi davomiyligi yil davomida o'rtacha 2500-3000 soat (Farg'ona vodiysi va Qashqadaryoning Tog' hududlarida 2600 soat, Toshkentda 2890 soat, Termizda 3100 soat)gacha boradi.

Yoz oylarida mamlakatimiz hududi quyosh nuridan nihoyat ko'p energiya qabul qiladi. O'rtacha bir yilda uning har bir sm er yuzasiga 100—120 ming kaloriya quyosh nuri tushadi. Quyoshdan kelayotgan issiqlikning 70—80 foizi tuproq va er yuzasi havosining isishiga sarf bo'ladi. Quyoshdan kelayotgan energiyadan tarmoq iqtisodiyotlarida energiya manbai sifatida foydalanishga doir ilmiy-amaliy izlanishlar O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining «Quyosh» ilmiy-ishlab chiqarish birlashmasida olib borilmoqda.

Issiqlik resurslari. Serquyosh O'zbekiston janubiy mamlakatlarga xos bo'lgan qimmatbaho ziroatchilik, bog'dorchilik va uzumchilik, shuningdek, o'simliklarning o'sish uzoq bo'lgan (vegetatsiya) muddati hamda quyoshli kunlarni talab qiladigan subtropik mevalar etishtirishni tabiiy issiqlik yordamida rivojlantirishning juda katta imkoniyatlariga ega. Ayni bir paytda yana shu narsani ta'kidlash joizki, bunday imkoniyatlar mamlakatning barcha geografik mintaqalarida bir xil emas. Masalan, mamlakatning shimoliy mintaqasi (Qoraqalpogiston Respublikasi va Xorazm viloyati)da issiqlik ko'rsatkichlari ancha past va qishda o'ta salbiy, Farg'ona vodiysida birmuncha yumshoq va mo'tadil, mamlakatning janubiy qismida esa o'ta baland.

Eng sovuq oy - yanvarning o'rtacha havo harorati Shimoli-G'arbiy O'zbekiston-Urganch va Nukusda $-4,8^{\circ}\text{S}$ va $-6-4^{\circ}\text{S}$; Shimoli-Sharqiy O'zbekiston

(Toshkent va Guliston)da $-0,9^{\circ}\text{S}$ va $-2,0^{\circ}\text{S}$; Sharqiy O'zbekiston (Farg'ona va Andijon)da $-3,5^{\circ}\text{S}$ va -3°S ; Markaziy O'zbekiston (Qorako'l va Samarqand)da $-0,2^{\circ}\text{S}$ va $0,3^{\circ}\text{S}$ va Janubiy O'zbekiston (G'uzor va Denov)da $-2,3^{\circ}\text{S}$ va $-2,4^{\circ}\text{S}$ darajaga teng. Iyul oyining o'rtacha havo harorati Urganch va Nukusda $27,5^{\circ}\text{S}$ va $27,1^{\circ}\text{S}$; Toshkent va Gulistonda $26,9^{\circ}\text{S}$ va $26,8^{\circ}\text{S}$; Farg'ona va Andijonda $26,8^{\circ}\text{S}$ va $27,3^{\circ}\text{S}$; Qorako'l va Samarqandda $29,1^{\circ}\text{S}$ va $26,0^{\circ}\text{S}$; G'uzor va Denovda $29,9^{\circ}\text{S}$ va $28,2^{\circ}\text{S}$ darajaga teng. Biroq, havo haroratidagi bu ko'rsatkichlar asosan mamlakatning tekislik mintaqasiga xos bo'lib, u tog'li va baland tog'li hududlarda birmuncha farq qiladi.

Issiqlik resurslari turli xil ziroatchilikni joylashtirish, ulardan yuqori hosil olish va tabaqalashtirib rivojlantirishga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu jihatdan yillik havo haroratining ijobiy va foydali ko'rsatkichlari, shuningdek, sovuq bo'lmaydigan kunlar muddati amaliy ahamiyatga molikdir.

O'zbekistonda yoz fasli uzoq davom etadi, hattoki, uning janubiy qismi (Surxondaryo)da, L. N. Baubushkinning ta'kidlashicha, bu fasl olti oyga cho'ziladi. Yozda quyosh nurining bevosita ta'sirida bo'lgan er yuzasi 60 darajagacha, uning cho'llari va qum hududlarida esa 75 darajagacha ko'tariladi. Sovuq bo'lmaydigan kunlar Shimoliy O'zbekistonda 190-210 va Janubiy O'zbekistonda 220-270 kunni tashkil qiladi.

Yog'in-sochin mamlakat hududi bo'ylab bir xil taqsimlangan emas. Binobarin, uning ziroatchilikning joylashishi va rivojlanishidagi roli turlicha. Masalan, yog'in-sochin ko'proq tushadigan Shiroqchi, yakkabog' adirlari (Qashqadaryo viloyati), G'allaorol tumanidan yaxshi hosil yig'ishtirib olinadi. Ayni bir paytda yorig' kam tushadigan Dehqonobod va Sherobod adirlarida lalmikor dehqonchilikning mahsuldorligi past. Shuningdek, yog'in-sochinning fasllararo taqsimlanish muddati ham ziroatchilikka bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Mamlakatimizning murakkab orografik (er sirti) tuzilishi yog'in-sochin taqsimotiga kuchli ta'sir qiladi. Uning tekisliklariga kamroq, tog' etaklariga ko'proq va tog'li hududlarining g'arbiga eng ko'p yog'in-sochin tushadi. Bu farq mamlakatning turli geografik mintaqalarida ham ko'zga tashlanadi. Masalan,

Toshkent va Gulistonda 367:295 mm, Farg'ona va Andijonda 174:226 mm, Qorako'l va Samarqandda-114: 328 mm; G'uzor va Termizda -285:133 mm; Urganch va Nukusda - 82:82 mm dan yog'in-sochin tushadi.

Tekisliklarda o'rtacha yillik yog'in 200 mm, Tog' yonbag'irlarida 200—400 mm va Tog'larda 500-600 mm gacha tushadi. Shuningdek, yog'in-sochin fasllar bo'ylab notekis tushadi. Ko'p yillik meteorologik ma'lumotlarga ko'ra, yillik yog'inning ko'p qismi bahorda (30-50 foiz) va qishda (25-40 foiz), oz qismi esa, yozda (1-6 foiz) va kuzda (10-20 foiz) tushadi.

7.4. Suv, tuproq, o'simlik, xayvonot resurslari.

Suv resurslari. Mamlakatning asosiy suv boyliklari-daryo suvlaridir. Daryolari tog'i qor va muzliklardan, yomg'ir va buloq suvlaridan to'yinadi. Biroq, iqlimiy sharoiti o'ta quruq bo'lganligi uchun daryolar tog'dan tekislikka oqib chiqishi bilan o'rta va quyi qismlarida sug'orish va bug'lanishga sarf bo'ladi. Tekislikdagi kichik daryolari jazirama yoz faslida to'lib qoladi.

O'zbekistonning yirik daryolari: Norin va Qoradaryo, So'x va Chirchiq, Zarafshon va Qashqadaryo, Surxondaryo va Sherobod daryolardir.

Mamlakatning yirik suv arteriyalari hisoblangan Amudaryo va Sirdaryo hamda ularning yirik irmoqlari O'zbekiston hududidan tashqarida boshlanadi. Shuning uchun ham Amudaryoning yillik o'rta oqim suv hajmi 79 km³ bo'lgani holda, uning 8 foizi; Sirdaryoning yillik o'rta oqim suv miqdori 38 km³ bo'lgani holda uning faqat 10 foizi O'zbekiston hududida hosil bo'ladi.

Mamlakatning aksariyat daryolari bahor faslida to'lib-toshib oqadi. Yozda borgan sari daryolar suvi kamayib boradi. Daryolardagi bu xil rejim ziroatchilik ehtiyojlariga muvofiq emas. Shuning uchun dehqonchiligi asosan sug'orib ekishga tayangan mamlakatimizning barcha geografik mintaqalarida o'nlab yirik suv omborlari, yuzlab magistral kanallar, minglab nasos stantsiyalari barpo qilingan.

Tuproq resurslari. Tuproqning tabiiy holati, ya'ni donadorligi, chirindi miqdori, madaniylashish darajasi dehqonchilikning hosildor (mahsuldor)ligiga ta'sir ko'rsatadi. Mamlakatimizning tekislik mintaqalarida oddiy bo'z tuproq, tog'

yonbag'irlarida asosan bo'z tuproq, tog'larda to'q tusli bo'z tuproq keng tarqalgan. Ularning chirindi miqdori qora tuproqlarinikiga nisbatan 4-6 marta kam bo'lsa ham, ona jinsining donadorligiga va quyosh nurini ko'p qabul qilishiga ko'ra, unumdorligi ancha yuqori.

Mamlakatda sug'oriladigan erlarning hisob-kitobi alohida olib boriladi. Negaki, kishloq xo'jaligida etishtiriladigan asosiy mahsulotlarning ulushi shu erlarga to'g'ri keladi. Sof tarzdagi sug'oriladigan yerlar 4,2 mln. ga atrofida. Shundan 1,6 mln. ga cho'l mintaqasida, qolgan qismi tog', vodiylardagi och tusli va asosiy bo'z tuproqli mintaqada joylashgan.

Mamlakatdagi cho'llarni o'zlashtirish jarayonida jumladan, Qarshi va Sherobod, Mirzacho'l va Jizzax cho'llarini o'zlashtirish bilan o'nlab, yuzlab yirik kollektorlar va zovurlar qazilgan, (ochiq va yopiq). Endilikda (ya'ni, qariyb 30-40 yil mobaynida xizmatda bo'lgan) ushbu sug'orish va meliorativ tizimlarning aksariyati eskirdi va ko'plari izdan chiqkani tabiiy hol.

Natijada, sug'orma dehqonchilik qilinadigan erlarning yarmidan ortig'i sho'rlanib bo'ldi. Shuning uchun ham ularning sho'rini muntazam yuvib turish hamda meliorativ holatini yaxshilab borish va bu borada ilmiy asoslangan tadbirlar ishlab chiqish mamlakat qishloq va suv xo'jaligi vazirligining galdagi bosh vazifasiga aylangan.

O'simlik va hayvonot resurslari ham mamlakat tabiatining tarkibiy qismi bo'lib, uning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham ularni borligicha asrash va muhofaza qilish mamlakatda tabiat muvozanatini saqlash bilan teng ishdir.

Mamlakat tabiiy resurslarining iqtisodiy taraqqiyotning hozirgi bosqichidagi holatini o'rganish va ularni ishlab chiqaruvchi kuchlarni rivojlantirish, maqsadida baholash, ayrim qisqa xulosalar chiqarish va tavsiyalar berishni taqozo qiladi.

O'zbekistonning o'simlik resurslari cho'l, adir, vodiy, tog' oldi va tog' mintaqalarida joylashgan. Ularning 90 foizga yaqini chorva mollari uchun ozuqa hisoblanadi. Qurg'oqchilik mamlakatimizning barcha mintaqalarida ham tabiiy o'tloqzorlarning hosildorligi past. Masalan, qumli va cho'l yaylovlarida yiliga

o'rtacha gektaridan 3-5, adir yaylovlarida esa 8-10 tsenterdan pichan olish mumkin. Tog' mintaqasining pichan zaxirasi umuman adir mintaqasini kidan ko'proq bo'lib, tuproq holati, nam va qalin o'rmonli bo'lishiga qarab o'zgaradi.

Mamlakatimiz tabiatining ko'rki uning tog'laridir. TOG'lar yovvoyi va madaniylashgan mevalarga ancha boy. Ayniqsa, O'zbekiston tog'larida TOG' olchasi, tog' olmasi, tog' yong'og'i, pista, do'lana, bodom, jiyda, gilos va boshqa mevalari keng tarqalgan.

Teri (mo'yna)si uchun ovlanadigan hayvonlardan tulki, chiyabo'ri, bo'rsiqlar ham keng tarqalgan. O'z vaqtida mamlakatimiz hududida keng tarqalgan ayiq, qoplon, bars, qunduz, alqor (arhar) va boshqalar endilikda «Qizil kitob»dan joy olgan. Mamlakatimiz hududida ovlanadigan 60 xil qush bor. Bulardan kaklik, qirg'ovul, bedana, o'rdak, g'oz asosiylaridir. Mamlakatning cho'l hamda TOG'LI hududlaridan yiliga uch mingdan ortiq zaharli ilonlar tutiladi.

Umuman, mamlakat o'simlik va hayvonot olami rang-barang bo'lib, iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotning hozirgi bosqichida muhofazaga o'ta muhtoj.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. O'zbekistonni xalqaro miqyosdagi-iqtisodiy geografik o'rniga baho bering?
2. O'zbekistonda qanday metalli foydali qazilmalarning zaxirasi ko'p?
3. O'zbekistonda qanday ko'mir konlari bor va ularning sifati qanday?
4. Ko'kdumaloq va Mingbuloq neft konlari qaysi viloyatlar hududida joylashgan?

Tayanch so'zlar: tabiiy resurslar, er osti va er usti tabiiy resurslar, yoqilg'i-energetika resurslar, mineral suv va er resurslar, suv, tuproq, o'simlik, hayvonot resurslar.

8 BOB. O'ZBEKISTON AHOLISI VA MEHNAT RESURSLARI HAMDA BANDLIGI MUAMMOLARI

8.1. Aholi dinamikasi.

O'zbekistonning aholisi 34,5 million nafardan ortib ketdi. U aholi sonining ko'pligi bo'yicha MDHda uchinchi urinda turadi. Bu erda MOD umumiy aholisining salkam 46 foizi yashaydi.

Aholining o'sishi tarixiy-an'anaviy va ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlarga ega. Uzoq va yaqin o'tmishda O'zbekiston murakkab tarixiy yo'lni bosib o'tdiki, bu narsa mamlakat aholisining dinamikasiga hamda demografik va migratsion holatlariga bevosita ta'sir ko'rsatdi.

Mamlakat aholisi va uning tarkibi, ayniqsa, XIX asrning o'rtalaridan boshlab jiddiy o'zgarishlarni boshidan kechirdi. Chor Rossiyaning Turkiston hududini istilo qilishi natijasida aholi soni, uning milliy va jinsiy tarkibi, ko'payish darajasi, joylashuv xususiyatlari o'zgardi.

Turkiston (hozirgi MOD) hududida aholining birinchi marta ro'yxati 1897 yilda o'tkazilgan. Biroq, ushbu ro'yxat ham to'liq emas edi. Chunki bu ro'yxat Buxoro va Xiva xonliklari hududlarini chetlab o'tgandi. Mustamlakachilik siyosatining natijasi tufayli o'lkamizga ko'plab harbiylarning oilalari ko'chirib keltirildi, yangi qishloqlar, shaharchalar, shaharlarimiz yonida esa «yangi shaharlar» paydo bo'ldi.

XIX asrning so'nggi 35 yili davomida O'zbekiston hududiga Rossiyadan 70-75 ming kishi, XX asrning dastlabki 18 yilida esa 229,2 ming kishi ko'chib keldi. 1926-1939 yillarda 650 ming kishi ko'chib kelganligi ma'lum. Bu jarayon sobiq Ittifoq parchalanishi arafasigacha davom etgan edi.

Ikkinchi jahon urushi ham mamlakatimiz aholisi soniga, uning milliy va jinsiy tarkibiga hamda geografik joylashuviga katta ta'sir ko'rsatdi. Urush yillarida mamlakatimiz o'zining bir milliondan ortiq mehnatga layoqatli aholisini yo'qotdi.

Aholi sonida yuz bergan o'sish esa fashistlar bosib olgan hududlardan ko'chirib keltirilgan kishilar hisobiga yuz berdi. 1940-1945 yillarda O'zbekiston aholisi 1,4 mln. kishiga kamayib ketdi.

Mamlakat aholisi urushdan keyingi yillarda asosan tabiiy o'sish hisobiga ko'paymoqda. Mamlakat aholisi salkam 1945-1950 yillarda bir million kishiga, 1950-1960 yillarda 2,2 mln. kishiga, 1960-1970 yillarda 3,4 mln. kishiga, 1970—1980 yillarda 3,7 mln. kishiga, 1980-1990 yillarda 4,6 mln. kishiga, 1990-1999 yillarda 3,7 mln. kishiga ko'paydi.

Aholining yillik o'rtacha o'sishi 1865-1917 yillar o'rtasida 0,65 foizni, 1917-1940 yillarda 2,7 foizni tashkil etdi. Urush yillari bu ko'rsatkich 3,8 foizga kamaydi. Urushdan keyingi yillarda o'rtacha o'sishning eng yuqori bo'lgan davrlari 1960-1990 yillar (3,3-3,8 foiz)ga to'g'ri kelgan. Undan keyingi davrda (1999 yilgacha) aholining yillik o'rtacha o'sish sur'atlari 2,0 foizdan yuqori bo'lgan va faqat keyingi yillardagina bu ko'rsatkich biroz (1,8 foiz) pasaydi.

1960-1990 yillar o'rtasida shahar aholisining o'sish sur'atlari birmuncha yuqori bo'ldi va aksincha, 1990-1999 yillar o'rtasida bu ko'rsatkich qishloq, aholisi hisobiga o'zgardi. Aholining tabiiy o'sishida ayrim hududlar o'rtasida ma'lum farq mavjud. Jami aholi o'sishining eng yuqori sur'atlari 1970-1995 yillarda Mirzacho'l va janubiy rayonlarga to'g'ri keldi.

Quyi Amudaryo va Zarafshon hamda Farg'ona vodiylarining aholisi o'rtacha sur'atlar bilan (1,7-1,8) ko'paydi. Toshkent vohasida aholi o'sishining eng past sur'ati (1,5) xos bo'ldi. Natijada Toshkent vohasi va Farg'ona vodiysi aholisining respublika miqyosidagi ulushi kamaydi (Toshkent vohasida 24,2 foizdan 19,3 foizgacha, Farg'ona vodiysida 27,4 foizdan 27,3 foizgacha).

Quyi Amudaryo va Zarafshon vodiysi aholisi ulushi barqarorlashdi. Mirzacho'l va Jizzax cho'lining aholisi tez sur'atlar bilan ko'paysa ham ularning soni respublikadan 5,8 dan atigi 6,7 foizgacha o'sdi, xolos. Aholi o'sishning eng katta sur'atlariga xos bo'lgan Janubiy O'zbekiston aholisi salmog'i 12,4 foizdan 15,3 gacha oshdi.

XX asrdan boshlab mamlakat aholisining geografik joylashuvida ham, ob`ektiv va sub`ektiv sabablarga ko`ra, jiddiy o`zgarishlar yuz berdi. Ungacha mamlakat aholisining asosiy qismi Farg`ona va Zarafshon, Qashqadaryo va Surxondaryo vodiylarida hamda Xorazm va Toshkent vohalarida yashagan edi. Mazkur holat XX asrning 30-yillarigacha saqlab qolindi. Keyinchalik mamlakatda yangi ma`dan konlarining topilishi va ishga tushirilishi, yangi erlarning o`zlashtirilishi va yirik irrigatsiya-melioratsiya ishlarining amalga oshirilishi aholi joylashuviga o`zgarishlar kiritdi.

Mirzacho`l va Qarshi cho`li, Jizzax va Sherobod cho`llarining o`zlashtirilishi, ma`dan konlarini ishga tushirish evaziga yangi sanoat markazlarining barpo qilinishi oqibatida o`nlab yangi shahar va shaharchalar bunyod qilindi. Natijada aholining mamlakat regionlararo joylashuvida katta o`zgarishlar yuz berdi, shahar va qishloq aholisining nisbati hamda aholining hududiy joylashuvida muhim siljishlar sodir bo`ldi.

Hozirgi vaqtda O`zbekistonda aholining o`rtacha zichligi (har kv.km. ga) 75,5 kishini tashkil etadi.

8.1.1-jadval.

O`zbekistonda aholining zichligi
(1 kv.km ga to`g`ri keladigan aholi soni)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
O`zbekiston Respublikasi	69,1	70,3	71,5	72,7	74,1	75,5
Qoraqalpog`iston Respublikasi	10,6	10,8	10,9	11,1	11,2	11,4
<i>viloyatlar:</i>						
Andijon	664,5	676,9	689,0	700,4	713,2	727,4
Buxoro	44,3	45,0	45,7	46,4	47,1	47,8
Jizzax	58,9	60,2	61,3	62,5	63,8	65,2
Qashqadaryo	103,6	105,9	108,1	110,2	112,5	114,8
Navoiy	8,2	8,4	8,5	8,6	8,8	9,0
Namangan	343,3	349,9	356,5	362,8	370,0	377,8
Samarqand	209,6	213,7	217,8	221,8	226,5	231,2
Surxondaryo	117,3	120,0	122,5	125,1	127,9	130,8
Sirdaryo	181,6	184,7	187,6	190,6	193,9	197,7
Toshkent	180,9	183,2	185,5	187,6	190,1	192,9
Farg`ona	509,6	518,5	527,3	535,5	544,9	555,0

Xorazm	283,6	288,7	293,7	298,3	303,4	308,5
Toshkent sh.	7099,6	7165,2	7257,9	7380,0	7514,9	7699,6

Aholi zichligi mamlakatning geografik rayonlariaro keskin farq qiladi. Masalan, Farg'ona vodiysida joylashgan Andijon viloyatida har bir kv. km. ga 727,4 kishi to'g'ri kelgani holda Qoraqalpogiston Respublikasida 11,4, Navoiy viloyatida 9,0, Toshkent shahrida 7699,6 kishiga to'g'ri keladi.

Aholi zichligining yuqoriligi ko'p jihatdan vohaning qadimdan muhim xo'jalik mintaqalaridan biri bo'lib kelganligi hamda Markaziy Osiyoning eng yirik shahri – Toshkentning shu erda joylashganligi bilan izohlanadi.

Navoiy viloyati va Qoraqalpog'istonda aholi zichligi nihoyatda past. Navoiy viloyatidagi Qizilqum va Qoraqalpog'istondagi Ustyurt platosida aholi zichligi 1 km² ga 1 kishiga ham etmaydi.

«Nukus-Sulton-Uvays-Uchquduq» hamda «G'uzor-Qumqurg'on» temir yo'llarining qurilishi va ishga tushirilishi bilan va ularga yonma-yon avtomobil yo'llarining barpo etilishi ushbu mintaqalarda er osti va er ustki boyliklarini to'la o'zlashtirishini ta'minlaydi, yangi-yangi aholi manzilgohlari, shahar va shaharchalarining vujudga kelishiga olib keladi. Natijada ushbu mintaqalar aholi zichligidagi katta tafovutlar qisqarib boradi.

8.2. Aholining jinsiy va yosh tarkibi.

Aholining jinsiy va yosh tarkibi muhim demografik ko'rsatkich hisoblanadi. Bunda mehnat resursining, maktabgacha va maktab yoshidagi bolalarning, nafaqaxo'rlarning hozirgi va kelajakdagi soni ayniqsa, ahamiyatlidir. Aholining jinsiy va yosh tarkibi istiqbolni belgilash, aholini takror barpo qilish uchun ham zarur ko'rsatkich. Masalan, agar jinslar nisbatan teng yoki yaqin bo'lsa, aholining tarkibida yosh avlod salmog'i katta bo'lsa, nikohlanish va tug'ilish (va binobarin, tabiiy o'sish) imkoniyati katta bo'ladi.

Mamlakatda aholining jinsiy va yosh tarkibi ham ijtimoiy taraqqiyotning turli bosqichlarida ob'ektiv sabablarga ko'ra o'zgarib turdi. 1939 yilda o'tkazilgan aholi ro'yxati ma'lumotlari bo'yicha O'zbekistonda aholining 52 foizini erkaklar va 48

foizini ayollar tashkil qilgan edi. Biroq, bu nisbat ikkinchi jahon urushi yillarida bo'zildi, ya'ni erkaklar soni ob'ektiv sabablarga ko'ra ancha kamaydi.

Urushga erkaklarni safarbar qilish natijasida aholining mutlaq miqdori bir million kishiga kamaydi va 1959 yilda o'tkazilgan aholi ro'yxati bo'yicha erkaklar soni 48 foizga tushib qoldi, ayni bir paytda ayollar umumiy aholining 52 foizini tashkil qildi.

Urushdan keyingi tinch qurilish yillarida aholi jinsiy tarkibidagi katta farq barham topa bordi. 2003 yilda mamlakat aholisining 49,8 foizini erkaklar tashkil qildi, ya'ni 1000 erkakka 1026 ayol to'g'ri keldi.

8.1.2-jadval

Erkaklarning yosh tarkib ibo'yicha taqsimlanishi (yilboshiga, kishi)

	2015 yil	2016 yil	2017 yil	2018 yil	2019 yil	2020 yil
Жами	15552223	15838912	16120957	16397890	16710577	17045288
shu jumladan yoshlari, yosh						
0-4	1673425	1719103	1766855	1800863	1850399	1899426
5-9	1522592	1581258	1621572	1641738	1657059	1688180
10-14	1316049	1321882	1346228	1387860	1461724	1524864
15-19	1487952	1419770	1360147	1327412	1310596	1312541
20-24	1647703	1649273	1621641	1583446	1527065	1479076
25-29	1548658	1573417	1597241	1616139	1628677	1634718
30-34	1264051	1324503	1390772	1453934	1504774	1532787
35-39	1062068	1089052	1116393	1156451	1198673	1248316
40-44	945970	969329	989769	995632	1012680	1045134
45-49	794125	808530	836080	872532	900165	925974
50-54	763076	766106	762612	759792	765080	769176
55-59	594393	633850	670260	697680	712680	725126
60-64	385322	406698	436686	464720	507345	545917
65-69	198837	233686	259058	285920	310519	335932
70-74	135407	124296	121014	126102	140822	162378
75-79	116800	121224	121056	120272	110961	96796
80-84	48183	50167	56677	59953	63813	70386
85 yosh va kattalar	47612	46768	46896	47444	47545	48561

Respublika aholisi nisbatida ayollar mutlaq sonining kamayishi 1990 yillarning oxirida ham davom etdi.

8.1.3-jadval

Ayollarning yosh tarkib ibo'yicha taqsimlanishi (yilboshiga, kishi)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Жами	15470302	15736420	15999506	16258770	16544961	16859954
shu jumladan yoshlari, yosh						
0-4	1554179	1591639	1634269	1663980	1701328	1747535
5-9	1436992	1489677	1522867	1536557	1545373	1569738
10-14	1248994	1252197	1273693	1313105	1384034	1440533
15-19	1421230	1354058	1298370	1265622	1246550	1246436
20-24	1589644	1589705	1554154	1514506	1458301	1411642
25-29	1516943	1531721	1554709	1566694	1574430	1577807
30-34	1255470	1318201	1379917	1438836	1482564	1504692
35-39	1064176	1088891	1114142	1153921	1196682	1243874
40-44	958490	974069	991180	1001900	1021883	1052571
45-49	843379	855247	876786	904012	920069	945260
50-54	815935	824759	826824	822188	828886	826815
55-59	636782	681587	721023	753718	773940	790524
60-64	428779	450459	483878	514018	560088	602817
65-69	229230	270912	300220	331551	360199	390359
70-74	154673	141416	139275	148672	169808	197128
75-79	153306	159265	158125	153774	138293	119434
80-84	78385	80290	86008	88597	93100	102070
85 yosh va kattalar	83715	82327	84066	87119	89433	90719

Mamlakatimizda tabiiy o'sishning yuqoriligi aholining yosh tarkibiga katta ta'sir ko'rsatib kelmoqda. Shuning uchun ham aholi nisbatida yosh bolalar va o'smirlarning salmog'i katta.

1989 yilda o'tkazilgan aholi ro'yxati ma'lumotlari bo'yicha mamlakatimiz aholisining 40,8 foizini 0-14 yoshdagi bolalar va o'smirlar, 28,3 foizini 15-29 yoshdagilar, ya'ni umumiy aholining 69,1 foizini bolalar, o'smirlar va mehnat kobiliyatiga ega bo'lgan yoshlar tashkil etgan.

Biroq, O. Otamirzaev va A. Qayumovlarning ma'lumotlariga qaraganda, urush va undan keyingi dastlabki davrlarda tug'ilish nisbatan kam bo'lgan. Mamlakat aholisining hozirgi soni va tarkibida 1950 yillardan keyin tug'ilgan kishilarning umumiy soni 16,7 million kishi (umumiy aholining 84,5 foizi)ga teng. Shundan 44,6 foizi esa, bolalar va o'smirlarga to'g'ri keladi. Tug'ilish va tabiiy ko'payish 1980 -1990 yillarda birmuncha barqarorlashdi. Bu shahar bilan qishloq joylarda bir xil kechmayapti. Masalan, qishloq joylarda respublikadagi jami bolalar va o'smirlarning 80 foizidan ortig'i yashamoqda.

Shunday qilib, aholi yosh tarkibidagi yuqori ko'rsatkichlar mamlakat ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishning istiqbollari belgilab beradi. Ayni bir paytda MDH tarkibidagi davlatlarda tug'ilishning tobora kamayib borishi va binobarin, aholining «qarib borishi», O'zbekistonda esa, tug'ilish ko'rsatkichlarining yuqoriligi natijasida aholining «yasharib borishi» kuzatilmoqda.

8.3. Aholining milliy tarkibi.

Aholining milliy tarkibi tashqi omillar hamda davlat siyosati rivojlanishining turli bosqichlarida o'zgarib turishi natijasida ham o'zgacha tus oladi. O'zbekistonning mustamlakachilik yillaridagi holati uning aholisi soniga va eng muhimi, aholi milliy tarkibiga ko'p o'zgarishlar kiritdi. SSSRning tarqalib ketishi munosabati bilan O'zbekistondagi bir qator millat vakillarining o'z yurtlariga yoki xorijga ko'chib ketish holatlari ro'y berdi.

Masalan, 1990-1995 yillar mobaynida respublikadagi slavyan xalqlarining, tatarlar va qrim tatarlarining, mesxeti turklarining, yahudiylarning, nemislarning, greklarning va evropalik boshqa xalqlarning mutlaq soni migratsion aloqalar natijasida deyarli 0,6 mln. kishiga qisqardi.

O'zbekistonning tub aholisi O'zbeklardir. 1989 yilda o'tkazilgan aholi ro'yxati ma'lumotlari bo'yicha mamlakatimiz hududida yashovchi O'zbeklarning soni 14 milliondan oshdi. O'zbeklar shuningdek mamlakatimiz bilan yaqin qo'shni va MDH davlatlarida hamda uzoq xorijiy mamlakatlarda ham yashaydi. Jumladan, Tojikistonda 1,3 million, Qirg'izistonda 550 ming, Qozog'istonda 332 ming, Turkmanistonda 320 mingga yaqin, Rossiya Federatsiyasida salkam 130 mingdan ortiq o'zbek istiqomat qiladi.

Xorijiy mamlakatlardan Afg'onistonda eng ko'p (3 milliondan ortiq) o'zbek yashaydi. Shuningdek, o'zbeklar Ukraina va Belorusda, Boltiq bo'yi davlatlarida, Saudiya Arabistoni va Turkiyada, Eron va Xitoyda, Pokiston va AQShda va boshqa davlatlarda ham bor. O'zbekistonda qoraqalpoqlar ikkinchi tub aholi hisoblanadi va shuning uchun ham mamlakat ma'muriy-hududiy bo'linishida Qoraqalpog'iston Respublikasi bor. Ularning umumiy soni 420 ming atrofida bo'lib, mamlakat aholisining 2,1 foizini tashkil qiladi. O'zbekistonda qadim Turon zaminining tub xalqlaridan tojiklar (umumiy aholining 4,7 foizi), qozoqlar (4,1 foiz), qirg'izlar (0,9 foiz), turkmanlar (0,6 foiz) ham yashaydi.

Shunday qilib, O'zbekistonda jami aholi sonidagi tub xalqlarning ulushi 83,8 foizni tashkil qiladi. Mamlakat qishloqlarida yashovchi tub aholi esa 96,7 foizga teng. hududimizda tatar, qrim-tatarlar, ozarbayjon, boshqirdlar va uygurlar ham yashaydi.

Mustamlakachilik yillarida mamlakatimizga ko'pgina slavyan xalqlarining vakillari kirib keldi. Shulardan eng ko'pi ruslardir. Ularning umumiy soni 3 mln. atrofida. Ruslar bilan birga yurtimizga ukrainlar, beloruslar, polyaklar, chexlar, slovaklar, bolgarlar ham kirib keldi. Shu tariqa, mamlakatimiz aholisi tobora ko'p millatli bo'lib bordi.

8.4. Shahar va qishloq aholisi.

Tabiiyki, shahar aholisining ko'payish darajasi hududning industrilashtirish holati bilan bog'liq holda kechadi. O'zbekistonda XX asrda shahar aholisining salmog'i qator rivojlangan mamlakatlarnikidan orqada qolib ketdi. Faqat

mamlakatimizning ayrim regionlari (va ayniqsa, markaziy shaharlari)da yirik-yirik sanoat korxonalarining barpo qilinishi, bir qator geografik rayonlarda esa qazib olish va qayta ishlash sanoatining rivojlanishi shahar aholisining birmuncha ko'payib borishiga olib keldi. 1865 yilda shahar aholisi umumiy aholining 14 foizini tashkil qilgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1927 yilda 21 foizga etdi. 1940 yilda shahar aholisi 24,5 foizni, 1959 yilda 33 foizni, 1970 yilda 36,6 foizni, 1979 yilda 41,2 foizni, 1989 yilda 40,7 foizni va 2003 yilda esa 38,8 foizni tashkil qildi.

Ayni bir paytda qishloq aholisining nisbatida teskari jarayon kechdi, ya'ni qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini mexanizatsiyalashning chuqurlashuvi, ishlab chiqarishning texnologik jarayonlarga tayanishi, sug'orishda ilg'or usullar (va avtomatika)ni qo'llash mehnat unumdorligi ortib borishiga olib keldi. Bunday holat qishloq xo'jaligidan bo'shagan ishchi kuchidan sanoatda, qurilishda va xizmat ko'rsatish sohalarida foydalanish imkoniyatini yaratib berdi.

8.4.1-jadval

2020 yilda hududlar bo'yicha shahar va qishloq aholisi soni (yil boshiga, ming kishi)

	Jami aholi	shu jumladan:	
		shahar aholisi	qishloq aholisi
O'zbekiston Respublikasi	33905,2	17144,1	16761,1
Qoraqalpog'iston Respublikasi	1898,3	930,5	967,8
<i>viloyatlar:</i>			
Andijon	3127,7	1633,9	1493,8
Buxoro	1923,9	709,5	1214,4
Jizzax	1382,1	648	734,1
Qashqadaryo	3280,4	1410,4	1870
Navoiy	997,1	487,7	509,4
Namangan	2810,8	1815,1	995,7
Samarqand	3877,4	1438,3	2439,1
Surxondaryo	2629,1	954	1675,1
Sirdaryo	846,3	361,3	485
Toshkent	2941,9	1446,7	1495,2
Farg'ona	3752	2117,7	1634,3
Xorazm	1866,5	619,3	1247,2
Toshkent sh.	2571,7	2571,7	0

Respublikada shahar aholisining ko'payib borishi urbanizatsiya jarayoniga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatdi. Respublikada shahar aholisi keyingi yillar (1979-2003 y.) da 2956 ming kishiga ko'paydi. O'rtacha yillik o'sishning nisbiy miqdori 7,2 foizga teng bo'ldi. Respublikaning shahar aholisi nihoyatda notekis joylashgan, asosiy qismi Toshkent vohasiga to'g'ri keladi. Biroq, Toshkent vohasi (Toshkent shahrini hisobga olmaganda) shahar aholisining miqdori bo'yicha respublikada Farg'ona va Zarafshon vodiylaridan keyingi o'rinda turadi. Keyingi yillarda Toshkent vohasi va Farg'ona vodiysida shahar aholisining o'sish sur'atlari barqarorlashmoqda. Shahar aholisi ishlab chiqaruvchi kuchlar nisbatan yuqori sur'atlar bilan rivojlanayotgan regionlarda tez o'smoqda.

8.5. Aholining ijtimoiy tarkibi.

Mamlakat aholisining ijtimoiy tarkibi rivojlangan mamlakatlarnikidan keskin farq qiladi, ya'ni bu erda xanuz qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi bilan band bo'lgan aholi soni yuqori. Ishchi va xizmatchilarning ishlab chiqarishda band bo'lgan qismi asosan 1939 yildan boshlab sezilarli darajada ortib bordi.

Masalan, 1939 yilda mamlakat mehnat resursining 32,2 foizi ishchi va xizmatchilar hisobiga to'g'ri kelgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1989 yilda 79,7 foizga teng bo'ldi. Shu jumladan, ishchilarning ulushi 19,3 foizdan 55,7 foizga, xizmatchilarning ulushi 12,9 foizdan 24,0 foizga etdi.

Aholi ijtimoiy tarkibidagi tub o'zgarishlar mustaqillik yillarida yuz berdi. Ko'p mulkchilik, iqtisodiyotning qaror topishi va bozor munosabatlari shakllanishi ta'sirida aholining ijtimoiy tarkibi o'zgarishlarni boshidan kechirmoqda. Ayniqsa, aholi ongli(ishchi) qatlamining xususiy mehnat faoliyati va kooperativ sektorda band aholining tez sur'atlar bilan o'sishi aholi ijtimoiy tarkibiga ta'sir ko'rsatmoqda.

Xalq ta'limi tizimi va madaniyati. Mamlakat aholisining ijtimoiy tarkibida yuz berayotgan o'zgarish (va o'sish)lar uning madaniy qiyofasida ham kuzatilmoqda. Xalq ta'limini rivojlantirish, maorif, fan, san'at, adabiyotni ravnaq toptirish va ularni umumxalq mulkiga aylantirish uchun yaqin o'tmishda ko'p

ishlar qilindi. O'rta va oliy maktabni tubdan isloh qilish, bozor iqtisodiyoti sharoitida yangi-yangi yo'nalishlar bo'yicha mutaxassis kadrlar tayyorlash, jahon hamjamiyatiga dadil kirib borayotgan mamlakatimizda dunyoviy bilimlar beradigan o'quv yurtlari ochish ishlari keng ko'lamda amalga oshirilmoqda.

O'zbekistonda aholining savodxonligini oshirish, ularga kasbiy yo'nalish berish va madaniy darajasini ko'tarish tizimi ishlab chiqilgan. Xalq ta'limi tizimining dastlabki bo'g'ini maktabgacha tarbiya muassasalari bo'lib, u o'z ichiga etti yoshgacha bo'lgan bolalar bilan ish olib boradigan yasli, bog'cha, sog'lomlashtirish bog'chalari, uy-bog'cha, mavsumiy bog'chalarni qamrab oladi. Xalq talimidagi navbatdagi tizim umumiy talimdir. Ayni bir paytda umumiy talim uzluksiz talim tizimidagi asosiy bo'g'in bo'lib, tarbiyalanuvchilarning ma'naviy sifatlarini shakllantirish, ularga boshlang'ich kasb-kor kunikmalarini singdirish va turli fan yo'nalishlari bo'yicha chuqur bilim eg'allashtirishni ta'minlashga qaratilgan.

2020 yil 23 sentyabrda O'zbekiston Respublikasi «Ta'lim to'g'risida»gi yangi qonuni qabul qilinib, ushbu qonunning 7-moddasida ta'lim turlari:

- maktabgacha ta'lim va tarbiya;
- umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim;
- professional ta'lim;
- oliy ta'lim;
- oliy ta'limdan keyingi ta'lim;
- kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish;
- maktabdan tashqari ta'lim keltirilgan.

Maktabgacha ta'lim va tarbiya bolalarni o'qitish va tarbiyalashga, ularni intellektual, ma'naviy-axloqiy, etik, estetik va jismoniy jihatdan rivojlantirishga, shuningdek bolalarni umumiy o'rta ta'limga tayyorlashga qaratilgan ta'lim turidir.

Maktabgacha ta'lim va tarbiya olti yoshdan etti yoshgacha bo'lgan bolalarni boshlang'ich ta'limga bir yillik majburiy tayyorlashni ham nazarda tutadi.

Maktabgacha ta`lim va tarbiyani tashkil etish tartibi ushbu Qonun, shuningdek «Maktabgacha ta`lim va tarbiya to`g`risida»gi O`zbekiston Respublikasi Qonuni bilan belgilanadi.

Umumiy o`rta va o`rta maxsus ta`lim umumta`lim o`quv dasturlarini, zarur bilim, malaka hamda ko`nikmalarni o`zlashtirishga qaratilgan.

Umumiy o`rta ta`lim (I — XI sinflar) bosqichlari quyidagilardan iborat:

boshlang`ich ta`lim (I — IV sinflar);

tayanch o`rta ta`lim (V — IX sinflar);

o`rta ta`lim (X — XI sinflar).

Umumiy o`rta ta`lim tashkilotining birinchi sinfiga bolalar ular etti yoshga to`ladigan yilda qabul qilinadi.

Boshlang`ich ta`lim ta`lim oluvchilarda umumiy o`rta ta`limni davom ettirish uchun zarur bo`lgan savodxonlik, bilim, malaka va ko`nikmalar asoslarini shakllantirishga qaratilgan.

Tayanch o`rta ta`lim o`quv dasturiga muvofiq ta`lim oluvchilarga bilim, malaka va ko`nikmalarning zaruriy hajmini beradi, ularda mustaqil fikrlash va tahlil qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

Tayanch o`rta ta`lim doirasida (VII sinfdan so`ng) ta`lim oluvchilarda kasblar bo`yicha birlamchi bilim va ko`nikmalarni shakllantirish uchun ularni professional tashxislash va kasb-hunarga yo`naltirish bo`yicha choralar amalga oshiriladi.

O`rta ta`lim o`quv dasturiga muvofiq ta`lim oluvchilar tomonidan zarur bilim, malaka va ko`nikmalar o`zlashtirilishini, shuningdek ta`limning keyingi turi tanlanishini hamda yuqori malaka talab qilinmaydigan kasblar eg`allanishini ta`minlaydi.

Professional tashxislash va kasb-hunarga yo`naltirish, shuningdek ta`lim oluvchilarni yuqori malaka talab qilinmaydigan kasblarga tayyorlash tartibi qonun hujjatlarida belgilanadi.

Umumiy o`rta ta`lim umumiy o`rta ta`lim tashkilotlarida uzluksiz tarzda, majburiy bo`lgan o`n bir yil davomida amalga oshiriladi.

O'rta maxsus ta'lim akademik litseylarda to'qqiz yillik tayanch o'rta ta'lim asosida ikki yil mobaynida amalga oshiriladi va ta'lim oluvchilarning intellektual qobiliyatlarining jadal rivojlanishini, shuningdek chuqur, tabaqalashtirilgan, kasb-xunarga va shaxsga yo'naltirilgan ta'lim olishini ta'minlaydi.

Nodavlat ta'lim tashkilotlarida umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim to'lov-shartnoma asosida amalga oshirilishi mumkin.

Iqtidorli va iste'dodli bolalarning qobiliyatini rivojlantirish uchun Prezident, ijod va boshqa ixtisoslashtirilgan maktablar, shuningdek maktab-internatlar tashkil etilishi mumkin.

Jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo'lgan bolalar, shuningdek uzoq vaqt davolanishga muhtoj bo'lgan bolalar davlat ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida, umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim tashkilotlarida inklyuziv shaklda yoki uy sharoitlarida yakka tartibda ta'lim oladi.

Umumiy o'rta ta'lim tashkilotlarining sinflarida (guruhlarida) ta'lim oluvchilar soni o'ttiz besh nafardan oshmasligi kerak.

8.6. Mehnat resurslari.

Odatda, mehnat resursi mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan kishilardan iboratdir. Mehnat resursining shakllanishiga aholining yoshi va jinsiy tarkibi, tabiiy o'sish darajasi va boshqa ijtimoiy holatlar ta'sir ko'rsatib turadi. Tabiiy o'sish yuqori bo'lgan mamlakatimiz aholisi tarkibida yosh avlod salmog'ining ko'p bo'lishi mehnat resursi zaxiralarining istiqbolli ekanligini bildiradi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mehnat yoshidagi aholining barchasi ham ishlab chiqarishda qatnasholmaydi. Ishlab chiqarishdan ajralgan holda o'qish, harbiy xizmatni o'tish, sog'lig'i yo'l bermasligi va boshqa sabablarga ko'ra ham ba'zilar ijtimoiy ishlab chiqarishda qatnashmasligi mumkin. Ko'p bolali onalarning oilada bola tarbiyasi bilan shug'ullanishi, shuningdek, shaxsiy xo'jalik yumushlari bilan ham mehnat resurslari balanslarini tuzishda inobatga olinishi kerak.

Mamlakatimizda aholi sonining o'sishi bilan bir qatorda uni foydali mehnatga jalb qilish imkoniyatlari kengaydi. O'zbekiston aholisi 1970-1998 yillarda 1,9 martaga, mehnat resurslari esa 2,0 martaga ko'paydi.

2002 yilga kelib mehnat resurslarining umumiy miqdori 13181,0 ming kishidan ortdi. Ularning yillik o'rtacha o'sish sur'ati 210-220 ming kishidan iborat. O'zbekistonda mehnat resurslarining kasbiy ma'lumoti ham ancha yuqori, har 1000 kishi hisobiga oliy va to'liqsiz oliy ma'lumotga ega bo'lganlar soni 143 kishini tashkil etadi. Moddiy ishlab chiqarish sohasida band bo'lganlarning har to'rttasidan biri oliy yoki o'rta maxsus ma'lumotga ega.

Mehnat resurslaridan oqilona foydalanish muammosi nihoyatda muhim masala ekanligini hisobga olib, O'zbekiston Oliy Kengashi 1992 yil 13 yanvarda «Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida» qonun qabul qildi. Mazkur qonunda fuqarolarning mehnat qilish xuquqini ta'minlashning huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy shart-sharoitlari belgilab berilgan, bozor munosabatlariga o'tish davrida uni amalga oshirishning tegishli kafolatlari nazarda tutilgan.

Ma'lumki, O'zbekiston qishloq xo'jaligi rivojlangan mamlakat. Darhaqiqat, yaqin o'tmishda respublika ijtimoiy ishlab chiqarishida band bo'lgan aholining katta qismi qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi bilan shug'ullanib keldi. So'nggi yillarda mamlakatda, ayniqsa, sanoat va qurilishning tez rivojlanishigina faol aholi bandlik darajasiga o'zgarishlar kiritildi.

Masalan, 1959 yilda mamlakat qishloq va o'rmon xo'jaligida 58,5 foiz aholi band bo'lgan bo'lsa, u 1998 yilga kelib 39,3 foizga tushdi. Shunga qaramasdan bu tarmoqda ishlovchilarning mutlaq soni hanuzgacha yuqoriligicha qolmoqda.

Respublikada bozor munosabatlariga o'tish davrida aholi bandligi sohasida ham chuqur o'zgarishlar yuz berdi, davlat sektori bilan bir qatorda nodavlat sektori ham vujudga keldi va u juda tez sur'atlar bilan o'smoqda.

Respublikada bandlik xizmatini tashkil qilishga, ishsizlikning oldini olishga, mehnatga bo'lgan bozor talabi o'zgarib turishining oldini olishga katta e'tibor berilmoqda.

1991 yildan boshlab mamlakatimiz tuman va shaharlarida 210 dan ziyod mehnat birjalarining keng tarmoqli tizimi tashkil etildi. Mehnat birjalari ishsizlarni ro'yxatga olish, ularni kasbga yo'naltirish, o'qitish va qayta o'qitish, ishsizlik bo'yicha nafaqalar to'lash kabi qator vazifalarni bajarib kelmoqda.

2020 yilning iyun oyida Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligining Respublika bandlik va mehnatni muhofaza qilish ilmiy markazi tomonidan Xalqaro mehnat tashkiloti tavsiyalari asosida ishlab chiqilgan metodika bo'yicha respublikaning 101 ta shahar va tumanlarida navbatdagi ijtimoiy so'rov o'tkazildi. Unda 490 ta fuqarolarni o'zini-o'zi boshqarish organlari, 4,9 mingta uy xo'jaliklari hamda 25,9 ming nafar fuqaro qamrab olindi.

Vazirlik xabariga ko'ra, SOVID-19 pandemiyasi davrida koronavirus infeksiyasi tarqalishini oldini olishga qaratilgan karantin chora-tadbirlari mehnat bozoriga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatdi.

O'tkazilgan tadqiqot natijalari respublikada ishsizlik darajasi iqtisodiy faol aholining 13,2 foiz tashkil etganligini ko'rsatdi. Bu ko'rsatkich 2019 yilning shu davrida 9,1 foizga teng bo'lgan. Ishga muhtoj bo'lganlarning umumiy soni 1,9 mln. kishini tashkil etadi (16-30 yoshgacha bo'lganlar o'rtasida ishsizlik darajasi-20,1 foiz, ayollar o'rtasida ishsizlik darajasi esa - 17,4 foiz).

Dastlabki ma'lumotlarga ko'ra mehnat resurslari soni 19 mln. kishini tashkil etib, 2019 yilning shu davriga nisbatan 0,6 foizga ko'paygan bo'lsa SOVID-19 pandemiyasining iqtisodiyot sub'ektlari faoliyatiga salbiy ta'siri natijasida iqtisodiyot tarmoqlarida band bo'lganlar soni o'tgan yilning shu davriga nisbatan 5 foizga yoki 671 ming kishiga kamayib, 12,7 mln kishini tashkil qildi.

Shuningdek, iqtisodiyot tarmoqlarining rasmiy sektorda band bo'lgan aholi soni 5,5 mln. kishini tashkil qilib, o'tgan yil shu davrga nisbatan 0,2 foizga yoki 12,4 ming kishiga kamaydi.

Bunda koronavirus infeksiyasi tarqalishini oldini olishga qaratilgan ayrim cheklov chora-tadbirlar sababli yakka tartibda tadbirkorlik bilan shug'ullanuvchilar soni o'tgan yilning shu davriga nisbatan 167,5 ming (46,4 foiz)ga kamayib ketganligi hisobiga yuzaga kelgan bo'lsa, 131,2 ming ishsizlarni haq to'lanadigan

jamoat ishlariga jalb qilish hisobiga rasmiy bandlar soni keskin kamayish oldi olindi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, respublikadan tashqariga xorijda mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun ketganlar soni 2 mln. kishini tashkil etgan, bu o'tgan yilning mos davriga nisbatan 553,2 ming, 2020 yilning 1-chorak yakuniga nisbatan esa 232,1 ming kishiga kamaygan.

Norasmiy sektorda band bo'lganlar soni (xorijda ishlayotgan mehnat migrantlarini hisobga olmaganda) o'tgan yilga nisbatan 2,1 foizga yoki 105,3 mingga kamayib, 5,1 mln. kishini tashkil etmoqda. Bunda asosan vaqtinchalik bir martalik va mavsumiy ishlarni bajaruvchilar (108,4 mingga kamaygan), mehnat munosabatlarini rasmiylashtirmasdan oilaviy korxonalarda va tadbirkorlarda ishlovchilar (87,6 ming), ro'yxatdan o'tmasdan va tegishli ruxsatnomasiz faoliyat ko'rsatayotgan tadbirkorlar (110,6 ming) soni kamaydi.

Shu bilan birga, karantin chora-tadbirlari davrida uyda o'tirgan fuqarolar soni oshganligi hamda fuqarolarning shaxsiy tomorqalarni rivojlantirish uchun Bandlikka ko'maklashish jamg'armasidan subsidiyalar berish dasturi hajmi keskin ortganligi uchun dehqon va shaxsiy tomorqalarda band bo'lganlar soni 201,1 mingga ortgan.

Tadbirkorlik sub'ektlari va o'zini o'zi band qilgan fuqarolarga mehnat stajini hisobga olish va rag'batlantiruvchi imtiyozlardan foydalanish huquqi berilishi norasmiy sektorda bandlar ulushini kamaytirish imkoniyatini bermoqda.

Respublikada iqtisodiy nafaol aholi soni 2019 yil mos davriga nisbatan 4,5 foizga oshgan. Ushbu ko'rsatkich o'tkazilgan tadqiqot davomida tadbirkorlik va xizmat ko'rsatish sohasi vakillari karantin chora-tadbirlari davrida vaqtinchalik o'z faoliyatlarini to'xtatib turishlarini va cheklovlardan so'ng qayta tiklash niyatini bildirib, boshqa faoliyat bilan shug'ullanmaslikni afzal ko'rayotganligi sababli oshganligini ko'rsatdi.

2020 yilning yanvar-iyun oylarida, ayniqsa SOVID-19 pandemiyasining mehnat bozoriga salbiy ta'sirini yumshatish maqsadida mehnat organlari tomonidan 588,2 ming(30 yoshgacha bo'lganlar 159,9 ming va ayollar 229,4 ming)

ishsiz va band bo'lmagan aholiga xizmatlar ko'rsatildi. Xususan, 501,1 ming nafari doimiy ish o'rinlariga ishga joylashtirish va jamoat ishlariga jalb qilish orqali bandligi ta'minlandi, 15,0 ming nafar ishsizlar kasb-hunarga o'qitildi, 27,0 ming nafar ishsiz shaxslarga Bandlikka ko'maklashish jamg'armasidan 10,1 mlrd. so'm ishsizlik nafaqasi to'lab berildi.

Shuningdek, Bandlikka ko'maklashish jamg'armasidan ajratiladigan subsidiyalar hisobiga 24,8 ming nafar fuqaro shaxsiy tomorqalarida, 15 ming nafar fuqaro qishloq xo'jaligi, tikuvchilik va hunarmandchilik kooperativlarida a'zo sifatida birlashtirilib, band qilindi, 3 ming nafar fuqaro tadbirkorlikka jalb etildi, 256 ta ish beruvchiga mehnat organlari yo'llanmasi bilan ishga olingan 2,3 ming nafar ishsizlarning kasbiy malakasini oshirganligi va ijtimoiy himoyaga muhtoj aholini ishga olganligi uchun moddiy ko'mak ajratildi.

Aholining tez sur'atlar bilan ko'payishi va tarkibi bandlikning barqaror ravishda o'sishini ta'minlashni taqozo etadi. Qishloq joylarda aholining zich joylashganligi, qishloq xo'jaligida ortiqcha ishchi kuchi mavjudligi hamda haydaladigan erga to'g'ri keluvchilar sonining kattaligi O'zbekistonda yaqin 5-10 yilda mehnat resurslariga muhtojlikni keltirib chiqarmaydi. Fikrimizcha, mamlakatda, iqtisodiy, demografik va geografik xususiyatlarni hisobga olgan holda aholi bandligi tizimini takomillashtirish lozim.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. O'zbekiston aholisi yiliga qanchaga ko'paymoqda?
2. Qaysi viloyatlarda aholining zichligi yuqori?
3. O'zbekistonda O'zbeklardan tashqari yana qaysi millat vakillari yashaydi?
4. Urbanizatsiya jarayoni qanday kechmoqda?
5. Mehnat resurslari to'g'risida gapiring.

6. Aholi bandlik muammolarini echish uchun qanday chora tadbirlar kurilmoqda?

Tayanch so'zlar: aholi dinamikasi, aholining jinsiy va yosh tarkibi, aholining milliy tarkibi, aholining ijtimoiy tarkibi, ishchi kuchi, mehnat resurslari, reproduktiv yosh, strukturali ishsizlik, friksion ishsizlik, tsiklik ishsizlik.

9 BOB. IQTISODIYOTNI MODERNIZATSIYA QILISH SHAROITIDA O'ZBEKISTON SANOAT GEOGRAFIYASI

9.1. O'zbekiston sanoat geografiyasiga umumiy ta'rif.

Tarixiy taraqqiyotning turli bosqichlarida O'zbekiston iqtisodiyot tarmoqlari, uning iqtisodiy rivojlanish darajasi murakkab yo'lni bosib o'tgan. Tarixiy manbalarda keltirilishicha, O'zbekiston o'tmishda er kurrasidagi aholi xo'jalik faoliyati g'oyat qizg'in kechgan eng qadimiy o'lkalardan biri bo'lgan. Mamlakatimizning G'arb bilan Sharq o'rtasidagi Iqtisodiy taraqqiyot uchun qulay bo'lgan geografik o'rni, sahiy tabiati, boy va rang-barang tabiat resurslari, mehnatkash va dono xalqi umumbashariy taraqqiyotga asrlar osha o'z ulushini qo'shishga ob'ektiv sharoit yaratgan.

Shubhasiz, mamlakatimiz iqtisodiyot tarmoqlari XX asrda rivojlanishning yangi bosqichiga qadam qo'ydi. Biroq, mamlakat iqtisodiyot tarmoqlari taraqqiyoti yo'nalishlarini belgilash o'zgalar qo'lida edi. Negaki, mamlakatimizning 1860 yillarning o'rtalarida birinchi marta va 1917-1920 yillarda esa ikkinchi marta bosib olinishi va yurtimizda o'ziga xos mustamlakachilikning qaror topishi xalq xo'jaligini o'zgalar ehtiyojiga muvofiqlashtirib, rivojlantirishga olib keldi.

Mustamlakachilik yillarida O'zbekistonning xalq xo'jaligi bir tomonlama rivojlantirildi, ya'ni qishloq xo'jaligida paxta etishtirishga, sanoatda esa paxta yalpi hosilini birlamchi qayta ishlash (ya'ni Rossiya to'qimachilik sanoati uchun xom ashyo — paxta tolasi ishlab chiqarish)ga asosiy e'tibor qaratildi, Respublika sanoatining qolgan muhim tarmoqlari ham paxta majmuini rivojlantirishga muvofiq ravishda taraqqiylashdi.

1913 yilda mamlakatimiz hududida 425 ta sanoat korxonasi mavjud edi. Ularning 208 tasi paxta tozalash, 80 tasi oziq-ovqat, 14 tasi metallsozlik sanoat korxonalari edi, qolganlari esa objuvoz (guruch ishlab chiqaradigan), xumdon yasash va boshqa korxonalar edi.

Tiklash davri (1920 yillarning ikkinchi yarmi)da O'zbekiston sanoat ishlab chiqarishi tarkibida sezilarli siljishlar yuz berdi. Og'ir sanoat tarmoqlari (va

birinchi navbatda paxtachilik majmuiga xizmat qiladigan sanoat), shuningdek oziq-ovqat sanoati tez rivojlandi. Sanoat ishlab chiqarishining sotsial tuzilishi ham o'zgardi, 1928 yilda xususiy sektor hissasiga yirik sanoat mahsulotining 0,4 foizi to'g'ri kelgan.

Ikkinchi jahon urushidan oldingi besh yillikda (1929-1940) O'zbekiston sanoati va qishloq xo'jaligi birmuncha rivojlandi. Mamlakatni industrlashtirish, qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish hamda madaniy inqilobni amalga oshirish natijasida jamiyatning iqtisodiyoti ancha rivojlandi. Urush yillarida O'zbekistondagi birlamchi ishlab chiqaruvchi kuch hisoblangan mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan barcha erkaklar frontga safarbar qilindi. Og'ir sanoatning ko'pgina tarmoqlari esa qurol-yaroqlar, o'qdorilar ishlab chiqarishga moslashtirildi. Aholining front orqasidagi ishlab chiqarish jarayoni ham jangchilarga madad berishga va front zonasidan hududimizga ko'chirilgan aholini boqishga qaratildi.

Urush yillarida respublikamizda iqtisodiyot harbiy izga ko'chirilgan, barcha moddiy texnika resurslari urush ehtiyojlarini qondirishga safarbar qilingan edi. Ayni bir paytda front yaqinidagi tumanlar Respublikamiz shaharlariga ko'chirib keltirilgan sanoat korxonalari ishga tushirildi. Urushdan keyingi yillarda sanoat tarmoqlarini qayta qurish, sug'oriladigan ekin maydonlarini kengaytirish, qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalashga katta e'tibor berilgan. 80-yillarning o'rtalaridan O'zbekiston iqtisodiyotining yangi taraqqiyot davri boshlandi. Ammo, O'zbekiston xo'jaligi birmuncha yutuqlarga erishgan bo'lsada, u sobiq Ittifoqning asosan xomashyo qazib beruvchi ulkasi bo'lib qolaverdi.

O'zbekiston 1991 yil 31 avgustda o'z mustaqilligini e'lon qildi va o'zining chinakam yangi taraqqiyot davrini boshladi.

Mamlakatimiz iqtisodiyot tarmoqlari mustaqillik yillarida yangicha yo'nalish oldi va rivojlanishning sifat jihatdan yangi bosqichiga qadam qo'ydi.

Bozor iktisodiyotining birinchi bosqichidayoq (1991-1995) iqtisodiy islohotlarga oid qonunlar qabul qilindi, uning huquqiy negizi yaratildi. Islohotlar hayotning barcha jabhalarini qamrab oldi.

1995 yildan boshlab O'zbekiston jamiyatni isloh qilishning ikkinchi bosqichiga qadam qo'ydi. Ushbu bosqich bozor munosabatlariga o'tish tizimlarini shakllantirishni yakunlash, mamlakat iqtisodiyot tarmoqlarini har tomonlama rivojlantirish, milliy valyutani barqarorlashtirish va uning ichki konvertatsiyasini ta'minlash bilan bog'liq.

Bu bosqichda davlat mulkini xususiylashtirishni yakunlash hamda iqtisodiyotni xom ashyo etishtirib berishdan tayyor mahsulot ishlab chiqarishga yo'naltirish ko'zda tutilgan. Shuningdek, iqtisodiy islohotlarning yuqorida zikr qilingan ikkinchi bosqichida iqtisodiyotni barqarorlashtirish va iqtisodiyot tarmoqlari o'sishini ta'minlash, ishlab chiqarishda aholi keng iste'mol mollariga ko'ra ularning ehtiyojini nazarda tutib, o'zgarishlar qilish va boshqa hayotiy masalalar hal qilinmoqda.

Mustaqillik tufayli mamlakat iqtisodiyot tarmoqlarida qator tarkibiy o'zgarishlar yuz berdi. Jumladan, mamlakat iqtisodiyot tarmoqlarining etakchi sohasi — sanoatda importning o'rnini bosa oladigan tovarlar ishlab chiqarish, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish orqali turli xil mulkchilik formalarini shakllantirish, neft ishlab chiqarish ko'lamini keskin ko'paytirish hamda g'alla etishtirish geografiyasini kengaytirish orqali iqtisodiyot tarmoqlari va aholining ushbu hayotiy muhim mahsulotlarga bo'lgan ehtiyojini qondirish, eksportbop tovarlar ishlab chiqarish miqdorini ko'paytirish orqali davlat importi hajmini tushirib borishga erishishga qaratilgan yo'nalishlarga iqtisodiy siyosatda ustuvorlik beriladi.

Endilikda mamlakat iqtisodiy salohiyatida turli xil mulkchilik formalari shakllanmoqda. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tarzida faoliyat ko'rsatayotgan ushbu korxonalarning soni yil sayin ortib bormoqda.

O'zbekiston iqtisodiyoti tubdan isloh qilinishi bilan uning etakchi tarmoqlarida, bir tomondan, yalpi mahsulot ishlab chiqarish hajmida keskin o'zgarishlar kuzatilmoqda, ikkinchi tomondan esa, yil sayin davlat sektorining hissasi nodavlat sektoriga nisbatan tushib borishi kuzatilmoqda.

Shuni eslatib o'tish joizki, mustaqillikning dastlabki yillarida boshqa MDH

davlatlaridagi kabi bizning respublikamiz ham anchagina iqtisodiy qiyinchiliklarni boshidan kechirgan edi. Ular bozor iqtisodiyotiga o'tish munosabati bilan xo'jalikda tarkibiy qayta qurish, eski respublikalar bilan iqtisodiy kooperatsiya va ixtisoslashuv aloqalarning uzilishi, hamda boshqa ob'ektiv va sub'ektiv sabablar tufayli sodir bo'lgan edi. Sobiq Ittifoq davlatlari orasida O'zbekiston o'tish davridayoq iqtisodiy barqarorliknigina emas, hatto uning o'sishini ta'minlagan yagona mamlakat bo'lib kelmoqda.

9.2. Sanoat va uning yetakchi tarmoqlari.

O'zbekiston iqtisodiyotida sanoat ishlab chiqarishi yetakchilik qiladi. U mamlakat iqtisodiy taraqqiyotida muhim o'rin tutib, iqtisodiyot tarmoqlari uchun moddiy-texnika vositalarini to'xtovsiz takror ishlab chiqarish manbai sifatida faoliyat ko'rsatadi, iqtisodiy rayonlarning, viloyatlarning, ijtimoiy ishlab chiqarish texnikaviy darajasini belgilab beradi hamda moddiy va mehnat resurslaridan foydalanishning holatiga ta'sir ko'rsatadi.

Mustaqillik yillarida respublikada sanoatni ustivor rivojlantirishga katta ahamiyat berildi. Ichki va xorijiy investitsiyalardan samarali foydalanish, yangi korxonalar qurish, eskilarini qayta jihozlash, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, korxonalar mulk shakllarini o'zgartirish, resurslardan oqilona foydalanish va h.k. sanoatning barqaror rivojlanishini ta'minlamoqda.

O'zbekistonda ayniqsa, gaz, neft, kimyo, mashinasozlik, rangli metallurgiya, yoqilg'i sanoati tarmoqlari jadal sur'atlar bilan o'sdi. Sanoat taraqqiyotini jadallashtirish – valyuta-moliyaviy, iqtisodiyot tarmoqlarining tashqi bozorga qaramligini zaiflashtiradi. Sanoatning iste'mol buyumlari bilan o'zini-o'zi ta'minlashi esa xalq turmushi darajasini ko'tarishni kafolatlaydi.

Islohotlarni chuqurlashtirish, xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish dasturiga muvofiq 1912 ob'ektlar mulkchilikning yangi shakllariga aylantirildi, juda ko'p qo'shma korxonalar qurildi.

Mustaqillik yillarida sanoatning yangi, yuqori texnologiyaga ega bo'lgan tarmoqlari (avtomobilsozlik, radiotexnika, murakkab, malakali kadr talab, mashinasozlik va h.k.) vujudga keldi.

Hozirgi vaqtda respublika sanoat tarkibida 100 dan ortiq tarmoq va tarmoqchalar mavjud bo'lib, ular bir necha majmualarni tashkil etadi.

Bundan tashqari sanoat mahsulotlarining xususiyati ularning iste'mol qilinishi boshqa xususiyatlariga qarab, og'ir, yengil, oziq-ovqat xom ashyo, qayta ishlovchi tarmoqlarga bo'linadi.

Mamlakatimiz viloyatlari sanoat mahsuloti tarkibida ushbu guruhlarining nisbati juda katta farq qiladi. Navoiy, Qashqadaryo, Farg'ona viloyatlarida xom ashyo tarmoqlari, Samarqand, Sirdaryo, Andijon, Namangan, Xorazm, Buxoro viloyatlarida qayta ishlovchi tarmoqlar rivojlangan.

Navoiy, Toshkent, Farg'ona, Qashqadaryo viloyatlarida og'ir sanoat tarmoqlari, Buxoro, Andijon, Namangan viloyatlarida engil sanoat tarmoqlari, Samarqand, Surxondaryo, Jizzax viloyatlarida oziq-ovqat sanoat tarmoqlari ulushining kattaligi bilan ajralib turadi. Ayrim viloyatlarda sanoat tarmoqlarining ulushi har xil.

Umuman, respublika sanoat tarmoqlarining hozirgi tarkibida eng katta ulushni yoqilg'i sanoati (24,1 foiz) egallaydi. Undan keyin yengil sanoat 19,8 foizni, oziq-ovqat — 14,2 foizni, metallurgiya — 10,3 foizni egallaydi.

O'zbekiston Markaziy Osiyoda samolyotlar, avtomobillar motori, paxta terish, tozalash, ip yigiruv, to'quv mashinalari, traktorlar, ekskavatorlar, yuk ko'taruvchi kranlar, liftlar, qorametall kabi mahsulotlar va boshqa ko'pgina tayyor mahsulotlar ishlab chiqaruvchi yagona mamlakatdir.

9.3. Yoqilg'i-energetika majmui.

Mamlakat yoqilg'i-energetika sanoatining tarkibga gaz, neft, ko'mir sanoatlari va energetika kiradi. Bu sanoat majmuining mamlakat sanoat ishlab chiqarishdagi hissasi salkam 35,0 foizga teng.

O'zbekistonning g'arbiy va janubiy hududlarida topilgan neft, gaz va ko'mir konlarining katta zaxiralariga tayanishi yildan-yilga mazkur sanoat tarmoqlari tez rivojlantirilmoqda. Endilikda O'zbekiston jahondagi o'n yirik gaz ishlab chiqaruvchi mamlakatlar jumlasiga kiradi. Qidirib topilgan gaz zaxiralari 2 trillion kubometrga yaqin, ko'mir zaxiralari esa 2 milliard tonnadan ortiq. Respublikamiz neft zaxiralari ham boy.

Yoqilg'i qazib chiqarish sur'atlari MOD mamlakatlari ichida eng yuqori. Masalan, 1991-1996 yillarda neft qazib chiqarish Rossiyada 61,5, Ozorbayjon 77,8, Qozog'istonda 83,2, O'zbekistonda esa 271 foiz o'sdi. Shuningdek, gaz qazib chiqarishda respublikamiz (117 foiz), Rossiya (93,5 foiz), Qozog'iston (81 foiz), Ozorbayjon (73,2 foiz) va Turkmaniston (41,7) ga nisbatan ancha yuqori.

Neft, gaz va elektr energiya o'z ehtiyojlarimiz to'la ta'minlabgina qolmay, shu bilan birga ko'p miqdorda eksport qilish imkonini ham bermoqda. Hozir bu majmua kapital mablag' sarflash hamda chet el investitsiyalarini jalb etishning eng foydali sohalaridan biri bo'lib qoldi. 1998 yilda yog'ilg'i energetika majmuida respublika bo'yicha investitsiya umumiy hajmidan 13 foizi o'zlashtirildi. Mazkur sanoat majmui ikki guruhga: yoqilg'i sanoati va elektr energetika sanoatiga bo'linadi.

Yoqilg'i sanoati O'zbekiston og'ir sanoatining muhim tarmoqlaridan biri bo'lib, u tabiiy gaz, neft, ko'mir qazib chiqarishni va ularni qayta ishlashni hamda tayyor mahsulotni iste'molchilarga etkazib berishni o'z ichiga oladi. Bu sanoat er qatnashida topilgan va qazib olinayotgan ko'mir, neft, tabiiy gaz konlari negizida shakllangan va rivojlanib bormoqda.

Respublikada zaxirasi sanoatda ishlatilishi mumkin bo'lgan darajada hisoblangan 160 dan ortiq neft va gaz konlari ochilgan. Ulardan 115 tasi Buxoro-Xiva havzasida, 27 tasi Farg'ona vodiysi, 10 tasi Surxondaryo, 7 tasi Ustyurtda joylashgan. Mazkur konlarning gaz, gaz-kondensati, gaz-neft, neft, gaz-neft kondensatli va neft-gaz kondensatli turlari mavjud.

O'zbekiston yoqilg'i-energetika sanoatining yirik-yirik konlari va ularning zaxiralari chet ellik mutaxassislar bilan hamkorlikda o'rganilmoqda, iqtisodiy

jihatdan baholanmoqda, qazib olinmoqda, qayta ishlanmoqda. Mutaxassislar baholashicha, O'zbekistonning er ostida juda katta neft va gaz qatlamlari bor. Respublika hududining kariyb 60 foizida ularni istiqbolda qazib olish mumkin. Neft va gaz mavjud bo'lgan beshta asosiy mintaqani ajratib ko'rsatish mumkin. Bular: Ustyurt, Buxoro-Xiva, Janubi-G'arbiy Xisor, Surxondaryo, Farg'ona mintaqalaridir. Neft va gaz resurslarining zaxiralari bir trillion AQSh dollaridan ziyod baholanmoqda.

Rivojlanishning hozirgi bosqichida mamlakat hududidan topilgan 70 dan ortiq neft, gaz va gazkondensati konlaridan hamda mavjud uchta ko'mir konidan foydalanilmoqda.

Mamlakat yoqilg'i sanoati respublika yoqilg'i-energetika majmuining belgilovchi tarmog'idir. U barcha turdagi yoqilg'i xom ashyosini qazib olish, tabiiy gazni tozalash va yetkazib berish, neft mahsulotlari ishlab chiqarish korxonalaridan iborat. Uning xom ashyoni qayta ishlash bilan bog'liq bo'lgan yirik korxonalari Buxoroda (Qorovulbozor), Qashqadaryo (Sho'rtan, Muborak), Toshkentda (Angren), Surxondaryoda (Sharg'un,Tuda) Farg'onada joylashgan. Yog'ilg'i sanoati tez o'sib bormoqda. Masalan, 1980 yilda mazkur sanoat tarmog'ida respublika sanoat yalpi mahsulotining 8,8 foizi ishlab chiqarilgan bo'lsa endilikda bu ko'rsatkich salkam uch marta o'sdi. Respublika sanoatida band bo'lgan sanoat xizmatchilarining 6 foizi yoqilg'i sanoati tarmoqlarida ishlashadi.

Neft sanoati. Neft mamlakat iqtisodiyotidagi muhim ahamiyat kasb qiladi. Undan iqtisodiyot tarmoqlarining turli tarmoqlari uchun bir necha o'nlab muhim mahsulotlar ishlab chiqariladi. Neftdan qayta ishlash orqali olinadigan yoqilg'i mahsulotlari, kimyo va yog'lovchi mahsulotlari sanoatning turli tarmoqlarida ishlatiladi.

Mamlakatimizda birinchi neft koni 1904 yilda Farg'ona vodiysi (Chimyon)da ochilgan edi. Ushbu neft zaxirasiga tayanib, Oltiariq neftni qayta ishlash korxonasi qurilgan. O'zbekistonda neftni qayta ishlash sanoatining barpo qilinishiga asos yaratdi. Ikkinchi jahon urushi davrida va undan keyingi yillarda Farg'ona vodiysi (Janubiy Olamushuk, Polvontosh Andijon)da va Janubiy O'zbekistonda (Xaudak,

Lalmikor) yangi neft konlari ishga tushirildi va Farg'ona neftni qayta ishlash korxonasi qurildi. Biroq har ikkala korxonaning ishlab chiqarish quvvati kam bo'lib, neft mahsulotlariga bo'lgan ehtiyoj chetdan keltirish hisobiga qondirilar edi. Mustaqillik tufayli neft sanoatida keskin burilish yuz berdi. Buxoro va Qashqadaryo viloyatlarida ko'plab yirik (jumladan, Ko'kdumaloq) konlarning ishga tushirilishi natijasida neft qazib olish keskin o'sdi. 1960 yilda 1,6 mln. tonna neft (gaz kondensati bilan birga), 1980 yilda 1,3, 1990 yilda 2,8, 1997 yilda 7,9 va 2002 yilda 7,2 mln. tonna neft qazib olindi yoki 5 martaga ortdi. Natijada, yangi Buxoro neftni qayta ishlash korxonai qurilishi boshlandi.

Korxonani loyixalashtirish va barpo qilishda 1993 yildan boshlab Frantsiyaning «Tekep» firmasi, Yaponiyaning «Marubeni» va «Jey-Ji-Si», Turkiyaning «Gama» kompaniyalari sarmoya va mutaxassislari bilan qatnashdi. Korxonaning birinchi navbati 1997 yilning 22 avgustda ishga tushdi. Farg'ona neftni qayta ishlash korxonai ham chet el firmalari ishtirokida batamom yangi jihoz va texnologiya bilan qayta tamirlandi. Endilikda mamlakatimizda neftni qayta ishlash sanoati korxonalarida jahon andozalariga mos keladigan 50 dan ortiq xilma-xil mahsulot ishlab chiqarilmoqda: yuksak oktanli benzin (shu jumladan, B-92 aviabenzin), aviakerosin, suyultirilgan gaz, dizel yoqilg'isi, koks, parafin, motor moylariga qo'shilmalar, yengil avtomobillar uchun motor va surkov moylari, kerosin, bitum, mazut va h.k. Bu mahsulotlar mamlakat ichki ehtiyojini qondiribgina qolmay, ularning ayrimlari xorijiy davlatlarga ham eksport qilinmoqda.

Respublikamizda neftning asosiy qismi (92 foizi) Qashqadaryo viloyatida qazib chiqariladi. U biroz miqdorda Andijon, Surxondaryo, Navoiy, Farg'ona viloyatlarida ham qazib chiqariladi.

Gaz sanoati. U mamlakat yog'ilg'i-energetika sanoatining eng rivojlangan va iqtisodiyotda salmoqli tarmoqdir. Uni qazib olish va ishlatish miqdori katta tezlik bilan o'sib bormoqda. Masalan, 1990 yilda mamlakatda 40,7 mlrd. m³, 1995 yilda 48,6 mlrd. m³, gaz qazib olingan bo'lsa, 2002 yilga kelib uning hajmi 58,4 mlrd. m³, dan oshib ketdi. Endilikda O'zbekiston gaz zaxiralari va qazib chiqarishda

dunyoning birinchi 10 mamlakati safiga kiradi. MDH mamlakatlarida esa Rossiya va Qozog'istondan keyin 3 o'rinda turadi. Gazning Respublika yoqilg'i balansidagi hissasi 2/3 ga teng.

Mamlakatimizda neft bilan yo'ldosh tarzda uchraydigan tabiiy gazni qazib olish urushdan oldin boshlangan. Neft gazidan sanoat maqsadlarida foydalanish uchun birinchi gazoprovod (15 km.) «Andijonsanoat — Andijon shahri o'rtasida 1944 yilda qurilgan. Biroq, tabiiy gazdan sanoat maqsadlarida foydalanish 1950-1960 yillarda boshlangan. Yilma-yil mamlakat gaz sanoatining geografiyasi kengayib bordi. Dastlab Farg'ona vodiysida, 1960 yillarda Buxoro va Navoiy viloyatlarida, 1970 yillardan boshlab Qashqadaryo viloyatida gazning g'oyat katta zaxiralari topildi.

Surxondaryo va Qoraqalpogistonning hududlaridan ham ko'pgina gaz konlari topilgan va oldin-keyin ishga tushirilgan.

Ayniqsa, respublika gaz sanoatining rivojlanishi binobarin, O'zbekistonning gaz qazib olishdagi shuhratining oshishida Jarqoq va Gazli konlarining ochilishi va ishga tushirilishi katta rol o'ynadi. 1955 yilda Jarqoq, 1956 yilda Gazli neft konlarining ochilishi natijasida mamlakat gaz sanoatining moddiy bazasi yaratildi. 1958-1960 yillarda Jarqoq-Buxoro – Samarqand-Toshkent gaz quvuri qurildi. Ushbu gaz magistralining qurilishi bilan respublikamizning mazkur zonadagi sanoat markazlari, shaharlar va ko'pgina qishloqlarni gazlashtirish boshlandi. 1962 yilda katta zaxiraga ega bo'lgan Gazli koni ishga tushirildi.

Natijada, zudlik bilan gaz quvurlari qurildi va O'zbekiston gazi birinchi navbatda katta hajmda o'zga regionlarga jo'natiladigan bo'ldi. O'zbekiston gazi sobiq Ittifoqning Evropa qismiga, Uralga, Qozog'istonga, Qirg'iziston va Tojikistonga, shuningdek, Boltiqbo'yi respublikalariga beminnat jo'natib turildi. Shu maqsadda mamlakatimizning Buxoro va Navoiy viloyatlari hududidan uchta gigant gaz quvuri g'oyat tezlik bilan qurilgan edi. Juda qisqa muddatda «Gazli-Sverdlovskiy» (ya'ni Buxoro-Ural) gaz quvuri qurildi va metallurgiya sanoatining markazi bo'lgan Uralning yirik shaharlari (va yirik sanoat korxonalari) O'zbek gazi bilan ta'minlandi. Ushbu quvur orqali metallurgik Uralga har yili 21 milliard

kubometr gaz jo'natib turildi. Ikkinchi eng uzun va eng yirik gaz quvuri «O'rta Osiyo — Markaz» deb yuritilardi. Bu gaz quvuri orqali O'rta Osiyo (ya'ni O'zbekiston, Turkmaniston va Qozog'iston)dan Markazga yiliga 30 milliard kubometr gaz jo'natilar edi. Uchinchi yirik quvur «Buxoro-Toshkent-Bishkek-Olmaota» edi. Bu quvur orqali O'zbek gazi Qozog'iston va Qirg'izistonning poytaxtlariga kirib borgan edi.

Mamlakatda gaz sanoati uni qazib olish hajmining o'sishi bilan rivojlanib ketdi. 1960-1970 yillarda O'zbekiston gaz sanoatida keskin o'zgarish yuz berdi. Shu yillar ichida mamlakatda gaz qazib olish 71,79 marta o'sdi (ya'ni 447 mln. kubometrdan 32 mlrd. kubometrga etdi). Mamlakat gaz sanoati faqatgina yangi gaz konlarini topish va ishga tushirish evaziga rivojlanib bordi. 1971 yilda Ustyurtda Shaxpaxti gaz koni ishga tushirildi. 1970 yildan boshlab respublikadagi (Andijon, Farg'ona, Angren IES dan tashqari) barcha yirik issiqlik elektr stantsiyalari gaz yog'ilg'isiga o'tkazildi.

1972 yilda Qashqadaryo viloyatida joylashgan Muborak gazni qayta ishlash korxonasining birinchi navbati ishga tushirilib, gazni magistral gaz quvurlariga uzatishdan oldin aralashmalardan tozalash imkoniyatlari yaratildi. Mazkur korxona kengaytirilib, ishlab chiqarish (gazni qayta ishlash) quvvati ortib bordi. 1994 yilda uning to'rtinchi navbati ishga tushirildi. Endilikda respublika gaz qazib chiqarish sanoatini hamda tabiiy gazni va gaz kondensatini qayta ishlash bilan bog'liq ishlab chiqarishlarni rivojlantirishga katta ahamiyat berilmoqda.

Eng yirik gaz va neft konlari Janubiy-g'arbiy hisor va Buxoro-Xiva, Ustyurt, Surxondaryo va Farg'ona mintaqalarida joylashgan. Eng yirik gaz, neft gaz kondensat konlaridan Gazli, Muborak, Sho'rtan, Ko'kdumaloq, Qorovulbozor, Mingbuloq hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda Qashkadaryo viloyatining janubi-g'arbiy qismida joylashgan va zaxirasining kattaligi jihatidan mamlakatimizda tengi yo'q Sho'rtanda gaz majmui qurilgan hamda oltingugurti kamroq bo'lgan tabiiy gazni energetika ehtiyojlari uchun regionlarga uzatish maqsadida Sho'rtan — Sirdaryo — Toshkent gaz quvuri ishga tushirilgan. Shuningdek, Gazli — Chimkent gaz quvuri qurilib,

foydalanishga topshirildi. Sho'rtan gaz majmuida jahonda birinchi bo'lib molekulyar elak (g'alvir)lar qo'llanilmoqda.

Mamlakatning ko'pgina gaz konlari (98 foiz) oltingugo'rtli gazdir. Shuning uchun ham gaz kondensatini qayta ishlash bo'yicha ishlab turgan va loyihalashtirilayotgan ob'ektlarning hammasida oltingugo'rtli birikmalardan foydalanish nazarda tutilgan. Endilikda mamlakat yog'ilg'i-energetika sanoatining gigantlariga aylangan Farg'ona neftni qayta ishlash, Muborak gazni qayta ishlash korxonalari hamda Sho'rtan gaz majmuida yiliga 100 ming tonnaga yaqin suyultirilgan gaz ishlab chiqarilmoqda. 1998 yilda respublika gaz sanoatida 54,8 mlrd. kubometr tabiiy gaz, 8,1 mln. tonna neft va gaz kondensati olishga erishildi hamda 321 ming t. oltingugo'rt ishlab chiqarildi.

Shaharlar va qishloqlarni gazlashtirish ishlari jadal olib borilmoqda. Respublikamizdagi jami xonadonlarning 70 foizdan ortig'i gazlashtirilgan. Gaz sanoatini rivojlantirishda chet el investitsiyalari jalb etilmoqda. Birgina Xo'jaobod er osti gaz omborini qurishga 70 mln. AQSh dollari sarflandi.

Shunday qilib, mamlakatning neft va gaz mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini o'z resurslari hisobiga qondirish dolzarb masalaga aylangan va u yangi-yangi konlarni topish va ishga tushirish natijasida o'zining ijobiy yechimini topmoqda. Respublika hududida yirik holda ish olib borgan ilmiy va ishlab chiqarish tarmoqlari birlashtirilib O'zbekiston neft gaz sanoati milliy korporatsiyasi («O'zbekneftgaz») tuzilgan. Respublikamizning bir qator viloyatlarida gaz konlari bo'lishiga qaramasdan hozirgi vaqtda tabiiy gazni qazib chiqarishda asosiy o'rinni Qashqadaryo (88 foiz) viloyati egallaydi. Oz miqdorda tabiiy gaz Buxoro (2 foiz), Farg'ona, Andijon va Surxondaryo viloyatlarda ham qazib chiqariladi.

Ko'mir sanoati. Mamlakatimiz hududidan dastlabki ko'mir qazib olish 1930 yillarning oxirida boshlangan. Toshkent viloyatining Ohangaron vodiysida Angren, Surxondaryo viloyatining Sariosiyo (Sharg'un) va Boysun (Tuda) tumanlarida ko'mir konlari bor.

Angren qo'ng'ir ko'mir konida 1940-1948 yillardan buyon ochiq va yopiq usullarda ko'mir qazib olinadi. 1941 yilda topilgan Sharg'un konidan 1958 yildan

buyon toshko'mir qazib olinadi. 1961 yilda Angren ko'mir konida er osti gazogeneratorlarida ko'mirni yuqori bosimdagi havo oqimi yordamida energetik gazga aylantiradigan «Erostigaz» stantsiyasi qurilgan.

Mamlakat iqtisodiyot tarmoqlarining ko'mirga bo'lgan ehtiyoji hamisha katta. Biroq, mavjud ko'mir zaxiralarining yildan-yilga kamayib ketishi ko'mir qazib olish darajasiga ham salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Masalan, mamlakatda 1990 yilda salkam 6,4 mln. tonna ko'mir qazib olingan bo'lsa, endilikda uning hajmi ikki marta pasayib ketdi. Angren va yangi Angren GRESlarning to'la ko'mirga o'tkazilishi bilan mamlakatning ko'mirga bo'lgan yillik ehtiyoji 8-9 mln. tonnaga yetdi. Bunday ehtiyojni qondirish Boysun tumanida topilgan Tuda toshko'mir konini tezrok ishga tushirishni taqozo qiladi.

Gidroelektr energiya olish uchun O'zbekistonning imkoniyatlari ancha katta. Mamlakat gidroenergetika resurslarini aniqlashda birmuncha ishlar qilingan, ya'ni regionlarimiz hududidan oqib o'tadigan bir qator daryolarning energiya hosil qilish quvvati aniqlangan va talaygina gidravlik elektr stantsiya (GES)lar ham qurilgan. Respublikadagi dastlabki elektr stantsiyalar gidravlik edi va bunday ish maqsadga muvofiq edi. Chunki asrimizning boshida mamlakatda yog'ilg'i resurslari konlari ochilmagan, zaxiralari aniqlanmagan ediki, natijada chetdan yog'ilg'i keltirib issiqlik elektr stantsiyalari qurish qimmatga tushar edi.

Suv quvvatidan foydalanishning esa ikki tomonlama, ya'ni elektr energiyasi olish va yangi yerlarni sug'orish uchun o'zlashtirish ahamiyati bor edi. Shuningdek, O'zbekistondagi dastlabki GESlar asosan kanallarda, kichik daryolarda qurilib, iqtisodiy va texnik jihatdan arzonga tushar edi.

Elektr energetika sanoati. Elektrlashtirish sanoatni joylashtirishga g'oyat katta ta'sir ko'rsatadi. Bu ta'sir ikki xil yo'nalishda bo'ladi. Odatda, elektr energiya katta masofaga uzatiladi bu esa mamlakatning uzoq regionlarida ham ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishga bir xil yordam beradi. Bundan tashqari muayyan joyda arzon energiyaning mavjud bo'lishi energiyani ko'p iste'mol qiladigan ishlab chiqarishni rivojlantirishni taqozo qiladi.

Darhaqiqat, elektr energetika sanoatini joylashtirishda zikr qilingan holatlar va sanoat ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilish qonuniyatlariga amal qiladi. Elektr energetika sanoatining joylashtirilishi va rivojlantirilishiga yoqilg'i va gidroenergetika resurslari geografiyasi, ishlab chiqarishdagi va elektr energiya etkazib berishdagi texnika taraqqiyoti hamda energiya iste'mol qiluvchilarning joylashishi ta'sir ko'rsatadi. Tovar shaklida mahsulot ishlab chiqarish bilan elektr energiyasi ishlab chiqarishning farqi ikkinchisida uni ishlab chiqarish va iste'mol qilishning bir vaqtga to'g'ri kelishida ko'rinadi. Bunday holat esa, elektr stantsiyalarining energiyani iste'mol qiluvchi rayonlar bilan aloqasini kuchaytiradi.

O'zbekistonda elektr energiya ishlab chiqarish va undan iqtisodiyot tarmoqlarida foydalanishning o'z tarixi bor. Mamlakatda dastlab elektr quvvatidan foydalanish XX asrning boshlariga to'g'ri keladi. Toshkentda dastlab ikkita elektr stantsiya qurilgan. Ularning biri (quvvati 1450 kvt.) tramvayni tok bilan ta'minlash, ikkinchisi (quvvati 125 kvt) shaharni yoritish maqsadida qurilgan. 1913 yilda O'zbekiston hududida umumiy quvvati 3 kvt. bo'lgan 6 ta dizel elektr stantsiya ishlagan, ularning yillik quvvati 3,3 mln. kvt. ga teng bo'lgan.

O'zbekistonda GESlar qurish ishlari 1926 yilda Toshkentda Bo'zsuv GESini qurish bilan boshlanib ketdi. O'sha davrda Bo'zsuv GESi O'rta Osiyoda birinchi va yirik energetika inшоati edi. Ikkinchi jahon urushigacha Bo'zsuv daryosida va Bo'zsuv kanalida Qodiriya, Burjar, Tovoqsoy va boshqa GESlar qurildi. 1948 yilda FarxodGESi qurildi. So'ngra Chirchiq-Bo'zsuv suv tarmoqlarida, Shahrixonsoy va Namangansoy daryolarida, Dargom, Hazarbog', Qumqurg'on kanallarida qator GESlar qurildi. Natijada respublikaning elektr energiyasiga bo'lgan ehtiyoji 1955 yilga kelib GESlar hisobida 65 foizga qondirildi.

Aslida mamlakatning elektr energiyasiga bo'lgan ehtiyojini GESlarga tayanib qondirishning afzalliklari juda ko'p. Birinchidan, GESlarda elektr energiyasi ishlab chiqarish ekologik holatni toza saqlaydi, ikkinchidan, yog'ilg'i resurslarini tejaydi. GESlar qurish natijasida vujudga kelgan suv omborlari esa yangi erlarni sug'orishga imkon yaratadi. Shu nuqtai nazardan mamlakatimizning boy gidroenergetika resurslarini to'la o'rganish va uni ishlab chiqarishga keng jalb etish

katta ahamiyat kasb etadi. Bunday imkoniyatlar esa mamlakatimizning aksariyat viloyatlar daryolarida, magistral kanallarida mavjud.

Keyinchalik O'zbekiston Resublikasida ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanib borishi (va ayniqsa, elektr energiyani ko'p iste'mol qiluvchi sanoat tarmoqlarining vujudga kelishi), shaharlar soni va geografiasining kengayishi mamlakatning bir qator viloyatlarida GES va IESlar qurishni taqozo qildi. Ayniqsa, yirik-yirik yog'ilg'i resurslariga ega bo'lgan konlarning topilishi va ishga tushirilishi mamlakat energetika sanoatining tez rivojlanishiga olib keldi.

Mamlakat elektr energetika sanoati 1960-1970 yillarda birinchi marta, 1970—1980 yillarda ikkinchi marta, 1980-1990 yillarda esa uchinchi marta o'z taraqqiyot bosqichining yuksak ko'rsatkichlariga erishdi. Shu davrlarda mamlakatda eng qudratli Toshkent (quvvati 1860 ming kv.t.), Navoiy (1250 ming kv.t.), Taxiatosh (730 ming kv.t.), Sirdaryo (3,0 mln. kv.t.), Angren (484 ming kv.t.), Yangiangren (1,8 mln. kv.t.) GRES gigantlari qurildi va ishga tushirildi.

Mamlakat elektr energiya balansida suv resurslaridan foydalanish ham sezilarli darajada o'sdi. Qator daryo va kanallarda hamda suv omborlarining tug'onlarida yangi GESlar qurildi. Ular orasida respublikamizda eng yirik - Chorvoq GESini ko'rsatish mumkin. Quvvati 620,5 ming kv.t. bo'lgan Chorvoq GESini qurish uchun balandligi 160 metrlik to'g'on va katta suv ombori barpo qilindi. 1980 yillarning boshida Chirchiq daryosida Xo'jakent GESi (165 ming kv.t.), keyinchalik Qoradaryoda Andijon GESi (110 ming kv.t.), Amudaryoda Tuyamo'yin GESi (70 ming kv.t.), To'polon suv omborida To'polon GESi (50 ming kv.t.) qurildi va h. k.

Mamlakatda issiqlik va gidravlik elektr stantsiyalarini qurish va ishga tushirish bilan elektr energiyasi ishlab chiqarish quvvati ortib bormoqda.

Hozirgi vaqtda respublikamizda mavjud bo'lgan elektrostantsiyalarda o'rnatilgan umumiy quvvat 11640 MVtni tashkil etadi, shundan 85,3 foizi issiqlik, 14,7 foizi gidroelektr stantsiyalariga to'g'ri keladi. Respublikamizda elektr energiyasi ishlab chiqarish 2000 yildagi 56,6 mln. kv.t. dan 2002 yilga kelib 49,3 mlrd. kv.t soatga etdi.

Respublikamizning qator regionlarida elektr energiyasi ishlab chiqarishning ko'payishi va natijada energetika sanoatining rivojlanishi uning iqtisodiyot tarmoqlari salohiyatini oshirib yubordi. Ayni bir paytda energetika tizimlarini birlashtirish iqtisodiyot tarmoqlarida elektr ta'minoti sifati va barqarorligini tubdan yaxshiladi, gidroresurslar va yog'ilg'idan oqilona foydalanish imkoniyatlarini yaratdi. Endilikda mamlakatning qishloq xo'jaligi va agrosanoat majmuini elektrlashtirishda katta ishlar qilinmoqda. Ayniqsa, yangi erlarni o'zlashtirish uchun barpo qilingan yuzlab yirik nasos stantsiyalarini elektr energiyasi bilan ta'minlash qishloq xo'jaligida elektr quvvatidan foydalanishga talabni oshirib yubordi.

Shunday qilib, XXI asrning bo'sag'asida mamlakatimizda qishloq xo'jalik korxonalari, tuman markazlari, shaharchalar, shaharlar energiya tizimi tarmoqlariga birlashtirilgan va O'zbekistonning yagona energiya tizimi yaratildi. 1970 yildayoq mamlakatimizda yalpi elektrlashtirish masalasi nihoyasiga etgan. Hozirga vaqtda O'zbekiston elektr energiyasiga bo'lgan ehtiyojini qondirib qolmasdan, balki ma'lum qism elektr energiyani chetga eksport qilmoqda.

Endilikda mamlakatda 9 ta energetika tizimi mavjud bo'lib, ular O'zbekistonni MODning barcha davlatlari bilan bog'laydi. Mamlakatda (va MODaro) energetika tizimining tashkil qilinishi elektr transportini rivojlantirishni taqozo qildi. MODdagi yirik elektr stantsiyalarni sanoat markazlari bilan bog'lovchi yuqori voltli elektr uzatkichlar qurilgan.

Elektr energiyasi ishlab chiqarishda Toshkent (45 foiz) va Sirdaryo (28,5 foiz) viloyatlari nihoyat katta ulushni eg'allaydi. Shuningdek, Navoiy (15 foiz) viloyati va Qoraqalpog'iston respublikasi (6 foiz), Farg'ona (2,2 foiz) viloyatining ham ma'lum hissasi bor.

O'zbekiston energetika sanoatining istiqbollari katta. Yaqin kelajakda bu erda quvvati eng yuqori bo'lgan Tollimarjon GRESi (3,2 mln. kv.), Qoraqalpog'iston va XivaGRESlari va boshqa bir qancha gidravlik elektr stantsiyalari quriladi.

9.4. Metallurgiya majmui

Mamlakat metallurgiya majmui uning og'ir sanoatining muhim tarkibiy qismi bo'lib, u butun sanoat ishlab chiqarishining 13,9 foiz mahsulotini beradi. Ushbu sanoat majmui respublikada tarkib topgan rangli metallurgiya va qora metallurgiya sanoat tarmoqlarini o'z ichiga oladi.

Rangli metallurgiya sanoati. Sanoatning ushbu turining rivojlanishi uzoq tarixga borib taqaladi. Bu erda qadimda misdan, qalay, kumush va oltindan ularni qayta ishlash (eritish, quyish, qizdirish) orqali buyumlar, naqshlar, bezaklar tayyorlangan, tanga pullar zarb qilingan.

Qadimda Farg'ona va Zarafshon, Chirchiq va Ohangaron, Qashqadaryo va Surxondaryo vodiylaridagi bir qancha shaharlarda zargarlik, misgarlik, temirchilikning rivojlanganligi rangli metallar va ularning qotishmalaridan mahalliy aholi foydalanganidan guvohlik beradi.

Rangli metallurgiya 30-yillarda mahalliy mineral xom ashyo resurslari zahirida sanoatning alohida tarmog'i tarzida shakllandi. Respublikamiz hududi rangli metall xom ashyolariga juda boy. Bir qancha rangli metall zaxiralari bo'yicha O'zbekiston MDHdagina emas, balki jahonda oldingi o'rinlarda turadi. Masalan, u oltin zaxiralari bo'yicha dunyoda 4-o'rinda, uni qazib olish bo'yicha 7-o'rinda turadi. Mis, uran zaxiralari bo'yicha dunyoning oldingi o'nlik mamlakatlari qatoridan o'rin olgan.

Bu erdagi rangli rudalar tarkibida ruh, qo'rg'oshinin, kumush, molibden, volfram, kadmiy, indiy, tellur, selen, reniy, kobalt, nikel, osmiy va boshqalar ko'pdir. Rangli va nodir metallning yirik zaxiralari Markaziy Qizilqum, Janubiy Tyanshan, Shotqol-Qurama, Nurota, Molg'uzor, Janubiy Farg'ona mintaqalarida joylashgan. Topilgan konlarni sanoat miqyosida o'zlashtirish yo'lga qo'yilmoqda. Shuning uchun ham endilikda O'zbekiston rangli metallar ishlab chiqarish bo'yicha jahonda oldingi o'rinlardan birini egallamoqda.

Oltin qazib olish sanoati. O'zbekistonda birmuncha oldin mazkur sanoatning tarmog'i shakllangan bo'lsa ham, u o'zga regionlarga xizmat qilar edi. Faqat

mustaqillik natijasida oltin sanoatida rivojlanishning yangi bosqichiga qadam qo'yildi.

Mamlakatda olib borilgan fundamental tadqiqotlar natijasida kattagina oltin zaxiralariga boy bo'lgan Muruntov, Olmaliq, Marjonbuloq, Kuchbuloq, Kauldi, Shodak, Qizilolmalisoy, Qoraqo'ton, Pirmirob kabi 30 dan ortiq oltin konlari topilib, ularning bir qismi sanoatda ishlatilmoqda. Markaziy Qizilqumdagi Muruntov oltin konining butun dunyoga dong'i ketgan.

Mamlakatimizda oltin sanoatini rivojlantirishga alohida e'tibor berilmoqda, bu ishga chet el investitsiyalari, mutaxassislari, texnika va texnologiyalari jalb qilinmoqda, qator tashkiliy ishlar amalga oshirilmoqda.

1992 yili «O'zbekoltin» birlashmasi negizida endilikda O'zbekiston Respublikasining qimmatbaho metallar davlat qo'mitasi tashkil etildi va u 1994 yilda O'zbekiston oltin qazib olish va olmosga ishlov berish korxonalari uyushmasi («Uzolmosoltin»)ga aylantirilgan. «Uzolmosoltin» uyushmasi (Toshkent shahri) va uning boshqaruvi Navoiy shahrida bo'lgan «Qizilqumkamyobmetalloltin» kontserni (1991 yildan) faoliyat ko'rsatmoqda. «Uzolmosoltin» tarkibida Angren (Angren shahrida), Marjonbuloq (Jizzax viloyati), Kauldi (Toshkent viloyati), Zarmitan (Samarqand viloyati) oltin qazib olish konlari, shuningdek, «Qizilqum» (Toshkent), «Zarnitsa» (Angren) oltin izlovchilar artellari, O'rta Osiyo rangli metallar ilmiy-tadqiqot va loyihalashtirish instituti (Toshkent), «Olmos» olmos qirralash fabrikasi (Toshkent viloyati, Burchmulla) va boshqa oltin qazib olish sanoati bilan bog'liq tashkilotlar bor.

Mamlakat oltin qazib olish sanoatining ikkinchi yirik markazi «Qizilqumkamyobmetalloltin» kontsernining bosh korxonasi — Navoiy konmetallurgiya kombinatidir. Mazkur kombinat mamlakat oltin sanoatining durdonasi hisoblanadi. U dastlab 1958 yilda Muruntov va Qizilqumning boshqa sochma oltin konlarini ishga tushirish maqsadida qurilgan. Uning asosiy ishlab chiqarish quvvatlari Zafarobod, Nurobod, Zarafshon, Uchquduq shaharlarida joylashgan. Mazkur shaharlarda yangi quvvatlarni ishga tushirish va shu orqali oltin qazib olish sanoatining quvvatini oshirib borish yil sayin jadallashmoqda.

Shuning ham O'zbekistonning jahon oltin sanoatida mavqei oshib bormoqda. 1991 yilda O'zbekiston jahonda oltin qazib olish bo'yicha sakkizinchi o'rinda bo'lgan.

O'zbekistonda oltin sanoatini rivojlantirish jarayonida xorij texnologiyasidan keng foydalanilmoqda. Jumladan, oltin sanoatini keng rivojlangan AQSh bilan hamkorlikda 1993 yilda Zarafshonda Muruntov ruda chiqindilardan oltin ajratib olish yuzasidan «Zarafshon-Nyumont» qo'shma korxonasi (yillik quvvati 12—13 tonna) qurilishi boshlangan edi. Bu gigant qurilishiga 150 mln. AQSh dollari investitsiya kiritilib, g'oyat qisqa fursatda — 1995 yilning may oyida mahsulot beraboshladi. Bundan tashqari Buyuk Britaniyaning «Lonro» firmasi bilan hamkorlikda Markaziy Qizilqumda oltin rudalari konini ishga tushirish va oltin ajratib olish maqsadida «Amantaytu Golfildz» qo'shma korxonasi qurila boshlandi. «Lonro» firmasi ushbu dasturga boshlang'ich mablag' sifatida 250 mln. AQSh dollarini investitsiya qildi.

O'zbekiston oltin sifati jihatidan jahonda eng yuqori o'rinlarda turadi. Uning sifati to'rtta — 9999 bilan ifodalanadi. Navoiy kon-metallurgiya kombinatida olingan oltin yombilar London rangli metallar birjasining sertifikatini olgan (1994).

Mis va boshqa rangli metallar qazib olish va ishlab chiqarish sanoati mamlakat mashinasozlik sanoatida alohida o'rin tutadi. O'zbekistonda rangli metallurgiya sanoatining mazkur tarmoqlari 1930 yillarning o'rtalaridan boshlab shakllana boshladi. 1935 yilda konlarni ishga solish jarayonida volfram-molibden, 1941 yilda flyuorit, 1952 yilda qo'rg'oshinin-rux, 1955 yilda mis qazib chiqarish va boyitish hamda ularni kontsentratlarini tayyorlash sanoati vujudga keldi.

Endilikda mamlakat rangli metallurgiya sanoatining yirik korxonalari Olmaliq va Navoiy tog'-metallurgiya kombinatlari, O'zbekiston qiyin eriydigan va issiqqa bardoshli Chirchiq qotishmalar kombinati, Ingichka hamda Quytosh kon boshqarmalari va boshqalardir.

Mamlakat rangli metallurgiyasida oltindan keyin misning salohiyati katta. Olmaliq tog'-metallurgiya kombinatining asosiy mahsulotlaridan biri ham misdir. Mazkur kombinatda uni qazib olish, boyitish, pishirish, eritish, xomaki va so'ngra toza mis tayyorlash jahon andozalariga javob beradigan darajada yo'lga qo'yilgan.

Olmalik tog'-metallurgiya kombinati mamlakat rangli metallurgiya sanoatining majmuasi va ko'rki. Tarmoqning etakchi korxonasi va tugal metallurgiya tsikliga ega bo'lgan mazkur kombinat mis majmuasi Qalmoqqir mis koni (1954), ruda boyitish fabrikasi (1957), metallurgiya korxonasi (1962)dan iborat. Respublikamizda yiliga 83-85 ming tonnadan ortiq mis ishlab chiqarilmoqda.

1998 yilda metallurgiya majmuasini rivojlantirishga 3,9 mlrd. so'm mablag' sarflandi. Navoiy, Olmalik tog'-metallurgiya kombinalari, O'zbekiston o'tga chidamli va qayta eriydigan metallar kombinati, O'zmetkombinat korxonalarini qayta qurish ishlari davom etirilmoqda.

Birgina Olmalik tog'-metallurgiya kombinatining xarajatlari 200 mln. AQSh dollari miqdoriga teng bo'lgan qayta qurish (rekonstruksiya) loyihasi chet el investorlari hamkorligida amalga oshirildi.

Ma'lumki, tabiatda turli xildagi rangli metallar aralashgan holda uchraydi. O'zbekiston mis rudalarida mis bilan birga rangli metallarning 15 dan ortiq turi, chunonchi, oltin, kumush, molibden, kadmiy, indiy, tellur, vismut, selen, reniy, kobalt, nikel, osmiy va boshqalar ham qazib olinadi. Rangli metallarning juda katta zaxiralari Chotqol-Qurama tog'larida joylashgan. Undagi Qalmoqqir mis koni o'ta noyob hisoblanadi. Shu yerda joylashgan Dalniy koni ham katta ahamiyatga ega. Mis, qo'rg'oshinin, rux Qoramazor, Qo'rg'oshinikon, Burchmulla, Obiraxmat, Tanob, Handiza, Uchquloch, Chodak, volfram konlari Quytosh, Ingichka, Langarda qazib olinadi. Farg'ona vodiysida o'nlab surma va simob konlari ochilgan. Umuman, Respublikamizda 40 ga yaqin rangli metallurgiya korxonalari bo'lib, ularda 65,4 mingdan ortiq ishchilar ishlaydi.

Qora metallurgiya sanoati. O'zbekistonda dastlabki qora metall ishlab chiqarishga 1940 yillarda asos solingan. Jumladan, 1942 yilda mamlakatda birinchi (Bekobod shahrida) zamonaviy metallurgiya korxonasi qurishga kirishilgan. 1944 yilda esa Bekobod metallurgiya korxonasida dastlabki mahsulot — metall eritmasi olingan. Keyinchalik metallurgiya korxonasi kengayib, uning tseklari ko'payib va ishlab chiqarish quvvati oshib borgan. Jumladan, 1944 dekabrda korxonada metall

quyish tsexi ishga tushgan. 1945 yilning fevralida esa ikkinchi marten pechi, 1949 yilda uchinchi marten pechi qurib ishga tushirilgan. Shuningdek, 1946 va 1949 yillarda korxonada «ZOO» va «700» prokat stanlari qurib ishga tushirilgan. 1962 yilda esa uzluksiz po'lat quyuv qurilmasi ishga tushirilgan.

Davr o'tishi va yangi tsexlarning qurilishi bilan Bekobod metallurgiya korxonaini ishlab chiqarish quvvati ortib borgan va korxonaning o'zi yirik metallurgiya kombinatiga aylangan.

Mamlakat qora metallurgiya sanoatini rivojlantirish mustaqil O'zbekiston uchun dolzarb masaladir. Shuni ta'kidlash kerakki, keyingi yillarda O'zbekistonda ham qora metallurgiya xom ashyolari — temir, titan, marganets, xrom va boshqalarning anchagina zaxiralari aniqlandi. Jumladan, cho'kindi jinsli temir ruda konlari Orolbo'yi regionida, Qizilqumda, Jizzax viloyati hududida uchraydi. Mutaxassislarining ta'kidlashicha, Jizzaxning Forish tumani hududidan topilgan (1999 yil) temir ruda tarkibida 60 foiz toza temir bor.

Shuningdek, qora metallurgiya sanoatini rivojlantirishga xizmat qiladigan Qoraqalpog'istonda Tebinbuloq titan-magniy koni, Zarafshon, Qoratepa, Lolabuloq marganets konlari, Tomditog', Sulton Uvaysda va Farg'ona vodiysida xrom konlari topilgan. Ana shu va boshqa konlar zaxiralarini aniqlash va ularni ishga tushirish natijasida kelajakda Bekobod metallurgiya korxonaini to'liq tsiklga o'tkazish imkoniyatlari tug'iladi. Shuningdek, Markaziy Qozog'iston temir rudalarini import qilish bu muammoni hal qilishni tezlashtirishi mumkin.

9.5. Mashinasozlik majmui.

O'zbekiston mashinasozligi og'ir sanoatning eng yirik va etakchi tarmog'idir. Uning ahamiyati fan-texnika yutuqlarini iqtisodiyot tarmoqlarining barcha tarmoqlarida joriy qilish, mehnat unumdorligini oshirish, ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish, mahsulot sifatini yaxshilash hamda ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda namoyon bo'ladi.

O'zbekiston mashinasozlik majmui uzoq yillar mobaynida sekinlik bilan tarkib topdi. Dastlabki mashinasozlik sanoati korxonalari XX asrning 20-yillarida

vujudga keldi. O'sha yillari O'zbekistonda metallga ishlov berish sanoati 14 ta kichik ta'mirlash ustaxonasidan tashkil topgan edi. Ularda asosan temir yo'l transporti, paxta tozalash va yog' korxonalarining mashina, asbob va uskunalarini ta'mirlash ishlari amalga oshirilgan. Keyinchalik iqtisodiyot tarmoqlari rivojlanib borishi bilan mamlakat mashinasozlik sanoatini barpo qilish va rivojlantirishga ehtiyoj ortgan.

1927 yilda Toshkentda «Boshpaxtasanoat» tashkilotining mexanika korxonasi ishga tushirildi. 1931 yilda esa mazkur korxona negizida mamlakat paxta tozalash korxonalari uchun asbob-uskunalar ishlab chiqarish hamda qishloq xo'jalik texnikalarini tamirlaydigan «Qishloqmash» — hozirgi qishloq xo'jalik mashinasozligi korxonasi qurildi.

«Qishloqmash» keyinchalik mamlakatning eng yirik qishloq xo'jalik mashinasozligi korxonasiga aylandi. Dastlabki yilda bu korxonada g'o'za seyalkalari, borona va kultivatorlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan. 1932 yilda Toshkentda ekskavator ta'mirlash korxonasi «Irmash» (hozirgi «Tosheks» ishlab chiqarish birlashmasi), 1920 yillarning oxirida Andijonda «Kommunar», Samarqandda «Kolxozchi», Qo'qonda «Bolshevik» va boshqa korxonalar ishga tushdi. Shuningdek, 1936 yilda Toshkent shahridagi mexanika ustaxonalari negizida ehtiyot qismlar va detallar ishlab chiqaradigan hozirgi «Toshkimyoqishloqmash» korxonasi, 1941 yilda esa Andijonda MTslar negizida «Avtotraktordetal» korxonasi ishga tushirildi.

1920 yilda Toshkentda cho'yan korxonasi va mexanika ustaxonalari bazasida 1-Turkiston korxonasi tashkil etildi va bu korxona 1959 yilda mashinasozlik bo'yicha davlat loyiha-konstruktorlik texnologiya byurosiga aylantirildi. Hozirgi vaqtda ushbu byuro «Texnolog» ilmiy-ishlab chiqarish birlashmasiga aylantirilgan.

Ikkinchi jahon urushi O'zbekiston mashinasozlik majmui rivojlanishiga ikki tomonlama ta'sir ko'rsatdi. Birinchidan, ularning soni, ayniqsa, front zonasidan ko'chirib keltirilgan korxonalar hisobiga ko'paydi. Ko'chirib keltirilgan korxonalar orasida aviatsiya korxonasi, karborund korxonasi, , «Qizil Oqsoy» (O'zbekiston qishloq xo'jalik mashinasozlik) korxonalar bor edi. Ikkinchidan, mamlakat

ichkarisida mavjud bo'lgan va g'arbiy rayonlardan keltirilgan korxonalarning katta qismi front harbiy texnikasi uchun ehtiyot qismlar, qurol-yarog' va o'q-dorilar ishlab chiqarish yo'nalishida rivojlantirildi.

Urushdan keyin respublika iqtisodiyot tarmoqlarida ishlash, paxtachilikni rivojlantirish keng quloq yozdi. Paxtachilik, irrigatsiya qurilishi, to'qimachilik va kimyo sanoati uchun turli xil mashinalar ishlab chiqarishga ehtiyoj ortdi. Shuning uchun ham paxta terish va paxta qator oralarida ishlatiladigan mashinalar, shuningdek, ekskavatorlar, ko'priqli elektr kranlar, yigirish mashinalari ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

Shunday qilib, O'zbekiston mashinasozligi sanoatning ko'p tarmoqli turiga aylantirildi. Shuni ta'kidlash joizki, endilikda butun Markaziy Osiyo davlatlari mashinasozligi mahsulotining 2/3 qismi O'zbekistonda ishlab chiqarilmoqda.

Mamlakat mashinasozlik majmui ko'p tarmoqlar bo'lib qolishi bilan birga uning iqtisodiyotda va ayniqsa, mamlakat milliy valyuta tushumida ham ulushi ortib bormoqda. Ayniqsa, uning MOD uchun tamoman yangi tarmog'i — avtomobilsozlikning vujudga kelishi tarixiy voqea bo'ldi.

Agar 1940 yilda mamlakat mashinasozlik sanoatida ishlab chiqarilgan mahsulot miqdorini bir deb qabul qilsak, u 1965 yilda — 220, 1975 yilda — 587, 1980 yilda — 936, 1985 yilda — 1272, 1990 yilda esa, 1539 marta o'sganini ko'ramiz. Mamlakat yalpi sanoat mahsuloti umumiy hajmida mashinasozlik sanoatining hissi barqarorlashib kelmoqda. Asaka shahrida barpo qilingan birgina engil avtomobil korxonasining ishga tushirilishi ushbu barqarorlashuvga ijobiy tus berdi va mamlakat mashinasozlik majmuining iqtisodiyotdagi ulushini oshirdi.

Mashinasozlik majmuasining hududiy joylashuvida juda keskin tafovutlar mavjud bo'lib, bunda Toshkent shahri nihoyat katta salmoqqa (54,0 foiz) ega, shuningdek, Toshkent (12,1 foiz), Andijon (6,4 foiz), Samarqand, Farg'ona (5,5 foiz) viloyatlarining ham salmog'i anchagina. Lekin bu sohada hanuzgacha Navoiy, Jizzax, Qashqadaryo, Xorazm, Surxondaryo, Sirdaryo viloyatlarining salmog'i nihoyatda pastligicha qolmoqda.

Avtomobilsozlik. Sanoatning bu tarmog'i respublikada yangi. Uni tashkil qilish va rivojlantirish mamlakatimizning ichki ehtiyoji uchun o'ta muhim masala bo'lishiga qaramasdan sobiq Markaz «O'zbekistonda avtomobil ishlab chiqarishga yo'l bo'lsin» qabilida ish tutgan edi.

Faqat mustaqillik mamlakatimizning iqtisodiy rivojlanish qirralarini keng ochdi va O'zbekiston avtomobilsozligini vujudga keltirishga ob'ektiv sharoit yaratib berdi. Endilikda respublika avtomobil sanoati tarkib topgan va rivojlanishning dastlabki bosqichiga qadam qo'ygan. U engil va yuk avtomobillari, avtobuslar, avtomobil dvigatellari, avtomobillarga ehtiyot qismlar, asbob-uskuna va jihozlar ishlab chiqarishga tobora chuqur ixtisoslashib bormoqda.

O'zbekiston avtomobilsozligi mustaqillik sharofati bilan vujudga kelgan bo'lsa ham uning o'z rivojlanish tarixi bor (Mamlakatdagi bir qator avtomobil tuzatish (tamirlash) korxonalari (1939), engil mashinalarga texnika xizmatini ko'rsatadigan «Uzavtotexxizmat», «Uzavtovazzizmat» ishlab chiqarish birlashmalari va boshqa korxona va tashkilotlar respublika avtomobil sanoatini vujudga keltirishda asos edi.

Respublikada birinchi marta 1994 yilning martida «Uzavtomash» uyushmasi tashkil etildi. Uning tarkibida 20 ga yaqin sanoat korxonalari va tashkilotlar bor. Avtomobilsozlik sohasida ishlab turgan va yangi qurilayotgan korxonalar negizida avtomobil industriyasini barpo etish, engil va yuk avtomobillari, avtobuslar, trolleybuslar ishlab chiqarish hamda ularga ehtiyot qismlar ishlab chiqarish vazifalari hal etilmoqda. Shuningdek, mamlakatda avtomobil sanoatiga servis xizmatini tashkil qilish, respublika iqtisodiyot tarmoqlarining avtotransport texnikasiga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish, avtomobil sanoatining raqobatbardosh mahsulotlari bilan jahon bozoriga chiqish vazifalari ham hal etilmoqda. O'zbekiston avtomobilsozlikni rivojlantirishda chet el ilg'or tajribasiga va texnologiyasiga tayanmoqda va qator kontsern va korporatsiyalar bilan hamkorlik qilmoqda.

Jumladan, 1992 yilda O'zbekiston Respublikasi Janubiy Koreyaning DEU korporatsiyasi bilan Asaka paxta tashiydigan tirkamalar korxonasi negizida engil avtomobillar ishlab chiqaradigan «UzDEUavto» qo'shma korxonasiga asos soldi.

Asaka avtomobil korxonasi mamlakatimiz avtomobil sanoatining faxri. U Markaziy Osiyoda yagona. Janubiy Koreyaning DEU korporatsiyasi bilan hamkorlikda qurilgan ushbu korxonaning birinchi navbati 1996 yil martida ishga tushirildi. Mikroavtobuslarni seriyali ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. 1996 yilning 19 iyulida esa korxonaning rasmiy ochilishi va xalqaro taqdimoti o'tkazildi.

Asaka avtokorxonasida «Neksiya», «Damas» «Tiko» rusumli tejamli avtomobillari respublikamiz aholisining ehtiyojini qondirish uchun xizmat qilmoqda va o'nlab xorijiy mamlakatlarga eksport qilinmoqda. Ushbu korxonani qayta rekonstruktsiya qilish ishlari boshlanib, yaqin muddatda yangi model va markadagi avtomashinalar ishlab chiqarish rejasi amalga oshirilmoqda.

1999 yili Samarqand shahrida Turkiya Respublikasi firmalari bilan hamkorlikda yana bir avtomobil korxonasi ishga tushirildi. Bu «Samkochavto» korxonasidir. U ham Markaziy Osiyoda yagona bo'lib, yaqin vaqt ichida yiliga uch ming avtobus, 1 ming yuk mashinalari ishlab chiqarish quvvatiga ega bo'ladi.

Yangi avtomobil korxonalarida ishlab chiqarish jarayonini doimo takomillashtirib borish, turli agregatlar, avtomobil dvigatellari, podshipniklar va boshqa ko'p turdagi qismlarni respublikamiz hududidagi korxonalarda ishlab chiqarish yo'lga qo'yilmoqda, jumladan, 1993 yildayoq mamlakat avtomobil sanoatini butlovchi va ehtiyot qismlar bilan ta'minlash maqsadida «Avtoehtiyotqism» ilmiy-ishlab chiqarish birlashmasi tashkil etilgan edi.

Respublikaning Toshkent, Shovot, Marhamat va Oxunboboev shaharlarida joylashgan podshipnik korxonalarida avtomobil sanoati va qishloq xo'jalik mashinasozligi uchun podshipniklar ishlab chiqarila boshlandi. Samarqanddagi «Красный двигатель» (1942 y.) ishlab chiqarish birlashmasi avtomobil dvigatellariga ehtiyot qismlar, alyuminiy mahsulotlari ishlab chiqargan. Avtomobil sanoatiga xizmat qiluvchi yangi katta va kichik qo'shma korxonalar Farg'ona vodiysi, Samarqand, Toshkent viloyati shaharlarida ko'plab qurilmoqda.

Traktorsozlik va qishloq xo'jalik mashinasozligi. Mashinasozlikning mazkur turi mamlakatimiz hududida 1930 yillardayoq shakllana boshlagan edi. O'sha yillari «Boshpaxtasanoat» mexanika korxonasida paxtachilik (ya'ni, paxta qator oralari)da ishlatiladigan, tuproqqa ishlov beradigan mashinalar, paxta tozalash korxonalari uchun texnologik jihozlar, asbob-uskunalar ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan edi.

Respublikamizda 1990 yillarning boshida traktorsozlikka asos solindi. Toshkent traktor korxonasida 30 ot kuchiga ega bo'lgan, ya'ni «TTZ-30» rusumli traktor, unga moslangan qishloq xo'jalik mashinalari va qurilmalarini ishlab chiqarish o'zlashtirildi.

1993 yildan boshlab esa «TTZ-30» rusumli traktor, uning qismlarini seriyali ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. 1994 yilda «Toshkent traktor korxonasi» birlashmasida dizel dvigatelli «TTZ-80/100» universal chopiq traktorlari sinovdan o'tkazildi. 1994 yilda respublikada birinchi marta «TTZ-80X» traktorlarining yirik sanoat partiyalari ishlab chiqarildi. So'ngra mamlakatimiz qishloq xo'jaligining murakkab tarmoq tuzilishiga moslashtirilgan turli xil qishloq xo'jaligi mashinalari ishlab chiqarila boshladi. 1994–1999 yillar mobaynida mamlakat mashinasozlik sanoat korxonalarida 45 dan ortiq nomda qishloq xo'jalik mashinalari, asbob-uskuna va turli xil texnika ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

Mamlakatning traktorsozlikdagi yirik korxonasi - «Toshkent traktor korxonasi» birlashmasi bo'lib, u paxtachilik traktorlari, universal traktorlar, traktor tirkamalari, yuklagichlar, metall quymalar, shtam-povkalar ishlab chiqaradi.

«Toshkent traktor korxonasi»-universal korxona. Endilikda paxtachilik majmui uchun turli xil mashinalar ishlab chiqarilishi bilan birga metall quyish korxonasi ham faoliyat ko'rsatmoqda. Toshkent agregat korxonai paxtachilik traktorlariga orqa bog'lovchilar, ehtiyot qismlar, reduktorlar ishlab chiqaradi.

Qishloq xo'jaligi rivojlangan va har jihatdan texnika vositalari bilan ta'minlangan Vatanimizda barcha texnika vositalari ishlab chiqarilmoqda. Bu erda yangi-yangi qishloq xo'jaligi mashinasozlik korxonalari qurilmoqda, eskilari qayta tamirlanmoqda va ishlab chiqarish quvvatlari oshirilmoqda, ularning ko'pida yangi

texnologik asbob-uskunalar o'rnatilmoqda. «Toshqishloqmash» korxonai 1931 yilda ishga tushgan edi. U dastlab paxtachilik uchun turli xil texnikalar ishlab chiqargan bo'lsa, keyinchalik paxtachilik majmuini texnika bilan ta'minlashda muhim rol o'ynadi.

Mamlakat qishloq xo'jalik mashinasozligi tarmog'idagi gigant mashinasozlik sanoat korxonalari «O'zbekqishloqmash» va «Chirchiqqishloqmash» birlashmalaridir. «O'zbekqishloqmash» birlashmasi g'o'za seyalkalari, ko'sak chuvish mashinalari, «TTZ-30» traktoriga tirkab va osib ishlatiladigan mashinalar, purkagichlar hamda parrandachilik uchun jihozlar ishlab chiqaradi.

Qurilishiga 1943 yilda asos solingan «Chirchiqqishloqmash» birlashmasi esa mamlakat paxtachiligini yoppasiga mexanizatsiyalash uchun mashina va mexanizmlar, g'o'za qator oralarida ishlatiladigan kultivatorlar, o'g'it solgichlar, ariq qazgich-tekislagichlar, paxta tozalash sanoati uchun turli xil mashinalar ishlab chiqaradi. Jumladan, ushbu korxonalarda paxtani tayyorlash, quritish, tozalash, saqlashda qo'llaniladigan mashina va moslamalar, arrali va juvali (valikli) mashinalari, linterlar, tola tozalagichlar, chigit tozalash va saralash mashinalari, transportyorlar, paxta uzatgichlar, tunnel ochish mashinalari, paxtag'garamlarini shamollatish va chang tutish mashinalari, shuningdek, kanopni qayta ishlash mashinalari chiqariladi.

To'qimachilik, ya'ni paxtani ikkilamchi qayta ishlash uchun «O'zbekto'qimachilikmash» birlashmasida (1971y.) turli xil mashinalar ishlab chiqariladi. Birlashmada iplik tayyorlash, yigirish, xalqali yigirish, yigirish-pishirish mashinalari, pillakashlik uskunalari ishlab chiqariladi.

Shuni ta'kidlash joizki, keyingi yillarda rivojlangan mamlakatlar (AQSh, Germaniya va b.) firmalar bilan paxta terish, g'alla o'rish mashinalari, mini traktorlar ishlab chiqarishda hamkorligi tobora rivojlanib bormoqda.

Mamlakatda radio elektronika va elektrotexnika sanoati mashinasozligi ham tez sur'atlar bilan rivojlanmoqda. Sanoatning mazkur tarmoqlariga ikkinchi jahon urushi yillarida asos solingan. Toshkent kabel korxonasi («Uzkabel» davlat aksionerlik jamiyati), Toshkent radiolampa korxonasi («Foton» aksionerlik

jamiyati) aloqa dala simlari, generatorlar, qabul qiluvchi va kuchaytiruvchi radiolampalar, Chirchiq transformator, Toshkent elektrotexnika va «Mikond» korxonalari radiodetallar, transformatorlar, elektrotexnika sanoati uchun shisha izolyatorlar va boshqa uskunalar ishlab chiqarmoqda.

«Zenit» korxonasi 1986 yildan boshlab EHM uchun mikroelektronika elementlari, mikrosxemalar, masofadan turib boshqarish tizimlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Ushbu korxona 1991 yildan boshlab Janubiy Koreyaning «Goldstar» firmasi bilan hamkorlikda videomagnitofon va videopleyerlar ishlab chiqarishni yo'lga qo'ygan.

Mamlakat mashinasozlik sanoati mustaqillik sharofati bilan yildan-yilga yuksalib, uning metallkamtalab (va ayni bir paytning o'zida o'ta sifatli metalltalab), o'ta malakali kadrtalab nozik va nafis tarmoqlari tobora rivojlanib bormoqda. Endilikda mamlakatda shu xil mashinasozlikning «Uzkabel», «Foton», «Transformator», «Uzelektrapparat», «Signal», «Oniks», «Andijonkabel», «Algoritm» va boshqa korxona va birlashmalarida elektron komponentlar (ya'ni, to'g'rilovchi ustunlar, diodlar, dala tranzistorlari), mikroelektron tuzilmalar, elektron mikrofonlar, kuchlanish kuchaytirgichlar, televizor transformatorlari, kichik voltli asboblari, turli maqsadlarga mo'ljallangan kabellar, simlar, o'zgaruvchan tok elektrodvigatellari, transformatorlar, payvandlash mashinalari, elektr akkumulyatorlari, rangli televizorlar, pleyerlar, radiopriyomniklar, billur qandillar va boshqa mahsulotlar ishlab chiqariladi.

Samolyotsozlik. O'zbekistonda samolyotsozlikka 1941 yilda asos solingan. Urush yillarida Toshkent aviatsiya korxonasida jangovar samolyotlar ishlab chiqarilgan. O'rta Osiyoda yagona bo'lgan bu korxona urushdan keyin yo'lovchi va yuk tashishga ixtisoslashgan samolyotlar ishlab chiqara boshladi.

Jumladan, 1958 yildan transport samolyotlari («IL-14»), 1966 yildan «AN-22» samolyotlari ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan. 1992 yildan korxona mahalliy havo yo'llarida qatnashga mo'ljallangan 64 o'rinli yangi «IL-114» samolyotini chiqara boshladi. Ushbu samolyot 1999 yil may oyida sinovdan o'tdi va xalqaro havo yo'llarida qatnashga qo'yildi.

Mazkur korxona 1996 yil may oyidan «Toshkent aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasi»ga aylantirilgan edi. Birlashma AQSh, Rossiya, Ukraina samolyotsozlik firmalari bilan hamkorlikda yangi tipdagi samolyotlar ishlab chiqarish ustida muhim tadqiqot ishlarini amalga oshirmoqda. O'zbekiston samolyotlari Xitoy, Rossiya va boshqa xorijiy mamlakatlarga eksport qilinmoqda.

Samolyotsozlik sanoatimiz dunyodagi mashhur firma va kompaniyalar (jumladan, «Boing») bilan hamkorlikni yo'lga qo'yilmoqda.

Asbobsozlik sanoati respublika mashinasozligida ma'lum ulushga ega. Uning korxonalarida (Toshkent asbobsozlik, karborund va abraziv korxonalarida) mashinasozlik uchun qirquv va o'lchov asboblari ishlab chiqariladi.

Kimyo va neft mashinasozligi mamlakat mashina industriyasining istiqbolli tarmog'iga aylanib bormoqda. Uning yirik sanoat korxonalari - «O'zbek-Kimyomash» (Chirchiq shahrida), «Kompressor» (Toshkent) va Namangan mashinasozlik korxonalarida kimyo, mikrobiologiya, tsellyuloza-qog'oz tarmoqlari uchun mashina va jihozlar, truba yig'ish, ammiak selitrasi va boshqa turdagi o'g'itlar ishlab chiqarish uchun kuchli majmualar texnologik liniyalar, neft va gaz sanoati quduqlari uchun armaturalar, po'lat, titan qopqoqlar, zanglamas surma qopqoqlar ishlab chiqariladi.

Qurilish va yo'l qurilishi mashinasozligining asosiy sanoat korxonalari Toshkent va Andijon shaharlarida joylashgan. 1932 yilda qurilgan «O'zbekgidrostroy» (keyinchalik «Irmash», 1946 yildan Toshkent ekskavator korxonasi, 1994 yildan esa «Tosheks» birlashmasi), «Podyomnik» (Toshkent), «Andijonirmash» (1956), «Andijon gidravlika mashinasozligi» (1986), «Strommashina» korxonasi (Andijon) va boshqalar turli markadagi ekskavatorlar, ko'prik elektr kranlari, maxsus greyferli, magnit greyferli, magnitli, ko'p tirgakli osma kranlar, to'rt oyoqli kranlar, er tekislaydigan mashinalar, yuklagichlarning osma jihozlari, gidrotsilindrlar, manipulyatorlar, gidrotaqsimlagichlar, 3 tipdagi yuklagichlar, nasoslar, dizellar, turli xil ehtiyot qismlar ishlab chiqaradi.

Samarqanddagi liftsozlik korxonasi kommunal xo'jaligi uchun yo'lovchi va yuk liftlari, yog'ochga ishlov beradigan stanoklar ishlab chiqaradi.

Madaniy-maishiy ro'zg'or texnikasi mashinasozligi Samarqanddagi «Sino» muzlatgich korxonasi va elektr-kuch asboblari, universal kino va teatr ovoz texnika apparatlari ishlab chiqaradigan «Kinap» korxonasida yo'lga qo'yilgan.

9.6. Kimyo sanoati

Kimyo sanoati mamlakat og'ir sanoatining muhim tarmoqlaridan biridir. Bir tomondan, respublikada neft, gaz, ko'mir sanoatining muntazam o'sib borishi (binobarin, kimyoviy xom ashyo miqyosi va geografiasining kengayishi), ikkinchi tomondan, iqtisodiyot tarmoqlarining mineral ug'itlar, har xil ximikatlar, plastik massalar, sun'iy tola, sintetik kauchuk, lak-buyoq, kislota va ishqorlarga ehtiyoji ortib borishi mazkur sanoat tarmog'ini rivojlantirishga ob'ektiv shart-sharoit yaratgan.

Mamlakat kimyo sanoati shuning uchun ham tabiiy ravishda tez rivojlanib bormoqda. U ayniqsa, yog'ilg'i-energetika sanoatining xom ashyosi mul bo'lgan regionlarida tez rivojlanmoqda.

Mamlakat kimyo sanoatida 750 dan ortiq nomda mahsulot ishlab chiqariladi, tabiiy gaz, neft, ko'mir, oltingugo'rt, turli minerallar, ohaktosh, grafit, shuningdek rangli metallurgiya va paxta-kanopni qayta ishlash chiqitlaridan xom ashyo tarzida foydalaniladi.

Respublikamizda osh va kaliy tuzlari, fosforit va soda xom ashyolari, magniy, natriy zaxiralari nihoyatda katta. Ularning yirik konlari Tubagatan, Baybichakan, Oqpat, Xo'jaikon, Lalmikon va boshqalardir.

Respublika kimyo sanoatining asosiy mahsuloti mineral o'g'itlardir. Qishlok xo'jaligi uchun o'ta zarur bo'lgan ammos, ammiak selitrasi, ammoniy sulfat, superfosfat, karbamid, suyultirilgan ammiak, shuningdek, murakkab azotli va fosforli o'g'itlar Chirchiq elektr-kimyo kombinatida, Farg'ona azotli o'g'itlar va Samarqand kimyo korxonalarida, Navoiy kimyo hamda Olmaliq «Ammos» birlashmalarida ishlab chiqarilgan.

Respublika kimyo sanoati korxonalari bir yilda 2,8 mln. t. azotli, 1,2—1,3 mln. t. fosforli o'g'itlar ishlab chiqarish quvvatiga ega. Mamlakat o'zining mineral

o'g'itlarga bo'lgan ehtiyojini to'la qondiradi va ma'lum qism (o'rtacha yiliga 26 - 30 mln. AQSh dollariga teng miqdorda) o'g'itni chetga eksport qiladi.

Biroq, O'zbekistonda kaliyli o'g'it ishlab chiqarilmaydi. Shuning uchun Qashqadaryo viloyatidagi kaliy tuzlari negizida Tubagatan kaliy korxonasi qurilmoqda.

Kimyo sanoatining gidroliz korxonalari etil spirti, furfurool, ozuqa achitqilari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Andijon gidroliz korxonasi, Farg'ona furan birlashmasi, Yangiyo'l biokimyo korxonalari shunday korxonalardir.

Respublikada rezina mahsulotlari ishlab chiqarish Angrendagi «O'zbekrezinatexnika» birlashmasi, plastmassa mahsulotlari ishlab chiqarish Ohangaron «San-texlit», Jizzax plastmassa quvurlari korxonasi, Toshkent «Ranglilak» firmasi, Olmaliq va Namangan kimyo korxonalarida amalga oshiriladi. «O'zbekrezinatexnika» birlashmasi 1992 yildan avtomobil shinalarini ishlab chiqarishga ixtisoslashtirildi. U 1996 yilda engil avtomobillar uchun 1,5 million dona, yuk avtomobillari uchun 200 ming dona shina ishlab chiqaradigan quvvatlarni ishga tushirdi.

Organik sintez kimyosi ham respublika kimyo sanoatining endi rivojlanib kelayotgan tarmoqlaridan biridir. Uning rivojlanishiga gaz sanoatidagi o'sish ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Hozirgi vaqtda bu sohaning yirik korxonasi Navoiy kimyo korxonasidir. Uning tarkibida atsetilen, sirka kislotasi, atsetil-tsellyuloza, nitron tola ishlab chiqaradigan quvvatlar yaratilgan. Farg'ona va Namangan kimyo korxonalarida atsetat ipak, viskoz ipak ishlab chiqarilmoqda. Bu sun'iy tolalardan gazlama, gilam, trikotaj ishlab chiqarishda foydalaniladi.

Kimyo sanoatining mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan tarmoqlari lok-buyoq va maishiy kimyo mahsulotlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Toshkentdagi kimyo sanoati korxonalari lok-buyoq Olmaliq kimyo kombinati turli xil kir yuvish vositalari ishlab chiqaradi.

O'zbekiston kimyo sanoati korxona va birlashmalarida Xitoy, AQSh, Yaponiya, Germaniya va Italiya firmalari bilan hamkorlikda mahalliy xom ashyolardan yangi-yangi mahsulotlar ishlab chiqarish, sanoat chiqindilarini qayta

ishlashni avtomatlashtirish, kimyo sanoatining eksport imkoniyatini kengaytirish, qo'shma korxonalar qurish sohasida juda katta ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, Qizilqum fosforit kombinati (quvvati 210 mln. tonnalik), Qo'ng'iroq kaustik soda korxonasi, Tubatagan kaliy o'g'itlar korxonasi hamda ko'pgina qo'shma korxonalar jadal sur'atlar bilan modernizatsiya qilinmoqda.

9.7. Qurilish materiallari sanoati.

Mamlakatimiz ko'p tarmoqli qurilish materiallari sanoatiga ega. Bu sanoatning xom ashyo resurslari respublikamizning barcha mintaqalarida juda ko'p miqdorda uchraydi. Nometall xom ashyolardan dala shpati, asbest, glaukonit, vollastant, grafit, talk, abrazivlar, gips, tsement xom ashyosi, kvars qumlari, betonit gili, g'isht xom ashyosi ko'p. Jumladan, vollastanitning 50 ga yaqin, grafitning 15 dan ortiq, marmarning 20, grafitning 30 dan ortiq konlari topilgan.

Qimmatbaho va ishlov beriladigan toshlardan topaz, feruza, tog', xrustalli, yashma, ametisit, xalsedon, nefrit, lazurit, radonit, amazonit, agalmotanitlarning ham yirik-yirik zaxiralari mavjud.

Mustaqillik yillarida qurilish materiallari sanoati ham deyarli qayta qurildi, zamonaviy uskunarlar, yangi texnologiya asosida jihozlantirildi. Juda ko'p qo'shma korxonalar paydo bo'ldi. Natijada ko'p miqdorda va sifatli mahsulotlar ishlab chiqarish hajmi tez o'sib bormoqda.

1998 yilda tarmoq korxonalarida 3286 ming. t. tsement, 718 mln. dona shartli g'isht, 325,7 mln. shartli taxta asbotsement shiferlari, 7623 ming m² deraza oynalari, 854,6, ming m² lenolium ishlab chiqarildi.

Qurilish materiallari sanoati o'z ishlab chiqarish xususiyatiga qarab bir qator tarmoqlarga bo'linadi.

Tsement sanoati. Mamlakatning Bekobod (1927), Quvasoy (1932), Ohangaron (1947), Navoiy (1977) kabi yirik sanoat korxonalarida tsement, tekis va to'liqinsimon shiferlar, asbotsement quvurlar, mineral paxta (vata) va undan tayyorlangan buyumlar, tsementqum cherepitsalari va qurilish sanoatining boshqa mahsulotlari ishlab chiqariladi.

Toshtaroshlik (toshga sayqal berish) ham qurilish materiallari sanoatida alohida ahamiyat kashf qiladi. Bir tomoni tog'lar bilan tutashib ketgan aksariyat viloyatlarimiz hududlarida toshtaroshlik yaxshi rivojlangan. Sanoatning mazkur turi, ayniqsa, Navoiy, Samarqand, Qashqadaryo, Toshkent, Surxondaryo viloyatlari va Qoraqalpog'istonda rivojlangan.

Qoplama toshlar zaxiralarining ko'pligi va xilma-xilligi, tosh jozibadorligi bo'yicha O'zbekiston ko'pgina MDH davlatlaridan oldinda turadi. Respublikada 30 dan ortiq marmar, granit, travertin (g'ovak ohak-tosh), tuf (g'ovak tog' jinsi) va boshqa tog' jinsi konlari topilgan.

Mamlakatimiz tabiiy toshlari korxonalarda sayqal berilishi bilan ishlab chiqarishga jo'natiladi. Respublikamizning ko'pgina shaharlarida, shuningdek, Moskva va Kiev, Novosibirsk va Bokuda, Bishkek va Dushanba shaharlarida qurilgan arxitektura inshootlarida, metro stantsiyalarida G'ozg'on va Nurota marmari, Langar, Sevasoy, Shorkesar graniti, Shust travertini ishlatilgan. 1970 yilda ishga tushgan G'azalkent toshga ishlov berish kombinati (yillik quvvati 150 ming m² tosh plita), 1976-95 yilda tashkil etilgan Toshkent toshga ishlov berish kombinati (quvvati 88 ming m²), Nukus granit-marmar korxonai (70 ming m²); «Qashqadaryomarmar» (quvvati 25 ming m²) «Samarqandmarmar» (quvvati 22 ming m²) birlashmalari va Surxondaryoda «Konpo'rtepa» granit kombinati shu tarmoqning yirik korxonalaridir.

Devorbop materiallar, ya'ni pishiq g'isht ishlab chiqarish o'nlab yirik korxonalarda amalga oshiriladi. So'nggi yillarda, ayniqsa, chet el texnologiyasiga asoslangan xususiy g'isht korxonalari ko'plab qurilgan. Keramika mahsulotlari Toshkent va Angrendagi yirik korxonalarda ishlab chiqariladi. Shisha oyna ishlab chiqarishga chuqur ixtisoslashgan sanoat korxonalari «Quvasoyshisha» birlashmasi va G'azalkent shisha oyna korxonasidir.

Yog'ochsozlik sanoati ham qurilish industriyasining tarkibiy qismi bo'lib, uning sanoat korxonalari yog'ochsozlik yoki duradgorlik, uysozlik, asbobsozlik, aravasoqlik, egarsozlik, sandiqsozlik, panjarasoqlik, o'ymakorlik singari juda ko'p tarmoqlardan tarkib topgan.

9.8. Yengil sanoat

O'zbekiston iqtisodiyotida yengil sanoatning ulushi alohida va ko'p qirralidir. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlaydigan yengil va oziq-ovqat sanoati korxonalari respublika agrosanoat majmui (ASM)ning tarkibiy qismidir.

Mamlakat yengil sanoati ko'p tarmoqli industrial majmui bo'lib, uning tarkibida paxta tozalash korxonalari, to'qimachilik korxonalari, trikotaj va shoyi to'qish, tikuvchilik va kun-poyabzal, gilamchilik, chinni-fayans buyumlari va boshqa mahsulotlar ishlab chiqaruvchi korxonalar bor.

Respublika yengil sanoati tarmoqlari yiliga 456 mln. m² ip gazlama, 474 ming m² jun gazlama, 47 mln. m² shoyi gazlama, 32,1 mln. dona trikotaj mahsulotlari, 64,5 mln. juft paypoq, 5,5 mln. juft poyabzal, 2 mln. m² gilam va gilam mahsulotlari ishlab chiqarmoqda.

Paxta tozalash sanoati. U yengil sanoat tarmoqlari orasida yetakchi o'rinda turadi. Respublikaning yirik shaharlarida, barcha viloyatlarida va aksariyat tumanlarida zamonaviy texnologiyaga ega bo'lgan paxta tozalash sanoati (birinchi navbatda paxta tozalash korxonalari) mavjud.

Respublika paxta tozalash sanoati yagona boshqaruvda ishlaydigan paxta tayyorlash punktlari, quritish-tozalash tsexlari, transport xo'jaliklari, paxta tozalash korxonalarini o'z ichiga oladi. Tarkibida 119 ta paxta tozalash korxonasi, 560 ta paxta punkti faoliyat ko'rsatmoqda (1997). Paxtadan tola chiqishi o'rtacha 31—32 foizni tashkil qiladi. Tolasi ajratib olingan texnik chigit yog'-moy korxonalarida qayta ishlanadi. Mamlakatda yiliga 1,2 mln. tonnadan ko'p tola va 200 ming tonnadan ortiq urug'lik chigit tayyorlanadi.

O'zbekiston mustaqillik yillarida paxta maydonlarini yarim million gektarga kamaytirdi. Bu narsa paxta sanoati faoliyatiga ta'sir ko'rsatdi. Mustamlakachilik yillarida O'zbekistonda qayta ishlangan paxta tolasining 92—95 foizi Rossiya, Ukrainaga jo'natilar edi. Hozirgi vaqtda O'zbekiston paxta tolasini 40ga yaqin xorijiy mamlakatlarga, jumladan, Buyuk Britaniya, Belgiya, Janubiy Koreya, Shvetsariya, AQSh, Turkiya va boshqa mamlakatlarga eksport qilinmoqda.

To'qimachilik sanoati. U ip va ip gazlama, ipak (shoyi) gazlama, jun gazlama ishlab chiqarishni o'z ichiga oladi. O'zbekistonda to'qimachilikning tarkib topishi va rivojlanishi uzoq tarixga borib taqaladi. Biroq, O'zbekiston to'qimachilik sanoati yaqin o'tmishda yaxshi rivojlantirilmadi. Bu sanoat uchun asosiy xom ashyo bo'lgan paxta tolasining g'oyat katta qismi o'zga rayonlarga tashib ketildi.

Respublika to'qimachilik sanoatini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlaridan biri raqobatbardosh gazlama ishlab chiqarishni ko'paytirishdan iborat. Shu maqsadda deyarli barcha viloyatlarda zamonaviy texnika va texnologiya bilan jihozlangan o'nlarcha yirik to'qimachilik korxonalari qurildi, ayniqsa, AQSh, Italiya, Turkiya, Pokiston, Hindiston, Koreya firmalari bilan hamkorlikda ip gazlama ishlab chiqaradigan yangi qo'shma korxonalar qurildi. Jumladan, «Supertekstil» paxta ip-yigiruv O'zbekiston-AQSh qo'shma korxonasi (Toshkent, 1993), ipak gilamlar ishlab chiqaradigan «Afg'on — Buxoro — Samarqand» qo'shma korxonalari (Samarqand, Buxoro, 1993) va Turkiyaning «Yazeks» korporatsiyasi bilan hamkorlikda Qoraqalpog'istonning Ellikqala tumanida «Panfen» qo'shma korxonasining ip yigirish fabrikasi, To'ytepa, Toshkent (Ko'kcha) fabrikalari qurilishi hamda eskilarini tamirlash, jihozlash, to'qimachilik sanoatining istiqbolini ochib berdi. Ammo, to'qimachilik sanoatida yuz berayotgan katta o'zgarishlarga qaramasdan respublikada ishlab chiqarilayotgan paxta tolasining kam qismi mamlakatimiz sanoat korxonalarida qayta ishlanmoqda. Yaqin kelajakda esa respublikada yetishtiriladigan paxta tolasining teng yarmini qayta ishlashga erishish vazifasi qo'yilgan edi. Buning uchun mamlakatimizning barcha paxta yetishtiradigan hududlarida turli quvvatga ega bo'lgan to'qimachilik korxonalari qurilishi davom etmoqda.

Respublika ipakchilik sanoatida tabiiy ipak, kimyoviy va aralash iplardan mahsulot ishlab chiqariladi. O'zbekistonda sanoatning bu turi qadimdan Marg'ilon, Namangan, Qo'qon, Buxoro, Samarqand shaharlarida shoyi gazlamalar ishlab chiqarish bilan mashhur bo'lgan. Shoyi gazlama va zarli kiyimlar ishlab chiqarishda katta tajribaga ega bo'lgan O'zbek xalqi o'z udumlarini asrlar osha davom ettirib va takomillashtirib kelmoqda.

Respublikamizda dastlabki pillakashlik fabrikalari 1926-1932 yillarda Samarqand, Buxoro va Marg'ilonda qurilgan. 1937 yilda sun'iy ipak gazlamalar ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan. Hozirgi vaqtda esa ushbu sohada Marg'ilon (1926), Farg'ona (1926), Samarqand (1927), Buxoro (1927), Toshkent (1959), Namangan (1966), Urganch (1975), Shahrisabz (1976) va Buloqboshi (1989) korxonalari aa ularning filiallari ishlab turibdi.

Respublikada shoyi to'qish sohasida Marg'ilon shoyi to'qish kombinati (1928), Marg'ilon «Atlas» (1925) va Namangan (1966) shoyi ishlab chiqarish birlashmalari, Namangan abrli gazlamalar kombinati (1925), Samarqand shoyi ishlab chiqarish birlashmasi (1934), Qo'qon shoyi to'qish fabrikasi (1926), Sho'rchi va Boysun shoyi to'qish fabrikalari faoliyat ko'rsatgan.

Mamlakat shoyi va atlas to'qish sanoat korxonalarida ishlab chiqarilayotgan krepdeshin, krepshifon, krep-jorjet, atlas, xonatlas, beqasam, shoyi, sun'iy iplardan to'qilgan abrli gazlamalar xalqimiz ehtiyojini qondirib kelmoqda va xorijga eksport qilinmoqda.

Mamlakat to'qimachilik sanoati majmuida trikotaj buyumlari ishlab chiqarish hamda tikuvchilik ham taraqqiy etmoqda. Sanoatning mazkur tarmoqlariga ixtisoslashgan yirik korxonalar Toshkent, Samarqand, Andijon va boshqa unlab shaharlarda faoliyat ko'rsatmoqda. Mazkur korxonalarda chiroyli kiyim-kechaklar bilan birga qo'lda tikilgan chopon, ko'rpa-to'shak, gulkurpa, zarbof to'n, choyshab, so'zana, kashta kabi buyumlar yuksak milliy san'at mahsuli darajasida ishlab chiqarilmoqda.

Respublikada poyabzal ishlab chiqarishning geografiyasi katta. Uning yirik korxonalari ko'pchilik viloyat markazlarida faoliyat ko'rsatmoqda. Ayniqsa, Toshkentdagi ikkita (1927, 1935), Buxoro, Samarqand, Andijon, Qo'qon, Chirchiq va Namangandagi poyabzal fabrikalari mashhurdir. Ularda hayvonlar terisidan yumshoq va qattik charm, tabiiy va sun'iy charmdan turli poyabzal (tufli, botinka, etik, sandal, shippak, piyma, kalish va b.), shuningdek, telpak, ot-o'lov asboblari, attog'lik buyumlari ishlab chiqariladi. Poyabzal ishlab chiqarishni takomillashtirish sohasida xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlik yaxshi yo'lga qo'yilgan. Masalan,

1995 yildan «Farg'onapoyabzal» aksiyadorlik jamiyati Germaniyaning «Salamander» firmasi bilan hamkorlikda «Uzsalamander» qo'shma korxonasi barpo etilib, eksportbop mahsulot chiqara boshladi. Ushbu korxonaning yilliga 8 turdagi 500 ming juft erkaklar poyabzali ishlab chiqarish quvvatiga ega.

O'zbekiston engil sanoatida chinni idishlar tayyorlash ham yaxshi yo'lga qo'yilgan, ayniqsa Toshkent, Samarqand, Quvasoy chinni korxonalarida chevar qullar orqali tayyorlangan (gullangan) kosa, piyola, choynak, laganlarning dovrug'i etti iqlimga ketgan. Masalan, Toshkent chinni korxonasida ishlab chiqarilayotgan «Oq oltin», «Tong» va Samarqand chinni korxonasida ishlab chiqariladigan «Uzum» va boshqa chinni idish to'plamlari xalqaro yarmarka va ko'rgazmalarda faxrli o'rinlarni egallagan.

Respublikada kanop tolasidan turli xil mahsulotlar ishlab chiqariladi. Uning Toshkent va Yangiyo'lda, Jumabozor va Ketmontepada, Yangihayot va Qo'rg'onchada, Quyi Chirchiq va Yuqori Chirchiqda yirik sanoat korxonalari ishga tushirilgan. Kanop tolasidan brezent, poyandozlar, noto'qima matolar, qop-o'rov gazlamasi, arqon, kabel ipi va boshqa mahsulotlar ishlab chiqariladi.

Respublika yengil sanoatining yana bitta muhim tarmog'i mebel ishlab chiqarishdir. Uning geografiyasi keng. Ayniqsa, Toshkent, Samarqand, Namangan, Andijon, Sho'rchi, Qo'qon shaharlarida faoliyat ko'rsatayogan mebel ishlab chiqarish fabrikalari assortimentining ko'pligi, mahsulotining yuqori sifati bilan ajralib turadi.

Mamlakatda «O'zbekmebel» davlat aksiyadorlik birlashmasi tuzilgan. Uning tarkibida 36 ta mebel ishlab chiqarish birlashma korxonalari («Yangiyo'l» shirkati, 13 ta mebel fabrikasi, 9 ta mebel birlashmasi, mebel kuzgusi korxonasi, yog'och kesish stanoklari korxonasi va boshqalar) bor.

Mamlakatdagi xorijiy texnologiyani qo'llab va zamonaviy uskunalar bilan jihozlangan mebelchilik korxonalarida mehmonxona, oshxona, kabinet, yotoqxona, o'rta maktab va oliy maktablar uchun mebellar ishlab chiqariladi. Milliy mebel (xontaxta, sandiq, kursi, jovon) namunalarini, hashamatli mebellar yig'malarini ishlab chiqarish miqyosi esa tobora kengayib bormoqda.

Respublika mahalliy sanoatida metalga ishlov berish, yog'ochni qayta ishlash, xalq hunarmandchiligining zardo'zlik, tikuvchilik, to'quvchilik, pichoqchilik, badiiy kashtachilik, do'ppichilik, o'ymakorlik, misgarlik, zargarlik, kulollik, milliy cholg'u asboblari yasash, kosibchilik, milliy kashtachilik, gilamchilik va boshqa tarmoqlari rivojlangan. O'zbekistonning milliy mustaqilligi mahalliy sanoat va ayniqsa, milliy hunarmandchilikni rivojlantirishning keng istiqbollarini ochib berdi.

9.9. Oziq-ovqat sanoati.

Qishloq xo'jaligi rivojlangan O'zbekistonda sanoatning bu turi qadimdan shakllangan va rivojlanish bosqichini davrlararo o'tagan. Dastlab suv tegirmonlarida un, objuozlarda guruch, juvozlarda o'simlik moyi, novvoyxonalarda nonlar tayyorlangan, qandolatchilar turli xil shirinlik (novvot, qo'rspechak)lar, uzumdan musallas, tariqdan bo'za va boshqa sharbatli va suyuq ichimliklar tayyorlaganlar.

O'zbekiston iqtisodiyot tarmoqlarida oziq-ovqat sanoatining ulushi katta va salohiyati o'zgacha. Sanoatning mazkur turi asosan mahalliy (qishloq xo'jaligi) xom ashyoga tayanadi.

Oziq-ovqat sanoatining yetakchi tarmog'i go'sht ishlab chiqarishdir. O'tmishda mahalliy aholi ot go'shtidan qazi, qoramol go'shtidan uzoq saqlanadigan, quritilgan va qovurilgan go'sht mahsulotlari tayyorlashgan. 1932 yilga kelib go'sht sanoati respublika xalq xo'jaligi rejasiga alohida sanoat tarmog'i tarzida kiritilgan.

Endilikda respublikaning barcha viloyat markazlari va yirik shaharlarida go'shtni qayta ishlash korxonalari ishlab turibdi. «O'zgo'shtsanoat» uyushmasi tarkibida 23 ta yirik go'sht kombinati, go'sht etishtirishga ixtisoslashgan 45 ta xo'jalik, viloyat tumanlarida esa bo'rdoqchilik yo'nalishidagi 100 dan ortiq o'rta va kichik korxonalar bor.

Mustaqillik yillarida mamlakatimizning turli geografik rayonlarida jamoa, davlat, shirkat va fermer xo'jaliklari hamda tadbirkorlar tomonidan zamonaviy texnologiya bilan jihozlangan go'sht mahsulotlari va turli kolbasalar ishlab

chiqaradigan ko'pgina kombinatlar qurildi. Jumladan, birgina «O'zbekbirlashuv» tarkibida kolbasa mahsuloti ishlab chiqaradigan 34 ta tsex barpo qilindi. Respublika go'sht sanoatida Germaniya va Turkiya firmalari bilan hamkorlikda yarim tayyor go'sht (ya'ni, go'shtni pishirishga qiymalangan holda tayyorlangan) mahsulotlari ishlab chiqarish, go'shtni qadoqlash, ichak mahsulotlari tayyorlash va ularni o'rab, iste'molga chiqarish ishlari yo'lga qo'yilan.

Sut va sut mahsulotlari ishlab chiqarish ham oziq-ovqat sanoatining tarkibiy qismidir. Sanoatning ushbu turida sut-qatiq, sariyog', sut konservalari, quruq sut, pishloq, brinza, qaymoq, muzqaymoq, ayron, suzma, qurt kabi mahsulotlar ishlab chiqariladi.

O'zbekistonda sut va sut mahsulotlari ishlab chiqaradigan sanoat korxonalari juda ko'p. 1995 yilda tashkil qilingan birgina «O'zgo'shtsanoat» uyushmasi tarkibida 37 ta sut korxonasi, 118 ta sut qabul qilish punkti faoliyat ko'rsatgan.

Oziq-ovqat sanoatining yana bir tarmog'i – yog'-moy ishlab chiqarishdir. Sanoatning bu tarmog'ida paxta moyi ishlab chiqarish etakchilik qiladi. Respublikada yiliga umumiy quvvati 6 mln. tonna moyli o'simlik urug'larini qayta ishlaydigan 100 dan ortiq korxona ishlab turibdi. Ularda asosan g'o'za urug'i, soya, raps, meva danaklari urug'laridan moy ishlab chiqariladi. O'simlik moyi ishlab chiqarishda yiliga 2,1 mln. t. atrofida chigit ishlatiladi.

Respublika yog'-moy sanoati oziq-ovqat sanoati yalpi mahsulotining 40 foizini beradi. Eng yirik yog' ekstraksiya korxonalari Guliston, Kosonsoy, Farg'ona, Qo'qon, Kattaqo'rg'on, Denov, Urganchdir.

Tarmoq korxonalarida texnologik jarayonlarni takomillashtirish va ishlab chiqarishni avtomatlashtirish, xorijiy firmalar bilan hamkorlikda qo'shimcha quvvatlarni ishga tushirish ishlari jadal olib borilmoqda. Korxonalarni texnikaviy jihatdan qayta jihozlashda Krupp, Sket (Germaniya), «Alfa-Laval» (Shvetsiya), «Jon Braun», «Karver», «Kraun» (AQSh), «Matssoni», «Bollistra» (Italiya), Rossiya, Ukraina, Polsha firmalari bilan hamkorlikda muayyan ishlar amalga oshirilmoqda.

Mamlakat oziq-ovqat sanoatida elevator sanoatining ham hissasi oshib bormoqda. Bu mamlakat aholisining un va un mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini to'la qondirish bilan bog'liq jarayon taqozosidir.

Yetishtirilgan donni faqat elevator xo'jaliklarida yaxshi saqlash mumkin. Shuning uchun ham mazkur sanoat tarmog'ini kengaytirish mamlakat oziq-ovqat sanoati xodimlarining galdagi eng muhim vazifalaridan biriga aylangan. 1965 yilda respublikada umumiy sig'imi 674 ming t. bo'lgan 5 ta elevator va 226 ta g'alla ombori bo'lgan bo'lsa, endilikda elevatorlarning sig'imi bir necha marta oshgan.

Endilikda mamlakatda 45 ta elevator bor va ularning umumiy g'alla sig'imi 4,5 mln. tonna. har yili etishtiriladigan g'allaning o'rtacha 65 foizi elevatorlarda saqlanadi. Qayta jihozlangan va yangidan qurilgan elevatorlar avtomatik dispetcherlik boshqaruvi tizimlari, g'alla haroratini avtomatik tarzda masofadan turib o'lchaydigan qurilmalar bilan jihozlangan.

Mamlakatimiz aholisining ehtiyojini qondirish maqsadida uning oziq-ovqat sanoati yildan-yilga ko'p mahsulot ishlab chiqarishni ta'minlamoqda. Mamlakat oziq-ovqat sanoat korxonalarida 142,6 ming t. go'sht va go'sht mahsulotlari, 213,4 ming t. sut va sut mahsulotlari, 2,8 — 3 ming t. hayvon va 276 ming t. o'simlik yog'i, 54,2 ming t. makaron mahsulotlari, 542,2 ming t non va non mahsulotdari ishlab chiqarilmoqda.

Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishda uning alohida o'rni bor. «Uzdonmahsulot» kontserniga qarashli Farg'ona, Quva, Yangiyo'l, Sho'rchi, Namangan, Samarqand, Buxoro, Kosoysoy va boshqa shaharlarda ko'p navdagi un ishlab chiqaruvchi korxonalar, kombinatlar qurilgan.

Respublikada sutkasiga 120 t.dan 500 tonnagacha don tortadigan 20dan ortiq korxona qurilgan, 44 korxona texnikaviy jihatdan qayta jihozlangan. Shuning uchun ham mamlakatda un ishlab chiqarish hajmi tez o'smoqda.

Non ishlab chiqarish asosan «Uzdonmahsulot» tarkibida bo'lgan. Unga 4 ta non ishlab chiqarish birlashmasi (Toshkent, Yangiyo'l, Farg'ona, Qarshi) va 21 ta non korxonasi qaragan. «O'zbekbirlashuv» tizimida ham non ishlab chiqariladi. Bu tizimda 242 ta korxona, 3 mingga yaqin tandir (novvoyxona) va kichik korxonalar

bor. Ularning har ikkida sutkasiga 3575 tonnadan ko'proq (300 xildan ortiq) non mahsulotlari ishlab chiqariladi.

Respublika oziq-ovqat sanoatida chorva mollari uchun omixta yem, sholidan turli navli guruch ishlab chiqariladi.

Guruch ishlab chiqarish xom ashyo rayonlarida yaxshi yo'lga qo'yilgan. Qoraqalpog'istonda Taxiatosh, Xo'jayli, Qonliko'l, Shumanay, Chimboy, Xorazmda Urganch, Xonqa, Bog'ot, Surxondaryoda Muzrobod guruch korxonalari yirik korxonalardandir.

Respublikada meva va uzum, sabzavot va poliz mahsulotlaridan turli xil konservalar ishlab chiqarish keng quloch yozgan. Uning zamonaviy uskunalar bilan jihozlangan sanoat korxonalarida meva kombinatlari, murabbolar, djem, sharbat, pomidor pastasi, quritilgan meva, qovun qoqi va boshqa mahsulotlar ishlab chiqariladi.

Endilikda mamlakat oziq-ovqat sanoatida yana bir yangi tarmoq — qand-shakar ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan. Sanoatning bu turini rivojlantirish aholining ehtiyojini qondirishga qaratilgan bo'lib, qand ishlab chiqarish uchun xom ashyo tarzida qand lavlagi etishtirishga kirishildi. Mamlakatimizning serquyosh iqlimiy sharoitida qand lavlagi o'simligining qandlilik darajasi yuqori bo'lishi tabiiy. Shuning uchun ham hukumat rejalashtirish tashkilotlari qand lavlagi etishtirish miqyosini kengaytirishga alohida e'tibor bermoqda. Xorazmda, Toshkent va Samarqandda hamda boshqa viloyatlarda qand lavlagi ekish kengaytirilmoqda, ularni qayta ishlab, qand-shakar ishlab chiqarishga kirishildi.

1995—1997 yillarda Turkiya firmalari bilan hamkorlikda Xorazm viloyatining Xazorasp tumanida shakar korxonasi qurildi. Korxona sutkasiga 3 ming tonna qand lavlagini qayta ishlash quvvatiga ega. Frantsiyaning «FSB» firmasi Samarqand shahrida sutkasiga 6 ming tonna qand lavlagini qayta ishlaydigan korxona, shuningdek, ko'pgina viloyatlarda esa mini shakar korxonalari qurilmoqda.

Vino va mayiz ishlab chiqarish ham oziq-ovqat sanoatining alohida tarmog'i. Mazkur tarmoqda turli nav uzumlardan mayiz, uzum qiyomlari, turli nav vino,

konyak, shampan vinosi, aroq va boshqa mahsulotlar ishlab chiqariladi. Vinochilikka ixtisoslashgan sanoat korxonalarining katta qismi «Uzmevasabzavotizimsanoat» uyushmasiga qaraydi.

Mamlakatdagi vino va aroq ishlab chiqarishga ixtisoslashgan sanoat korxonalarining yillik ishlab chiqarish quvvati 25 mln. d/l ga teng. Tarmoqda 16 ta yirik korxona bor. Vino mahsulotlari tayyorlash va quyish bilan 60 ga yaqin korxona shug'ullangan. Jumladan, sohaga ixtisoslashgan «Toshkentvino» kombinati, Toshkent shampan vinolari korxonasi, Samarqand vino va Samarqand — «Zarafshon» vino kombinatlari, Yangiyo'l, Qo'qon, Buxoro, Shahrisabz, Denov va boshqa shaharlarda yirik korxonalar bor.

Vino sanoati korxonalarida tayyorlanayotgan oq, qizil, desert vinolar («O'zbekiston», «Vassarga», «Buvaki», «yumalok» va h. k.) dunyoning xalqaro ko'rgazmalarida 100 dan ortiq oltin, kumush va bronza medallari bilan taqdirlangan.

Respublikada pivo va alkogolsiz ichimliklar ishlab chiqarish ham keng rivojlantirilgan. Sanoatni ushbu tarmog'ida yiliga 17,7 mln. dal. pivo, 20 dal. chanqovbosti ichimliklar, 380 mln. shisha mineral suv ishlab chiqariladi.

Respublika osh tuzi yaqin vaqtlargacha boshqa hududlardan keltirilgan. 1991 yildan boshlab mamlakatning osh tuziga bo'lgan ehtiyoji mahalliy xom ashyo hisobiga qondirilmoqda. Qoraqalpog'istonning Qo'ng'iro't tumanida yiliga 100 ming t., Surxondaryoning Sherobod tumani (Xo'jaikon)da yiliga 150— 200 ming t. osh tuzi qazib olinmoqda va aholi keng iste'moliga chiqarilmoqda.

Samarqandda choy qadoqlash fabrikasida Hindiston, Xitoy, Gurjiston, Turkiya, Indoneziyadan keltirilgan choylarga ishlov berilmoqda va qadoqlanmoqda. Korxona chet el dastgohlari bilan jihozlangan bo'lib, yiliga 11— 12 ming t. choy qadoqlaydi.

Shunday qilib, mustaqillik yillarida mamlakatimiz sanoati jadal rivojlandi, tarmoqlari ko'paydi. Ammo uning hududiy joylanishida hali ham tafovutlar katta. Respublikamiz sanoatida Farg'ona (13,0 foiz), Toshkent (11,8 foiz), Andijon (9,8 foiz) viloyatlarining salmog'i yuqori bo'lgani holda Sirdaryo (1,2 foiz), Jizzax (1,1

foiz), Qoraqolpog'iston Respublikasi (2,2 foiz) va Surxondaryo (2,4 foiz) viloyatlarida bu ko'rsatkich juda past. Yaqin kelajakda barcha viloyatlarning sanoat rivojlanish imkoniyatlarini to'la ishga solish, samaradorligini oshirish respublika iqtisodiyotini qayta qurishning navbatdagi asosiy vazifalaridan biriga aylanmog'i lozim.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. XX asr boshlarida O'zbekistonda sanoatning qaysi tarmoqlari rivojlangan edi?
2. Sobiq ittifoq davrida mamlakatimizda sanoatning qaysi tarmoqlari yaxshi rivojlandi?
3. O'zbekistonda avtomobil korxonalari qaysi viloyatlarda qurildi?
4. O'zbekistonda yirik kimyo korxonalari ro'yxatini tuzing?
5. O'zbekistonda qanday qurilish materiallari ishlab chiqariladi?
6. O'zbekiston sanoat tarmoqlarining joylanish xususiyatlarini tushuntirib bering.

Tayanch so'zlar: sanoat geografiyasi, sanoat va uning yetakchi tarmoqlari, ichki va xorijiy investitsiyalar, gaz, neft, kimyo, mashinasozlik, rangli metallurgiya, yoqilg'i sanoati, islohotlarni chuqurlashtirish, xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish, yog'ilg'i-energetika majmui, metallurgiya majmui, mashinasozlik majmui, kimyo sanoati, qurilish materiallari sanoati, yengil sanoati, oziq-ovqat sanoati.

10 BOB. O'ZBEKISTON QISHLOQ XO'JALIK GEOGRAFIYASI

10.1. Qishloq xo'jaligining respublika iqtisodiyotida tutgan o'rni.

Respublika iqtisodiyotini rivojlantirish va xalq farovonligini yaxshilash ko'p jihatdan qishloq xo'jaligining rivojlanish holati samaradorligiga bog'liq. Respublika aholisining 50 foiziga yaqini qishloq joylarda yashaydi, sanoat salohiyatining deyarli yarmi qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash bilan band. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini eksport qilishdan davlat valyutasining 50 foizi vujudga keladi.

Ma'lumki, er va suv resurslari agrar sektorning asosiy ishlab chiqarish vositalari hisoblanadi. O'zbekistonda erlarning 72 foizi qishloq xo'jaligida turli yo'nalishda foydalaniladi hamda respublika suv limitining 86 foizi agrar sektorda ishlatiladi.

Vatanimiz yer yuzasida sug'oriladigan dehqonchilik hamda chorvachilikning eng qadimiy regionlaridan. Uning qulay tabiiy sharoitiga muvofiq tarzda xalqimizning mehnat ko'nikmasi tufayli O'zbekiston paxta, pilla, qorako'l terisi, mayiz, qovun va boshqa mahsulotlar yetishtirish bilan jahonga dong taratgan.

Yaqin o'tmishda mamlakat qishloq xo'jaligi bir tomonlama rivojlantirilgan, «O'zbekiston-mamlakatning asosiy paxta bazasi» shiori amalda edi. Erlarning teng yarmi sho'rlanib ketganligi, agrotexnika tadbirlarining buzilganligi, aholini don va go'sht mahsulotlari bilan ta'minlashdagi qiyinchiliklar paxta yakka-hokimligining asorati edi. Shuning uchun ham bozor munosabatlariga o'tishning birinchi bosqichida qishloq xo'jaligini isloh qilish nihoyatda murakkab kechdi.

Mamlakat mustaqilligining dastlabki yilidanoq, paxta yakka- xokimligini bartaraf etishga kirishildi va «g'alla mustaqilligi»ni ta'minlash maqsadida dastur ishlab chiqildi.

Qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni o'tkazish va bozor munosabatlarini shakllantirish bilan bog'liq muhim huquqiy-me'yoriy asoslar yaratildi, tashkiliy-iqtisodiy yo'nalishlar ishlab chiqildi. Bu borada mamlakat qishloq xo'jaligini

tubdan isloh qilish bilan bog'liq qonunlar qabul qilindi. Jumladan, «Er to'g'risida» (1990), «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida» (1991), «Dehqon xo'jaligi to'g'risida» (1992), «Xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari to'g'risida» (1992), «Yer solig'ii to'g'risida» (1993), «Kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish to'g'risida» (1995) va boshqa qonunlar shular jumlasidandir.

Qishloq xo'jaligida er va suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish maqsadida 1996 yil 1 noyabrda O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jalik vazirligi hamda Melioratsiya va suv xo'jaligi vazirligi negizida O'zbekiston Respublikasi qishloq va suv xo'jaligi vazirligi tashkil qilindi. Ayrim sohalarni chuqur ixtisoslashtirishga ko'ra, qishloq xo'jaligidagi bir qator korxonalar «Uzmevasabzavotizimsanoat», «Qorako'l», «Pilla», «Uzparrandasanoat», «Asal» kabi uyushma va respublika ishlab chiqarish birlashmalariga qaratildi.

Qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish bo'yicha Respublika Prezidentining 1998 yil 18 martdagi farmoniga muvofiq respublika komissiyasi tuzildi. Bu komissiya 1998-2000 yillarga mo'ljallangan qishloq xo'jaligidagi islohotlarni chuqurlashtirish dasturini ishlab chiqdi.

Shunday qilib, O'zbekiston qishloq xo'jaligi chuqur islohotlarni boshidan kechirmoqda; qishloq xo'jaligida bozor munosabatlarini shakllantirish, mulkchilikning nodavlat shakliga o'tish, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish, dehqon (fermer) xo'jaliklari faoliyatini yo'lga qo'yish kabi muhim masalalar hal etildi.

Qishloq joylarda tomorqa egalariga 600 ming gektarga yaqin unumdor yerlar ajratib berildi. Ishlab chiqarishni tashkil etish, qishloqlarda mulkdorlar sinfini vujudga keltirishning mumkin bo'lgan shakllaridan biri sifatida mulkiy paylarni joriy etish asosida qishloq xo'jalik korxonalarini paychilar jamiyatiga aylantirish bo'yicha ishlar olib borilgan. Hozirgi vaqtda qishloq xo'jaligida etishtirilayotgan oziq-ovqat mahsulotlarining mutlaq ko'p qismi iqtisodiyotning nodavlat sektorida ishlab chiqarilmoqda.

Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika ta'minotini yaxshilash maqsadida yangi texnika, o'g'it, yog'ilg'i va moylash materiallari etkazib berishni yaxshilash bo'yicha davlat dasturi ishlab chiqilgan va u bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. Jumladan, chet ellardan (AQSH, Germaniya) yuqori mehnat unumdorligiga ega bo'lgan paxta teradigan, g'alla o'radigan (Keys) kombaynlari keltirildi. Ularning ayrim turlari va ehtiyot qismlarini o'zimizda ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

Qishloq xo'jaligi texnikasidan samarali foydalanish maqsadida tumanlarda 200 dan ortiq mashina-traktor parklari (MTP) tashkil etildi. Dasturga ko'ra, bu parklar xo'jaliklardagi mashina va mexanizmlarni keyinchalik sotib olish huquqi bilan ijaraga oladi va yerlarni ekishga tayyorlash, ekinlarga ishlov berish va hosilni yig'ib-terib olishga doir ishlarni xo'jaliklar bilan kelishib bajaradi. MTPlarda qishloq xo'jalik texnikalarini tamirlaydigan katta quvvatlar ishga tushirilgan.

Respublikada olib borilayotgan agrar siyosat natijasida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini sug'urtalash, avanslash va to'lov munosabatlari takomillashtirildi.

Yangi agrar siyosatning bosqichma-bosqich amalga oshirilishi tufayli O'zbekistonda qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotlarining o'sish sur'atlari barcha MDH mamlakatlaridagiga qaraganda ancha yuqoridir.

Qishloqlarda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish bo'yicha muayyan chora-tadbirlarning amalga oshirilishi yalpi qishloq xo'jalik mahsulotlari hajmining o'sishini ta'minlamoqda, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishida sifat o'zgarishlarga olib keldi.

O'tkazilayotgan iqtisodiy islohotlardan ko'zda tutilgan bosh maqsad qishloqda haqiqiy mulkdorlar sinfini, yer va mahsulotning haqiqiy egalarini shakllantirishdir. Qishloq joylarda tadbirkorlikni rivojlantirish orqali qishloq xo'jalik korxonalarining iqtisodiy samaradorligini oshirish asosiy masalalardan hisoblanadi.

Ilg'or mamlakatlar tajribasiga ko'ra, qishloq xo'jaligining yuqori darajada rivojlanishi avvalo sanoat rivoji bilan bog'liqdir. Ma'lumki, AQSh hamda

Evropaning bir qator rivojlangan mamlakatlarida aholining 4-5 foizini tashkil etadigan, zamonaviy texnika va texnologiyaga ega bo'lgan fermer xo'jaliklari o'z xalqini qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan to'la ta'minlash bilan birga ularning ko'pini eksportga chiqaradilar.

Qishloq xo'jaligida rivojlanishning navbatdagi bosqichida ishni "etishtirish - qayta ishlash – sotish" uchlik birligi zanjirida tashkil qilish dolzarblik kasb etmoqda. Buning uchun qishloq joylarida mahsulotlarni zamonaviy texnika va texnologiya asosida qayta ishlaydigan qator sanoat korxonalar qurish va zanjirli uchlikni ishga tushirish kerak. Qishloq xo'jaligini agrosanoat integratsiyasi (ASI) negizida rivojlantirish qishloq xo'jalik korxonalarini qayta ishlov beruvchi sanoat korxonalari bilan bog'lab ish yuritishni taqozo qiladi. Bu qishloq xo'jaligi bilan qayta ishlovchi sanoatning uyg'unlashuvini ta'minlaydi. Bu muammoni hal etish uchun katta moliyaviy resurslar talab etiladi. Nazarimizda bunday mablag'larni xorijiy mamlakatlardan, xalqaro moliyaviy tashkilotlardan qarz olish yo'li bilan hal qilish mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, rivojlangan mamlakatlarda ham qishloq xo'jaligi doimo davlat kreditiga muhtoj.

Shunday qilib, yangi iqtisodiy sharoitda qishloq xo'jaligida islohotlarni chuqurlashtirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri qishloq xo'jaligi mahsulotlarini zamonaviy texnologiyaga asoslangan korxonalar tizimini barpo etish orqali hal qilishdir. Turli mulk shaklidagi bunday korxonalarni barpo qilish aholi bandligi hamda qishloq xo'jalik ishlab chiqarish samaradorligini ta'minlaydi.

Mamlakatimizning yer fondi 44,405 ming. ga, shundan qishloq xo'jalik yer turlarining umumiy maydoni 26,8 mln.ga. teng. Ularning katta qismi (82,8 foiz)ni Qizilqum, Ustyurt va boshqa cho'l hamda tog'oldi, tog' yaylovlari eg'allaydi. O'rmonzor va butazorlar 5,4 foizni, ko'p yillik daraxtzorlar 1,3 foizni, pichanzorlar 0,42 foizni, bo'z erlar 0,3 foizni tashkil etadi.

10.2. O'zbekistonda dehqonchilik.

Dehqonchilik O'zbekiston qishloq xo'jaligining yetakchi tarmog'idir. Dehqonchilikning qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotidagi hissasi 65-70 foizni tashkil

qiladi. Mamlakat tabiiy-iqtisodiy sharoitiga ko'ra, uning turli mintaqalarida aholi azaldan sug'orma va lalmikor dehqonchilik bilan shug'ullanib kelgan.

Lalmikor dehqonchilik maydoni 1 mln. ga dan ko'p bo'lib, ular asosan adir zonalarda joylashgan. Bu erlarda bug'doy, arpa, no'xat, kunjut, zig'ir, lalmi, qovun, tarvuz ekiladi, bog'dorchilik qilinadi.

Sug'oriladigan yerlar 1914 yilda 1,8 mln. ga bo'lsa, Mirzacho'l, Qarshi, Jizzax, Surxon-Sherobod cho'llarining o'zlashtirilishi, Markaziy Farg'onada yangi yerlar ochilishi natijasida 1998 yilga kelib 4,2 mln.ga dan oshdi.

Shullarni o'zlashtirish bilan respublikada yirik-yirik irrigatsiya inshootlari barpo qilindi. Natijada sug'orib, dehqonchilik qilish miqyosi muntazam ortib bordi. Lekin sug'oriladigan erlar jami er resurslarining atigi 9,3 foizini tashkil qiladi, ammo dehqonchilik yalpi mahsulotining 98,5 foizini beradi.

Sug'orma dehqonchilikda asosiy soha paxtachilik va g'allachilikdir. Shuningdek, sug'oriladigan zonada sabzavot, kartoshka, poliz, tamaki, kanop, xashaki ekinlar etishtiriladi va dehqonchilikning boshqa turlari bilan shug'ullaniladi. Uzum va meva etishtirish ham asosan sug'oriladigan zonada amalga oshiriladi.

Respublika qishloq xo'jaligida tamoman tovar ahamiyatga ega bo'lgan soha — paxtachilikdir. Uning mamlakat iqtisodiyotida ahamiyati juda bo'lib, katta asosiy valyuta resursidir. O'zbekistonning saxiy tabiati, issiq iqlimi, issiq, er, suv va boy mehnat resurslari, xalqining asrlar davomida to'plagan tajribasi, dehqonchilik madaniyati paxtachilikning serdaromad tarmoqqa aylanishini ta'minlagan. Shuning uchun ham uning paxta etishtirishdagi yuksak ko'rsatkichlari jahondagi katta mavqeini belgilab bergan.

O'zbekiston jahonda (AQSh dan keyin) paxta tolasini eksport qiladigan eng yirik mamlakat edi. Paxtachilik agrosanoat majmui respublika iqtisodiyot tarmoqlarining 70 foizdan ko'proq tarmoqlari bilan texnika va texnologik jihatdan bog'liq. Ayniqsa paxta etishtirish va uni qayta ishlashni agrosanoat integratsiyasi (ASI) negizida rivojlantirish natijasida paxtachilik og'ir va engil sanoatning o'nlab sohalari bilan bog'langan. Jumladan, respublikada shakllangan paxtachilik

agrosanoat majmui paxtachilik uchun qishloq xo'jaligi mashinasozligi, kimyo, yengil sanoatlarni, infratuzilma tarmoqlarini va noishlab chiqarish sohalarini o'z ichiga oladi.

G'o'za issiqsevar o'simlik, g'o'za navlarining havo haroratining ijobiy va foydali ko'rsatkichlariga talabchanligi har xil. Masalan, uzun tolali g'o'za navlari mamlakatimizning barcha geografik mintaqalarida yaxshi ekilib, yaxshi hosil bersa, ingichka tolalilari faqat janubiy mintaqalarda ekiladi. Negaki, ingichka tolali navlar o'ta issiqsevar bo'lib, ayni paytda o'zida uzoq vegetatsiya davrlarini ham talab qiladi.

O'zbekiston paxtachilikni izchil rivojlantirib kelayotgan davlatlar qatorida uni yoppasiga mexanizatsiyalash, kimyolashtirish, g'o'zaning serhosil va ertapishar navlarini yaratishda katta dovon oshgan. Respublikaning barcha viloyatlari va Qoraqalpog'istonda paxtachilikning ilmiy asoslangan mintaqaviy dehqonchilik tizimi hamda g'o'za etishtirishning industrial texnologiyasi ishlab chiqilgan.

O'zbekiston paxtachiligi mamlakatda mustaqillik qo'lga kiritilishi bilan o'z geografiyasini birmuncha qisqartirildi.

Tabiiyki, mamlakatda paxta maydonini qisqartirish sug'oriladigan hududda bug'doy etishtirishning geografiyasini keskin ko'paytirish bilan bog'liq kechdi. O'z navbatida, paxtachilikni intensiv rivojlantirish masalasi uning yuqori hosildorligini saqlab qolish bilan bog'liq ravishda ta'minlanmoqda.

So'nggi yillarda paxtachilikni chuqur mexanizatsiyalash va paxtani mashinalarda terishga alohida e'tibor berilmoqda. Respublika qishloq xo'jalik mashinasozligi paxtachilikka moslashtirilgan traktorlar, seyalkalar, kultivatorlar, paxta terish mashinalarining yangi-yangi markalarini yaratish va joriy qilishda chet el (AQSh, Germaniya, Yaponiya va b.) firmalari bilan hamkorlik qilmoqda. Paxtachilik mashinalari bo'yicha bir necha maxsus loyihalashtirish tashkilotlari faoliyat ko'rsatmoqda.

Respublikada paxtachilikni kimyolashtirishga ham katta e'tibor berilmoqda. Uni mineral o'g'itlar bilan oziqlantirishning ilmiy asoslangan me'yorlari chet el tajribalari asosida takomillashtirildi.

Mutaxassislarning hisob-kitoblariga qaraganda, birgina mineral o'g'itning o'zi g'o'za hosildorligini 40 foizgacha oshiradi. Shuning uchun ham g'o'za maydonlarida turli xil mineral va organik o'g'itni ishlatish, gerbitsid, pestitsid, defoliantlarning ilmiy asoslangan me'yorlarini qo'llash rivojlanishning hozirgi bosqichida ayniqsa dolzarbdir. Chunki hozirgi vaqtda, bir tomondan, paxta maydonlari yarim million gektarga qisqargan, ikkinchi tomondan esa, uning hosildorligini oshirib borish evaziga yalpi hosil etishtirishni barqaror saqlab turish vazifasi o'rta tashlangan. Paxta yalpi hosili etishtirishni barqarorlashtirish, uning hosildorligini (30—35 sentnergacha) va paxtadan tola chiqishni esa (33 foizgacha) oshirish dolzarb vazifa qilib qo'yilgan. Bunga erishishda paxtachilikni to'la mexanizatsiyalash va kimyolashtirishdan tashqari «paxta-beda-g'alla», «paxta-g'alla» almashlab ekishni joriy qilishning muhimligi tan olingan.

Shu maqsadda respublika paxtachiligini rivojlantirishda yangi-yangi agrotexnika usullari keng qo'llanilmoqda. Jumladan, 1997 yilda birinchi marta 350 ming ga, 2002 yilda 850 ming ga maydonga chigit plyonka ostiga ekildi. Bu usulning afzalligi shundaki, chigit erta ekiladi va binobarin, erta hosil etishtiriladi, hosildorlik ham oshadi. Ertagi paxtadan bo'shagan erlar esa, takror dehqonchilik qilishga keng imkoniyat yaratadi.

Respublikada endilikda g'o'za selektsiyasi va urug'chiligi ilmiy tadqiqot institutlari, ularning viloyatlardagi filiallari, paxtachilik bo'yicha jahon miqyosida e'tirof etilgan O'zbekiston FA qoshidagi «Biolog» ilmiy ishlab chiqarish birlashmasi obro'li ilmiy markazlardandir. Ushbu ilmiy muassasalar kuchi va hamkorligida g'o'za selektsiyasida yangi ilmiy yo'nalishlarga asos solingan. Shu bilan birga chet ellarda paxtachilik sohasida to'plangan texnologiyalarni vatanimizda joriy etishda ham birmuncha ishlar qilinmoqda. Jumladan, g'o'zani yangi usulda sug'orish, oziqlantirish, ishlov berish, AQSh va Isroil kabi davlatlarning paxta hosilini erta muddatlarda yig'ib olish borasidagi tajribalari mamlakatimizning turli mintaqalaridagi xo'jaliklarda sinovlardan o'tkazilmoqda, yaxshi natijalar keng ko'lamda ommalashtirilmoqda.

Donchilik. Donchilik aholini bevosita oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashda birlamchi o'rin tutadi. Uning aholi ehtiyojini qondirishdagi hamda chorvachilikning em-xashak bazasini mustahkamlashdagi ahamiyatini inobatga olgan O'zbekiston xuqumati mustaqillikning dastlabki yilidanoq «Don mustaqilligini ta'minlash» shiorini o'rta tashladi.

Endilikda mamlakat dehqonchiligida donchilik o'zining ishlab chiqarish miqyosini sug'oriladigan erlarda kengaytirmoqda, don etishtirish agrotexnikasini qayta tiklamoqda, bug'doyning yangi-yangi serhosil navlarini yaratildi.

Respublika donchiligi ko'p xil ekinlar turini o'z ichiga oladi. Don olish uchun bug'doy, arpa, javdar, sholi, sul, makkajo'xori, oq jo'xori, tariq, dukkakli don ekinlari — no'xat, mosh, loviya, eryongoq, moyli don ekinlari — zig'ir, kunjut, soya, eryongoq, kanakunjut, maxsar, kungaboqar, indov va boshqalar yetishtiriladi.

G'allachilik. 1930 yillargacha O'zbekiston iqtisodiyoti va ayniqsa, uning qishloq xo'jalik ishlab chiqarishida g'alla va birinchi navbatda, bug'doy va arpa etishtirish muhim ahamiyat kasb qilgan. Biroq sobiq Ittifoqda «Paxta mustaqilligini ta'minlash» shiorining o'rta qo'yilishi va uning hal qilinishi va keyinchalik paxta yakkahokimligining qaror topishi respublikada g'alla etishtirishni ikkinchi darajali vazifaga aylantirib qo'ygan edi.

O'zbekiston azal-azaldan o'z aholisining don, un va un mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini o'z ichki imkoniyatlari hisobiga qondirib kelgan va bug'doy etishtirishda yangi-yangi serhosil navlar yaratib, katta tajriba orttirgan edi. Biroq sobiq Ittifoq davrida bug'doy va arpa maydonlari keskin qisqarib bordi, ular sug'oriladigan hududdan siqib chiqarildi. .

Aholining un va un mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini qondirish esa o'zga regionlarga bog'lab qo'yildi. Aholi istaklarini inobatga olmasdan bunday ish tutish xato edi. Masalaning ikkinchi bir nozik tomoni ham bor ediki, asta-sekin g'alla etishtirish agrotexnikasi unutildi. Bug'doy, arpa, sholi etishtirishni fan dalillari asosida rivojlantirish, ularning yangi-yangi navlarini yaratish va rayonlashtirish, qishloq xo'jaligini yuritish amaliyotda ahyon-ahyonda uchraydigan hodisa bo'lib qoldi.

Mamlakatda g'alla etishtirishni keskin rivojlantirish masalasi hal qilinayotgan hozirgi davrda «orqaga chekinish»larning asoratidan qutilish, ya'ni bug'doy va boshqa donli ekinlar etishtirishning unut bo'lgan agrotexnika usullarini tiklash, ularning yangi-yangi navlarini yaratish va rayonlashtirish ishlari majmuasi hal qilinmoqda. Shuningdek, g'alla ekinlarining tarmoq tuzilishiga o'zgarishlar kiritilmoqda.

Mamlakat g'allachiligida, ayniqsa, bug'doy etishtirish paxta bilan yoma-yon qo'yilmoqda va dehqonchilikning o'zak sohasiga aylantirilmoqda. Bug'doy yetishtirishning lalmikor yerlardagi miqiyosi kamaygan bir paytda, uning sug'oriladigan zonadagi maydoni keskin kengaytirildi. Masalan, 1992 yilda sug'oriladigan maydonlarda bug'doy va arpa maydoni 90 ming gektarga ko'paytirilgan va g'alla etishtirish 1991 yildagiga nisbatan 240 ming tonnadan ortgan edi.

Keyinchalik g'alla ekish izchillik bilan olg'a siljidi. Ayniqsa, mamlakat g'alla mustaqilligini ta'minlashda 1995 xo'jalik yilida katta qadam tashlandi. O'sha yili respublikadagi jami ekinlar maydonining 40 foizi g'alla ekish uchun ajratildi. Uning ekin maydoni 1300 ming gektarga etkazildi. Shundan 828 ming gektari sug'oriladigan zonaga to'g'ri keldi. Bu maydonlarda boshqoli don ekinlari salmog'i 1200 ming gektarni tashkil qildi. 2002 yilda mamlakatning lalmikor, shartli sug'oriladigan va sug'oriladigan zonasida salkam 1,53 mln. ga erga bug'doy ekildi va 5,5 mln. tonna hosil yig'ib olindi.

G'alla ekinlaridan mo'l-hosil etishtirish omillaridan biri yaxshi va rayonbop navdir. Mamlakat g'allachiligida (uning sug'oriladigan zonasida) g'allaning qiltiqsiz (bezostaya), «Unumli bug'doy», «Sete Serros», «Sanzar-4», «Intensiv», «Sanzar-8», «Qarshi-7», «Zafar», «Yonbosh», lalmi erlarda «Qizil Shalola», «Surxon-5688», «Uzros-7—13», «Tolmas» kabi navlari ekildi. Ekilayotgan bug'doy navlaridan sug'oriladigan zonaning ixtisoslashgan xo'jaliklarida 60-70 tsentnerga etkazib hosil olinmoqda. Shuning uchun ham respublika g'allakorlari oldiga sug'oriladigan maydonlarda gektaridan o'rtacha 40-45 tsentnerdan, lalmikor

erlardan 10-15 tsentnerdan hosil etishtirish asosiy maqsad qilib qo'yilgan. Ushbu maqsadning amalga oshirilishi esa mamlakat g'alla mustaqilligini ta'minlaydi.

G'alla ekinlari orasida keng tarqalgan donli va ozuqabop ekin makkajo'xoridir. Uni, odatda, don olish va chorva mollariga ozuqa etkazib berish maqsadida ekishadi.

O'zbekistonda makkajo'xori keng tarqalgan ekin. U barcha viloyatlarda (sug'oriladigan maydonlarda) ekiladi. Makkajo'xorining har gektaridan 50 tsentnerga etkazib don, 1300 - 1350 tsentner ko'k poya olinadi. 1998 yilda mamlakatda 140,5 ming tonnadan ko'p makkajo'xori doni yetishtirilgan.

O'zbekiston g'allachiligida sholikorlikning ham o'z o'rnini bor. U ayniqsa, Amudaryo etaklarida ko'p etishtiriladi. Xorazm viloyatiga respublikamiz sholi ekin maydonlarining va yalpi hosilining 43,2 foizi, Qoraqalpog'iston respublikasiga 37 foizi to'g'ri keladi. Shuningdek, sholi Toshkent, Sirdaryo, Andijon, Namangan, Surxondaryo viloyatlarida ham keng maydonlarda etishtiriladi. Sholi asosan suv ichida o'sadi va etiladi. Sholi o'simligi sho'rhok tuproqlarni yoqtiradi. Ayni bir paytda issiqsevar bo'lgan mazkur ekin Amudaryo, Sirdaryo, Surxondaryo va boshqa yirik daryolar qayirlarida yaxshi hosil beradi.

Toshkent viloyatining yuqori Chirchiq va Quyi Chirchiq tumanlarida kanopchilik rivojlangan. 1936 yildan boshlab iqlimlashtirilgan bu tolali o'simlikning poyasidan tola, gazlama, o'rov materiallari, qop, brezent, kanop arqon, kanop ip, kabel ip tayyorlanadi. Mamlakatimizning ayrim hududlarida aholi tamakichilik bilan shug'ullanadi. Tamaki nisbatan yumshoq iqlimiy sharoitda yaxshi o'sadi va mo'l hosil beradi. Samarqand viloyatining Urgut tumani tamakichilikka ixtisoslashgan. Tamaki shuningdek, Qashqadaryo viloyatining (Kitob, Shahrisabz, Yakkabog' tumanlari) tog'li qismlarida ham etishtiriladi.

Kartoshka, sabzavot, poliz ekinlari. Respublikamizning tabiiy iqlim sharoiti mazkur ekinlarni keng rayonlashtirish va ulardan yuqori hosil olish uchun o'ta qulay. Mamlakatimizda etishtiriladigan sabzi, piyoz, lavlagi, sholg'om, turp, kartoshka, karam, bodring, sarimsoq, baqlajon va ayniqsa qovun, tarvuz,

pomidorlar o'zining o'ta shirinligi, mazzaligi bilan ajralib turadi. Ularning ko'pini qayta ishlab eksport qilish imkoniyatlari tobora kengayib bormoqda.

So'nggi yillarda ushbu tarmoqlarni rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa kartoshka «ikkinchi non» deb ta'riflanib, uning a'lo nav urug'lari xorijdan keltirib rayonlashtirilmoqda.

Mevachilik va uzumchilik. O'zbekistonning agroiklim issiq resurslari har qanday meva va uzum donasining qandlilik darajasini oshirishga qodir. Shuning uchun serquyosh diyorumizda etishtiriladigan turli mevalar va uzum navlari shirin-shakar, o'ta lazizatli bo'ladi.

Shaftoli, o'rik, yong'oq, jiya, bodom, pista, anor, olxo'ri, turli navdagi uzumlar bog'larimizni bezaydi. Ulardan tayyorlangan konservalar, sharbatlar, qiyomlar, mayizlar, qoqilar dasturxonlarimizga yil davomida fayz kiritib turadi.

Mamlakatimizning janubiy regionlarida subtropik va tsitrus mevalar ko'p yetishtiriladi. Ayniqsa xurmo, bodom, anjir, pista, anor, limon, mandarin, apelsin ko'p ekiladi. Biroq, bu mevalarning ayrimlari qish faslida issiqxonalarda saqlanadi yoki vaqtincha usti plyonkalar bilan yopib qo'yiladi.

Respublikada meva va uzumning yangi, serhosil navlarini yaratishda R. R. Shreder nomidagi bog'dorchilik, uzumchilik va vinochilik ilmiy-ishlab chiqarish korporatsiyasi katta ishlarni amalga oshirib kelmoqda.

10.3. O'zbekistonda chorvachilik.

O'zbekiston-chorvachilikning qadimiy markazlaridan biri. Respublikaning tuproq va tabiiy iqlimiy sharoitlari - unumdor sug'oriladigan yerlar, bepoyon qiradirlar, dasht-cho'l, tog' oldi yaylovlari chorvachilikning rivoji uchun o'ta qulay. Sug'oriladigan yerlarda asosan qoramolchilik, cho'chqachilik, parrandachilik, qiradirlar, dasht-cho'l va tog' oldi yaylovlarida esa qo'ychilik, echkichilik, yilqichilik, tuyachilik, suv havzalarida baliqchilik rivojlangan. Chorvachilikdan keladigan daromad o'sib bormoqda.

Chorvachilikni rivojlantirishning muhim omillaridan biri uning ozuqa bazasi hisoblanadi. Shuning uchun yaylovlar holatini yaxshilash, ozuqabop ekinlar

maydonini kengaytirish, omuxta yem ishlab chiqarishni ko'paytirishga e'tibor berilmoqda. Mamlakatda yem-xashak ekinlari jami ekin maydonining 35 foizini tashkil qiladi. Keyingi yillarda chorvachilikni barqarorlashtirish borasida amalga oshirilayotgan tadbirlar natijasida chorva mollari tuyog'i va asosiy chorva mahsulotlarini ishlab chiqarish sezilarli darajada o'smoqda.

Qoramolchilik. Qoramolchilik respublika chorvachiligida etakchi tarmoq. U respublikada etishtiriladigan go'shtning to'rtidan uch qismi va sutning hammasini beradi. Mamlakatda, uning mintaqalararo agroiklim xususiyatlariga ko'ra, sut, sut-go'sht, yo'nalishidagi qoramolchilik sohalarida, yirik shahar atrofi xo'jaliklarida hamda yangidan sug'orilgan mintaqalarda, go'sht-sut go'sht yo'nalishidagi qoramol zotlari esa tog'-tog'oldi mintaqalarida rivojlangan.

Qoramol zotlarini yaxshilash sohasida ko'p ishlar qilinmoqda. Jumladan, Boltiqbo'yi davlatlaridan sersut qoramollar keltirilib rayonlashtirilgan va ularni chatishtirish orqali yangi zotlar yaratilgan. Mahalliy zotlarni qoraola zotlar bilan chatishtirib qo'ng'ir va qora-ola zotlarning O'zbekiston tipi yaratilgan.

Qo'ychilik. Respublikada qorako'l, hisori va jaydari qo'ylar ko'p boqiladi. Ularning soni echkilarni ham qo'shib hisoblaganda 12,5 mln. boshdan ko'p. Shundan yarmidan ortig'i qorako'l qo'ylaridir. Yuqorida zikr qilinganidek, iqtisodiy islohotlarning dastlabki bosqichidayoq mamlakat chorvachiligi ancha barqarorlashdi.

Qorako'l qo'ylari respublika qo'ychiligining faxri hisoblanadi. U mamlakat eksportida alohida o'rin tutadigan, ko'p xil tovlanadigan sifatli qorako'l terisi, go'shti hamda jun olish uchun katta-katta cho'l yaylovlarida boqiladi.

Olimlarning isbotlashicha, qorako'l zotli qo'ylarning asl vatani Zarafshon vohasi hisoblanadi. Demak, Janubiy Afrika, Afg'oniston, Rossiya va Markaziy Osiyo davlatlarida boqilayotgan qorako'l qo'ylari asl vatani O'zbekistondir. Mamlakatimizda qorako'l qo'ylarining boqiladigan asosiy yaylovlari Qizilqum, Qarshi va Ustyurt cho'llaridir, qisman tog' oldi-mintaqalaridir.

Mamlakatda qorako'lchilikka ixtisoslashgan 120 ta yirik xo'jalik bo'lib, shuning 18 tasi naslchilik korxonalari va 9 tasi naslchilik xo'jaliklaridir.

Respublika naslchilik korxonalari asosan sifatli teri navlari yaratish bilan shug'ullanadi.

Buxoro viloyatidagi «Jongeldi» naslchilik korxonasida jaket qora rangli qo'ylar, Qoraqalpog'istondagi «Jambaskala» dehqon xo'jaligida qoraqalpoq, sur teri turlari yaratildi. Surxondaryo «Oqqopchig'ay» davlat naslchilik korxonasida marvarid va oq rangli, Janubiy O'zbekiston kulrang qorako'li va boshqa teri navlari yaratilgan.

Respublikada go'sht va jun etishtirish maqsadida dag'al jun va go'sht-yog' beruvchi hisori va jaydari qo'y zotlari boqiladi. Dumbali va serjun qo'ylardan 3 mln. dan ortig'i aholi va fermer xo'jaliklarida, 875 ming boshi esa jamoa sektorlarida boqiladi.

Mamlakat qo'ychiligi ayniqsa, go'sht etishtirish bo'yicha ancha mahsuldor. Yuqori tipli hisori qo'chqorlardan har birining tirik vazni 190 kg. ga etadi. Ular 140-150 kg. gacha go'sht-yog' beradi. Biroq mamlakatning issiq iqlimiy sharoitida qo'ylar jun mahsuldorligi ancha past (o'rtacha har bir bosh qo'yga 1 kg. dan baland).

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Agroiqlim resurslari deganda nimani tushinasiz?
2. O'zbekiston yer fondining qancha qismini sug'oriladigan yerlar tashkil qiladi?
3. O'zbekistonda g'o'zaning qanday navlari ekiladi?
4. Qoramolchilik, qo'ychilik, yilqichilik, echkichilik qaysi viloyatlarda rivojlangan?

Tayanch so'zlar: qishloq xo'jaligi, dehqonchilik, chorvachilik, agrosanoat majmuasi, agrofirma, agroiqlim resurslari, ekstensiv iqtisodiy o'sish, intensiv iqtisodiy, mehnat unumdorligi, asosiy fondlar, agrar munosabatlar, ishlab chiqarish infratuzilmasi, agrosanoat integratsiyasi, agrobiznes.

11 BOB. O'ZBEKISTON TRANSPORTI, INFRASTRUKTURASI VA TASHQI IQTISODIY ALOQALAR GEOGRAFIYASI

11.1. Avtomobil transporti.

U muhim ichki transport tarmog'idir. Avtomobil transportining rivojlanish holati ma'muriy rayonlar taraqqiyotida g'oyat muhim ahamiyatga ega. O'zbekistonning er sirti tuzilishining murakkabligi, ya'ni uning iqtisodiyot tarmoqlarida tig'iz rivojlangan hududlarida tog'lik, yassi tog'liklarning mavjudligi bir tomondan, temir yo'l transportini rivojlantirishni tabiiy ravishda chegaralagan, ikkinchi tomondan esa, avtomobil transportini rivojlantirishni taqozo qilgan.

Bugungi O'zbekiston iqtisodiyot tarmoqlarining barcha tarmoqlarini va mamlakat aholisi ehtiyojlarini qondirish darajasida rivojlangan avtomobil transportiga ega. Tosh yo'llarning umumiy uzunligi 86 ming km. dan ortiq. Shundan qattiq qoplamali yo'llar 75 ming km.

Endilikda avtotransportda ham xususiylashtirish, kichik biznesni rivojlantirish davom yetmoqda. Transport vositalari - avtobuslar, yuk va engil mashinalarga ega bo'lgan jamoa hamda xususiy xo'jaliklar ko'paymoqda, ularning yo'lovchi va yuk tashishda salmog'i asta-sekinlik bilan o'sib bormoqda.

Respublika avtotransportining moddiy-texnik ba'zasi mustahkamlanmoqda. Avtotransport parki xorijiy mamlakatlar (Germaniya, Janubiy Koreya)dan keltirilgan va vatanimizda ishlab chiqarilayotgan avtobuslar, engil mashinalar hisobiga tobora yangilanib bormoqda. Avtoxo'jaliklar, yo'l qurilishi xo'jaliklari zamonaviy texnikalar bilan ta'minlanmoqda.

O'zbekiston avtomobil transportida qo'shni uzoq xorijiy davlatlar bilan yaxshi yo'lga qo'yilgan bo'lib, xozirda 3,2 ming km. masofadagi avtomobil yo'llarimiz xalqaro ahamiyatga ega. Yo'llarni jahon andozalariga mos keladigan tarzda ta'mirlash, yangi-yangi yo'llar, ko'priklar, dovonlarda tunellar qurish jadal sur'atlar bilan olib borilmoqda. Shu maqsadda chet el firmalari bilan hamkorlik qilinib, ularning mablag'i, texnikasi va texnologiyasi keng jalb etilmoqda.

O'zbekiston O'rta Osiyo davlatlarining barchasi bilan xalqaro ahamiyatga molik bo'lgan yirik avtomagistral qurishda tashabbuskor bo'lib chiqmoqda yoki bevosita qatnashmoqda. Jumladan, u Xitoyga (va Tinch okeaniga) chiqish imkoniyatini beruvchi «Andijon - O'sh - Ergashtom - Qashqar» avtomobil yo'li hamda Hind okeaniga chiqishga imkon beradigan «Termiz - Hirot - Karachi» avtomobil yo'li qurilishida va shu yo'nalishda mavjud bo'lgan yo'llarni qayta ta'mirlashda o'z ulushini qo'shish bilan qatnashmoqda. O'zbekiston Xitoy va Pokistonga olib boradigan Andijon - O'sh - Ergashtom - Qashqar, shuningdek, Buxoro - Saraxs - Mashhad - Tehron va Termiz - Hirot - Qandaxor - Karachi avtomobil yo'llarini qurish va qayta tamirlash ishlariga hissa ko'shgan holda katnashishdan ham manfaatdordir.

11.2. Havo transporti.

Mamlakatimizning ichki va tashqi aloqalarida havo transportining ahamiyati ayniqsa, O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga chuqur kirib borishi bilan dolzarblik kasb qilmoqda.

«O'zbekiston havo yo'llari» aviakompaniyasi xilma-xil turdagi havo transporti vositalariga ega. Jumladan, unda qishloq xo'jalik ishlariga mo'ljallangan «AN-2», mahalliy yo'llarda katnaydigan «AN-24», «YaK-40», xalqaro yo'llarda katnaydigan «IL-76», «IL-62», «IL-86», «TU-154», «A-310», Boeing kabi samolyotlar bor. Vertolyot parkida esa «MI-2», «MI-8», «KA-26» kabi mashinalar bo'lib, ulardan mamlakat muassasalari, meteorologiya, geologiya-qidiruv ishlarida keng foydalaniladi.

Mamlakat havo transporti xizmatini yaxshilash masalasi o'z-o'zidan aeroportlar har xil yangi tipdagi samolyotlarni qabul qilishga ko'ra jihozlanishini va ta'mirlanishini taqozo qilgan.

Toshkent, Samarqand, Buxoro, Urganchdagi aeroportlar chet el firmalari hamkorligida qayta ta'mirlanib va jihozlanib eng zamonaviy tipdagi samolyotlarni qabul qilish imkoniga ega bo'ldi.

Mustaqillik sharofati bilan O'zbekiston havo transportining xizmat ko'rsatish ko'lamini nihoyat darajada kengaytdi. Endilikda O'zbekiston O'rta Osiyo va MDH ning barcha davlatlari hamda yirik shaharlari bilan havo transporti aloqasiga ega. Shuningdek, respublikaning uzoq xorijiy davlatlar bilan tashqi iqtisodiy va madaniy aloqalarni yo'lga qo'yishida ham havo transportining ahamiyati ortib bormoqda.

«O'zbekiston havo yo'llari»ning Evropa, Osiyo va Amerikadagi bir qancha mamlakatlarida vakolatxonalari ochilgan. 1993-1998 yillarda O'zbekiston 20 dan ortiq yo'nalishda xalqaro marshrutda samolyot qatnovini yo'lga qo'ydi. Jumladan, London, Manchester, Frankfurt, Tel-Aviv, Jidda, Bangkok, Istanbul, Karachi, Pekin, Seul, Afina, Amsterdam, Kuala-Lumpur, Jakarta, Dakka, Parij va boshqa chet el shaharlariga muntazam xalqaro aviareyslar tashkil qilingan.

Mamlakatimiz yo'lovchi aylanmasi harakatida havo transportining salmog'i 10,5 foizni eg'allaydi. Uning, ayniqsa, uzoq xorijiy davlatlar bilan aloqalarini rivojlantirishda ahamiyati tobora oshib bormoqda.

Keyingi yillarda Xitoy, Pokiston, Sudan, Buyuk Britaniya va boshqa mamlakatlar aviokompaniyalari O'zbekiston samolyotlarini ijaraga olib ishlatish yo'nalishi tobora kengayib bormoqda.

11.3. O'zbekistonning suv transporti.

U rayonlararo va xalqaro ahamiyatga ega bo'lib, iqtisodiyot tarmoqlari yuklarini tashish hamda Turkmaniston, Tojikiston, Afg'oniston davlatlari bilan iqtisodiy aloqalar uchun xizmat qiladi.

Respublika suv transporti salohiyatida Amudaryoning ulushi katta. Shuning uchun ham birinchi marta 1950 yilda Amudaryoning nisbatan boshlang'ich qism Surxondaryo viloyati hududida Termiz daryo porti tashkil etilgan. 1952 yilda esa Xo'jaylida kema ta'mirlash korxonasi qurilgan. Amudaryo sohillarida yangi Sharlavuq, To'rtko'l, Beruniy, Qorator, Xo'jayli bandargoh (pristan)lari qurilgan.

1994 yildan boshlab mamlakat suv transporti xizmatini yaxshilash maqsadida bir qator tashkiliy ishlar amalga oshirilgan. Jumladan, O'rta Osiyo

poroxodchiligining O'zbekistondagi bo'limlari negizida «Termiz daryo porti», «Xorazm daryo porti», «Qoraqalpog'iston daryo porti» ishlab chiqarish birlashmalari tashkil etilgan (1995).

11.4. O'zbekistoning quvur transporti.

U tez rivojlanib bormoqda va mamlakat neft hamda gaz sanoatining rivojlanishi, aholini ichimlik suvi bilan to'la ta'minlash bo'yicha katta istiqbolga ega. Tarixga nazar tashlasak, O'zbekistonda birinchi neft quvuri 1908 yilda ishga tushganini ko'ramiz. O'sha yili Chimyon neft konidan Oltiariq neftni qayta ishlash korxonasiga 20 km. lik quvur tortilgan edi. Keyinchalik mamlakatda yangi-yangi neft va gaz konlarining topilishi quvur transporti rivojlanishiga ta'sir ko'rsata bordi. Endilikda birgina Farg'ona va Oltiariq neftni qayta ishlash korxonalariga neft konlaridan jami 228,5 km. lik quvur o'tkazilgan.

Surxondaryoda (Lalmikor-Qumqurg'on), Qashqadaryoda (G'arbiy Toshloq-Qashqadaryo stantsiyasi va Shimoliy O'rtabuloq - Oltingugo'rt korxonasi), Buxoroda (Ko'kdumaloq - Buxoro) neft quvurlari qurilgan.

Mamlakatda gaz sanoatining rivojlanishi esa gaz quvurlari geografiyasini juda kengaytirib, uning xalqaro ahamiyatini oshirib yubordi. Mamlakatda gaz quvurlari qurishga 1960 yillarning boshida kirishilgan edi. O'sha yillari «Asaka-Andijon», «Xo'jaobod-Farg'ona», «Shimoliy Sux-Qo'qon», «Gazli-Kogon» gaz quvurlari qurilgan. Keyinchalik «Jarqoq-Samarqand-Toshkent», «Gazli-Sverdlovskiy» gaz quvurlari ishga tushirigan.

Hozirgi vaqtda esa O'zbekiston gaz quvurlari orqali MOD ning bir qator davlatlari bilan bog'langan. 1998 yilda mamlakatdagi magistral quvurlar orqali 33,7 mlrd. kub m. gaz va 164,2 ming t. neft tashildi.

Aholi (birinchi navbatda shaharliklar)ni chuchuk suv bilan ta'minlashda ham quvur transportining ahamiyati ortib bormoqda. Umuman, quvur transporti mamlakat iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotida muhim omil bo'lib, u sanoat korxonalari va xo'jaliklarni, aholi manzilgohlari va shaharlarni tabiiy gaz va chuchuk suv bilan ta'minlashda katta ahamiyatga ega. Quvur transportining

rivojlantirilishi va uning iqtisodiyot tarmoqlarida mavqeining oshirilishi ishlab chiqarishda mehnat unumdorligi oshishiga, mahsulot tannarxi pasayishiga, atrof-muhitning ekologik jihatdan toza bo'lishiga olib keladi.

11.5.Tashqi iqtisodiy aloqalarning iqtisodiy-geografik xususiyatlari.

XXI asr, shubhasiz, xalqaro munasabatlarda butun dunyoni qamrab oladigan asr bo'ladi. Bunday sharoitda integratsiya jarayonini xalqaro institutlar va tashkilotlarda suveren davlatlar davrasini kengaytirish jarayonini faqat tarix taqozasi deb emas, balki ayrim mintaqalarda ham, shuningdek, umuman, butun sayyoramiz ko'lamida sobitqadamlik, barqarorlikning qudratli omili, deb hisoblamoq zarur.

O'zbekiston juda qadim zamonlardan buyon ko'hna karvon yo'li -Buyuk ipak yo'lida joylashib, tashqi dunyo (G'arb bilan Sharq) bilan faol iqtisodiy aloqalar olib borgan. Mustaqillik sharofati bilan esa mamlakatimiz iqtisodiyotida yangi yo'nalish - tashqi dunyo bilan turli sohalarda hamkorlikka keng yo'l ochildi. Endilikda O'zbekiston tovarlar, kapital, ishchi kuchini mamlakatlararo tranzit etishga, jahon iqtisodini integratsiyalash, yirik transmilliy va xalqaro loyihani amalga oshirishga qodir.

Mamlakatda tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish va tartibga solish maqsadida Tashqi iqtisodiy aloqalar agentligi, Tashqi iqtisodiy aloqalar milliy banki, bojxona qo'mitasi tuzildi.

Tashqi iqtisodiy aloqalar sohasida yangi strategiya ishlab chiqilib, unda eksportning xom ashyoviy yo'nalishini bartaraf etish hamda xorijiy investitsiyalar oqimi kengayishiga ko'maklashish kabi yo'nalishlar belgilab olindi. Mamlakatda tashqi iqtisodiy aloqalar tizimi, ularni yo'lga qo'yishdagi asosiy tamoyillar ishlab chiqildi. Xorijiy davlatlar firma, bank tizimlari bilan aloqa poydevori barpo etish yo'lida siyosiy, huquqiy va tashkiliy omillar yaratildi. «Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida», «Chet el investitsiyalari va xorijiy sarmoyadorlar faoliyatining kafolatlari to'g'risida»gi va boshqa bir qator qonun va me'yoriy hujjatlar qabul

qilindi. Ular tashqi iqtisodiy aloqalarni amalga oshirish, tashqi iqtisodiy faoliyat sohasida xalqaro shartnomalar tuzish va ularni bajarish uchun sharoit yaratdi.

O'zbekiston jahon hamjamiyatiga dadil kirib borib, ko'pchilik davlatlar bilan iqtisodiy, texnikaviy, savdo-sotiq va madaniy aloqalarni amalga oshirmoqda. Tashqi aloqalar ham ko'p tomonlama, ham ikki tomonlama rivojlanmoqda. Vatanimizda iqtisodiy faoliyatni keng ko'lamda rivojlantirish, yuksak taraqqiy etgan davlatlardagi ishlab chiqarishning texnologiya va iqtisodiy jarayonlari bilan tanishish, xorijiy sarmoyadorlar bilan hamkorlikda qo'shma korxonalar, supermarketlar, savdo filiallari tashkil qilish imkoniyati yaratilmoqda.

O'zbekistonning tashqi iqtisodiy faoliyati keng qamrovli bo'lib bormoqda. Mamlakatimizda chet el firmalari mablag'i ishtirokida tuzilgan qo'shma korxonalar soni 10 mingdan oshib ketdi. Ular orasida dunyoga tanilgan «Samsung», «DEU», «Nyumont-Mayning», «Xexst», «Siba-Geygi», «Renk kseroks», «Filips» va boshqalar samarali faoliyat ko'rsatmoqda.

Tashqi iqtisodiy aloqalar milliy banki chet mamlakatlardagi 180 dan ortiq banklar bilan bog'lanib, korrespondent munosabatlarini olib bormoqda. U Markaziy Osiyoda birinchi bo'lib jahon banklararo moliya telekommunikatsiyasi tizimi (SVIFT)ga qo'shilgan.

Hozirgi vaqtda O'zbekistonni dunyoning 170 ga yaqin mamlakati tan olgan, shundan 130 ga yaqini bilan diplomatik munosabatlar o'rnatilgan. Poytaxt – Toshkentda 50 ga yaqin mamlakatning elchixonalari faoliyat ko'rsatmoqda. O'zbekistonning chet mamlakatlarda elchixonalari, konsulliklari va 30 dan ortiq vakolatxonalari ishlab turibdi.

O'zbekiston BMTning ko'p tashkilotlari haqida 50 dan ortiq xalqaro va regional (hududiy) tashkilotlarning a'zosidir. Jumladan, ular orasida xalqaro Valyuta jamg'armasi, Jahon banki, Xalqaro mehnat tashkiloti, Xalqaro elektr aloqa Ittifoqi, Evropa tiklanish va taraqqiyot banki, Xalqaro moliya korporatsiyasi, Bojxona hamdo'stligi kengashi va h. K.lar bor. Shuningdek, bir qator nufuzli xalqaro tashkilotlar mamlakatimizda hududiy vakolatxonalarini ochishgan. Ular

respublikaning ko'p qirrali aloqalarini rivojlantirishga salmoqli hissa qo'shib kelishmoqdalar.

O'zbekistonning xorijiy kompaniya va firmalar bilan hamkorligi, ularning hududimizda to'la faoliyat ko'rsatib ishlashiga kafolat berilganligi tashqi savdoga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Shunday qilib, mamlakatimiz tashqi aloqasi, savdo geografiyasi juda kengayib bormoqda. O'zbekiston barcha qit'alarda joylashgan davlatlar bilan keng qamrovli savdo-sotiq aloqalarini olib bormoqda. Tashqi savdoda Evropa-66,3 foiz, Osiyo-28,0, Amerika qit'asi-5,4, Afrika-0,1, Avstraliya va Okeaniya-0,2 foizni egallaydi.

O'zbekiston Evropa Ittifoqining Markaziy Osiyodagi eng yirik savdo iqtisodiy sherigidir. 1994 yildan boshlab O'zbekiston bilan Evropa Ittifoqi o'rtasida diplomatik munosabatlar o'rnatilgan. Endilikda Evropa Ittifoqiga a'zo bo'lgan mamlakatlar bilan O'zbekiston o'rtasida iqtisodiy, savdo, ilmiy-texnikaviy hamda madaniy-marifiy aloqalar tez sur'atlar bilan rivojlanmoqda.

O'tgan davr ichida O'zbekistonda Evropa Ittifoqining «Tasis» texnikaviy va boshqa sohadagi ko'maklashish dasturlari amalga oshirildi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat sohasida respublika eksport salohiyatini kengaytirishga qaratilgan mukammal dastur amalga oshirilmoqda. Eksportda mashina va asbob-uskunalar salmog'i ancha o'sdi. Mamlakatimiz neft mahsulotlarini import qilishdan eksport qiluvchiga aylandi. Eksport tarkibida mashinasozlik mahsulotlari orasida turli rusumdagi engil avtomobillar, avtobuslar, traktor va boshqa qishloq xo'jaligi mashina asbob-uskunalari, televizor va boshqa radiotexnika mahsulotlari salmog'i asta-sekinlik bilan oshib bordi.

O'tgan davr ichida respublikada import tarkibida birmuncha o'zgarishlar sodir bo'ldi. Jumladan, oziq-ovqat mahsulotlari importi 5 barovar qisqardi. Shunga qaramasdan, mamlakatimiz chetdan oladigan jami tovarlar tarkibida hamon oziq-ovqat mahsulotlari ulushi anchagina. Shu sababdan bunday tovarlarga bo'lgan ehtiyojlarni mamlakatning o'zida ishlab chiqarilgan mahsulotlar hisobiga

qondirishning uzoq muddatli rejasi amalga oshirilmoqda, chet ellik sarmoyadorlar uchun qulay iqtisodiy, huquqiy investitsiya muhiti yaratilmoqda.

Respublikamiz uzoq muddatli va imtiyozli kreditlar ham olmoqda. Bu investitsiyalar sanoatning ustuvor tarmoqlarini, aholini oziq-ovqat bilan ta'minlashni yaxshilashga xizmat qiladigan agrosanoat majmuini jadal rivojlantirishga, xom ashyo eksportidan tayyor mahsulotlar eksportiga o'tish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, eksport imkoniyatlarini kuchaytirish, mahsulotlarining raqobatbardoshligini ko'tarish sohalariga yo'naltirilmoqda.

Xalqaro tashkilotlar, xorijiy firmalar, turli bank tizimlari mamlakatimiz oltin, neft, gaz, kimyo, rangli metallurgiya, sanoati, agrosanoat majmuasini rivojlantirish bo'yicha yirik investitsiya loyihalarida ishtirok etib kelmoqdalar. Xorijiy sarmoyadorlar Ko'kdumaloq gaz-neft konini o'zlashtirish, Buxoro neftni qayta ishlash korxonasini qurish, oltin ishlab chiqaradigan «Zarafshon-Nyumont», O'zbekiston AQSh qo'shma korxonasini qurish, Farg'ona neftni qayta ishlash korxonasi batamom qayta qurish, Sho'rtan gaz-kimyo majmuasini zamonaviy texnika bilan jizohlash kabi loyihalarni moliyalashtirishda faol qatnashdilar.

Shuningdek, yangi qurilayotgan va qayta ta'mirlanayotgan ob'ektlar qurilishida, ularni zamonaviy texnika va texnologiya bilan jihozlashda va avvalo, ishlab beruvchi sanoat tarmoqlarini rivojlantirishda katta moliyaviy texnikaviy yordam bermoqdalar. Ular paxtani takror-takror qayta ishlab tayyor mahsulot darajasigacha qayta ishlashning majmuini qamraydigan, yangi texnologiya asosida ishlaydigan, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqaradigan loyihalarda faol ishtirok etishmoqda.

Mavjud korxonalarni qayta tamirlash va jihozlash asosida bosqichma-bosqich davlat tasarrufidan chiqaradigan xolding kompaniyalarini shakllantirish va rivojlantirish yo'lida ko'p ishlar qilinmoqda. Chet el investitsiyalari kichik tadbirkorlikni rivojlantirishni har tomonlama qullab-quvvatlab turli banklarda kredit yo'llarini ochmoqdalar. Natijada asosiy kapitalga kiritilayotgan

investitsiyalar tarkibida nodavlat mulk shakllarining salmog'i tobora oshib bormoqda.

Mamlakatning ayrim ma'muriy rayonlarida, jumladan, Qoraqalpog'iston Respublikasi hamda Jizzax, Sirdaryo, Surxondaryo, Buxoro viloyatlarida nodavlat mulklarini rivojlantirishga yo'naltirilayotgan chet el investitsiyalari salmog'i hanuz ancha kam. Nazarimizda mamlakat tashqi iqtisodiy faoliyatini rivojlantirishda uning har bir ma'muriy rayoni (viloyat, tuman) hamda turli mulk shaklidagi korxonalar ishtirokini ta'minlash vatanimiz iqtisodiyotini yuksaltirishga, xalqning turmush sharoitini yaxshilashga ma'lum hissa bo'lib qo'shiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

- 1.O'zbekistonda qanday transport yo'llari yaxshi rivojlangan?
- 2.O'zbekistonda qaysi yo'nalishlarda yangi temir yo'llar qurildi?
- 3.Hozirgi paytda O'zbekiston qaysi davlatlar bilan havo yo'llari orqali bog'lagan?
- 4.O'zbekistonda xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan qanday avtomagistral yo'llar mavjud?
- 5.O'zbekistonda qaysi davlatlarning elchixonalari bor?
- 6.O'zbekiston qanaqa xalqaro tashkilotlarga a'zo?
- 7.O'zbekiston qaysi davlatlar bilan iqtisodiy aloqalar olib bormoqda?
- 8.O'zbekiston qaysi davlatlar bilan ilmiy va madaniy aloqalar o'rnatgan?
- 9.O'zbekistonning eksport va import mahsulotlari tarkibini tushuntirib bering.

Tayanch so'zlar: transport, avtomobil transporti, ichki transport, «Andijon - O'sh - Ergashtom - Qashqar» avtomobil yo'li, «Termiz - Hirot - Karachi» avtomobil yo'li, havo transporti, «O'zbekiston havo yo'llari» aviakompaniyasi, O'zbekistonning suv transporti, Termiz daryo porti, Xorazm daryo porti, Qoraqalpog'iston daryo porti, O'zbekistonning quvur transporti, tashqi iqtisodiy aloqalar, tashqi iqtisodiy faoliyat, xalqaro tashkilotlar, eksport va import.

12 BOB. O'ZBEKISTONNING IQTISODIY GEOGRAFIK RAYONLARI VA YIRIK TABIIY IQTISODIY MINTAQALARI

12.1. O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy-hududiy bo'linishi.

Oktyabr to'ntarishidan avval O'zbekistonning hozirgi hududi ma'muriy jihatdan Turkiston general - gubernatorligi, Buxoro Amirliigi va Xeva xonligiga qarar edi. Ularning har biri o'z ichki ma'muriy-hududiy bo'linishiga ega bo'lgan. Masalan, Xeva xonligi 20 ta beklilik va boshqa ma'muriy birliklarga, Buxoro amirligi 28 ta beklilik, Turkiston general - gubernatorligi esa viloyat, uezd, volost va qishloq jamoalariga bo'lingan edi. Ma'muriy - hududiy bo'linish o'sha vaqtda juda ko'p mayda birliklardan iborat bo'lib, ularni ajratishda xo'jalik xususiyatlari va aholining milliy tarkibiy hisobga olinmagan edi.

Oktyabr to'ntarishidan keyin O'rta Osiyoda milliy - ma'muriy birliklarni tuzish ishlari olib borildi. O'lka Sovetlarining 1918 yil 30 aprelda bo'lib o'tgan s'ezdi "Rossiya Federatsiyasining Turkiston Sovet Respublikasi haqidagi Nizom" ni tasdiqladi. Uni Turkistonning davlat tuzimi va chegaralari belgilangan edi.

1926 yilda respublikada yangi ma'muriy- iqtisodiy rayonlashtirish amalga oshirilib, 10 ta okrug tashkil qilindi. Keyinchalik mavjud ma'muriy - hududiy bo'linishda ayrim o'zgarishlar bo'lib turdi, 1930 yilda respublika poytaxti Samarqanddan Toshkentga ko'chirildi. 1936 yilda Qoraqalpog'iston MSSR O'zbekiston SSR tarkibiga kiritildi. 1937 yilda O'zbekiston SSR konstitutsiyasi qabul qilingach, respublikaning ma'muriy - hududiy bo'linishi ma'muriy birliklarni yiriklashtirish va viloyatlar tuzish yo'lidan bordi.

1938 yilda respublika tarkibida 5 ta viloyat - Buxoro, Samarqand, Toshkent, Farg'ona, Xorazm viloyatlari tashkil qilindi, 1941 yilda Andijon, Namangan va Surxondaryo viloyatlari, 1943 yilda Qashqadaryo viloyati, 1963 yilda Sirdaryo viloyati, 1973 yilda Jizzax viloyati va 1982 yilda Navoi viloyati tashkil etildi. Shunday qilib, hozirgi kunda O'zbekiston respublikasi ma'muriy hududiy jihatdan 14 ta sub'ektga – Qoraqalpog'iston Respublikasi, 12 ta viloyat va Toshkent shahridan tashkil topgan.

O'zbekistonni iqtisodiy rayonlashtirish masalalari bilan jumhuriyatimiz olimlaridan Z.A.Akramov, K.N.Bedintsev, N.G.Tsapenko va boshqalar samarali shug'ullanganlar. Biz rayonlar tizimini professor Z.A.Akramov taklif etgan bo'linish bo'yicha berdik. Bu bo'linishga kura respublikada 8 ta iqtisodiy rayon (hududiy - ishlab chiqarish majmui) ajratiladi:

1. Toshkent rayoni (Toshkent viloyati).
2. Mirzacho'l rayoni (Sirdaryo va Jizzax viloyatlari).
3. Farg'ona rayoni (Andijon, Namangan va Farg'ona viloyatlari).
4. Samarqand rayoni (Samarqand viloyati).
5. Buxoro - Qizilqum rayoni (Buxoro va Navoi viloyatlari).
6. Qashqadaryo rayoni (Qashqadaryo viloyati).
7. Surxondaryo rayoni (Surxondaryo viloyati).
8. Quyi Amudaryo rayoni (Qoraqalpog'iston respublikasi va Xorazm viloyati).

Quyida ana shu iqtisodiy rayonlar (hududiy - ishlab chiqarish majmulari) ning iqtisodiy - geografik o'рни, tabiiy va mehnat resurslari hamda xo'jalik xususiyatlari bilan qiskacha tanishtiramiz.

12.2.Toshkent iqtisodiy rayonining geografik o'rnining xususiyatlari, tabiiy sharoiti va resurslari, aholisi va mehnat resurslari, xo'jaligi, sanoati, transporti, iqtisodiy rayonning asosiy sanoat markazlari va shaharlari.

Toshkent iqtisodiy rayoni ma'muriy jihatdan Toshkent viloyatidan iborat bo'lib, uning maydoni 15,6 ming km. kvadrat, aholisi 4 mln. 298 ming kishi (1991 y) dir. Hozirda ushbu iqtisodiy rayon aholisi 5 mln. 455 ming kishiga etgan.

Toshkent rayoni O'zbekistonning eng taraqqiy etgan sanoat rayoni hisoblanadi. O'zbekiston sanoati asosiy ishlab chiqarish fondlarining va sanoat ishlab chiqarishda band bo'lgan aholining deyarli yarmisi, yalpi sanoat mahsulotining 40 foizidan ortig'i, keyingi yillarda tez rivojlanayotgan kooperativ, hamkorlikdagi korxonalarning 40 foiziga yaqini Toshkent rayoni xissasiga to'g'ri keladi. Sanoat negizini og'ir sanoat tarmoqlari (mashinasozlik, elektroenergetika,

metallurgiya, kimyo, qurilish materiallari) sanoati tashkil qiladi, engil va oziq-ovqat sanoatlari ham ancha yaxshi taraqqiy etgan. Iqtisodiy - geografik o'rnining xususiyatlari.

Toshkent iqtisodiy rayoni O'zbekistonning shimoli-Sharqiy qismida, G'arbiy Tyanshan tog'lari bilan Sirdaryoning o'rta oqimi oralig'ida joylashgan bo'lib, u qadimdan xo'jalik maqsadlarida o'zlashtirilgan. Iqtisodiy rayon Sirdaryo hamda uning irmoklarini-Chirchiq va Oxangaron vodiylarini egallaydi.

Uning iqtisodiy - geografik o'rni juda qulay. Bu qulaylik Toshkent shahrining Respublika poytaxtiligi, shuningdek, O'zbekistonninggina emas, balki butun O'rta Osiyoning eng yirik sanoat, madaniyat markazi ekanligi bilan bog'liqdir. Iqtisodiy rayon Farg'ona vodiysi, Mirzacho'l va Janubiy Qozog'iston (Chimkent viloyati) tekisliklari oralig'ida joylashgan. Bu rayonlar bilan qo'shnilik shu jihatdan ham qulayki, ularning hammasi yirik qishloq xo'jalik rayonlari va sanoat uchun muhim resurs manbaalari hisoblanadi.

Toshkent iqtisodiy rayoni katta tabiiy mineral resurslar zaxiralariga ega bo'libgina qolmay, Farg'ona geokimyoviy tuguni va Chimkent - Koratov mintaqasi qazilma boyliklaridan ham keng foydalanish imkoniyatiga ega. Shuningdek, u o'z qo'shnilarini bir biri bilan bog'lab turuvchi iqtisodiy ko'priklarni ham bajaradi. U atrofidagi hududlariga transport tuguni, qishloq xo'jalik mashinalari bilan ta'minlaydigan baza, kadrlar tayyorlash markazi sifatida ham xizmat qiladi. Magistral temir yo'llar, avtomobil va havo yo'llari tugunida joylashgan Toshkent iqtisodiy rayoni faqat qo'shni hududlar bilangina emas, balki butun O'rta Osiyoning markaziy rayonlar va ko'plab xorijiy mamlakatlar bilan aloqa qiladigan asosiy darvozasi hisoblanadi.

Toshkent iqtisodiy rayoni tabiiy sharoiti va xo'jalik ahamiyatiga ko'ra ikki qismga ajratiladi:

- 1) tekislik (voha) qism;
- 2) Tog'lik qism.

Iqtisodiy rayonning tekislik qismi Chirchiq va Ohangaron daryolarining vodiysidan iborat bo'lib, dengiz sathidan (250 - 450 m) balanddir. Tekisliklar

bevosita tog' oldi rayonlaridan boshlanib, Sirdaryogacha (120 km masofaga) cho'zilgan. Tekislik qism deyarli butunlay haydalgan erlardan iborat. Chirchiq va Ohangaron daryolarining suvlari bilan Toshkent vohasini sug'orish juda qulay.

Shuningdek, bu erdagi unumdor bo'z tuproqlar va issiq iqlim paxta, meva, uzum, poliz ekinlari, sabzavot, kanop va boshqa xilma-xil ekinlar ekish, ipakchilik bilan shug'ullanish mo'l - ko'l chorvachilik mahsulotlari etishtirish uchun keng imkoniyatlar yaratib beradi.

Katta Toshkent vohasida sovuqsiz kunlar 200 va undan ham ko'proq davom etadi, vegetatsiya davrida quyoshdan keladigan issiqlik miqdori 4100-4500 gradusga etadi. Iyulning o'rtacha harorati plus 26,8 gradus, yanvarniki minus - 1,3 gradus, mutlok eng yuqori harorat plus 42 gradus bo'lsa, mutlok eng past harorat minus 27 gradus bo'ladi. Tekislik qismda yog'in miqdori kam. Dalvarzin cho'lida 227 mm yog'in tushadi. Shuning uchun ham bu erda sug'orib dehqonchilik qilinadi.

Iqtisodiy rayon hududida 4,3 mln. kishi yashaydi (1991). Bu esa respublika aholisining 20,8 foizini tashkil etadi. Aholining o'rtacha zichligi Toshkent iqtisodiy rayoni bo'yicha 1 kv.metriga 275,6 kishi, Toshkent shahri aholisini qo'shmaganda esa 140 kishi to'g'ri keladi.

Aholi hudud bo'yicha notekis joylashgan. Daryo vodiylari va o'zlashtirilgan vohalarda aholi eng zich (1kv.metriga 400 kishi atrofida), tog' va tog' oldi qismlarida esa ancha siyrak. Toshkent iqtisodiy rayoni aholisining o'sish sur'atlari respublikaning boshqa rayonlariga nisbatan pastroq. Masalan, 1959 - 1991 yillar orasida iqtisodiy rayon aholisi 214 foizga ko'paydi. Xuddi shu davrda Farg'ona iqtisodiy rayoni aholisi 242 foiz, Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonida 263 foiz, Qashqadaryo iqtisodiy rayoni aholisi 335 foiz, Surxondaryo iqtisodiy rayoni aholisi 340 foiz o'sdi va xokazo.

Aholi o'sishidagi bunday farqlar tabiiy ko'payishidagi mavjud farqlar bilan va tegishli rayonlar iqtisodiyotning keyingi yillardagi rivojlanish sur'atlari bilan bog'liqdir. Tabiiy o'sish Toshkent iqtisodiy rayonida respublikada eng past bo'lishining asosiy sabablari bu rayonda urbanizatsiya darajasining yuqoriligi,

ayollar respublikaning boshqa viloyatlari va rayonlaridagiga nisbatan ijtimoiy ishlab chiqarishda faol ishtirok etishi, aholi milliy tarkibining xususiyatlari kabilardir.

Inqilobdan avval Toshkent rayonning mayda xunarmandchilik korxonalari qishloq xo'jalik xom ashyosini qayta ishlash, ish qurollari va uy - ro'zg'or buyumlari tayyorlash bilan shug'ullangan. Iqtisodiy rayon xo'jaligi sanoat - agrar xarakterga ega. Xo'jalikda etakchi o'rinni sanoat eg'allaydi. Iqtisodiy rayonning qishloq xo'jaligi ham yuqori darajada taraqqiy etgan. Unda ishlab chiqarish infratuzilmasining (temir va avtomobil yo'llari, elektr uzatish tizimlari, aloqa vositalari, gidromeliorativ tarmoqlar va boshqalar) yaxshi taraqqiy etganligi sababli yuqori iqtisodiy rivojlanishga erishilgan.

Iqtisodiy rayon iqtisodiyotning negizi bo'lgan sanoat yuz yilga yaqin tarmoqni o'z ichiga oladi. Toshkent iqtisodiy rayoni sanoati respublika yalpi sanoat mahsulotining deyarli 40 foizini beradi. Sanoat mahsulotining og'ir qismi og'ir sanoatga to'g'ri keladi. Elektr quvvati hosil qilishda iqtisodiy rayonning O'zbekistondagi salmog'i deyarli 43 foizga, traktor va qishloq xo'jalik mashinalari ishlab chiqarishga 95,3 foiz, mineral o'g'itlar tayyorlashda 43,8 foizga, temir - beton loyihalari va qismlari ishlab chiqarishda 53,2 foizga teng bo'lib, unda ko'mir, rangdor metallar, po'lat prokatlari va tsement ishlab chiqarish salmog'i ham ancha balandir.

Iqtisodiy rayonda yengil va oziq- ovqat sanoatlari ham yuqori darajada rivojlangan. Iqtisodiy rayon respublikada ishlab chiqariladigan ip - gazlamalar va kun - poyabzallarining 60 foizini, o'simlik moyining 29 foizini, qandolat mahsulotlarining 28 foizini, uzum sharoblarining 55 foizini tayyorlab beradi.

Rangdor metallurgiya sanoati iqtisodiy rayonning yuqori darajada rivojlangan tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Bu tarmoqning yirik markazi Olmaliqdir. Hozir bu erda yirik kon - metallurgiya kombinati ishlab turibdi. Kombinat ikkita majmudan tashkil topgan.

1) qo'rg'oshin - rux majmui (Qo'rg'oshinkon, Oltintopgan, Sardop va Sholota konlari), qo'rg'oshin - rux boyitish fabrikasi va rux korxonasi;

2) mis majmui (Qalmokkir koni, mis boyitish korxonasi) har ikkila majmu tarkibida sulfat kislota tsexlari ishlab turibdi. Olmaliq tog' - metallurgiya kombinati mis va mis prokatlari, rux qo'rg'oshin kontsentrati, sulfat kislota, qisman molibden va nodir metallar chiqaradi. Hozirgi vaqtda mis korxonasining ikkinchi, rux korxonasining uchinchi navbati qurilgan. So'nggi vaqtda bu korxonada sodir bo'lgan eng katta voqealardan biri O'zbekiston iqtisodiy mustaqilligining tayanchi bo'lishi kutilayotgan oltin erishish tsexining ishga tushirilishidir. Olmaliq kon - metallurgiya kombinati tarkibiga kiruvchi korxonalar eng yaxshi texnologik asbob - uskunalar bilan qurollangan. Jumladan, kombinat tarkibidagi mis korxonasining eritish pechlari tabiiy gaz bilan ishlay boshlagan.

Toshkent iqtisodiy rayoni sanoatining eng yuqori darajada rivojlangan tarmoqlaridan biridir. Bu tarmoq respublika mashinasozlik sanoati mahsulotining 80 foizini beradi.

Toshkent iqtisodiy rayoni mashinasozligida, shuningdek, elektrotexnika ("Toshkentkabel", Chirchiqdagi transformator, Toshkentdagi elektrotexnika korxonalari), kimyo mashinasozligi (Toshkentdagi kompressor va Chirchiqdagi O'zbekiston kimyo mashinasozligi korxonalari) ham muhim o'rin eg'allaydi.

Qishloq xo'jaligi. Toshkent iqtisodiy rayonida sanoat iqtisodiyot tarmoqlarining negizini tashkil qilsada, lekin qishloq xo'jaligi yuqori samarador tarmoqdir. Shuning uchun uning yalpi mahsuloti bo'yicha Toshkent viloyati respublikaning qolgan viloyatlaridan oldinda turadi.

Toshkent iqtisodiy rayoni sabzavot, meva, kanop, don ekinlari etishtirishda respublikada etakchi o'rinlarni eg'allaydi. O'zbekistonda etishtiriladigan paxtaning 7,5 foizi (1990 yil), sholining 10,3 foizi, kartoshkaning 25,5 foizi, sabzavotning 23,9 foizi, ho'l mevaning 10,0 foizi, uzumning 5,6 foizi, Toshkent iqtisodiy rayoni hissasiga to'g'ri kelgan.

Iqtisodiy rayonning yalpi ekin maydonlari 343,8 mingga bo'lib (1990 yil), shundan 301,0 mingga sug'oriladigan erlardir.

Iqtisodiy rayon transporti. Rayonda transportining barcha tarmoqlari yaxshi rivojlangan va o'zaro bir - biri bilan aloqa qiladi. Toshkent iqtisodiy rayoni

respublikanigina emas, balki butun O'rta Osiyoni hamdo'stlikning markaziy rayonlari bilan bog'laydigan temir yo'l, havo va avtomobil yo'llari tugunida joylashgan.

Temir yo'llarning ko'p qismi elektrlashtirilgan. Avtomobil yo'llari asfalt va tosh yo'llardan iborat. Ular respublikamizning viloyat markazlarini bir-biri bilan bog'laydi. Iqtisodiy rayonda havo, quvur, elektron transportlari ham bor. Shaharlararo va shahar ichi transporti hamma shaharlarga, ayniqsa, Toshkentda yaxshi rivojlangan. Poytaxtda metropolitenning ikki yo'nalishi qurilib ishga tushirilgan va uchinchi yo'nalishi qurilmokda.

Toshkent iqtisodiy rayonida sanoat markazlarining hududiy joylashuvida ixtisosi bo'yicha bir - biridan farq qiladigan ikki guruh yaqqol ko'zga tashlanadi. Bular Shimoliy yoki Toshkent sanoat rayoni va Sharqiy yoki Angren - Olmaliq sanoat rayonlaridir.

Birinchi sanoat rayonining o'zagi Toshkent shahri, bo'lib, uning tarkibiga Chirchiq, Yangi yo'l sanoat tugunlari hamda Chorvoq, G'azalkent, Piskent, To'ytepa, Chinoz, Olmazor, Keles, Bektemir kabi kichik va o'rta shaharlar (sanoat markazlari va manzilgohlari) kiradi. Toshkent sanoat rayonida asosan ishlab beruvchi sanoat tarmoqlari rivojlangan.

Ikkinchi sanoat rayoni - Angren - Olmaliqda asosan undiruvchi sanoat etakchi rol o'ynaydi. Bu sanoat rayonning o'zagini Olmaliq va Angren sanoat tugunlari tashkil qiladi. Bu guruxga, shuningdek, Ohangaron, Yangiobod kabi shaharlar ham kiradi. Bekoobod sanoat tuguni bu ikkila sanoat rayonidan bir oz chekada, viloyatning janubida joylashgan.

Toshkent (1991 yilda 2,1 mln. kishi, 2019 yilda 2 mln. 539 kishi) - respublika poytaxti butun O'rta Osiyoning eng yirik sanoat, transport, ilmiy va madaniy markazi. U hamdo'stlikning eng qadimiy shaharlaridan biridir.

1983 yilda Toshkentning 2000 yilligi bayram qilindi. Shahar respublika va iqtisodiy rayonning shimoliy - Sharqiy qismda, Chirchiq daryosi vodiysida, dengiz sathidan 440-480 metr balandlikda joylashgan, maydoni 250 kv.metr bo'lib, MDXning eng katta shaharlaridan biridir.

Chirchiq (159 ming kishi) aholisining soni, sanoat mahsulotlarining hajmi bo'yicha shimoliy sanoat rayonidagina emas, balki butun Toshkent iqtisodiy rayonida poytaxtdan keyin ikkinchi o'rinda turadi.

U 1934 yilda Chirchiq daryosining o'ng sohilida bir necha kichik qishloqlar o'rnida bunyod etilgan. Endilikda u respublikaning muhim sanoat shaharlaridan biri. Chirchiq korxonalarida mineral o'g'itlar, qiyin eriydigan va issiqqa chidaydigan metall qotishmalari, qishloq xo'jalik mashinalari uchun uskunalar, elektr transformatorlar, kompressorlar, kimyo sanoati uchun mashina va uskunalar, temir-beton mahsulotlari, qurilish materiallari, kiyim - kechak, poyabzal va ko'plab boshqa mahsulotlar ishlab chiqarilmokda.

Shaharning eng yirik korxonalari qatoriga elektroximiya korxonasi, O'zbekiston kimyo mashinasozligi, Chirchiq qishloq xo'jalik mashinasozligi, transformator korxonalari va boshqalar kiradi.

Chirchiq sanoat korxonalarining mahsulotlari hamdo'stlikning barcha respublikalariga va 38 ta chet mamlakatga chiqariladi. Chirchiqda 5 ta ilmiy tadqiqot va loyixa muassasalari,

Yangiyo'l (58 ming kishi) Toshkentning janubiy - g'arbida joylashgan. Shimoliy yoki Toshkent sanoat rayonidagi ishlab chiqarish markazlaridan biri. Unda engil va oziq - ovqat sanoatlari rivojlangan. Mebel, poyabzal korxonalari, yog' - moy, non korxonalari, biokimyo korxonasi, temir - beton loyihalari, g'isht, paxta tozalash, un, konserva, qandolat - hamirturush korxonalari va boshqa korxonalar shahar sanoatining negizini tashkil qiladi.

Angren (133 ming kishi) - Toshkentdan janubi-sharqda, Ohangaron vodiysining tog' oralig'i qismida joylashgan. Toshkentdan Angrengacha temir yo'l o'tkazilgan. Shahar joylashgan rayonda O'rta Osiyoda eng yirik qo'ng'ir ko'mir xavzasining topilishi Angren shahrining vujudga kelishiga sabab bo'lgan.

Hozirgi Angren Toshkent iqtisodiy rayonining muhim og'ir sanoat markazi. Shahar korxonalarining ko'pchiligi ko'mir sanoati bilan bog'liqdir. Bu erda "O'zbekugol" korxonasi joylashgan. Ko'mir asosan ochiq usulda, bir qismi esa shaxta usulida qazib olinadi. Ko'mirni erning ostida gazga aylantiradigan

"Podzemgaz" stantsiyasi ishlaydi. Angren ko'miri asosida ishlaydigan GRES sharahni elektr quvvati bilan ta'minlaydi.

Shaharda, shuningdek, rezina - texnika korxonasi, tog' - kon, asbob - uskunarlar va avtomobillarni remont qiladigan korxonalar, oltin boyitish fabrikasi, sopol korxonasi, tsement korxonasi, sut, non korxonalari va boshqa korxonalar qurilgan.

Olmalik (116 ming kishi) - Toshkentdan janubi-sharqda, Olmaliqsoy bo'yida joylashgan. Angren bilan birgalikda Angren - Olmalik sanoat rayonining o'zagini tashkil qiladi. Shahar rangdor metallurgiya sanoatining yirik markazlaridan biri.

Olmalik kon - metallurgiya kombinati tarkibida bir necha konlar, boyitish fabrikalari, mis va rux korxonalari, oltin quyish va sulfat kislota tsexlari bor. Bu erdagi rangdor metall kontsentratlari oltingugo'rtga boy. Shu sababli rudadan ajratilgan oltingugo'rt Olmalik kimyo korxonasida ishlatiladi. Shaharda O'rta Osiyoda birinchi uy - ro'zg'or vositalari ishlab chiqaradigan kimyo korxonasi qurilgan. Korxona vanna, xrustal, shisha, oyna kabi buyumlarni tozalaydigan maishiy va texnik yuvish mahsulotlari, elim, plastmassa idishlar va boshqalar ishlab chiqaradi. Shahar kimyo sanoatining yirik markazlaridan biriga aylanmokda. Bu erda qimmatbaho murakkab o'g'it - ammos fos ishlab chiqaradigan korxona ham bor.

Olmaliqda qurilish materiallari sanoati ham yaxshi taraqqiy etgan. Ikkita temir - beton korxonasi, g'isht, ohak korxonalari, temir beton quvurlar, yirik panelli uysozlik korxonasi, tosh kesish, shuningdek, markazlashgan ta'mirlash - mexanika va avtomobil tuzatish korxonalari, 9 ta turli ta'mirlash ustaxonalari bor.

Shaharda mehnat resurslaridan samarali foydalanish maqsadida og'ir sanoat bilan bir qatorda engil va oziq - ovqat sanoati korxonalari ham qurilgan. O'zbekistonda eng yirik mebel fabrikasi, gilam fabrikasi, go'sht sut, non, pivo korxonalari ishlab turibdi.

12.3. Mirzacho'l iqtisodiy rayonining iqtisodiy geografik o'rnining xususiyatlari, aholi va mehnat resurslari, sanoati, qishloq xo'jaligi, transporti, asosiy sanoat markazlari va shaharlari.

Mirzacho'l hududiy - ishlab chiqarish majmui yoki iqtisodiy rayoni ma'muriy jihatdan ikkita viloyat - Jizzax va Sirdaryo viloyatlaridan iborat bo'lib, maydoni 25,6 ming km.kvadrat, aholisi 2 mln. 203 ming kishi (2019 yil)ni tashkil etadi. Mirzacho'l iqtisodiy rayoni yangi erlarni o'zlashtirish asosida tarkib topgan bo'lib, respublika maydonining 5,7 foizini va aholisining 6,5 foizini tashkil qiladi. U asosan qishloq xo'jalik ishlab chiqarish ixtisosiga ega, sanoat jihatdan ham tez rivojlanayotgan hududiy - ishlab chiqarish majmuidir.

Iqtisodiy rayon xo'jaligining negizini gidromelioratsiya - industrial - agrar tsikl tarkibiga kiruvchi ishlab chiqarish tarmoqlari tashkil etadi. Mirzacho'l yaxshi tarmoqlangan irrigatsiya sug'orish tizimiga ega. Sug'oriladigan erlar va kelajakda sug'orish mumkin bo'lgan maydonlar ham ko'p. Iqtisodiy rayon respublikamizda etishtiriladigan paxtaning 14,2 foizini, g'allaning 17,5 foizini bergan.

Mirzacho'l iqtisodiy rayoni iqtisodiy - geografik o'rnining muhim xususiyati shundaki, u respublikaning eng taraqqiy etgan Toshkent, Farg'ona va Samarqand iqtisodiy rayonlari o'rtasida joylashganidir.

Bu iqtisodiy rayonlar malakali ishchi kuchiga, umuman mehnat resurslariga boy, rivojlangan sanoat tarmoqlariga ega bo'lib, Mirzacho'l iqtisodiy rayoniga har tomonlama yordam ko'rsatib kelmokdalar. Mirzacho'l va Jizzax cho'llarini o'zlashtirishda ham bu iqtisodiy rayonlar o'z malakali kadrlari, xilma - xil zarur texnika vositalari bilan doimiy yordam ko'rsatib kelmoqdalar. Mirzacho'l hududiy - ishlab chiqarish majmui qo'shni iqtisodiy rayonlar, ayniqsa Toshkent iqtisodiy rayoni bilan xilma - xil ishlab chiqarish aloqalariga ega va bir - biri bilan mustahkam hamkorlikda rivojlanmoqda.

Mirzacho'l iqtisodiy rayonining hududi Sirdaryo va Zarafshon daryolari oralig'ida joylashgan bo'lib, uning shimoliy qismi tekislikdan iborat. Janubda Turkiston tizmasining g'arbiy chekkasi, rayonning janubi – g'arbida esa Nurota

tizmasi joylashgan. Mirzacho'lining tuproqlari asosan bo'z tuproq bo'lib, joyning balandligiga, namgarchilik bilan ta'minlanganligiga va boshqalarga ko'ra turlicha tipdadir. Sug'orish va agrotexnikaning qoidalariga rioya qilinganda tuproq ancha unumdor, lekin tez sho'rlanib ketish xususiyatiga ega.

Respublika iqtisodiy rayonlari aholisini soni bo'yicha Mirzacho'l faqat Surxondaryo rayonidan oldindadir. Aholining zichligi har bir kv. metrga o'rtacha 87 kishi to'g'ri keladi. Iqtisodiy rayon hududida aholi ancha notekis joylashgan. Masalan, Sirdaryo viloyatida aholi zichligi (deyarli 113 kishi) Jizzax viloyatidagiga nisbatan (38,6 kishi) 3 marta yuqori. Bu Sirdaryo viloyati hududining Jizzax viloyatiga nisbatan yaxshi o'zlashtirilganligi, Jizzax hududida esa hali o'zlashtirilmagan cho'llar, tog'li rayonlarning ko'pligi oqibatidir.

Iqtisodiy rayon aholining o'sish sur'atlari bo'yicha respublikada yuqori o'rinlardan birida turadi. Bu, birinchi navbatda, tabiiy o'sishning ancha yuqoriligi bilan bog'liq. So'ngra bu iqtisodiy rayonda aholining migratsion harakati ham ijobiy natijaga ega. Bu holatlar aholining nisbatan tez ko'payishiga olib kelmoqda.

Milliy tarkibiga ko'ra har ikkala viloyatda ham aholining mutlaq ko'pchiligini o'zbeklar tashkil qiladi. O'zbeklar Jizzax viloyatidan butun aholining 75 foizini, Sirdaryo viloyatida esa 60 foizini tashkil qiladi. O'zbeklardan tashqari, iqtisodiy rayonda ruslar, qozoqlar, tatarlar, qirg'izlar, koreyslar va boshqa millat vakillari ham yashaydi. Mirzacho'l respublikada eng kam urbanizatsiyalashgan rayonlardan biridir. Shahar aholisining salmog'i 30,5 foiz (Sirdaryo viloyatida 32,4 foiz, Jizzax viloyatida 29,4 foiz). Unda 12 ta shahar va o'nta shaharcha bor.

Mirzacho'l hududiy ishlab chiqarish majmuining yoqilg'i – energetika xo'jaligi boshqa iqtisodiy rayonlardan keltiriladigan yog'ilg'i resurslariga asoslanadi. Yaqin vaqtlargacha bu erda iqtisodiy rayon ahamiyatiga ega bo'lgan yirik elektr stantsiyasi yo'q edi. O'rta Osiyodagi eng yirik Sirdaryo GRESining qurilishi ahvolni butunlay o'zgartirib yubordi. Endilikda Mirzacho'l iqtisodiy rayoni elektr quvvatini ko'pgina qo'shni iqtisodiy rayonlarga uzatadigan bo'ldi. Sirdaryo GRESi qurilishi munosabati bilan Shirin shahri bunyod etildi. Kelajakda u energetiklar shahri bo'libgina qolmay, balki muhim sanoat markaziga ham

aylanadi. GRESning qurilishi iqtisodiy rayonda sanoatni va qishloq xo'jaligini rivojlantirishga katta ijobiy ta'sir ko'rsatmokda, xo'jalik energetika bazasini tubdan yaxshiladi.

Mashinasozlik iqtisodiy rayonda sanoatning endi barpo etilayotgan tarmog'idir. Bu erdagi mashinasozlik sanoati asosan qishloq xo'jalik mashinalari, qurilish va yo'l texnikasini ta'minlash bilan shug'ullanadi. Ana shunday ta'mirlash - texnika korxonalari Jizzax, Guliston va boshqa joylarda bor. Keyingi yillarda bir qancha mashinasozlik korxonalari qurildi va qurilmoqda. Iqtisodiy rayonning taraqqiy etgan Toshkent iqtisodiy rayoniga yaqinligi muhim rol o'ynamoqda.

Kimyo sanoati hozircha Jizzaxdagi irrigatsiya va melioratsiya maqsadlarida ishlatiladigan polietilen quvurlar ishlab chiqaradigan kimyo korxonasidan iborat. Kelajakda esa bu tarmoq yana kengayadi. Gulistonda yirik organik sintez kimyosi korxonasi qurilishi mo'ljallanmoqda. Turli kimyoviy xom ashyolar, jumladan Aydarko'l va Tuzkon ko'llaridagi tuz va boshqa xom ashyolardan foydalanish kimyo sanoatining yaqin kelgusida yangi tarmoqlarini vujudga keltirish uchun asos bo'ladi. Bu tarmoqning iste'mol qilishi uchun zarur bo'ladigan elektr quvvati ham iqtisodiy rayonda yetarli.

Qishloq xo'jaligi. Mirzacho'l hududiy - ishlab chiqarish majmui respublika paxtachiligining yirik rayonlaridan biridir. U qishloq xo'jaligi yuksak darajada mexanizatsiyalashga, yangi erlarni o'zlashtirish majmui tarzda olib borilayotgan rayondir. Quriq va bo'sh erlarni yangi texnika vositasida o'zlashtirish hamda paxtachilik majmuini tashkil etishda Mirzacho'l O'rta Osiyo respublikalari uchungina emas, balki cho'l mintaqasida joylashgan boshqa mamlakatlar uchun ham namunadir. Mirzacho'l sug'orish va yer o'zlashtirish amaliyotida fan va texnika yutuqlarini, yangi usullarni qo'llash bo'yicha o'ziga xos laboratoriyaga aylandi.

Hozirgi paytda Mirzacho'l hududiy - ishlab chiqarish majmuida ekin maydonlari 777 ming bo'lib, shundan 513 ming sug'oriladigan yerlardir.

Dehqonchilikning asosiy tarmog'i - paxtachilik. Mirzacho'lda ilg'or fan va agrotexnika yutuqlardan keng foydalanish asosida olib borilmoqda. Iqtisodiy

rayonda barcha sug'oriladigan maydonlarining 61 foiziga paxta ekilmoqda. Iqtisodiy rayonda dehqonchilikning boshqa tarmoqlari ancha rivojlangan bo'lib, shundan 11 foizga yaqin maydonga g'alla (bug'doy, arpa, sholi, makkajo'xori) ekiladi. G'alla etishtirish bo'yicha Mirzacho'l respublika iqtisodiy rayonlari orasida Farg'ona va Quyi Amudaryodan keyin 3 chi o'rinda turadi.

Transporti. Mirzacho'l hududiy - ishlab chiqarish majmuida transportning barcha turlari bor. Lekin asosiy transporti turi avtomobil transportidir. Iqtisodiy rayonda avtomobil yo'llarining umumiy uzunligi 12 ming km. Shundan qattiq qoplamali yo'llar 9919 km. Avtomobil yo'llari iqtisodiy rayonning barcha qismlarini va respublikaning boshqa viloyat hamda iqtisodiy rayonlarini bir biri bilan bog'laydi. Mirzacho'l iqtisodiy rayoni orqali katta O'zbekiston trakti o'tadi. Shaharlararo avtomobil marshrutlari orqali iqtisodiy rayon Toshkent, Samarqand, Farg'ona vodiysi, Shimoliy Tojikistonning shaharlari bilan bog'langan.

Jizzax (108 ming kishi) Mirzacho'l hududiy - ishlab chiqarish majmuidan aholisining soni bo'yicha yirik shahar, viloyat ma'muriy markazi. U O'rta Osiyodagi qadimiy shaharlardan biri. Shahar geografik jihatdan qulay joyda - Sangzor daryosining tekislikka chiqaverish joyida, O'zbekistonning shimoliy - Sharqiy qismini qolgan qismlari bilan bog'laydigan qulay tuguniga joylashgan. Shuning uchun shahar juda qadimda paydo bo'lib, deyarli barcha tarixiy davrlarda o'z hayotiyiligini saqlab qolgan.

Guliston (54 ming kishi) - Mirzacho'l hududiy - ishlab chiqarish majmui tarkibidagi Sirdayo viloyatining ma'muriy markazi. Guliston yosh shaharlar qatoriga kiradi. 1896 yilda bu erda Toshkent - Krasnovodsk temir yo'lini qurilishi boshlangan paytda hozirgi Guliston o'rnida kichik Achchiq quduq qishlog'i bor edi.

1905 yilda u "Mirzacho'l" stantsiyasi deb atala boshladi. Shahar asosan Ulug' Vatan urushidan keyin rivojlandi. U 1952 yilda shahar nomini oldi. 1963 yilda Sirdaryo viloyati tashkil qilinishi munosabati bilan u viloyat markaziga aylandi. Guliston Mirzacho'lni o'zlashtirishning bosh shtabi bo'lib qoldi.

Yangier (29 ming kishi) - Sirdaryo viloyatining yangi shaharlardan biri, 1956 yilda tashkil etilgan. Toshkent-Xovos temir yo'li, katta O'zbekiston trakti bo'yida, Janubiy Mirzacho'l kanali yoqasida joylashgan. Shahar Sirdaryo viloyatining qurilish materiallari sanoati markaziga aylandi. Shaharda qurilish materiallari, asvalt - beton, sopol quvurlar korxonalari, yirik qurilish tresti ishlab turibdi. Sanoatning boshqa tarmoqlaridan ta'mirlash - mexanika, un - non, sut korxonalari, qandolat fabrikasi va boshqa korxonalari bor. Shahar Jarqoq - Toshkent gaz quvuri orqali gazlashtirilgan. Bu erda bir qancha madaniy muassasalar faoliyat ko'rsati kelmoqda.

12.4. Farg'ona iqtisodiy rayonining iqtisodiy geografik o'rnining xususiyatlari, tabiiy sharoitlari va resurslari, qishloq xo'jaligi, sanoati, transporti, asosiy sanoat markazlari va shaharlari.

Farg'ona iqtisodiy rayoni ma'muriy jihatdan Andijon, Namangan, Farg'ona viloyatlarini birlashtiradi, maydoni 19,2 ming km kvadrat, aholisi 9 mln 579 ming kishi (2019 yil)ni tashkil qiladi. Respublika hududining atigi 4,3 foizini eg'allagan bu rayonda O'zbekiston aholisining 26,9 foizi yashaydi. U xo'jalik jihatdan respublikaning eng rivojlangan hududiy - ishlab chiqarish majmulari qatoriga kiradi. O'zbekistonda ishlab chiqariladigan yalpi sanoat mahsulotining 1/4 qismi, qishloq xo'jalik mahsulotining 24,9 foizini, shu jumladan, paxtaning 27,0 foizi, xom ipakning 44,5 foizi ana shu rayon hissasiga to'g'ri keladi.

Farg'ona iqtisodiy rayonning xo'jaligi, transport va infratuzilma tarmoqlari Tojikiston (Xo'jand viloyati) va Qirg'iziston (O'sh viloyati) respublikalari bilan bog'liqdir.

Farg'ona hududiy-ishlab chiqarish majmuining bu respublikalarga tutashgan qismini bir-biridan ajralgan holda tasavvur qilib va rivojlantirib bo'lmaydi. Farg'ona iqtisodiy rayoni deyarli hamma tomondan tog' tizmalari bilan o'ralgan bo'lib, faqat g'arbda uncha katta bo'lmagan yo'lak (Xo'jand darvozasi) orqali Mirzacho'l tekisligi bilan qo'shilgan.

Farg'ona vodiysida tabiiy va iqtisodiy sharoitning nisbatan qulayligi, bu erdan qadimda buyuk ipak yo'li o'tganligi natijasida unda qishloq xo'jaligi, savdo, xunarmandchilik yaxshi rivojlangan.

Farg'ona vodiysi Rossiya tomonidan bosib olingach (1876 yil) bu erga temir yo'l o'tqazilishi uning iqtisodiy - geografik o'rnini yanada yaxshiladi. Farg'onaning yirik paxtachilik rayoniga aylantirilishi bu erdan temir yo'l o'tqazilishidan boshlangan.

1889 yilda paxta ekin maydoni butun Farg'ona vodiysida 50 ming gektar bo'lgan bo'lsa, 1899 yilga kelib (ya'ni temir yo'l o'tqazilgandan keyin), u 150 ming gektarga, 1916 yilga borib esa 348 ming gektarga etdi. Xuddi shu temir yo'l o'tqazilgan davrdan boshlab, vodiya sanoat ham rivojlana boshladi.

Farg'ona vodiysi g'arbdan sharqqa cho'zilgan bo'lib, Tyanshan va Hisor - Oloy tog' tizimiga kiruvchi shimoli – g'arbdan Kurama va Chotqol tizmalari, shimoliy - sharqdan Farg'ona tizmasi, janubdan Turkiston va Oloy tizmalari bilan o'ralgan. Farg'ona vodiysi hududini er sirti xususiyatlari, xo'jalik jihatdan foydalanish imkoniyatlariga qarab bir necha mintaqalarga bo'lish mumkin:

1. Tekislik mintaqasi vodiyni markazidan adir mintaqasigacha bo'lgan hududni ishg'ol qiladi. Tekislik mintaqasini yana ikki qismga bo'lish mumkin. Birinchisi - vodiyni markaziy botiq qismi, bu erda Qoraqalpoq va yozyovon qumloq cho'llaridan iborat. Bu maydonlarda dengiz yotqiziqlari, shamol olib kelgan jinslar keng tarqalgan bo'lib, sho'rxoklar, ko'llarning o'rne va qum tepaliklari uchraydi. Tekislik mintaqasining ikkinchi qismi daryo hamda soylarning keng yoyilmalaridan iborat bo'lib, Farg'ona vodiysining xo'jalik jihatdan eng yaxshi o'zlashtirilgan qismidir. Mintaqaning bu qismi unumdor allyuvial yotqiziqlar bilan to'lgan bo'lib, 4 foizgacha chirindili turli xil bo'z tuproqlardan tashkil topgan.

2. Adir mintaqasi (600 - 1200 metr balandlikda) Farg'ona vodiysida turlicha bo'lib, undan foydalanishda ham hududiy farqlar bor. Adirlar sirti haydash va dehqonchilik kishi uchun ancha noqulay. Lekin uning anchagina qismi

haydalgan. Asosan bahorikor dehqonchilik, sug'orish mumkin bo'lgan joylarda esa sug'orma dehqonchilik qilinadi.

3. Tog'li mintaq 1100 - 1200 metrdan boshlab balandlashib, tog' oldi va tog'li rayonlarga o'tib boradi. Mintaqada daryo va soylarning vodiylarida dehqonchilik uchun yaroqli maydonlar uchraydi. Farg'ona vodiysidagi barcha haydalgan erlarning 16 foizi ana shu mintaqaga to'g'ri keladi. Bu mintaqadan ko'proq baxorikor dehqonchilikda va chorvachilikda foydalaniladi. Meva va tokzorli maydonlar ko'p.

4. Baland tog'li mintaq ma'muriy jihatdan Tojikiston va Qirg'iziston respublikalariga qarashli bo'lib, vodiylar xo'jaliklari ulardan yaylov sifatida foydalaniladilar. Farg'ona vodiysi neft, gaz, oltingug'rt kabi foydali qazilmalarga, suv quvvati resurslariga va qurilish materiallariga, shuningdek shifobaxsh mineral suvlar hamda boshqa reaksiya resurslariga boy.

Farg'ona iqtisodiy rayoni respublikada sanoat taraqqiyoti darajasi bo'yicha ikkinchi o'rinda tursada, lekin uning urbanizatsiya darajasi hali yuqori emas. Iqtisodiy rayon bo'yicha aholining faqat 32 foizi shaharlarda yashaydi. Bu esa respublika o'rtacha ko'rsatkichida (40,4 foiz) sal past. Farg'ona iqtisodiy rayonida 28 ta shahar va 28 ta shaharcha bor. Farg'ona iqtisodiy rayoni shaharlar soni bo'yicha respublikadagi barcha iqtisodiy rayonlardan oldinda turadi. Shuningdek, u urbanizatsiyaning muhim sifat ko'rsatkichi bo'lgan katta shaharlarning soni bo'yicha ham hamma iqtisodiy rayonlardan oldinda. Bu erda aholi manzilgohlari transport turlari bilan o'zaro juda yaxshi bog'langan.

Farg'ona hududiy ishlab chiqarish majmuining xo'jalik ixtisosida paxtachilik bilan bog'liq tarmoqlararo majmui asosiy o'rinni eg'allaydi. Farg'ona respublikaning yirik paxtachilik va pillachilik bazalaridan biridir. Iqtisodiy rayon O'zbekistonda etishtiriladigan paxtaning 27,0 foizini va pillaning 44,5 foizini beradi Paxtachilik bilan birga dehqonchilikning boshqa qator tarmoqlari ham (sabzavotchilik, bog'dorchilik, uzumchilik) yaxshi rivojlangan.

Iqtisodiy rayonning ko'pgina boshqa sanoat tarmoqlari ham paxtachilik majmui bilan bog'liq bo'lib, uning ehtiyojlari uchun mahsulot ishlab chiqaradi.

Jumladan, mashinasozlik korxonalari paxtachilik majmui uchun mashinalar hamda ularning extiyot kismlari, irrigatsiya-melioratsiya ishlari uchun mashina - uskunalar, paxta tozalash va to'qimachilik sanoatlari uchun uskuna va mashinalar ishlab chiqarsa, kimyo sanoati korxonalarida mineral o'g'itlar ishlab chiqariladi va xokazo. Farg'ona hududiy - ishlab chiqarish majmuida mahalliy tabiiy resurslardan foydalanish va uni qayta ishlash bilan bog'liq tarmoqlar ham muhim ahamiyatga ega (masalan, neft va neft kimyo sanoati).

Sanoati. Farg'ona hududiy - ishlab chiqarish majmui iqtisodiyotda sanoat muhim rol o'ynaydi. Iqtisodiy rayon sanoati respublika yalpi sanoat mahsulotining 25 foizini beradi, shuningdek Farg'ona vodiysida respublikadagi sanoat tarmoqlarining deyarli hammasi bor. Iqtisodiy rayonda o'z mahsulotining salmog'i bo'yicha engil, oziq - ovqat va mashinasozlik sanoatlari etakchi hisoblanadi.

Iqtisodiy rayonning yoqilg'i - energetika xo'jaligi qisman o'z resurslariga (neft-gaz, gidroenergiya resurslariga), qisman qo'shni respublikalar va rayonlar resurslariga asoslanadi. Iqtisodiy rayonning elektr stantsiyalari orasida eng yirigi Quvasoy GRESidir.

Farg'ona, Qo'qon, Andijon shaharlarida, Shahrixonsoy, Namangansoy daryolarida kichik GESlar qurilgan. Hozir Andijon suv ombori gidro uzeli dan katta quvvatli GES barpo etilgan.

Umuman iqtisodiy rayon hissasiga respublikada hosil qilingan elektr quvvatining atigi 5 foizi to'g'ri keladi. Iqtisodiy rayon zarur elektr quvvatini qo'shni respublikalardan oladi. U O'rta Osiyo va Janubiy Qozog'iston birlashgan energetika tizimiga birlashtirilgan. Mashinasozlikning iqtisodiy rayondagi ikkinchi yirik markazi Qo'qon shahridir.

Elektrotexnika mashinasozligi korxonalaridan Namangandagi transformator korxonasini, Andijondagi elektrotexnika mashinasozligi korxonasini ko'rsatish mumkin. Andijondagi korxona elektro dvigatellar ishlab chiqaradi. Marhamat shahrida ham elektrotexnika korxonasi bor.

Farg'ona iqtisodiy rayonida kimyo sanoati ham ancha yaxshi taraqqiy topgan. Bu yerda paxta dalalari uchun mineral o'g'itlar, gerbitsitlar, qishloq xo'jalik zararkunandalariga qarshi kurash vositalari, kimyoviy tolalar ishlab chiqariladi. Farg'onada azot o'g'itlari korxonasi ishlab turibdi.

O'zbekistondagi uchta gidroliz korxonalarining ikkitasi Farg'ona iqtisodiy rayonida joylashgan. Farg'ona vodiysida qurilish materiallari sanoati yaxshi rivojlangan. Bu erda respublikadagi eng yirik tsement korxonalaridan biri Quvasoy tsement korxonasi joylashgan. Korxonada yuqori sifatli tsement, shifer va boshqa qurilish materiallari ishlab chiqariladi. Andijon, Namangan, Farg'ona, Qo'qon va Quvasoy shaharlarida uysozlik korxonasi, temir-beton konstruksiyalari korxonalari, ruberoid va boshqa mahsulotlar ishlab chiqaradigan "O'zbekkrovlya" korxonasi, bir qancha g'isht korxonalari, ko'plab qurilish materiallari qazib olinadigan karerlar ishlab turibdi.

Farg'ona iqtisodiy rayoni sanoat majmuida engil sanoat salmoqli o'rin egallaydi. Farg'ona vodiysi O'zbekistondagi to'qimachilik sanoatining yirik markazidir. Bu erda ip-gazlama, shoyi gazlama, kimyoviy tolalar asosida gazlamalar ishlab chiqaradigan bir necha yirik korxonalar bor. Ularda respublikada ishlab chiqarilayotgan jami gazlamalarning 43 foizga yaqini tayyorlanmoqda. Shuningdek ko'p mikdorda zamonaviy tayyor ust-bosh kiyimlari, paypoq-trikotaj buyumlari ham ishlab chiqariladi.

Farg'ona hududiy - ishlab chiqarish majmui yengil sanoatida poyabzal ishlab chiqarishning ahamiyati ham ancha katta. Masalan, respublikada ishlab chiqariladigan charm poyabzallarining 45,7 foizini Farg'ona iqtisodiy rayoni - Farg'ona, Qo'qon, Andijon, Namangan poyabzal fabrikalari va ularning filiallari ishlab beradi.

Qishloq xo'jaligi. Farg'ona hududiy-ishlab chiqarish majmui O'zbekistonning eng yirik qishloq xo'jalik rayonidir. Qishloq xo'jaligining asosini dehqonchilik tashkil etadi. Iqtisodiy rayonning dehqonchiligi juda uzoq tarixga ega va mahalliy aholining boy mehnat malakalariga asoslanadi. Farg'ona iqtisodiy rayoni qishloq xo'jaligini deyarli barcha asosiy ko'rsatkichlari bo'yicha respublika

iqtisodiy rayonlari orasida birinchi o'rinda turadi. Umumiy ekin maydonlari 787,6 ming ga., sug'oriladigan ekin maydonlari 758,2 ming ga. ni tashkil qiladi. Iqtisodiy rayon qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining xajmi bo'yicha respublikada birinchi o'rinda turadi.

Farg'ona hududiy - ishlab chiqarish majmuida chorvachilik dehqonchilikka nisbatan ancha sust rivojlangan. 1990 yil ma'lumotlariga ko'ra, bu yerda 1112, 2 ming bosh qoramol, 1427,7 ming bosh quy va echki boqiladi. Qoramolchilik asosan sut-go'sht yetishtirishga ixtisoslashgan.

Trasporti. Farg'ona hududiy-ishlab chiqarish majmuida temir yo'l, avtomobil, havo transporti rivojlangan. Neft va gaz qazib olinadigan konlardan sanoat markazlariga quvurlar uchala viloyatni bir-biri bilan va qo'shni respublikalar bilan bog'laydigan elektr uzatish liniyalari bor.

Iqtisodiy rayonning temir yo'l va avtomobil yo'llari butun vodiyni xalqa shaklida o'rab olgan bo'lib, hududdagi ichki aloqalarni va uning boshqa iqtisodiy rayonlar bilan aloqasini ta'minlaydi.

Farg'ona vodiysida avtomobil yo'llarining uzunligi 121 ming km.dan ortiq bo'lib, shundan qattik qoplamli yo'llar 9 ming km.dir. Iqtisodiy rayon respublikaning boshqa mintaqalari bilan Xo'jand darvozasi, Bekobod va Toshkent-Angren-Qo'qon avtomobil yo'li orqali ham bog'langan. Viloyatlar markazlari Moskva, Toshkent va yirik kurort shaharlar, respublikaning boshqa viloyatlari bilan havo transporti orqali bog'langan.

Farg'ona (194 ming kishi) sanoat jihatdan iqtisodiy rayonda birinchi, respublikada Toshkentdan keyin ikkinchi shahar. Shaharga 1877 yilda Marg'ilondan 8 km. janubda Yormazor va Sim qishloqlari yaqinida asos solingan. Inqilobgacha shahar juda sekin o'sdi. Uning aholisi 1897 yilda 9 ming kishi, 1913 yilda 13,2 ming kishi edi. Inqilobdan keyingi yillarda uning aholisi tez o'sib, 1926 yilda 14 ming, 1939 yilda 36 ming va 1981 yilda 180 ming kishini tashkil qildi.

Marg'ilon. (125 ming kishi) - Farg'ona bilan yonma-yon joylashgan va u bilan birga muhim shahar aglomeratsiyasini tashkil etgan shahardir. U Farg'ona

vodiysining qadimiy shaharlaridan biri. Marg'ilon haqida dastlabki yozma ma'lumotlar X asr arab manbalarida uchraydi. Shahar o'rta asrlardayoq qo'lda to'qilgan shoyisi va atlasini bilan mashhur bo'lgan. Marg'ilonda shoyi gazlamalar to'qishdan tashqari, yirik ta'mirlash-mexanika korxonasi, tikuvchilik, non va sut korxonalari, paxta tozalash, poyabzal fabrikalari va boshqa sanoat korxonalari ishlab turibdi. Shaharda ipak sanoati ilmiy-Tadqiqot instituti joylashgan.

Qo'qon (176 ming kishi) - Farg'ona viloyati g'arbiy qismidagi shahar, viloyat va butun iqtisodiy rayonning muhim sanoat markazi. U qadimiy shaharlardan biridir. Qo'qon to'g'risidagi dastlabki yozma ma'lumotlar X asrlarga ta'luqli bo'lib, shahar uzoq davrlar mobaynida Qo'qon xonligining poytaxti edi, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida unda hammasi bo'lib 3000 ishchi ishlaydigan bir necha kichik korxona bo'lardi.

Andijon (297 ming kishi) - viloyat markazi, Farg'ona iqtisodiy rayonidagi sanoat ahamiyati bo'yicha Farg'onadan keyin va aholisining soni bo'yicha Namangandan keyin ikkinchi shahar. Andijonda viloyat sanoat mahsulotining yarmi ishlab chiqariladi.

Andijon-viloyat va butun iqtisodiy rayonning yirik madaniy markazlaridan biri. Unda tibbiyot, paxtachilik, pedagogik, chet tillar pedagogika institutlari, bir qancha o'rta maxsus o'quv yurtlari, viloyat teatri, o'lkashunoslik muzeyi bor. Shahar to'la gazlashtirilgan.

Namangan (319 ming kishi) - Farg'ona vodiysida aholisining soni bo'yicha eng yirik shahar bo'lib, respublikada Toshkent va Samarqanddan keyin uchinchi o'rinda turadi. Namangan shahri sanoat ahamiyati bo'yicha ham ko'zga ko'rinarli o'rinni eg'allaydi. Bu erda Namangan viloyati yalpi sanoat mahsulotining 60 foizi ishlab chiqariladi. Namangan Farg'ona vodiysining qadimiy shaharlaridan biridir. U ip va ipak gazlamalar, zargarlik buyumlari va mehnat qurollari ishlab chiqarish markazi sifatida mashhur bo'lgan. Shahar engil, oziq -ovqat, mashinasozlik, qurilish materiallari sanoatlarining ham markazidir. Unda engil sanoat ayniqsa yaxshi rivojlangan. Tabiiy va sun'iy toladan kostyumbop gazlamalar ishlab chiqaruvchi yirik kombinat, avrli shoyi gazlamalar kombinati, noto'qima

gazlamalar korxonasi, paxta tozalash korxonasi, ipak - yigiruv va badiiy buyumlar fabrikalari va boshqa korxonalar yengil sanoatning asosiy korxonalaridir.

12.5. Samarqand iqtisodiy rayonining iqtisodiy geografik o'rnining xususiyatlari, aholisi, mehnat resurslari, qishloq xo'jaligi va temir yo'llari, asosiy sanoat markazlari va shaharlari.

Samarqand iqtisodiy rayoni shu nomli viloyatni o'z ichiga olgan bo'lib, maydoni 13,9 ming km kvadrat, ya'ni jumhuriyat hududining 3 foizga yaqinini tashkil qiladi. U kattaligi jihatdan Quyi Amudaryo, Buxoro - Qizilqum va Mirzacho'l iqtisodiy rayonlaridan keyin to'rtinchi o'rinda turadi. Aholisi 3,9 mln. kishidan ortiq bo'lib, jumhuriyat aholisining 11,6 foizini tashkil qiladi.

Aholisi soniga ko'ra u Farg'ona va Toshkent iqtisodiy rayonlaridan oldinda, birinchi o'rinda turadi. Samarqand iqtisodiy rayoni respublikaning markaziy qismida joylashgan. U shimol va g'arbda Buxoro - Qizilqum iqtisodiy rayoni, sharqda Mirzacho'l, janubda Qashqadaryo iqtisodiy rayonlari, janubi - sharqda Tojikiston Respublikasi bilan chegaradosh. Iqtisodiy rayonning iqtisodiy - geografik o'rnini qo'shni iqtisodiy rayonlar bilan aloqa qilishda qulaydir.

Tabiiy - sharoiti va resurslari. Samarqand iqtisodiy rayoni Zarafshon vodiysining o'rta qismida bo'lib, shimolda Nurota shimoliy-sharqda Turkiston, sharqda va janubiy - sharqda Zarafshon tizmalari bilan o'ralgan.

Iqtisodiy rayonning chekka qismlarida joylashgan bo'lib, xo'jalik va transportning rivojlanishiga qiyinchiliklar tug'dirmaydi, lekin sovuq havo massalarini anchagina to'sib qolib, o'simlikshunoslik, xususan, mevachilik uchun bir muncha qulayliklar yaratadi. Iqtisodiy rayonda bo'z tuproq keng tarqalgan. Tog' yon - bag'irlari ko'proq qo'ng'ir va to'q bo'z tuproq, shag'alli qumoq tuproq bilan qoplangan. Zarafshon vodiysida allyuvial va madaniy tuproqlar tarqalgan sho'rxoklar kam uchraydi.

Iqtisodiy rayon aholisi asosan tabiiy o'sish hisobiga ortib bormoqda. 1950 - 1970 yillar oralig'ida aholi 21,4 foiz ko'paydi, keyin esa 1990 yilgacha 26 foiz ortdi. Iqtisodiy rayonda aholi zichligi qo'shni iqtisodiy rayonlardagiga nisbatan bir

muncha yuqori, har bir kvadrat metrga o'rtacha 97 kishi to'g'ri keladi. Vodiyning obikor yerlarida har bir kvadrat metrga 160-200 kishi, adir mintaqasining yuqori qismi va tog'larda har bir kv. metrga 5-10 kishi to'g'ri keladi. Qarnob cho'lida aholi birmuncha siyrak yashaydi.

Xo'jaligi. Samarqandda buyuk davlat arbobi Amir Temur va uning vorislari davri (XIV-XVI)da xo'jalik ishlari rivoj topib, xunarmandchilik, tijorat, ilm-fan, sohibkorlik yuqori darajaga ko'tarilgan edi. Mahsulotlar o'sha paytlarda xorijga ko'plab chiqarilgan. Undan Buyuk ipak yo'li o'tgan. Iqtisodiy rayondagi zamonaviy sanoat korxonalarining ko'pi inqilobdan keyingi yillarda qurildi. Unda endilikda tarixiy xunarmandchiliklar tiklana boshladi. Samarqandda 1991 yilda O'zbekiston bilan AQSh o'rtasida qo'shma broyler korxonasi qurildi.

Samarqand iqtisodiy rayoni respublikada ishlab chiqariladigan o'simlik moyining 12,2 foizini beradi. Iqtisodiy rayon uzum sharobi, meva va sabzavot konservalari, mol yog'i ishlab chiqarish bo'yicha respublikada birinchi o'rinda turadi. Yirik sharob korxonalari Samarqand, Bulung'ur, ishtixon rayonlarida joylashgan. Davlat xo'jaliklarida etishtirilgan uzumning ko'p qismi shu joyning o'zida ishlanib, sharob va may tayyorlanadi.

Iqtisodiy rayon energetikasi etarli darajada rivojlanmagan. U elektr quvvatining asosiy qismini O'rta Osiyo va Janubiy Qozog'iston energetika tizimidan oladi. Samarqand hududiy-ishlab chiqarish majmuida qishloq xo'jaligi muhim o'rin tutadi. Uning muhim tarmog'i dehqonchilik bo'lib, iqtisodiy rayon qishloq xo'jalik yalpi mahsulotning 75 foizini beradi.

Transporti. Samarqand iqtisodiy rayoni barcha turdagi transport vositalari bilan yaxshi ta'minlangan.

O'zbekiston hududida birinchi temir yo'l 1888 yilda Forob stantsiyasidan Samarqandgacha qurilgan edi. Iqtisodiy rayon hududiy Toshkent-Krasnovodsk, Toshkent-Dushanbe, Samarqand-Qarshi temir yo'llari o'tadi. Uning hududidan Katta O'zbekiston trakti va Zarafshon-Samarqand-Buxoro-Chorjo'y traktlari o'tadi.

Havo transporti ham yaxshi taraqqiy etgan. Jumladan, Samarqanddan Moskva va boshqa yirik shaharlarga havo laynerlari muntazam qatnaydi. Shuningdek, iqtisodiy rayon orqali gaz quvurlari va elektr uzatgich liniyalari o'tgan.

Samarqand viloyat markazi bo'lib, Zarafshon daryosining chap sohilida, vodiyni markaziy qismida joylashgan. Samarqand jahonning qadimiy shaharlaridan biridir. U Iskandar Zulqarnayn zamonidan beri ma'lum. Arxeologlar shahar 2500 yil oldin qurilganini aniqlaganlar.

Samarqand XIV-XV asrlarda Amir Temur davlatining poytaxti bo'lgan. Shahar tarixiy va me'morchilik yodgorliklariga g'oyatda boy. Bularning muhimlari Shoxi Zinda, Registon, Ulugbek rasadxonasi, Go'ri Amir, Bibixonim machiti va boshqalardir. Mashhur me'morchilik ansambli-Shoxi Zinda XIV asrning birinchi yarmida qurilgan. Kattaqo'rgon shahri iqtisodiy rayonning ikkinchi shahridir. Shahardagi paxtachilik mashinasozligi korxonasi paxta tozalash korxonalar uchun asbob-uskunalar ishlab chiqaradi. Shuningdek, engil va oziq-ovqat sanoati korxonalari-yirik yog'-ekstratsiya, go'sht, inkubator, motor-remont va boshqa korxonalari faoliyat ko'rsatmoqda.

12.6. Buxoro-Qizilqum iqtisodiy rayonining iqtisodiy geografik o'rnining xususiyatlari, aholisi va mehnat resurslari, qishloq xo'jaligi, asosiy sanoat markazlari.

Bu iqtisodiy rayonga Buxoro va Navoiy viloyatlari kiradi. Uning maydoni 153,8 ming kv. metr bo'lib, respublika hududining 34 foizini tashkil qiladi. Kattaligi jihatidan Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonidan keyin turadi. Aholisi 2,9 mln.kishini tashkil qiladi (2019 yil).

Buxoro-Qizilqum hududiy-ishlab chiqarish majmui respublika mehnat taqsimotida sanoat-agrar iqtisodiy rayonlardan biri bo'lib, O'zbekiston yalpi sanoat mahsulotining 8 foizini, paxtasining 12 foizini, pillasining 15 foizini, qorako'l terilarining 44,5 foizini etkazib beradi. Buxoro-Qizilqum iqtisodiy rayoni respublika markazida joylashgan. U shimolda Qozog'iston Respublikasi, sharqda

Samarqand iqtisodiy rayoni, janubi-sharqda Qashqadaryo iqtisodiy rayoni, janubi-g'arbda Turkmaniston Respublikasi va shimoli-g'arbda va g'arbda Quyi Amudaryo iqtisodiy rayoni bilan chegaradosh.

Iqtisodiy rayonning geografik o'rin iqtisodiy aloqalar uchun qulay bo'lib, chegaradosh iqtisodiy rayonlar va qo'shni respublikalar bilan temir yo'l, avtomobil, suv yo'llari va boshqa yo'llar orqali xom ashyo va mahsulotlar ayirboshlaydi.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Buxoro - Qizilqum iqtisodiy rayonning er sirti (relefi) xilma - xildir. Hududining 90 foizi tekislikdan (Qizilqum cho'li) iborat. Bu tekislik sharqida Nurota tizmasining g'arbiy qismi, tekislikning markazida emirilib, pasayib qolgan Tomditog', Bukantog', Ovminzatog', Kuljuktog' joylashgan. Bular iqtisodiy rayon qishloq xo'jaligi, sanoati va transportining rivojlanishiga ta'sir etmaydi. Qizilkumning katta qismi chorvachilik (qorako'lchilik) uchun va sug'orish imkoniyati bo'lgan joylari esa dehqonchilik uchun qulay hisoblanadi.

Iqtisodiy rayon janubda Zarafshon vodiysining Quyi qismini o'z ichiga oladi, bu hudud iqtisodiy rayonning obikor dehqonchilik qismidir.

Aholi iqtisodiy rayon hududida g'oyat notekis joylashgan. Uning o'rtacha zichligi bir kvadrat metrga 13 kishi to'g'ri keladi. Zarafshon vodiysining obikor zonasida esa 40-50 kishiga etadi, Qizilqum cho'lida bir kvadrat metrga 2 kishidan ham kam.

Keyingi yillarda shahar aholisi tez o'sayotgan bo'lsa ham iqtisodiy rayon aholisining aksariyat qismi (60foiz) qishloqlarda yashamoqda. Buxoro va Navoiy viloyatlarida sanoatning jadal sur'atlar bilan rivojlanishi shahar aholisining tez ko'payishiga olib kelmokda. Bu viloyatlarda yangi shaharlar va shaharchalar qad ko'tarmoqda.

Buxoro-Qizilqum iqtisodiy rayonining aholisi ko'p millatlidir. Aholining 74 foizga yaqini o'zbeklar, qolgan qismi ruslar, qozoklar (Tomdi nohiyasida), tojiklar, qoraqalpoqlar, ukrainlar, turkmanlar, tatarlar, yahudiylar, arablar va boshqalardir.

Iqtisodiy rayonda sanoatning tez o'sishi, keng ko'lamda olib borilayotgan qurilishlar va quriq yerlarning ochilishi mehnat resurslariga bo'lgan talabni oshirmokda. Bu esa aholining hududiy-ishlab chiqarish majmualari asosida joylashtirishni taqozo etadi.

O'rta asrlarda Buxoro xo'jalik, tijorat, ilm-fan, islom dini sohasida peshqadam bo'lib kelgan. Uning hududi orqali Buyuk ipak yo'li o'tgan. Bu esa xo'jalikda o'z izini koldirgan. Bu yerda obikor dehqonchilik, sohibkorlik, chorvachilik va pillachilik qadimdan rivoj topgan. Shaharlarda turli hunarmandchilik, chunonchi, metall ishlash, chilangarlik, misgarlik, zargarlik, to'quvchilik, kosiblik taraqqiy etgan bo'lib, ular mahsuloti chet ellarga chiqarilgan.

Bu yerda zamonaviy korxonalar asosan inqilobdan keyingi yillarda qurildi. Buxoro-Qizilqum iqtisodiy rayoni tarkib topayotgan sanoat-agrar majmuidan iborat. Xo'jalikning majmui rivojlanishi tabiiy resurslarga, shu jumladan, suv resurslariga bog'liqdir. Bu iqtisodiy rayonda taraqqiy etayotgan sanoat tarmoqlari, jumladan, kimyo sanoati va boshqalar suvni ko'p ishlatadi. Qishloq xo'jaligining barcha tarmoqlari ham ko'plab suv talab qiladi. Iqtisodiy rayon sanoati ko'p tarmoqlidir. Uning energetika, rangdor metallurgiya, gaz kimyosi, neft kimyosi, qurilish sanoati, yengil va oziq-ovqat sanoatlari jadal sur'atlar bilan rivojlanmokda. Iqtisodiy rayon sanoati elektr kuvvati miqdoriga ko'ra Toshkent va Mirzacho'l iqtisodiy rayonlaridan keyin uchinchi o'rinda turadi. Iqtisodiy rayon respublika elektr kuvvatining 17,7 foizini ishlab chiqaradi. Elektr kuvvatining asosiy qismini Navoiy GRESi beradi. 1963 yilda ishga tushirilgan bu stantsiya iqtisodiy rayonning o'z tabiiy gazi bilan ishlaydi. Stantsiyaning umumiy quvvati 830 ming kvv. Iqtisodiy rayon gaz sanoati yaqin vaqtlargacha respublikada etakchi o'rinda edi. Qashqadaryo iqtisodiy rayonida Sho'rtan gaz koni ishga tushirilgan keyin Buxoro-Qizilqum iqtisodiy rayoni ikkinchi o'ringa tushib qoldi. Iqtisodiy rayon kimyo sanoati, tabiiy gaz va boshqa mineral, xom ashyoga tayanib, tez sur'atlar bilan rivojlanib bormoqda.

Buxoro-Qizilqum iqtisodiy rayoni kimyo sanoatining yalpi mahsuloti jihatidan Toshkent va Farg'ona iqtisodiy rayonlaridan keyin turadi va respublika yalpi kimyo sanoati mahsulotining 12,6 foizini ishlab chiqaradi.

Kimyo sanoatining markazi Navoiy shahridagi kimyo korxonasidir. Korxonada azot o'g'itlari, shuningdek kimyoviy tola (nitron), gerbitsidlar (kataran) va boshqa mahsulotlar ishlab chiqariladi. Navoiy kon-metallurgiya korxonasi, "Navoiyazot" va boshqa korxonalar hamkorlikda yaratgan "Agama" qo'shma korxonasi sifatli iste'mol buyumlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan.

Buxoro-Qizilqum iqtisodiy rayoni 100 dan ortiq xorijiy davlatlar, jumladan, AQSh, Turkiya, Belgiya, Pokiston, Singapur bilan iqtisodiy aloqalarni boshlab yubordi. AQSh bilan "Zarafshon" zargarlik buyumlari ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan. Qo'shma korxonalardan "Buxoro-Into'rtoj", "Gufik-Abu Ali ibn Sino" (O'zbekiston-Hindiston) "Buxoro-Omega" (O'zbekiston - Gretsiya), "Sovizraproteyn" (O'zbekiston-Isroil)lar muhimdir. Paxtachilik bo'yicha Buxoro-Qizilqum iqtisodiy rayoni respublikada Qashqadaryo iqtisodiy rayoni qatori oldingi o'rinda bormoqda.

Paxtaning hosildorligi respublikaning o'rtacha ko'rsatkichidan yuqori bo'lib, iqtisodiy rayon paxtachiligining istiqboli porloq. Yangi irrigatsiya inshootlari qurilmoqda, Amu- Buxoro mashina kanali qayta qurilib, uning quvvati oshirildi. Keyingi vaqtda Qorovulbozor, Jilvon, Varaxsha, Moxonko'l, Zamonbobo massivlari, O'rtacho'l, Malik cho'lida yangi yerlar o'zlashtirildi.

Transporti. Buxoro-Qizilqum iqtisodiy rayonida temir yo'l, avtomobil va quvvur transporti asosiy rol o'ynaydi. Iqtisodiy rayonda dastlab qurilgan temir yo'l Kogon-Krasnovodsk temir yo'li edi. Shundan keyin Navoiy - Uchquduk temir yo'li ishga tushirildi. Bu yo'l Markaziy Qizilqum bilan aloqani yaxshiladi.

Iqtisodiy rayon hududida Zarafshon (Samarqand-Chorjuy) trakti va Toshkent - Orol dengizi avtomagistrali o'tadi. Iqtisodiy rayon hududi orqali Jarqoq- Buxoro-Samarqand-Toshkent, Buxoro-Ural, O'rta Osiyo- Markaz gaz kuvurlari o'tgan.

Asosiy sanoat markazlari va shaharlari. Buxoro viloyat markazi bo'lib, jahonning qadimiy shaharlaridan biridir. Shahar tarixiy obidalarga boy. U inqilobdan oldin Buxoro amirligining poytaxti bo'lgan. 1920 yilda xalq inqilobi g'alabasi natijasida Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tuzilgan.

Navoiy (Sobiq Karmana) shu nomli viloyat markazidir. U 1958 yilda qurilgan. Shaharda Buxoro gazi bilan ishlaydigan GRES, kimyo sanoati birlashmasi, "Navoiy azot" kombinati, O'rta Osiyoda eng yirik tsement korxonasi, temir-beton buyumlari korxonasi, ko'plab engil va oziq-ovqat sanoati korxonalari ishlab turibdi. Navoiy yangi shahar bo'lib, unda ko'p qavatli uylar, pedagogika instituti, yashil xiyobonlar, suv havzalari, madaniyat saroyi, kinoteatrlari, stadionlar, kutubxonalar va boshqa muassasalar bor.

Navoiy shahri bazasida, Qizilkumda zamonaviy sanoat markazlari- Zarafshon va Uchkuduq shaharlari qad ko'tardi. Bularda tog' - mutallurgiya kombinati barpo etildi. Ular bir-biri bilan avtomobil va temir yo'llari hamda elektr uzatgich liniyalari bilan uzviy bog'langan bo'lib, Navoiy sanoat tugunini hosil qilgan.

Kogon iqtisodiy rayonning muhim sanoat markazlaridan biridir. Shaharga 1888 yilda asos solingan. U Buxoro amirligining asosiy temir yo'l stantsiyasi, savdo-sanoat shahri bo'lgan. Inqilobgacha unda paxta tozalash va moy korxonalari bo'lgan. Kogon 1935 yilgacha yangi Buxoro deb atalgan. Endilikda shaharda 20 ga yaqin sanoat korxonasi ishlab turibdi. Paxta tozalash va moy korxonalari qayta qurildi. Shaharda lokomotiv va vagon deposi bo'lib, u yirik temir yo'l tugunidir.

12.7. Qashqadaryo iqtisodiy rayonining iqtisodiy geografik o'rnining xususiyatlari, aholisi va mehnat resurslari, transporti.

Bu iqtisodiy rayon faqat Qashqadaryo viloyatidan iborat bo'lib, Respublikaning janubida joylashgan, maydoni 28,4 ming kvadrat metr, respublika hududining 6,3 foizini tashkil qiladi. Aholisi 1,7 mln.kishi.

Iqtisodiy rayon respublika yalpi sanoat mahsulotining 14,2 foizini, paxtasining 1,1 foizini, pillasining 7 foizini, qorako'lning 27,5 foizini,

g'allasining 14,3 foizini etkazib beradi. Qashqadaryo iqtisodiy rayonining iqtisodiy jug'rofiy o'rni ancha qulaydir, shimol va shimoli-g'arbda Samarqand, g'arbda Buxoro-Qizilqum iqtisodiy rayonlari, sharqda Tojikiston Respublikasi, janubi-sharqda Turkmaniston Respublikasi bilan chegaradosh, ular bilan o'zaro iqtisodiy aloqalar olib boradi.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Iqtisodiy rayon Pomir-Oloy tog' tizimining g'arbiy qismida, Qashqadaryo xavzasida joylashgan. Relifi sharqdan (4000 m) g'arbgacha tomon (200 m) pasayib boradi. Bu hududda Qarshi, Nishon cho'llari joylashgan bo'lib, ular qorako'llchilik uchun muhim yaylov bo'lish bilan birga katta quriq hamdir, hozirda jadal o'zlashtirilmoqda.

O'simlik resurslari. Iqtisodiy rayonda cho'l va tog' yaylovlari ko'p, lekin cho'lni o'zlashtirish natijasida yaylovlar qisqarib bormoqda. Mutaxassislar hisobiga ko'ra, kelgusi yillarda yaylovlar 250 ming gektardan ortiq qisqaradi. Qorako'llchilikka zarar keltirmaslik uchun yaylovlardan oqilona foydalanish va fitomeliorativ tadbirlarni amalga oshirish talab etiladi. Bunday tadbirlar muvaffaqiyatli amalga oshirilsa, qo'ylar sonini yana 10-15 protsent ko'paytirish mumkin bo'ladi.

Qashqadaryo vodiysida kimyo va qurilish materiallari sanoati uchun kerakli mineral xom ashyo resurslari ham ko'p. Aniqlangan osh tuzi zaxiralari g'oyat katta. Eng yirik konlardan biri Boybichakondir. Bu iqtisodiy rayondagi kaliy tuzining zaxiralari O'rta Osiyo respublikalarining ehtiyojini uzoq vaqtgacha qondira oladi. Uning yirik konlari Tubegan va Oqboshdir. Iqtisodiy rayonda mergel, ohaktosh, gips, keramzit va boshqa qurilish materiallarining katta zaxiralari aniqlangan. Bu mineral resurslar iqtisodiy rayonning qurilishi va rivojlanishi uchun keng istiqbollarni ochib beradi.

Iqtisodiy rayon, ya'ni hududiy-ishlab chiqarish majmuining tarkib topishi va rivojlanishida aholi va mehnat resurslari muhim homiy hisoblanadi.

Iqtisodiy rayonda aholi birmuncha tez o'smokda. Iqtisodiy rayonda aholi notekis joylashgan. Unda o'rta zichlik har bir km kvadratga 59 kishi to'g'ri keladi. Kitob-Shahrisabz atrofida aholi eng zich - har bir km kvadratda 250 kishi

yashaydi. Qashkadaryo vodiysining o'rta qismida va Qarshi - G'uzor vohasida har bir km kvadratga 50-100 kishi, cho'l yaylovlari va baland tog'larda 1-5 kishi to'g'ri keladi.

Iqtisodiy rayonda aholining milliy tarkibi xilma-xil. O'zbeklar aholining $\frac{3}{4}$ qismini tashkil etadi, qolganlari ruslar, tojiklar, tatarlar, turkmanlar va boshqa millatlar vakillaridir. Bu erda urbanizatsiya darajasi yuqori emas. Yangi erlarning o'zlashtirilishi, sanoat va qurilishning tez rivojlantirilishi mehnat resurslariga bo'lgan talabni oshiradi. Mutaxassislar hisobiga kura, yigirma yil ichida mehnat resurslari 60 foizdan ziyodroq ko'payishi kerak. Buning uchun mehnat resurslari iqtisodiy rayonning intensiv o'zlashtirilgan mintaqasidangina emas, balki respublikaning aholisi zich va mehnat resurslari bilan yaxshi ta'minlangan turli rayonlaridan ko'chirib keltiriladi.

Xo'jaligi. Iqtisodiy rayon yirik sanoat-agrar ishlab chiqarish majmuiga egadir. Sanoat tuzulmasida engil sanoat etakchi bo'lib, sanoat yalpi mahsulotining 51 foizini beradi. Keyingi vaqtda gaz, qurilish materiallari sanoatlari, metallsozlik va boshqalar tez sur'atlar bilan rivojlanmoqda. Hozir iqtisodiy rayonda 100 dan ortiq sanoat korxonalari ishlab turibdi.

Engil sanoat asosan paxta tozalash korxonalaridan iborat. Paxta tozalash korxonalari paxta etishtiradigan mintaqada, ya'ni Kitob-Shahrisabz va Qarshi-Koson shaharlarida joylashgan.

Qashqadaryo iqtisodiy rayonida ham iqtisodiyot tarmoqlari yuklarining ko'pi temir yo'l transportida tashiladi. Iqtisodiy rayondagi temir yo'llar respublika temir yo'llarining 10,5 foizini tashkil qiladi. Inqilobga qadar Kogon-Qarshi-Samsonogo temir yo'li qurilgan edi. Inqilobdan keyingi yillarga Qarshi-Kitob va Samarqand-Qarshi temir yo'llari qurildi.

Iqtisodiy rayonda magistral avtomobil yo'llari qurilgan. Uning hududidan Katta O'zbekiston trakti o'tadi. Bu magistral Taxta Korachi dovonidan iqtisodiy rayon hududiga tushib, Kitob-Shahrisabz-G'uzor-Dehqonobod orqali Surxondaryo iqtisodiy rayoniga o'tib ketadi.

Asosiy sanoat markazlari va shaharlari. Qarshi (aholisi 163,1 kishi) viloyat markazi bo'lib, Kashqadaryoning chap soxilida, Qarshi cho'lining markazida joylashgan. Qarshi O'rta Osiyoning qadimiy shaharlaridan biridir. U Samarqanddan Afg'oniston va Hindistonga boradigan savdo yo'li ustida qad ko'targan. Shahar ilgari Bolo, Nashibola, Naxshob va Nasaf nomlari bilan atalgan, XIV asrdan e'tiboran Qarshi deb ataladi.

Shahrisabz atrofida Qashqadaryo iqtisodiy rayonining Sharqiy majmui tarkib topmoqda. Shaharning Kitob, Yakkabog, Chiroqchi va boshqa aholi manzilgohlari bilan iqtisodiy aloqalari rivojlanmokda. Kelgusi bu majmuda qurilish sanoati, tog'-kon, qishloq xo'jaligida paxtachilik, chorvachilik, g'allachilik, pillachilik kabi tarmoqlar yana rivoj topadi.

12.8. Surxondaryo iqtisodiy rayonining iqtisodiy geografik o'rnining xususiyatlari, aholisi va asosiy sanoat markazlari.

Bu iqtisodiy rayon Surxondaryo viloyatidan iborat bo'lib, O'zbekistonning eng janubida joylashgan, shimoli-sharqda Tojikiston respublikasi, shimoli-g'arbda Qashqadaryo iqtisodiy rayoni, g'arbda Turkmaniston respublikasi, janubda Amudaryo orqali Afg'oniston respublikasi bilan chegaradosh. Uning maydoni 20,8 ming kvadrat metr bo'lib, respublika hududining 4,7 foizini tashkil qiladi.

Aholisi 2,6 mln. kishiga yaqin (2019 yil). Iqtisodiy rayon ingichka tolali paxta, subtropik mevalar, ertangi sabzavot etishtirish, ko'mir, neft va gaz, tuz qazib chiqarishga ixtisoslashgan. Iqtisodiy rayonning iqtisodiy geografik o'rni alohida ahamiyatga ega. O'zbekiston, O'rta osiyo va bir qancha Yevropa davlatlarining Afg'oniston respublikasi bilan iqtisodiy aloqalari Surxondaryo (Termiz) orqali olib boriladi.

1982 yil may oyida Amudaryo ustiga qurilgan ko'prik (temir yo'l va avtomobil yo'llari) Afg'oniston respublikasi bilan iqtisodiy aloqalarni kengaytirish uchun katta imkoniyatlar ochdi. O'zbekiston Surxondaryo orqali Tojikiston respublikasi va uning poytaxti Dushanbe va qisman Turkmaniston respublikasining Sharqiy qismlari bilan iqtisodiy aloqalarini olib boradi.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Surxondaryo viloyatining tabiiy sharoitlari va resurslari, aholisining tarixiy tarkib topgan xususiyati va mehnat malakasi, xo'jalik ixtisosi uni alohida bir iqtisodiy rayonga ajratish imkonini bergan.

Iqtisodiy rayon hududi uncha katta bo'lmasada, lekin uning tabiiy sharoitlari o'ziga xos xususiyatlarga egadir. U Janubda joylashgan bo'lishi bilan birga uch tomondan tog'lar bilan, shimolda Xisor, shimoli-g'arbda Boysun va Kuxitang, sharqda Bobotog' tizimlari bilan o'ralgan. Surxondaryo vodiysi ana shu tog'lar orasida shimoldan janubga Amudaryo tomon pasayib boradi. Iqtisodiy rayon iqlimi subtropik xarakterda bo'lib, uning yillik izotermasi 17 gradusdan yuqoridir. Qishi iliq. Termizda yanvarning o'rtacha harorati 3 gradusga yaqin. Sherobodda esa 3,6 gradusga yetadi. Iyulning o'rtacha harorati Termizda 31 gradus, Sherobodda 32 gradusdan ortiq. Sovuqsiz kunlar 226-247 kun davom etadi.

Bunday iqlim sharoiti iqtisodiy rayonning respublikada ingichka tolali paxta bazasi bo'lishiga, subtropik mevalar etishtirishiga imkoniyat yaratadi. Iqtisodiy rayonga yog'in umuman kam tushadi. Uning tekislik qismiga o'rta hisobda 150 mm ga yaqin, adir va tog'larga ko'tarilgan sari yog'in miqdori ortib boradi; shimoldagi baland tog' yonbag'irlarida 600 mmdan ortiq yog'in tushadi. Iqtisodiy rayonning tekislik qismida sun'iy sug'orishga ehtiyoj katta, shu sababli Surxondaryo, Sheroboddaryo va Amudaryo suvlaridan oqilona foydalanish taqozo etiladi.

Iqtisodiy rayonning tuproq, o'simlik va hayvonot resurslari tik (vertikal) mintaqalar bo'yicha o'zgarib boradi. Tekislikdagi cho'l tabiiy majmui ko'tarilgani sari adir va tog' majmulari bilan almashinadi. Tekislik obikor dehqonchilik, adir-tog'lar baxorikor (lalmi) dehqonchilik va chorvachilik uchun qulay.

Iqtisodiy rayonning mineral resurslari xilma-xil: yoqilg'i-energetika resurslari etarli. Amudaryo, Uchqizil, Ko'kaydi va Lalmi konlaridan neft olinadi. Neftga gaz, oltingug'ort, mineral suv yo'ldosh bo'lib chiqadi. Yirik ko'mir konlari Boysun va Sharg'undadir. Bu iqtisodiy rayonda yigirmadan ortiq tuz konlari topildi. Kuxitang etagida joylashgan Xo'jaikonda tuz tog'ining

balandligi 170 metrga etadi. Sariosiyo rayonida Xondiza chalametall koni katta ahamiyatga ega.

Qurilish materiallarining zaxirasi ham juda katta. Iqtisodiy rayonning mineral resurslaridan oqilona foydalanish kelajakda tog'kon, rangdor metallurgiya, energetika va qurilish sanoatini rivojlantirish imkonini beradi

Iqtisodiy rayon aholisi tez ko'payib bormoqda. Bu erda tabiiy o'sish respublika o'rtacha ko'rsatkichidan yuqori - 30 foiz atrofida. Iqtisodiy rayon aholisi 1959 yilda yarim milliondan kam bo'lgan bo'lsa, 1989 yilga kelib, 1 millionga yaqinlashib qoldi. Aholi tabiiy o'sishning yuqoriligi iqtisodiy rayondan mehnat resurslaridan foydalanish muammosining ijobiy hal qilinishini taqozo etadi. Iqtisodiy rayon aholisining $\frac{3}{4}$ qismiga yaqinini o'zbeklar tashkil qiladi. Bundan tashqari, bu erda ruslar (12 foiz), tojiklar (7 foiz) va boshqa millat vakillari ham yashaydi. Iqtisodiy rayon aholisi bir kvadrat metrga 64 kishi to'g'ri keladi.

Surxon-Sherobod vodiysining dehqonchilik mintaqasida aholi zich, 1 kvadrat metrga 50-100 kishidan to'g'ri keladi, adir va tog'larga ko'tarilgan sari siyraklashib, 5 kishigacha boradi. Iqtisodiy rayonning urbanizatsiya darajasi respublikadagiga nisbatan ancha past, aholining atigi $\frac{1}{5}$ qismiga yaqini shaharlarda yashaydi. Bu esa iqtisodiy rayonda sanoat hali yetarli rivojlanmaganligi oqibatidir.

Iqtisodiy rayonda mevachilik, uzumchilik, bog'dorchilik va sabzavotchilik juda rivojlangan. Uning tekislik va adir mintaqasida bog'lar, tokzorlar bor. Surxondaryo sershira, xuraki uzum navlari, shuningdek mayiz va sharobbop uzum navlari etishtiriladi. Uzumning ko'pini ixtisoslashtirilgan jamoa va davlat xo'jaliklari beradi, tomorqalarda ham anchagina uzum yetishtiriladi.

Asosiy sanoat markazlari va shaharlari. Termez Surxondaryo viloyatining markazi, respublika janubida joylashgan qadimiy shaharlardan biri. Shaharda 86,7 ming kishi yashaydi. Termiz iqtisodiy rayonning eng katta sanoat markazi, unda issiqlik elektrstantsiyasi, paxta tozalash, temir-beton konstruksiyalar korxonalari, sut, go'sht va non korxonalari, gilam fabrikasi hamda bir qancha maishiy xizmat korxonalari va muassasalari ishlab turibdi.

Termiz xalqaro temir yo'l, avtomobil, avtomobil yo'llari, suv va havo yo'llarining tugunidir. U orqali bir qancha evropa davlatlarining tranzit yuklari tashiladi.

Denov (aholisi 48,2 ming kishi) - iqtisodiy rayonda Termizdan keyingi muhim sanoat markazidir. Unda paxtachilik va subtropik mevalilikka asoslangan agrosanoat birlashmasi, sharob-pivo, motor tuzatish, g'isht, paxta tozalash, yog'moy korxonalari, sut, non va boshqa mahsulotlar ishlab chiqaradigan korxonalar ishlab turibdi.

Shaharda R.R.Shreder nomidagi respublika bog'dorchilik, uzumchilik va sharobchilik ilmiy-Tadqiqot institutining Janubiy O'zbekiston subtropik o'simliklar tajriba stantsiyasi joylashgan.

Iqtisodiy rayon hududida bo'lgan birgina paxta tozalash korxonasi mustasno qilinganda, bu yerda inqilobga qadar sanoat korxonasi bo'lmagan, yer osti boyliklari o'rganilmagan edi. Deyarli barcha sanoat korxonalari inqilobdan keyingi yillarda barpo etildi.

Bu erda og'ir sanoat tarmoqlaridan yoqilg'i sanoati muhim rol o'ynaydi. Sharq'un konida yiliga o'rta hisobda 200 ming tonnadan ortiqroq yuqori kaloriyalı ko'mir qazib olinmoqda, bu esa respublikada qazib olinadigan ko'mirning 7 foizini tashkil qiladi.

Qazilgan ko'mir osma sim yo'l bilan temir yo'l stantsiyasiga keltirib, iqtisodiy rayon ehtiyoji uchun ishlatiladi va qo'shni Tojikiston Respublikasi poytaxti-Dushanbega jo'natiladi. Boshqa konlar ishga tushirilgach, ko'mir qazish keskin ortib bormoqda. Amudaryo, Uchqizil, Ko'kaydi va Lalmikor konlaridan neft olinmokda. Lalmikor gaz koni Jarqo'rg'on, Qumqo'rg'on shaharlariga gaz yetkazib bermoqda. Iqtisodiy rayon elektroenergetikasi hali kam rivojlangan, unda yiliga o'rta hisobda 3,5 mln. kvt soat elektr quvvati hosil qilinadi. Bir necha kichik issiqlik va suv elektr stantsiyalari qurilgan, ularning eng kattasi Termiz issiqlik elektr stantsiyasidir. Iqtisodiy rayon ehtiyoji uchun zarur asosiy quvvat O'rta Osiyo energetika tizimidan, ya'ni qo'shni Tojikiston respublikasidan olinadi.

12.9. Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonining iqtisodiy geografik o'rnining xususiyatlari, aholisi, shaharlari va transporti.

Bu iqtisodiy rayon Qoraqalpog'iston respublikasi va Xorazm viloyatini o'z ichiga oladi. Maydoni 170,1 ming kvadrat metr. Iqtisodiy rayon respublikaning shimoli-g'arbiy chekkasida joylashgan. U o'z maydoni jihatidan eng katta bo'lib, respublika hududining 38 foizini tashkil qiladi. Aholisi 2283,9 ming kishi (1991 yil).

Qoraqalpog'iston respublikasi va Xorazm viloyatining bir iqtisodiy rayonga birlashishiga ularning umumiy iqtisodiy-geografik o'rni, xo'jalik ixtisosi, rivojlanish istiqbollari kabi omillar sabab bo'lgan.

Quyi Amudaryo iqtisodiy rayoni O'zbekistonning shimolidagi paxtachilik, sholikorlik va chorvachilikka ixtisoslashgan mintaqasidir. Bu iqtisodiy rayon O'zbekiston paxtasining 14 foizini, pillasining 11 foizini, sholisining 72 foizini, qoramollarining 15 foizini, qo'y-echkilarning 10 foiziga yaqinini, sanoat mahsulotining 5,9 foizini etkazib beradi.

Iqtisodiy-geografik o'rni. Quyi Amudaryo iqtisodiy rayoni O'zbekistonning tarixan rivojlangan iqtisodiy rayonlaridan uzoqda, Orol dengizining janubida, Qizilqum cho'lining g'arbida joylashgan.

Iqtisodiy rayon hududi orqali Chorjo'y-Qo'ng'irot-Makat-Beynev temir yo'lining qurilishi uning iqtisodiyot rivojlanishida muhim omil bo'ldi.

Iqtisodiy rayon hududida Orol dengizining deyarli yarmi qaraydi. Dengizning baliqchilik, transport va parrandachilik (hayvonotchilik)dagi ahamiyati katta edi. Orol dengizi suvining kamayib borishi xo'jalik ishlarini tobora qiyinlashtirmokda. Iqtisodiy rayon hududida bir qancha mineral resurslar topilgan. Ustyurtda tabiiy gaz (Shaxpaxti, Kuanish konlari), tuzlar, qurilish materiallarining katta zaxirasi, Sulton Uvays tog'ida fosforit, temir rudasi, Oq tog'da plavik shpati va talk, Qushxontovda mirabilit va hokazolar topilgan.

Iqtisodiy rayonda qurilish materiallari (alebastr, gil, qum, ohaktosh) keng tarqalgan. Bular iqtisodiy rayonda energetikani, tog'-kon, qurilish va kimyo

sanoatlarini, qishloq xo'jalik xom ashyosi negizida to'qimachilik, oziq-ovqat sanoatlari tarmoqlarini rivojlantirish imkonini beradi.

Iqtisodiy rayon aholisi tez ko'payib bormoqda. Uning aholisi 1959 yilda 1021 ming kishi bo'lgan bo'lsa, 1990 yili 2283,9 ming kishiga etdi. Qoraqalpog'iston respublikasi va Xorazm viloyati aholisi son jihatdan deyarli baravar bo'lsada, lekin iqtisodiy rayon hududida notekis joylashgan. Xorazm viloyatida bir kvadrat metrga o'rtacha 170 kishi to'g'ri kelsa, Qoraqalpog'iston respublikasida 7,7 kishi to'g'ri keladi. Iqtisodiy rayon bo'yicha o'rtacha zichlik 1 kvadrat metrga 10-12 kishini tashkil qiladi.

Iqtisodiy rayonning shahar aholisi tez ko'payib bormoqda. Qoraqalpog'iston respublikasi aholisi 42,3 foiz bo'lsa, Xorazm viloyatida 27,4 foizidir. Quyi Amudaryo iqtisodiy rayoni aholisi ko'p millatli bo'lib, O'zbeklar 1milliondan ko'proq, Qoraqalpoqlar 410 mingga yaqin, Qozoqlar 44 ming, qolganlari turkmanlar, ruslar, koreyslar, tatarlar, ukrainlar va boshqa millatlar vakillaridir.

Xo'jaligi. Quyi Amudaryo rayonida sanoat inqilobdan keyingi yillarda bunyod etildi. Bu yerda hozir og'ir va yengil sanoatning 180 dan ortiq korxonasi ishlab turibdi. Sanoat korxonalarining asosiy qismi Qoraqalpog'istonga joylashgan.

Iqtisodiy rayonda xorijiy davlatlar bilan qo'shma korxonalar qurish boshlab yuborildi. Xitoy bilan hamkorlikda Xorazmda ipak gazlamalar korxonasini (1992 y) qurish boshlandi. Do'stlik shahrida Germaniya bilan hamkorlikda avtomobil korxonasi qurilmoqda. Iqtisodiy rayon ishlab chiqaralayotgan quvvat va baliq konservalarining deyarli hammasini, temir beton konstruksiyalar hamda go'sht mahsulotlari va guruchning 3/4 qismini Qoraqalpog'iston respublikasi yetkazib bermoqda.

Mashinasozlik va metallsozlik asosan avto tuzatish va qishloq xo'jalik mashinalarini tuzatish korxonalaridan iboratdir. Bular Nukus, Urganch, Taxiatosh, Qo'ng'iro't, Xo'jayli va boshqa joylardadir.

Xo'jaylida esa yirik kema tuzatish korxonasi ishlab turibdi. G'alla ekinlari orasida sholi etakchi o'rinda. Respublika O'zbekistonning sholikorlik bazasi bo'lib qoldi. 1990 yilda 306,1 ming tonna sholi etishtirdi. Asosiy sholipoyalar

Amudaryo mahsabining Quyi qismida joylashgan. Qoraqalpog'iston respublikasi O'zbekiston urug'lik bedasining asosiy qismini etishtirib bermoqda. Beda, yaylov va Amudaryo mahsabidagi to'qayzorlar negizida chorvachilik rivojlanmokda.

Respublikada 1990 yil ma'lumotlariga ko'ra, 336,7 ming bosh qoramol (shundan 126,3 ming sigir), 618 ming bosh quy-echki bor, qo'ylarning ko'pchiligi qorako'l qo'ylaridir.

Shaharlari. Nukus (aholisi 175,0 ming kishi) Qoraqalpog'iston respublikasining poytaxti. Shahar inqilobdan keyingi yillarda bir ovul o'rnida qad ko'targan. 1939 yili poytaxt To'rtko'ldan Nukusga ko'chirilgan. Nukus Amudaryoning o'ng qirg'og'ida, Qizketgan kanalining boshlanish qismida joylashgan, shahar yirik sanoat, fan va madaniyat markazidir. Unda 30 ga yaqin sanoat korxonasi, qurilish materiallari, o'tov - kigiz, motor tuzatish, avtotuzatish, yengil, oziq-ovqat korxonalari ishlab turibdi. Shaharga chuchuk suv Tuyamuyindan kela boshladi.

Transporti. Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonida transportning deyarli barcha turlari mavjud. Unda yuk oboroti bo'yicha temir yo'l transporti oldinda bormoqda. Nukus-Shimboy-Qo'ng'iro't-Chorjuy, Qo'ng'iro't-Beynov temir yo'llari muntazam ishlab turibdi. Quyi Amudaryo iqtisodiy rayondan avtomobil transporti tez rivojlanib bormoqda. To'rtko'lda Chimboy orqali o'tadigan Qoraqalpog'iston avtomagistrali yuklar tashishda muhim rol o'ynaydi. Keyingi vaqtlarda Toshkent-Orol dengizi avtomagistralining ishga tushirilishi iqtisodiy rayonning poytaxt bilan aloqasini yaxshiladi.

Nukusdan barcha rayon markazlariga muntazam avtobuslar qatnovi yo'lga qo'yilgan. Suv transportining (Amudaryo va Orol dengizi) iqtisodiy rayondagi ahamiyati kattadir. Amudaryo orqali iqtisodiyot tarmoqlari xalq xo'jalik yuklari Tojikiston respublikasini Panj portigacha, Orol dengizi orqali Qozog'iston respublikasining Orol temir yo'l bekatigacha tashilar edi. Iqtisodiy rayon orqali Buxoro-Ural, O'rta Osiyo-Markaz magistral gaz quvurlari o'tgan bo'lib, bularga Ustyurt gaz konlari ulangan.

Shaharlari. Urganch (aholisi 128,9 ming kishi) viloyat markazi bo'lib, unda 40 dan ortiq sanoat korxonasi bor. Yiriklari yog'-moy korxonasi, ekskavator tuzatish korxonasi, uysozlik, paxta tozalash korxonasi, pillakashlik va tikuvchilik fabrikalari hamda bir qancha oziq-ovqat korxonalaridir. Aholi chuchuk suv bilan yetarli ta'minlanmoka.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

- 1.O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy-hududiy bo'linishini izohlang?
- 2.Toshkent iqtisodiy rayonining geografik o'rnining xususiyatlari sanab bering?
- 3.Farg'ona iqtisodiy tabiiy sharoiti va resurslari xususiyatlarini ayting?
- 4.Qashqadaryo iqtisodiy rayoni aholisi va mehnat resurslari muammolar va chora –tadbirlarni asoslab bering?
- 5.Surxondaryo iqtisodiy rayoni iqtisodiy geografik xo'jaligi, sanoati, transporti ahamiyatini ayting?
- 6.Buxoro-Qizilqum iqtisodiy rayoni asosiy sanoat markazlari va shaharlarini izohlab bering?

Tayanch so'zlar: iqtisodiy-hududiy bo'linish, iqtisodiy rayonining geografik o'rnining xususiyatlari, tabiiy sharoiti va resurslari, aholisi va mehnat resurslari, xo'jaligi, sanoati, transporti, iqtisodiy rayonning asosiy sanoat markazlari va shaharlari.

13 BOB. “EKOLOGIYA” FANINING PREDMETI, TADQIQOT USULLARI VA VAZIFALARI.

13.1. Ekologiya to'g'risida tushuncha.

Ekologiya bo'yicha turli tushunchalar mavjud. Ekologiya tirik organizmlarning ular yashab turgan muhit bilan o'zaro munosabatlari to'g'risidagi fan sifatida ekanligi tan olinadi.

”Ekologiya” atamasi (grekcha oykos-uy, yashovchi, makon va logos-ta'limot)ni ilmiy muomalaga birinchi marta nemis olimi Ernest Gekkel (1866) kiritgan. U ”ekologiya-bu tabiat iqtisodiyotini bilish, bir vaqtning o'zida tirik organizmlarning muhitni organik va noorganik komponentlari bilan bo'lgan barcha munosabatlarni tadqiqot qilishdir”, deb ta'rif bergan.

Keyingi davrda ekologiya tushunchasi kengayib bordi. Ekologiya qonuniyatlarining organizmlar majmuasiga turlar, ko'p turli turkumlar, nihoyat tirik organizmlarning barchasi kiritildi. Ekologiya barcha darajalardagi biologik tizimlarni tashkil qilish va funksional mavjud bo'lish to'g'risidagi fan degan maqomni oldi. Keyingi vaqtlarda ekologiya tabiiy, texnika, qishloq xo'jalik va boshqa fanlarga kirib bormoqda. Boshqacha aytganda, bu hodisani ekologiyalashtirish, deb ataladi. Ekologiyalashtirish jamiyat ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda ekologik xavf-xatarning oldini olish maqsadida fan va amaliyotni birlashtirishga imkon beradi.

13.2. Ekologiyaning bo'lim va tarmoqlari.

Endilikda “Ekologiya” fani biologiyadan ajralgan holda mustaqil ravishda juda keng miqyosda rivojlanib borayotgan makroekologik fanga aylandi. Uning tarkibida bir necha mustaqil bo'limlar yoki ilmiy yo'nalishlar mavjud (1-chizma). Bular barchasi ekologiyaning boshqa fanlar bilan yaqindan aloqada bo'lishi, o'z navbatida ularni ekologiyaning tadqiqot usullaridan foydalanib, mavjud masalalarni muvaffaqiyatli hal qilayotgani bilan bog'liq.

Makroekologiyaning tuzilishida quyidagi asosiy bo'limlarni ajratish mumkin: umumiy ekologiya, bioekologiya, geoekologiya, inson ekologiyasi, ijtimoiy ekologiya, tabiatdan foydalanishning ekologik iqtisodiyoti, amaliy ekologiya va boshqalar. Har bir bo'lim, o'z navbatida kichik bo'limlardan tashkil topgan, ular yo'nalishlari bo'yicha boshqa fanlar va ekologiyaning boshqa bo'limlari bilan aloqada bo'ladi.

Umumiy ekologiya yagona fundamental ilm asosida turli xil ekologik bilimlarni birlashtirishga bag'ishlangan. Uning negizi nazariy ekologiya bo'lib, ekologik tizimlarni mavjud bo'lishining umumiy qonuniyatlarini aniqlaydi. Ekologik jarayonlarni tajriba yo'li bilan o'rganish ekologiyada ko'p qo'llaniladi. Eksperimental ekologiya yutuqlaridan fanning boshqa bo'limlarida keng miqyosda foydalaniladi. Shuningdek, ba'zi jarayonlar modellashtirish usulida o'rganiladi, masalan, sun'iy laboratoriya ekologik tizim modeli, matematik model va boshqalar. Bu jihatdan matematik modellashtirish keyingi vaqtda amalda keng qo'llanilmoqda va u nazariy ekologiyaning asosini tashkil qiladi.

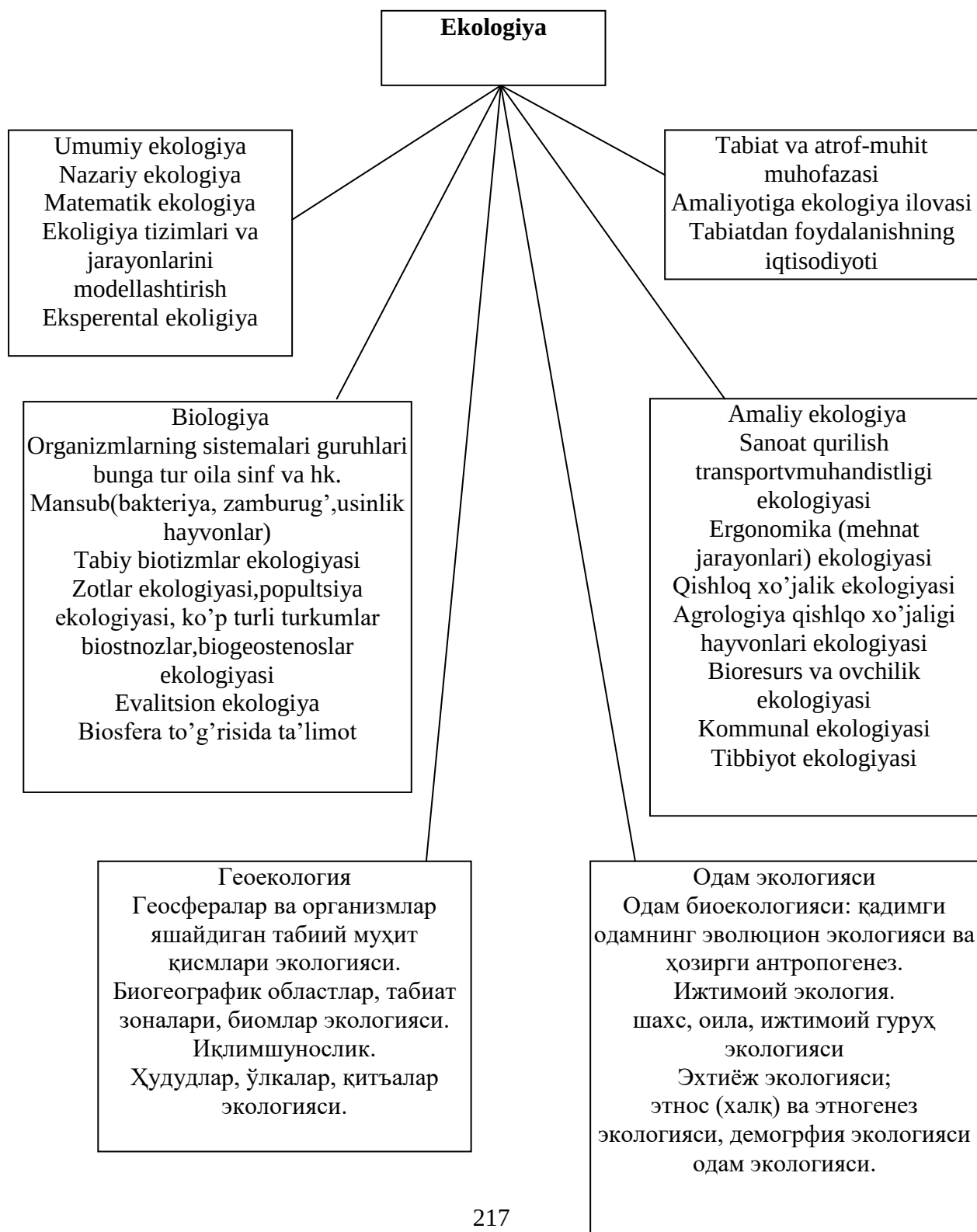
Biologik ekologiya—ekologiyaning asosi. Uning asosiy qismi tizimli ekologiya bo'lib turlar (autekologiya), populyastiya (populyatsion ekologiya yoki demekologiya), ko'p turli turkumlar, biostenozlar (sinekologiya), ekologik tizimlar (biogeostenologiya, ekotizimlar to'g'risida ta'limot) kabi qismlarni birlashtiradi. Evolyutsion ekologiya-ekologik omillarning evolyutsiyadagi ahamiyati to'g'risidagi ta'limotdir.

Geoekologiya—tirik organizmlarning atrof-muhit bilan bo'lgan munosabatlarini geografik nuqtai nazardan o'rganadi. Bu munosabat tabiiy jihatdan chegaralangan geografik majmualarda sodir bo'lib, barcha ekologik qonuniyat va qonunlar mazkur hududlarda o'rganiladi.

Odam ekologiyasi-fanlar majmuasi bo'lib, odamning individ (biologik tur sifatida) va shaxs (ijtimoiy subekt) sifatida uni o'rab turgan atrof muhit va ijtimoiy muhit bilan bo'lgan o'zaro munosabatini tadqiq qiladi.

Odam ekologiyasining muhim xususiyati ijtimoiy-biologik yondashuvning-biologik va ijtimoiy aspektlarining to'g'ri muvozanatda bo'lishidir. Ijtimoiy

ekologiya odam ekologiyasining bir qismi sifatida ijtimoiy tuzilmalar (oilalar va boshqa ijtimoiy guruhlar) ning ularni o'rab turgan tabiiy va ijtimoiy muhit orasidagi aloqalarini o'rganadi. Bu to'plamga odam populyatsiya ekologiyasi, aholishunoslik ekologiyasi-ekologik demografiya, etnoslar ekologiyasi va etnogenez ekologiyasi-irq va millatlar kiradi. Ijtimoiy ekologiyaga taraqqiyot (tsivilizatsiya) va evolyutsion (tarixiy) ekologiya ham kiradi.

13.3. “Ekologiya” fanining predmeti va ob`ekti.

«Ekologiya» fanining predmeti tabiat va jamiyat o`rtasidagi o`zaro ta`sir jarayonida yuzaga keladigan ekologik-iqtisodiy munosabatlar va ularni optimizatsiyalash, xo`jalik faoliyatining iqtisodiy oqibatlari, tabiatdan oqilona foydalanish va tabiatni saqlash, asrash, muhofaza qilishni tartibga solish usullaridir. Uning ob`ekti turli miqyos va darajadagi ekologik-iqtisodiy tizimlardir. Ekologik tizim ekologiya bosh tadqiqot ob`ekti bo`lib, jonli va jonsiz tabiat elementlaridan tarkib topgan ma`lum chegaralangan hududiy birlikdir.

Iqtisodiyot (ekonomika-grekcha xo`jalikni boshqarish)ning asosiy masalalaridan biri resurslardan to`g`ri va oqilona foydalanishni asoslash bo`lganligi tufayli u tabiat muhofazasi va ekologiyaga juda yaqin turadi. Bu holda yagona turli miqyosdagi hududiy ekologik-iqtisodiy tizim vujudga keladi. O`z navbatida mazkur tushuncha hududiy “tabiiy-ekologik tizim”ga yaqin turadi. Hududiy ekologik-iqtisodiy tizimda tabiiy sharoit, resurslar, ijtimoiy va ishlab chiqarish tuzilmalari va jarayonlari bir-birlari bilan o`zaro bog`liq. Ishlab chiqarish hududining ekologik imkoniyatlari (mavjud tabiiy resurslar) negizida rivojlanadi, ekologik me`yor asosida ijtimoiy iqtisodiy taraqqiyot amalga oshiriladi.

Hozirgi ekologiya bosh vazifasi fan sifatida yagona nazariy negizda uning barcha bo`limlari bo`yicha haqiqiy voqealar haqidagi materiallarni to`plash, ularni bir tizimga keltirish va tizimli tahlil qilishdir. Bu sayyoramizning ekologik muammosini o`rganish, yangi ekologik g`oya va uslubiyotni ishlab chiqish, ekologik bilimni to`g`ri tashkil qilish, tabiatdan foydalanishda amaliy faoliyatni xolis amalga oshirish uchun zarur.

Umuman hozirgi zamon ekologiyasining vazifalari ancha murakkab bo`lib, hayotning vujudga kelishi qonuniyatlarini o`rganishda inson ta`sirini e`tiborda tutib o`rganish; biologik resurslardan to`g`ri foydalanishning ilmiy asoslarini yaratish; insonning xo`jalik faoliyati ta`sirida tabiatda sodir bo`ladigan o`zgarishlarni bashorat qilish va insonning yashash muhitini saqlashdan iboratdir.

13.4. «Ekologiya» fanining ahamiyati, maqsadi va vazifalari.

Hozirgi vaqtda ekologiya davriga o'tish jarayonlari jamiyat rivojlanishining barcha sohalarida kuzatilmoqda. Bu esa, o'z navbatida, insonni ekologik tarbiyalash va unga ekologik ta'lim berishning ahamiyatini oshirmoqda. Eng avvalo, insonlarda tabiat oldidagi yuqori ma'suliyatni his etishni shakllantirish muhimdir. Hozirgi avlod tabiat va jamiyat o'zaro aloqalarining yangi bosqichi – noosferaga o'tishni ta'minlashga ma'suldirlar.

O'zbekistonda tabiat muhofazasi to'g'risidagi qonunlar, «Ta'lim to'g'risida»gi qonun, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da qo'yilgan vazifalar va talablarga muvofiq jamiyatning ekologik madaniyatini, mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini oshirish maqsadlarida uzluksiz ekologik talim-tarbiyaning ommaviy va kompleks tizimi izchil amalga oshirilmoqda. Minimum ekologik bilim olish mamlakatning har bir fuqarosining burchiga aylandi. Shuning uchun «Ekologiya» kursini o'rganish jarayonida olinadigan bilimlar iqtisodiyot yo'nalishidagi mutaxassislarni fundamental tayyorlashning zaruriy shartidir. Ushbu fanni o'rganish hozirgi ekologik-iqtisodiy siyosat muammolarini to'g'ri tushunishga, istiqbolda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning muvozanatlashgan echimini topishni ta'minlaydigan barqaror ekologik rivojlanishning milliy strategiyasi to'g'risida tasavvurga ega bo'lishga, shuningdek, ularni amalga oshirish sohasida amaliy ko'nikmalar olishiga imkon beradi.

Ushbu fanni o'rganishda B.Kommoner tavsiya etgan quyidagi tabiat iqtisodiyoti qonuni (printsipi)ni har tomonlama hisobga olish kerak: hammasi hammasi bilan bog'langan; hammasi qayoqqadir g'oyib bo'ladi; hech narsa bekorga in'om qilinmaydi; tabiat yaxshiroq biladi.

«Ekologiya» kursining maqsadi talabalarga tabiat va iqtisodiyot o'rtasidagi aloqalarning asosiy qonuniyatlarini va printsiplarini bilib olishga yordamlashish, barqaror rivojlanishni ta'minlash manfaatlarida tabiiy-ekologik resurslardan oqilona foydalanish va ularni takror ishlab chiqarish, atrof-muhitni muhofaza qilishning murakkab, ko'p omilli, fanlararo muammolarini tadqiq etishga

iqtisodiyot tarmoqlari yondashuvlarini ishlab chiqish va ularni amaliyotda qo'llash yo'nalishlarini belgilashdan iboratdir.

Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida ekologiya­ning asosiy vazifalariga quyidagilarni o'rganish kiradi: iqtisodiyot tarmoqlarida tabiiy resurslardan foydalanish va xo'jalik faoliyatining atrof-muhitga ta'sirini; mamlakatda yashayotgan aholiga sog'lom muhit yaratish; tabiatdan foydalanish samaradorligini oshirish va tabiiy resurslarning kamayishi natijasida etkaziladigan iqtisodiy zararni kamaytirish; O'zbekiston tabiatining eng nozik va qimmatbaho unsurlarini, birinchi navbatda, uning flora va faunasini muhofaza qilish; tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni takror ishlab chiqarish; tabiatdan foydalanish va uni muhofaza qilishni tartibga solishning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish hamda rivojlantirish; ekologik tadbirkorlikni rivojlantirish va ekologik tovarlar hamda xizmatlar bozorini shakllantirish va boshqalar.

Bu muammolarning yechimini topishda, eng avvalo, ularni keltirib chiqaradigan sabablar va kuzatilayotgan ko'ngilsiz oqibat­larning murakkab tizimi aniqlanishi kerak. Bunda asosiy e'tibor tabiiy resurslarni takror ishlab chiqarishning quyidagi uchta o'zaro bog'liq bosqichi tahliliga qaratiladi: tabiiy resurslarni tiklash, ekspluatatsiya qilish va qayta ishlash. Birinchi navbatda quyidagilar o'rganiladi:

- ✓ ilmiy-texnika taraqqiyoti rivojlanishining ijtimoiy ishlab chiqarishni intensifikatsiyalashning asosiy richagi sifatidagi ekologik-iqtisodiy oqibati;
- ✓ investitsiya va struktura siyosatining atrof-muhit holatiga va tabiiy resurslarni takror ishlab chiqarishga ta'siri;
- ✓ ekologik-iqtisodiy boshqaruv va tabiat muhofazasi yo'nalishidagi xo'jalik yuritish tizimi;
- ✓ tabiatdan foydalanish va tabiiy resurslarni takror ishlab chiqarish va muhofaza qilishda xalqaro hamkorlik.

Nazorat va muhokama savollari:

1. «Ekologiya» fani qachon, qanday shakllandi va rivojlandi?
2. «Ekologiya» fani nimani o'rganadi?
3. «Ekologik-iqtisodiy munosabatlar» va «ekologik-iqtisodiy tizimlar» tushunchalarining mazmuni va mohiyatini tushuntirib bering?
4. «Ekologiya» fanining predmeti va ob`ekti nima?
5. «Ekologiya» fanining tarkibiy qismlari nimalardan iborat?
6. «Ekologiya» fani qanday fanlar bilan o'zaro aloqalarda rivojlanadi?
7. «Ekologiya» fanining asosiy ilmiy tadqiqot metodlarini tariflang?
8. «Ekologiya» fanini o'rganishning ahamiyatini tushuntiring?
9. «Ekologiya» fani oldida turgan asosiy vazifalarga nimalar kiradi?

Tayanch so'zlar: ekologiya, makroekologiya, umumiy ekologiya, biologik ekologiya, geoekologiya, odam ekologiyasi, «Ekologiya»ning predmeti, ekologik-iqtisodiy normativ, ekologik-iqtisodiy munosabatlar, ekologik-iqtisodiy tizimlar.

14 BOB. BIOSFERA, EKOLOGIK TIZIM VA EKOLOGIK OMILLAR.

14.1. Biosfera to'g'risida tushuncha.

Biosfera yer sharidagi eng yirik ekotizimdir. Erning tirik organizmlar va biogen cho'kindi tog' jinslari tarqalgan qismini rus olimi akademik V.I.Vernadskiy biosfera (yunoncha "bios"-hayot, "sfera"-shar) deb nomlagan. Biosfera sayyoramizdagi "hayot qobig'i" hisoblanib, tirik organizmlarning o'zaro chambarchas aloqa, munosabatlaridan iborat murakkab ekotizimlar majmuini tashkil etadi.

V.I.Vernadskiy tushunchasiga ko'ra, biosferaga hozirgi vaqtda faqatgina erning qobig'ida tarqalgan tirik organizmlar kirib qolmay, balki uning tarkibiga qadimgi davrlarda organizmlar ishtirokida hosil bo'lgan litosferaning qismi ham kiradi.

Biosfera tushunchasi biologiyaga J.Lomark, geologiyaga esa E.Zyuss tomonidan kiritilgan bo'lsada, uning mohiyati to'g'risida ular biror aniq fikr bildirmaganlar. Shu tufayli biosfera to'g'risidagi ta'limotning asoschisi V.I.Vernadskiy hisoblanadi. Sayyoramiz qiyofasining geologik davrlar mobaynida o'zgarib kelganligi qadimda faqat fizik-kimyoviy jarayonlar natijasi, deb qarab kelingan.

V.I.Vernadskiy birinchi bo'lib tirik organizmlarning geologik roli to'g'risidagi ta'limotni yaratdi va er po'stining o'zgarishida tirik organizmlar faoliyati bosh omil ekanini ko'rsatdi.

Biosfera quyosh energiyasi ta'sirida uzoq biokimyoviy jarayonlar natijasida vujudga kelgan erning o'ziga xos qobig'idir. Biosfera tarkibiga atmosferaning quyi qatlamlari, yani 15-20 km balandlikkacha bo'lgan troposfera va stratasferaning pastki qismi, dunyo okeanining eng chuqur botiqlari 11 km, litosferaning yuqori er yuzasidan 4,5 km gacha bo'lgan chuqurlik qismlari kiradi. Bu chuqurlikdagi neft qatlami suv tarkibida hamda yuqorida ozon ekranigacha bo'lgan chegaralar oralig'ida tirik mikroorganizmlar uchraydi. Inson ham biosferaning tarkibiy qismidir.

Biosfera mavjudligining asosi unda modda va energiya almashinuvidur. Unda organizmlar va ularning hayot muhiti o'zaro bog'lanishda bo'lib, bir butun organik harakatdagi tizimni vujudga keltiradi.

Biosferaga xos xususiyatlar quyidagilar; tirik moddalarning qatnashishi, suyuq holdagi ko'p miqdordagi suvning mavjudligi, kuchli quyosh energiyasi oqimi hamda moddalarning qattiq suyuq va gaz holda uchrashidir.

Biosfera rivojlanishi koinotga bevosita bog'liq. Chunki, erga zarur energiya oqimi keladi. Erga keladigan energiyaning asosiy manbai quyoshdir. Ushbu energiya quyidagilarga sarflanadi:

- atmosfera, gidrosfera va metosferadagi sodir bo'ladigan fizik va kimyoviy jarayonlarga;

- havo massalarining aralashuviga;

- suvning bug'lanishiga;

- gazlarning ajralishi va singishiga;

- moddalarning erishiga.

Umuman erdagi har qanday jarayonlarning manbai va boshlanishi quyosh energiyasi hisoblanadi.

Energiyaning aylanishi moddalarning aylanishi bilan chambarchas bog'liq. Moddalar kichik (biologik) va katta doiralarda (geologik) aylanadi. Biologik quruqlikda tuproq bilan organizm o'rtasida, gidrosferada esa organizm bilan suv o'rtasida sodir bo'ladi. Geologik modda aylanish quruqlik bilan dunyo o'rtasidagi jarayondir. Demak, biosfera yaxlit, bir butun hosila ekanligi ravshan.

Inson er yuzasidagi hayot rivojlanishi (biogenez)ning navbatdagi bosqichi bo'lib, eng kuchli tabiiy omildir. U nafaqat er sayyorasi, balki koinotni o'zgartirishga ham qodir. Hozirda biosferani noosfera ("fikrlovchi qobiq")ga aylanishi kuzatilmoqda. V.I.Vernadskiyning fikricha noosfera biosferaning qonuniy rivojlanishi natijasi bo'lib, inson bilan tabiatni o'zaro ongli aloqa munosabatlaridan iboratdir.

14.2. Ekologik tizim va uning tuzilishi.

Ekologiyaning bosh tadqiqot ob`ekti-ekologik tizimdir, yoki ekotizim. U ma`lum maydondan iborat bo`lib, unda tirik organizmlar va ularni yashash muhitlari majmuasi moddiy-energetik va axborotlarning o`zaro ta`siri bilan birlashgan.

“Ekotizim” atamasi ilk bor ingliz botanigi L. Tensli (1935) tomonidan taklif qilingan. Ekotizim biror kattalikdagi yoki o`lchamdagi hudud bilan chegaralanmaydi. Shuning uchun ham uni organizmlarning xohlagan (masalan, sun`iy akvarium, issiqxona, bug`doy maydoni va boshq.) va murakkab yashash tabiiy muhiti (ko`l, o`rmon, okean)ga nisbatan qo`llash mumkin. Odatda quruqlik va suvli (akvatoriyali) ekotizimlar farq qiladi.

Har bir ekotizimda abiotik komponent-biotop yoki ekotop mavjud bo`lib, unda landshaft sharoitlari bir xilligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, ekotizimda biotik komponent-turkum yoki biostenoz mavjud bo`lib, unda yashovchi barcha tirik organizmlar jamlangan. Biotop hamma turkum a`zolarining yashovchi makoni hisoblanadi. Biostenoz ko`p turdagi o`simlik, hayvonot olami va mikroorganizmlar vakillaridan iborat bo`lgan guruhlar makonidir. Har bir tur, turli jins va yoshdagi zotlardan iborat ekotizimda mavjud bo`lib, populyatsiya (aholi)ni vujudga keltiradi. Turkum a`zolari makonda bir-birlari bilan juda inoq yashashadi va o`zaro bog`liqdir. Shuning uchun biotop va biostenoz bir-biridan ajralmaydi va ular bir nom bilan, ya`ni biogeostenoz, deb ataladi. Biogeostenoz-elementar tabiiy ekotizim, u tabiiy ekotizimlarning asosiy yashash shaklidir. Biogeostenoz uchun ma`lum o`simlik turi xos. Shunga qarab bir xil biogeostenozlarni u yoki bu ekologik turkumga oidligi aniqlanadi (archazorlar, to`qayzorlar, saksovulzorlar va boshq.).

Ekotizimda tirik organizmlar o`rtasida murakkab o`zaro ta`sir mavjud. Avvalo yashil bargli o`simliklar (avtotroflar) fotosintez jarayonida uglerod ikki oksidni qabul qilib kislorod ishlab chiqaradi. Ekotizimda tayyor organik moddalar hisobiga ko`pchilik hayvonlar oziqlanadilar (geterotroflar), masalan, quyon tayyor o`tni iste`mol qiladi. Yana bir hodisa, kuchli hayvon turi o`zidan kuchsiz bo`lgan

hayvon hisobiga oziqlanadi. Chunonchi, quyon hisobiga chiya bo'ri hayot kechiradi, o'z navbatida u boshqa kuchli hayvonga ozuqa bo'ladi va hokazo.

Xullas, shu tariqa oziq-ovqat zanjiri vujudga keladi. Bu hodisa ekotizimni o'z vaqtida o'z-o'zidan tabiiy yo'l bilan tozalanib turishiga olib keladi. Shuningdek, ekotizimda o'simlik va hayvonot turlarining (maydon nuqtai nazaridan) bir maromda miqdoriy jihatdan teng bo'lishi ekologik muvozanatni barqaror bo'lishini ta'minlaydi.

Ekotizimda atmosfera havosi, suv, tuproq, o'simlik, hayvonot olami, ishlab chiqarish va boshqa tabiiy omillar hamda hodisalar ishtirokida murakkab biogeokimyoviy aylanma harakat mavjud. Bunda uglerod, azot, kislorod, fosfor va boshqa elementlarning yopiq aylanma harakati muntazam sodir bo'ladi. Bu bilan havoning tozaligi, tuproq hosildorligi, o'simliklarning mahsuldorligi va boshqa hodisalarning barqaror me'yorda funktsional yuz berib turishligi ta'minlanadi.

14.3. Ekologik omillar va ularni tavsifi.

Tirik organizmlarni o'rab turgan fizik qurshov yoki tevarak atrofdagi o'zaro bog'lanishlardagi shart-sharoitlar va ta'sirlar majmui muhit deb ataladi. Odatda tabiiy va sun'iy muhitlar ajratiladi, ularning o'zaro bog'liqligini **ekologik muhit** tushunchasi ifodalaydi. Tirik organizmlar asosan to'rtta muhitda: suv, havo, tuproq, organizm (muhit sifatida)larda yashashga moslashgan. Suv va havo o'lik, tuproq oraliq, organizm tirik muhitlardir. Muhitning tirik organizmlarga to'g'ridan to'g'ri ta'sir etuvchi tarkibiy qismlari **ekologik omillar** deb ataladi.

Hozirda ushbu omillarning kelib chiqish vaqti bo'yicha muhitga, xarakteriga, ta'sir etish xususiyatlariga qarab **abiotik** (o'lik tabiatning ta'siri), **biotik** (tirik organizmlar bilan bog'liq ta'sir) va **antrapogen** (inson faoliyati natijasida ta'sir) omillarga bo'linadi:

1. **Abiotik omillar** organizmlarga muhitning fizik va kimyoviy jihatlari orqali ta'sir ko'rsatadi. Ularga quyidagilar kiradi:

A) Iqlim, yorug'lik, harorat, havo, namlik va b.;

B) Tuproqning fizik-kimyoviy tarkibi, xossalari va b.;

V) Relief sharoiti-joyning baland-pastligi va b.

2. **Biotik omillar** organizmlarning turli shakllaridagi o'zaro munosabatlari natijasidagi ta'siridir. Ular quyidagicha ro'y beradi:

A) Fitogen-birgalikda yashayotgan o'simliklarning bevosita va bilvosita ta'sirlari;

B) Zoogen-hayvonlarning oziqlanishi, payhon qilinishi, changlatishi, meva va urug'larini tarqatishi, muhitga ta'sir etish kabi ta'sirlari;

V) Mikrobiogen va mikogen-mikroorganizm va zamburug'larning ta'siri orqali.

Umuman biotik omillar quyidagi hollarda: o'simliklarni o'simliklarga; hayvonlarni o'simliklarga; hayvonlarni hayvonlarga; mikroorganizmlarni o'simlik va hayvonlarga; o'simlik, hayvon va mikroorganizmlarning o'zaro bir-biriga ta'sirida yaqqol namoyon bo'ladi.

Antropogen omillar insonning faoliyati natijasida kelib chiqadigan ta'sirdir. Bu omil yashash muhitining o'zgarishiga, ekotizimlarning tarkibiy qismlaridagi bog'lanishlarning buzilishiga, inqiroziga hatto biotsenozlarning butunlay yo'qolishiga sababchi bo'lishi mumkin.

Inson hozirgi vaqtda tabiatdagi eng kuchli omillardan biri hisoblanib, obiotik va biotik sharoitlarni ham o'zgartirmoqda. Ayniqsa, uning salbiy ta'sirlari asoratlari biosferadagi ekologik muvozanatning barqarorligiga putur yetkazmoqda.

Nazorat va muloxaza savollari:

1. Biosfera to'g'risida tushuncha bering?
2. Biosfera to'g'risida V.I.Vernadskiy ta'limotini tushuntiring?
3. Biosfera chegaralarini aytib bering?
4. Biosferaning xususiyatlarini asoslab bering?
5. Ekologik tizim va uning tuzilishini tushuntiring?.
6. Ekologik muhit va ekologik omillar deyilganda nimani tushunasiz?
7. Ekologik omillar va ularni tavsifi?

Tayanch so'zlar: biosfera, atmosfera, gidrosfera, metosfera, ekotizim, ekologik omillar, ekologik muhit, abiotik omillar, biotik omillar, antropogen omillar.

15 BOB. TABIATDAN FOYDALANISHNING IQTISODIY MEXANIZMI

15.1. Tabiatdan foydalanishning iqtisodiy mexanizmlarining mazmuni va mohiyati.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning hozirgi sur`atlari tabiiy-ekologik resurslar muammosini keskinlashtirdi va shu sababdan iqtisodiyotga ekologik talablarni oshirish zarurati paydo bo'ldi. Shuni qayd etish kerakki, iqtisodiyotning o'zi quyidagi ichki ziddiyatlarga ega: bir tomondan, u qator keskin ekologik muammolarni tug'diradi, boshqa tomondan esa, iqtisodiyot rivojlanishining o'zida bu ziddiyatlarni bartaraf etish asoslari solingan. Bu ziddiyatlarning tabiatini bilib olish ushbu ikki tizimning – ishlab chiqarish va atrof-muhitning aloqalarini tushunib olishga imkon beradi. Bunda shuni esda tutish kerakki, «iqtisodiyot – atrof-muhit» tizimida ulardan birorta qismiga afzallik berib bo'lmaydi. Shunday o'zaro ta'sir va o'zaro aloqalarni ta'minlash kerakki, bunda takror ishlab chiqarishning yuqori sur`atlari, iqtisodiy o'sish va xalq farovonligini oshirish faqat atrof tabiiy muhitni saqlab qolish bilangina bog'lanib qolmay, balki uning ayrim komponentlari va butun atrof tabiiy muhitning to'xtovsiz yaxshilanishi va rivojlanishiga ham imkon bersin.

Hozirgi ekologik vaziyat xo'jalik muammolarini atrof tabiiy muhitning talablari nuqtai nazaridan va ayni bir vaqtda tabiiy muhitni jamiyatning iqtisodiy rivojlanishi talablari nuqtai nazaridan kompleks ko'rib chiqish zaruratini keltirib chiqaradi.

Tabiat muhofazasi va iqtisodiy ekologiya muammolari siyosat, mafkura, ijtimoiy soha va birinchi navbatda iqtisodiyot bilan uzviy bog'liqdir.

Iqtisodiyot va ekologiya qarama-qarshi turishi – atrof tabiiy muhitning asosiy muammosidir. Ushbu muammoni ilgari totalitar tuzum sharoitida taqiqlash asosida ma'muriy-buyruqbozlik metodlari, cheklashlar, ma'muriy va jinoiy jazolash choralari ta'siri asosida hal etishga harakat qilingan.

Agar ma'muriy ta'sir ko'rsatish metodlari hokimiyat va buysunish munosabatlaridan kelib chiqqan bo'lsa, iqtisodiy mexanizm esa real maqsadga erishishda ijrochi va bajaruvchining moddiy manfaatdorligiga asoslanadi. Ekologiya iqtisodiyotining mexanizmlari qatoriga doimiy harakatdagi institutlar hamda bozor munosabatlariga o'tish asosida paydo bo'lgan yangi belgilar majmui kiradi.

Doimiy harakatdagi institutlarga quyidagilar kiradi: tabiiy resurslar kadastrlari, moddiy-texnika va moliyaviy ta'minlash tadbirlari, tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun to'lovlar, atrof tabiiy muhitni ifloslantirganlik uchun to'lovlar; kreditlash, soliqqa tortish bo'yicha imtiyozlar; soliqqa tortishdan ozod qilish.

Yangi iqtisodiy rag'batlantiruvchi omillarga quyidagilar kiradi: ekologik sug'urta, tabiat muhofazasi asosiy ishlab chiqarish fondlari, ekologik toza mahsulotlarga rag'batlantiruvchi baholarni joriy etish, ekologik noqulay mahsulotlarga baholarni pasaytirish, ekologik xizmatlar bankini shakllantirish, tartibga solishning iqtisodiy mexanizmlari ko'zga ko'rinadigan o'rinni egalaydigan shartnoma munosabatlarini, masalan, tabiatdan kompleks foydalanish, ijara, ob'ektlarni doimiy foydalanishga berish, tabiat yodgorliklarini muhofaza qilish va boshqalar bo'yicha shartnomalar tuzishni takomillashtirish.

15.2. Tabiiy resurslar kadastri.

Dunyo amaliyotida tabiiy resurslar to'g'risida tabiiy-iqtisodiy axborotlarni kadastr shaklida berish hamma tomonidan e'tirof etilgan.

Tabiiy resurslar kadastri iqtisodiy, ekologik, tashkiliy va texnik hududiy-adresli ko'rsatkichlarning tizimlashgan to'plami bo'lib, u tabiiy resurslarning miqdori va sifatini, shuningdek, tabiatdan foydalanuvchilarning tarkibi va kategoriyasini, resurslar holatining tabiiy, texnologik va iqtisodiy omillar ta'sirida o'zgarishi xarakterini ta'riflaydi. Bundan tashqari kadastr resurslardan ratsional foydalanish va ularni muhofaza qilishning zarur tadbirlari bo'yicha tavsiyalarni o'z ichiga olishi mumkin.

Mavjud tabiiy resurs kadastrlari tizimi tarmoq kadastrlarining quyidagi asosiy komponentlarini qamrab oladi:

- ✓ tabiatdan foydalanuvchilarni davlat ro'yxatidan o'tkazish;
- ✓ tabiiy resurslarning miqdor hisobi;
- ✓ tabiiy resurslar bonitirovkasi;
- ✓ tabiiy resurslarni iqtisodiy baholash.

Bu tizimni shakllantirishning asosiy tamoyillari tabiatdan kompleks foydalanish talablarini ta'minlash, tabiiy resurslarni miqdor va sifatini hisobga olishning to'la ishonchililigi, ularni foydalanuvchilar va hududlar bo'yicha taqsimlash, tabiiy-resurs salohiyatining faktik holatini baholash hisoblanadi.

Kadastr ma'lumotlari tabiiy resurslardan ratsional foydalanish, tabiiy muhitni muhofaza qilish asosida yotadi; ular asosida tabiiy resurslarni pulli baholash, ularni sotish baholari, atrof-muhitni tiklash va sog'lomlashtirish bo'yicha tadbirlar belgilanadi.

Tabiiy resurslarning yagona kadastri mavjud emas. Ular tabiiy resurslar turlari bo'yicha beriladi va ma'lum iqtisodiy-huquqiy tuzilmani tashkil etadi.

Amaliyotda tabiiy resurslar kadastrining quyidagi turlari o'rin olgan:

– **Yer kadastri** – erning tabiiy, xo'jalik va huquqiy o'rni to'g'risida ma'lumotlar to'plami bo'lib, u erdan foydalanuvchilarning ro'yxati, erning miqdori va sifati hisobi, tuproq banitirovkasi va erni iqtisodiy baholash ma'lumotlarini o'z ichiga oladi;

– **suv kadastri** – suv ob'ektlari to'g'risida, ularning suv resurslari, suv ob'ektlaridan foydalanish, suvdan foydalanuvchilar to'g'risida tizimlashtirilgan ma'lumotlar to'plamidir;

– **o'rmon kadastri** – o'rmon fondining ekologik, iqtisodiy va boshqa miqdor va sifat ta'rifi to'g'risida tizimlashtirilgan ma'lumotlar to'plamidir;

– **foydali qazilma konlari kadastri** – har bir konning asosiy va birgalikda yotgan foydali qazilmalari sifati va miqdorini ta'riflaydigan, ularda mavjud komponentlarni, konni o'zlashtirish sharoitlari, konning geologik-iqtisodiy

baholanishi to'g'risida, shuningdek, foydali qazilmalarning aniqlangan paydo bo'lishi to'g'risidagi ma'lumotlar to'plamidir;

– **ovchilik kadastri** – ovchilikning u yoki boshqa ob'ektlari sifat va miqdor ta'rifi, tiklash dinamikasi, ovlashning ruxsat beriladigan normasi berilgan ma'lumotlar to'plamidir; ovchilik kadastrlariga ov va baliq resurslari kadastri kiradi.

Bundan tashqari foydalanishning alohida tartibiga (rejimiga) ega bo'lgan **alohida muhofaza qilinadigan** hududlar kadastri (milliy bog'lar, qo'riqxonalar, buyurtmalar) ham tuzilgan. Noyob hayvonlar va o'simliklarning qizil kitobi ham o'ziga xos kadastr bo'lib xizmat qiladi.

Kadastrlar Vazirlar Mahkamasi belgilagan tartibda davlat hisobi ma'lumotlari asosida tuziladi. Kadastrlarni tashkil etish, boshqarish va moliyalash tartibi O'zbekiston Respublikasi qonunlari bilan tartibga solinadi.

Mavjud tarmoq resurs kadastrlari tizimining asosiy muammolariga quyidagilar kiradi:

✓ turli kadastrlarning alohidaligi tabiiy-resurs potentsialini kompleks baholashni amalga oshirishga imkon bermaydi, demak, mavjud tizim hududiy darajada tabiatdan foydalanishni boshqarishni ta'minlay olmaydi;

✓ o'simlik va hayvonot olami resurslari kadastri, rekreatsiya va qo'riqlanadigan hududlar kadastri jiddiy ishlanmalarni amalga oshirishni talab qiladi;

✓ tarmoq kadastrlarining mazmuni, ko'rsatkichlari doirasini taqqoslab bo'lmaslik, aniq resurslardan foydalanish samaradorligini baholashning mavjud emasligi.

Kadastr hisobining yangi elementi – tabiiy resurslarning kompleks hududiy kadastri (TRKXX) ko'rsatilgan kamchiliklarni tuzatishga imkon beradi. Bundan tashqari TRKXX qo'shimcha ma'lumotlar tizimi quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

– tabiiy resurslar va umuman tabiiy resurs potentsialining huquqiy rejimi to'g'risida;

– tabiiy resurslarning mulkchilik, foydalanuvchilar va ijarachilar, tabiiy-resurs potentsiali tarkibi, uning miqdor va sifat taʼrifi (tabiiy resurslarning qiymatini ham qoʻshib) boʻyicha taqsimlanishi toʻgʻrisida.

TRKXXda tabiiy resurs potentsialini miqdoriy baholash alohida oʻrinni egallaydi, chunki har qanday hududning tabiiy resurs potentsiali ular iqtisodiy rivojlanishining asosi hisoblanadi, joriy va uzoq muddatli hamda ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik qiyinchiliklardan chiqishga imkon beradi.

TRKXXning maqsadi davlat hokimiyati va boshqaruv organlarini mintaqalar tabiatidan ratsional foydalanish va tabiiy-resurs potentsialini muhofaza qilish uchun zarur boʻlgan ishonchli axborotlar va nazorat vositalari bilan taʼminlashdan iborat.

TRKXX tabiiy-kadastr axborotlarini yigʻish, hisobga olish, qayta ishlash, tahlil qilish va yetkazib berishni oʻz ichiga oladi.

Shunday qilib, TRKXXni quyidagi ikki aspektda koʻrib chiqish mumkin:

1) konkret hududiy-maʼmuriy birlikning tabiiy-resurs potentsiali toʻgʻrisidagi hududiy tashkil etilgan maʼlumotlari banki sifatida;

2) tabiatdan foydalanishni boshqarish sohasida ushbu maʼlumotlarni taqqoslash va aniq qarorlarni qabul qilishni asoslab berishning avtomatlashtirilgan tizimi sifatida.

TRKXX ishlab chiqaruvchi korxonalarga ushbu hududda tabiiy resurslardan nazarda tutilgan foydalanish bilan bogʻliq boʻlgan xoʻjalik qarorlarini qabul qilish uchun zarur boʻlgan axborotni olishga imkon beradi.

Kadastrlar tizimini barpo etish tabiiy resurslarni xoʻjalik ekspluatatsiyasi va muhofaza qilishni boshqarishni takomillashtirish ishining fundamental muammosi hisoblanadi. Shu sababdan bozor munosabatlariga oʻtish sharoitida tabiiy resurslarni boshqarish qulay va toʻplangan shaklda beriladigan mukammal va kompleks axborot mavjudligi sharoitida amalga oshishi mumkin.

15.3. Tabiat muhofazasi tadbirlarini moliyalashtirish.

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish bo'yicha tadbirlarni moliyalashning asosiy manbai O'zbekiston Respublikasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlar, tumanlar va mahalliy o'z-o'zini boshqaruv organlarining byudjetlari hisoblanadi. Shuningdek, ularga respublika va hududiy ekologik fondlar, korxonalarning xususiy mablag'lari kiradi.

Mamlakatning byudjet tizimida tabiatdan foydalanish va tabiat muhofazasi sohalari faol rol o'ynay boshladilar. Barcha darajadagi byudjetlarning daromad qismiga tabiiy resurslardan foydalanish va atrof-muhitni iflostirganlik uchun tegishli soliqlar, to'lovlar va ajratmalar o'tkaziladi. Daromad qismida to'plangan mablag'lar respublika qonun hujjatlari talablariga muvofiq tabiat muhofazasi faoliyatini maqsadli moliyalashga yo'naltirilishi kerak.

Ekologik jamg'armalar (tabiatni muhofaza qilish jamg'armalari) tabiatni muhofaza qilish faoliyatining turli turlarini mablag' bilan (pul bilan) ishonchli ta'minlash uchun O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi va uning joylardagi idoralari huzurida tashkil etiladi. Shunga muvofiq ekologik fondning respublika jamg'armasi va mahalliy jamg'armalari, atrof-muhit sug'urta jamg'armalari, korxonalarning ekologik jamg'armalari tarkib topadi.

Ekologik jamg'armalarni tarkib toptirish va ulardan foydalanish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadigan «Tabiatni muhofaza qilish jamg'armalari to'g'risidagi nizom»da belgilab qo'yiladi.

Ekologik jamoat jamg'armalari ham tabiatdan foydalanishni tartibga solishning iqtisodiy mexanizmining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, ular aholining, korxonalar, muassasalar badallari va boshqa manbalar hisobidan, shuningdek, chet el yuridik shaxslari va fuqarolarning ajratmalari hisobidan hosil bo'ladi. Jamoat jamg'armalarini tashkil etish va sarflash tartibi tegishli jamoat birlashmalari tomonidan tasdiqlanadigan «Tabiatni muhofaza qilish jamoat jamg'armalari to'g'risida»gi nizomlar bilan belgilab qo'yiladi.

Tabiatni muhofaza qilish qo'mitasi va uning joylardagi idoralari huzurida tashkil etiladigan ekologik jamg'armalar quyidagi yo'nalishlar uchun moliyalash va kreditlashning qo'shimcha manbai bo'lib xizmat qiladi:

- tabiat muhofazasi maqsadidagi ob'ektlarni qurish, texnik qayta jihozlash, rekonstruktsiyalash va kapital ta'mirlash, shu jumladan, shahar tozalash qurilmalari, kanalizatsiya va boshqa hududiy yo'nalishdagi tabiat muhofazasi tadbirlari;

- avtomatlashtirilgan monitoring tizimlarini barpo etish va takomillashtirish va ular uchun texnik vositalar nazoratini amalga oshirish uchun priborlarni, jihozlar va texnikani ishlab chiqish, sotib olish va ijaraga olish;

- mahalliy tabiatni muhofaza qilish qo'mitalarining moddiy-texnika bazalarini rivojlantirish (mashinalar, priborlar, hisoblash texnikasi va boshqalarni sotib olish);

- ekologik axborot va hududlar bo'yicha axborotlarni yig'ish, to'plash, saqlash, tartibga solish va qayta ishlashning mahalliy axborot tizimlarini barpo etish;

- qo'riqxonalar, buyurtmalar, milliy parklarni barpo etish va rivojlantirish va tabiat yodgorliklarini saqlash;

- resurs tejovchi va tabiat muhofazasi texnika va texnologiyasining turlarini yaratish bo'yicha ilmiy va amaliy ishlar;

- hududlarni va ekologik xizmatlar bozorini rivojlantirishni o'rganish bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlari;

- ob'ektlar ekologik ekspertizasini o'tkazish ishlari;

- ekologik muammolarni hal etish maqsadlarida korxonalar barpo etish;

- aholining ekologik xavfsizligini ta'minlash, xo'jalik faoliyati ta'sirida buzilgan ayrim tabiiy ekotizimlarni tiklash, asrash, takror ishlab chiqish bo'yicha tadbirlarni o'tkazish;

- ekologiya va tabiatdan foydalanish bo'yicha ekologik ta'lim va tarbiyani, ekologik bilimlarning targ'ibotini, nashriyot faoliyatini tashkil etish.

Korxonalarining ekologik jamg'armalarini tashkil etish uchun dastavval imtiyozli soliqqa tortish, tabiat muhofazasi bo'yicha loyihalarni imtiyozli kreditlash va subsidiya (yordamga beriladigan pul) berish, tabiat muhofazasi asosiy fondlarining tezlashtirilgan amortizatsiyasini qo'shib oladigan tabiat muhofazasi faoliyatini iqtisodiy rag'batlantirish tizimini joriy etish kerak.

Soliq imtiyozlari tizimi quyidagilarni o'z ichiga olishi lozim:

- tabiat muhofazasi tadbirlarini amalga oshirishda soliqqa tortiladigan foydani kamaytirish;
- tabiat muhofazasi jihozlari, materiallari va reagentlarini, ekologik monitoring uchun priborlar va jihozlarni ishlab chiqaradigan korxonalar uchun, shuningdek, ekologik xarakterdagi ishlab chiqarish xizmatlari ko'rsatadigan korxonalar uchun (shahar suv tozalash qurilmalari ekspluatatsiyasi, maishiy chiqindilarni to'plash, utilizatsiya qilish va ko'mish, tabiat muhofazasi ob'ektlarini qurish va rekonstruktsiya qilish va boshqalar) soliq imtiyozlari berish.

Imtiyozli soliqqa tortish uchun quyidagilarni amalga oshirish ham maqsadga muvofiq:

- soliqqa tortiladigan daromad summalarini kamaytirish;
- soliqlarni to'g'ridan-to'g'ri kamaytirish (imtiyozli soliqqa tortish tizimi bo'yicha differentsiyalashgan koeffitsientlardan foydalanish);
- ayrim turdagi xarajatlarni yalpi daromaddan chiqarish;
- soliq kreditlari kichik tizimidan tegishli foydalanish.

Soliqqa tortish tizimini tartibga soladigan ekologik mezonlarga quyidagilar kiradi:

- resurslardan foydalanish va resurslarni tejash darajasining mintaqaviy normativ chegaralariga mos kelishi me'yori (darajasi);
- atrof tabiiy muhitga normativ og'irliklar (yuklamalar);
- tadbirlarning ekologik-iqtisodiy samaradorligini hisobga olib baholanadigan tabiat muhofazasi tadbirlariga asosiy kapital qo'yilmalarning darajasi;
- hududlarning tabiat muhofazasi qiymati.

Ekologik imtiyozlar korxonalarning turi, kattaligi, rivojlanishining yo'nalishi, hududlarga texnogen yuklamalar limiti bilan bog'liq holda yakuniy mahsulotning xarakteriga bog'liq holda beriladi.

Byudjet daromadlarining imtiyozli soliqlarni joriy etish hisobiga yo'qotishlar – ekologik xavfli mahsulotlar ishlab chiqarayotgan yoki ekologik xavfli texnologiya yoki jihozlarni qo'llayotgan korxonalarning mahsulotlarini qo'shimcha soliqa tortishdan keladigan tushumlar hisobiga qoplash (kompensatsiyalash) mumkin.

Shuningdek, imtiyozli soliqa tortishni yuqori ekologik keskinlik hududlariga ham qo'llash kerak.

Ekologiya sug'urtasi O'zbekiston Respublikasi qonunlariga ko'ra mamlakat hududlarida atrof tabiiy muhitning ifloslanishi va tabiiy resurslar sifatining yomonlashuvi oqibatida zarar yetish hollarini nazarda tutib, korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning mol-mulki hamda daromadlari, fuqarolarning hayoti, salomatligi va mol-mulki ixtiyoriy hamda majburiy sug'urta qilinadi («Tabiat muhofazasi to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuni (1992), 36-modda).

Ekologiya sug'urtasining maqsadi atrof-muhitning kutilmagan va oldindan mo'ljallanmagan yemirilishi, ifloslanishidan uchinchi shaxslarning mulkiy manfaatlarini sug'urta himoyasiga olishdan iborat.

Bunda mamlakat hududida ishlab chiqarish quvvatiga ega bo'lgan mulkchilikning barcha shakllaridagi korxonalar, muassasalar, tashkilotlar sug'urtalanuvchilar hisoblanadi. Odatda, bu korxonalar avariya vaziyati paydo bo'lishi uchun ob'ektiv potentsial xavf hisoblanadi (kimyoviy korxonalar, atom reaktorlari, neft, gaz quvurlari, transport).

Sug'urta ixtiyoriy hisoblanadi. Shuning uchun sug'urtalanuvchilar davlat sug'urta kompaniyalari bilan shartnoma tuzadilar va unda shartnomaning sug'urta bahosi, sug'urta to'lovlari, to'lashning tartibi va shartlari belgilanadi. Ixtiyoriy ekologik sug'urtada sug'urta baholash – bu korxonaning yillik oboroti razmeri, ya'ni mahsulotni sotish va xizmat ko'rsatishdan olingan daromad hisoblanadi.

Sug'urta to'lovlari korxonaning yillik oborotidan foizlarda belgilanadigan tarif stavkasi bo'yicha to'lanadi. Ekologiya sug'urtasining sug'urta hodisasi (voqeasi) avariya natijasida tabiiy muhitga to'satdan, kutilmagan zarar etkazish oqibatida atmosferaga kutilmagan ifloslantiruvchi moddalarni chiqarish, tuproqni ifloslantirish, oqava suvlarni chiqarishni bildiradi.

Sug'urta hodisasi sodir bo'lishining zarur sharti (demak, sug'urta haqi to'lashning ham) quyidagi ikki omil hisoblanadi:

- 1) **to'satdan ro'y berish** (kutilmaganda), ya'ni hodisa sodir bo'lgunga qadar himoya choralari qo'llash imkoniyatlaridan mahrum bo'lish;
- 2) **bexosdan sodir bo'lish**, qasddan qilinmaganlik, ya'ni ifloslantiruvchi korxona tomonidan atayin qilinmaganlik.

Bu shartlarning yo'qligi (masalan, korxona avariya sodir bo'lishi imkoniyati borligi to'g'risida bir necha marta ogohlantirilgan yoki avariyaning potentsial xavfini bilib, uni bartaraf etishda sustkashlik qilgan, o'ziga ortiq darajada ishongan) sug'urta to'lash huquqidan mahrum qiladi.

Sug'urta to'lovlari sug'urtachilarga (sug'urta egalariga) tuzilgan shartnomada ko'rsatilgan miqdorda to'lanadi. U bir necha ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi:

- zararni qoplash (kompensatsiya);
- yashash sharoiti va atrof-muhitning yomonlashuvidan olingan zararni to'lash;
- hududlarni tozalash bo'yicha, odamlar hayoti va mulkini qutqarib qolish bo'yicha xarajatlar kompensatsiyasi.

Ekologiya sug'urtasi quyidagi turlarga bo'linadi: shaxsiy, mulkiy, ekologik mas'uliyat (javobgarlik).

Shaxsiy va mulkiy sug'urta fuqarolar uchun ahamiyatga ega, ekologik mas'uliyat sug'urtasida fuqarolar ishtirok etmaydi, lekin u ham oqibatda ularning manfaatlariga daxldor bo'ladi, chunki ekologik zararni qoplashga qo'shimcha moliyaviy kafolat yaratadi.

Uchinchi shaxslar oldidagi sug'urta mas'uliyatiga quyidagilar kiradi:

- uchinchi shaxslar oldida umumiy fuqarolik mas'uliyati sug'urtasi, u yuridik shaxslar va fuqarolar mulkiga etkazilgan ziyon uchun zararni qoplashni, shuningdek, avariylar va xalokatlarning oqibatida aholi hayoti va salomatligiga etkazilgan zararni qoplashni ko'zda tutadi;

- atrof tabiiy muhitga etkazilgan zarar uchun mas'uliyat sug'urtasi (ekologiya sug'urtasining o'zi) – potentsial xavfli ob'ektlarning egalarini sug'urtalash bo'lib, u texnologik avariylar va xalokatlarning bilan bog'liq bo'lgan uchinchi shaxslarga etkazilgan ziyonni qoplash zarurati bilan asoslanadi; bu sug'urtalash ofatlar ta'siridan mulkiy ziyonni, ifloslanishning oqibatlarini qoplashni nazarda tutadi.

Korxonalar atrof-muhitni avariya, ifloslantirishning iqtisodiy ziyoni (zarari) o'lchamiga asoslanib, quyidagi uchta guruhga bo'linadi:

- o'ta xavfli – «A» guruhi (avariylar ehtimoli 0,09 darajadagi korxonalar) majburiy sug'urtalanishi kerak;

- xavfli – «B» guruhi (avariylar ehtimoli 0,085 darajadagi korxonalar) – majburiy sug'urtalash bo'yicha qarorni mintaqa tabiat muhofazasi organlari qabul qiladi;

- kam xavfli – «V» guruhi (avariylar ehtimoli 0,059) – korxonalar ekologik avariylar xavf-xatarini o'zlari ixtiyoriy sug'urtalaydilar.

15.4. Tabiiy-ekologik resurslarga to'lovlar.

Tabiiy-ekologik resurslardan foydalanganlik uchun to'lovlar bozor islohotlari asosida o'tkazilayotgan tabiiy-resurs munosabatlarini qayta o'zgartirishning to'g'ridan-to'g'ri oqibatidir. Shunday to'lovlarni o'rnatish totalitar tuzum davrida hukmron bo'lgan erga va boshqa tabiiy resurslarga yagona davlat monopoliyasining bekor qilinishi va er hamda boshqa resurslarning sotish – sotib olish va fuqarolik-huquqiy bitishuv (kelishuv) ob'ektiga aylanishi tufayli mumkin bo'lib qoldi. Tabiiy resurslardan foydalanish uchun to'lovlarni o'rnatishda quyidagi vazifalar qo'yildi:

1. Ishlab chiqaruvchilarning tabiiy resurslar va erdan samarali foydalanishga manfaatdorligini oshirish;

2. Moddiy resurslarni saqlash va takror ishlab chiqarishga manfaatdorligini oshirish;

3. Tabiiy resurslarni tiklash va takror ishlab chiqarishga qo'shimcha mablag'lar olish.

O'zbekiston Respublikasining «Tabiat muhofazasi to'g'risida»gi qonunining (1992 yil) 34-moddasida asosan ikki turdagi to'lovlar belgilangan: resurslardan foydalanganlik uchun to'lovlar va atrof tabiiy muhitni ifloslantirganlik uchun to'lovlar.

Tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun to'lovlarga quyidagilar kiradi: resurslardan foydalanish huquqi uchun to'lovlar; tabiiy resurslardan limitdan yuqori va noratsional foydalanganlik uchun to'lov; tabiiy resurslarni takror ishlab chiqarish va muhofaza qilishga to'lovlar.

1. Er uchun to'lovlar uch shaklda amalga oshiriladi: er solig'i; ijara haqi; erning normativ bahosi.

Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan erlarga soliq stavkalari (normasi) tuproq tarkibi, maydonlar sifati va maydonlarning joylashgan o'rmini hisobga olib belgilanadi. Ijaraga yer beruvchilar mahalliy hokimiyat organlari hisoblanadi. Yerning normativ bahosi potentsial daromadlarning hisoblangan muddatlarda chiqimni qoplay olishini hisobga olib, ma'lum sifatga va joylashgan o'rniga ega bo'lgan yer uchastkasining qimmatini ta'riflaydi. Erning normativ bahosi yerni mulkchilikka tekin berishda, yerga umumiy mulkchilikni belgilashda, yerni merosga berishda, hadya qilishda, yer uchastkasini garovga qo'yib, bank krediti olishda qo'llaniladi. Normativ baholashdan tashqari (cheklangan hajmda) yerning **shartnoma** bahosi (sotish-sotib olish), **konkurs** (konkurs bo'yicha sotishda) va **auksion** (auksionda sotishda) baholari ham mavjud.

2. Yer osti boyliklaridan foydalanish uchun to'lovlar uch shaklga ega: foydali qazilma konlarini qidirish va razvedka qilish huquqi uchun; ularni qazib olish; yer osti boyliklarini foydali xomashyolarni qazib olish bilan bog'liq bo'lmagan boshqa

maqsadlarda foydalanish uchun. Chiqindilarni ko'mish va joylashtirganlik uchun ham to'lovlar mavjud.

3. Suv ob'ektlaridan foydalanganlik uchun to'lovlar. Ikki shakldagi to'lovlar mavjud: 1) suv ob'ektlaridan foydalanganlik uchun; 2) suv ob'ektlarini tiklash va ularni muhofaza qilish uchun.

Suvdan foydalanish huquqi uchun to'lovlar suvdan foydalanish muddatlari davomida iste'molchilar tomonidan doimiy to'lash shaklida topshiriladi (to'lanadi). To'lov tartibi va miqdori Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Suv ob'ektlarini tiklash va muhofaza qilishga to'lovlar Vazirlar Mahkamasi tomonidan «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining qonuniga (1993 yil) muvofiq belgilanadi. To'lovlar suvdan foydalanuvchilardan undiriladi.

4. O'simlik resurslaridan foydalanganlik uchun to'lovlar «O'simlik olamini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi qonun, hukumat qarorlari, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining normativ hujjatlari bilan belgilanadi. Bunday to'lovlarga quyidagilar kiradi: tayyorlovchilarning dorivor o'simliklar va xomashyoni terib olish uchun to'lovlari; meva, rezavor mevalarni terib olish; texnik xomashyoni tayyorlash.

5. Hayvonot olami resurslaridan foydalanganlik uchun to'lovlar hayvonot olamidan hayvonlarni ovlash va ularning mahsulotlaridan foydalanish tarzida foydalanishning xilma-xil to'lovlari ko'rinishida amalga oshiriladi. To'lovlarning boshqa shakli ovchilik erlaridan foydalanish huquqi uchun to'lovlar hisoblanadi. Hayvonot olamidan foydalanish huquqi uchun to'lovlar, ov va baliq ovlashni ham qo'shib, Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

6. Atrof tabiiy muhitni ifloslantirganlik va atrof tabiiy muhitga boshqacha tarzda zararli ta'sir ko'rsatganlik uchun to'lov **undirish** tabiiy resurslardan foydalanishning pul to'lash turlaridan biri hisoblanadi. Uning mohiyati uchta ma'noga ega: kompensatsiya (badal), rag'batlantiruvchi, ekologik.

Birinchidan, ifloslantirganlik uchun to'lovlar tabiiy muhitga, inson salomatligiga, moddiy qiymatlarga etkazilgan zarar kompensatsiyasiga

yo'naltirilgan. Huquqbuzarlik fakti bo'yicha belgilanadigan to'lovlar yuridik farq qilib, ifloslantirganlik uchun to'lov majburiyatlari xo'jalik yurituvchi sub'ektning aybiga qaramasdan, vakolatli davlat organlari hal qilgan haqqoniy faktlar bo'yicha yuzaga keladi.

Ikkinchidan, belgilangan to'lovlar ifloslantiruvchi korxonaning daromadlaridan yoki mahsuloti tannarxidan albatta undiriladi va shu asosda u ifloslantiruvchi, zararli moddalarni atrof tabiiy muhitga chiqarishni, oqizish va joylashtirishni kamaytirishni rag'batlantirishi kerak. Bular xo'jalik faoliyatini ekologizatsiyalashning asosiy kaliti bo'lib, ulardan foydalanib atrof-tabiiy muhit muhofazasini iqtisodiy foydali ishga aylantirish mumkin. Bu tadbirlar boshqa tomondan tabiatning o'z-o'zini takror ishlab chiqarish va boshqarish potentsialining tiklanishiga va tabiiy funktsiyalar muvozanatini ta'minlashga xizmat qiladi va shu asosda katta ekologik-iqtisodiy foyda beradi.

Uchinchidan, iflostirganlik uchun to'lovlar byudjetdan tashqari ekologik fondlarni shakllantirish va to'ldirishning asosiy manbai hisoblanib, ularning mablag'laridan atrof tabiiy muhitni sog'lomlashtirish va muhofaza qilishda foydalaniladi. To'lovlarning ekologik-iqtisodiy ahamiyati shularda namoyon bo'ladi.

Qonun hujjatlariga muvofiq ifloslantirganlik uchun uch turdagi to'lovlar belgilangan: 1) zararli moddalarni belgilangan limitlar doirasida chiqarganlik, oqizganlik uchun to'lovlar; 2) zararli moddalarni belgilangan normalardan ortiq miqdorda yoki vakolatli organlarning ruxsatisiz chiqarganlik va oqizganlik uchun to'lovlar; 3) chiqindilarni joylashtirganlik uchun to'lovlar.

To'lovlarni belgilash tartibi uch bosqichdan tarkib topadi: asosiy (baza) normativ to'lovlarni belgilash; differentsiyalangan stavkalarni belgilash; ifloslantiruvchilar uchun to'lovlarning aniq hajmini (miqdorini) belgilash.

Asosiy (baza) normativlari ifloslantiruvchilarning har bir turi bo'yicha yoki zararli ta'sirning turi bo'yicha (shovqin, elektromagnit nurlanishi) ularning atrof-muhit va aholi salomatligi uchun xavfliligi darajasini hisobga olib belgilanadi.

Normativlar Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi rahbarligida tegishli vazirliklar va tashkilotlar ishtirokida ishlab chiqiladi.

Asosiy normativlar ikki turda beriladi: belgilangan normativlar bo'yicha zararli moddalarni chiqarganlik, oqizganlik va chiqindilarni joylashtirganlik uchun; belgilangan normativlardan yuqori, lekin belgilangan normativlar bo'yicha yoki vaqtincha kelishilgan oqizishlar uchun.

Differentsiyalangan normativlar Tabiat muhofazasi davlat qo'mitasi tomonidan asosiy normativlar asosida hisoblanadi, lekin ularga tegishli mintaqalarning ekologik vaziyati va ekologik omillari xususiyatlariga muvofiq keladigan o'zgarishlar kiritiladi. So'nggi vaziyat va omillarga hududlarning tabiiy-ekologik sharoiti, ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari, alohida muhofaza qilinadigan tabiiy ob'ektlarning ahamiyati kiradi. Konkret mintaqalar, rayonlar, daryo havzalari uchun to'lovlarning differentsiyalangan stavkalari, ularning (mintaqalarning) ekologik xususiyatlarini aks ettiruvchi koeffitsientlarini bazaviy (asosiy) stavka to'lovlariga ko'paytirish bilan aniqlanadi.

Ifloslantirganlik uchun ifloslantiruvchi korxonalarga to'lovlarning aniq miqdori tegishli vakolatli organlar tomonidan belgilanadi.

Ifloslantiruvchi moddalarni chiqarganlik va chiqindilarni joylashtirganlik uchun to'lovlar mahsulot tannarxi hisobiga, ifloslantirganlik limitlaridan ortig'i uchun to'lovlar ifloslantiruvchi korxona ixtiyorida qoladigan foyda hisobiga undiriladi.

Ifloslantirganlik uchun to'lovlar soliq xarakteriga ega. Agar ifloslantiruvchi korxonaning o'zida qolayotgan foyda miqdori uning ifloslantirganlik uchun to'lovlariga baravar yoki undan ortiq bo'lsa, vakolatli organlar ushbu xo'jalik yurituvchi sub'ektning faoliyatini to'xtatish yoki ma'lum vaqtga to'xtatish masalasini qo'yishlari mumkin.

15.5. Eksternaliya xarajatlari.

Tabiiy muhitning assimilyatsiya potentsiali, eksternaliya xarajatlari yoki tashqi samaralar ekologiya iqtisodiyotining eng muhim tushunchalaridan

hisoblanadi. Ekologik-iqtisodiy faoliyat jarayonida tabiatga, aholiga turli ob`ektlar doimiy ta`sir ko`rsatadi. Eksternaliyaning paydo bo`lishi ushbu ta`sir bilan bog`liqdir. Eksternaliya – bu iqtisodiy faoliyatning tashqi samarasi (yoki oqibatida) bo`lib, u ushbu faoliyatning sub`ektiga ijobiy yoki salbiy (ko`pincha) ta`sir ko`rsatadi:

Eksternaliya muammosi mulkchilik, tabiiy resurslarning cheklanganligi, tabiatning assimilyatsiya potentsialiga mulkchilik masalalari bilan uzviy bog`liqdir.

Mulkchilikning ikki sub`ekti – jamiyat va tadbirkor nuqtai nazaridan iqtisodiy manfaatlar farq qiladi: jamiyat ifloslanishning ziyonini kamaytirishdan, tadbirkor esa ishlab chiqarishning asosiy iqtisodiy ko`rsatkichlariga ta`sir qiladigan tabiat muhofazasi xarajatlarini kamaytirishdan manfaaddor bo`ladi. Bunda tabiatdan foydalanuvchi tadbirkor uchun «uchinchi» shaxslarga etkaziladigan ziyon o`z mohiyatiga ko`ra, uning ishlab chiqarishining tashqi xarajatlari hisoblanadi. Bu tashqi xarajatlari ishlab chiqarishning ichki xarajatlardan tubdan farq qiladi va tadbirkorlik faoliyatining zarari hisoblanadi. Shunday qilib, umumiy holda mulkchilikning turli sub`ektlari manfaatining ixtilofi (nizo) yuzaga keladi.

Eksternaliya xarajatlari tabiiy resurslarning cheklanganligi bilan bog`liq holda paydo bo`ladi. Atrof tabiiy muhitning bu sifati assimilyatsiya potentsiali deb ataladi. Assimilyatsiya potentsiali hajmidan oshib ketgan chiqarmalar ziyonni keltirib chiqaradi va shunga mos holda eksternaliya xarajatlari paydo bo`ladi.

Bir tomondan, tabiat assimilyatsiya potentsialining cheklanganligi, boshqa tomondan turli mulkdorlar manfaatining bir-biriga mos kelmasligi oqibatida assimilyatsiya potentsialiga mulkchilik huquqi to`g`risidagi masala kelib chiqadi. Undan foydalanish imkoniyatiga (huquqiga) ega bo`lgan mulkdor iqtisodiy zararining yo`qligi va tabiat muhofazasi xarajatlarini tejash hisobiga foyda qiladi. Ayni bir vaqtda assimilyatsiya potentsiali tegmagan boshqa mulkdor uchun birinchi mulkdor faoliyati tufayli zarar ko`rish ehtimoli katta bo`ladi. Bunda ikkinchi mulkdorning zarari birinchi mulkdor uchun eksternaliya xarajatlari hisoblanadi.

Shunday qilib, jamiyat va tadbirkor manfaatlari ixtiloflarini hamda jamiyatning ifloslanishdan zarar ko'rishni kamaytirishdan, tadbirkorning esa tabiat muhofazasi xarajatlarini qisqartirishdan manfaatdorligini hisobga olib, atrof tabiiy muhitga ta'sirni tartibga solish mexanizmlarini ishlab chiqish zarurati paydo bo'ladi. Tartibga solishning mohiyati eksternaliya xarajatlarini internalizatsiyalash (inglizcha «internal» ichki so'zidan, buni mutlaqo qarama-qarshi manoga ega bo'lgan «internalizatsiya» tushunchasi bilan aralashtirib yubormaslik kerak) hisoblanadi, ya'ni jamiyatga tashqi xarajatlarni ichki xarajatlarga aylantirish zarur va shu asosda tadbirkorni uning faoliyati bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni to'lashga majbur qilish kerak.

Bu maqsadni amalga oshirish uchun jamiyat chiqarmalarga eksternaliya xarajatlariga teng bo'lgan to'lovlarni – maxsus soliqni joriy etishi kerak. (Nazariyada bunday to'lovlar «Pigu soliqlari» nomini olgan. Ingliz iqtisodchisi A.S. Pigu XX asrning boshida ushbu soliq zarurligini asoslab bergan). To'lovlar razmeri (miqdori) etkazilgan ziyon kompensatsiyasi tamoyiliga asoslanishi kerak. Lekin ifloslanishdan iqtisodiy ziyonni hisoblashdagi qiyinchiliklarni hisobga olib, amaliy maqsadlarda atrof-muhit sifatining quyidagi ko'rsatkichlariga asoslanish kerak: ayrim ifloslantiruvchi moddalar kontsentratsiyasining ruxsat etilgan me'yori (REM), chiqarmalarning ruxsat etilgan me'yori normativlari. Bular ifloslantirishning ruxsat etilgan me'yori darajasini aniqlashga va ekologiya iqtisodiyotining asosiy tamoyili – «ifloslantiruvchi to'laydi» tamoyilini amalga oshirishga imkon beradi.

Eksternaliya ta'sirning xilma-xilligiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: temporal, global, setorlararo, mintaqalararo, mahalliy.

Temporal (avlodlar o'rtasidagi) eksternaliya barqaror rivojlanish kontseptsiyasi bilan uzviy bog'liq bo'lib, hozirgi avlod o'z ehtiyojlarini kelajak avlodlarning manfaatlarini hisobga olib ta'minlashlari kerakligi tamoyiliga amal qilishni talab qiladi. Global eksternaliya ifloslantirishning transchegara tarqalishi bilan bog'liq va ularga qarshi kurashda maxsus xalqaro konventsiyalar va shartnomalarni tuzish zaruratini ko'zda tutadi.

Sektorlararo eksternaliya iqtisodiyot tarmoqlari, ayniqsa, tabiatni ekspluatatsiya qiluvchi sohalar boshqa sohalarga ekologik ziyon keltirishini hisobga oladi va ekologik muammolarning muqobil yechimini topishga va iqtisodiyotni tuzilmaviy qayta qurishga yo'naltiradi.

Mintaqalararo eksternaliya global eksternaliyaning kichraytirilgan nusxasi bo'lib, u ayrim mamlakat va uning mintaqalarida yuzaga keladigan eksternaliya oqibatlarini bartaraf etish maqsadini ko'zda tutadi. Mahalliy eksternaliya cheklangan hududlarda ifloslantiruvchi korxonalarning retsipientlarda (boshqa korxonalar va ob'ektlar) eksternaliya xarajatlari tahlili bo'lib, u ushbu sohada xulosa va tavsiyalar beradi.

Assimilyatsiya potentsiali – atrof tabiiy muhitning (atmosfera, suv manbalari, tuproqlar) ma'lum miqyoslarda cheklanmagan uzoq istiqbolda o'zining asosiy xossalarini o'zgartirmay, turli antropogen ta'sirni o'ziga olishi (shu jumladan, zararli aralashmalarni) qobiliyatidir.

Atrof-muhitning assimilyatsiya potentsiali (**AMAP**) o'ziga xos tabiiy resurs bo'lib, u cheklangan yoki tanqis (kamchil) resurs hisoblanadi.

Ushbu tabiiy resursni miqdoriy baholashning murakkabligi antropogen ta'sir turlari xilma-xilliligiga, shuningdek, bu turdagi ta'sirdan har birining xavfsizlik darajasini aniqlashning qiyinligi bilan bog'liqdir.

AMAPning alohida xususiyatiga ega bo'lgan tabiiy muhit sifatida iqtisodiy ahamiyati tabiat muhofazasi xarajatlarini tejashning printsiptial imkoniyati birligida ifodalanadi. Bu tejash AMAPning ijtimoiy foydaliligini yoki qimmatini belgilaydi.

AMAPning mavjudligi chiqarmalarni tozalash bo'yicha xarajatlarni tejashdan tashqari ifloslanishdan keladigan ziyonni (to'g'rirog'i, atrof-muhit asosiy xossalari ifloslanish natijasida salbiy o'zgarishining ziyonini) bartaraf etishga imkon beradi. Shunday qilib, bartaraf etilgan ziyon – ifloslanishni bartaraf qilish bo'yicha xarajatlarni tejash – xarajat yondashuvi asosida AMAPning iqtisodiy bahosini belgilaydi.

AMAPni baholashning renta usuli yoki kvazirenta baholashi (uning taqchilligiga asoslangan baholash) AMAPni sun'iy takror ishlab chiqarish

imkoniyatlariga asoslanadi. Bunda baholash chiqarmalarni (ta'sirni) ekologik normativlargacha kamaytirishning ijtimoiy zarur xarajatlari bilan AMAP baholanadigan aniq hududlar doirasida ekologik normativlarga erishishning individual xarajatlari o'rtasidagi farqni ifodalaydi. Bu yondashuv AMAPni ham tabiiy resursning ob'ektiv qiymatiga mos kelishi nuqtai nazaridan, ham amaliyotda foydalanish nuqtai nazaridan afzallikka ega.

Renta usuli asosida AMAPni iqtisodiy baholashni amaliyotda amalga oshirishda baholanayotgan rayonda ekologik normativlardan oshib ketishi darajasidan (karralilik, bir necha martalilik) foydalanish mumkin. Shundan keyin olingan ko'rsatkich (koeffitsient) orqali va etalon rayonda (ekologik normativlarga rioya qilinayotgan rayonda) oldindan belgilangan AMAPni iqtisodiy baholashning qiymati orqali AMAPning izlangan iqtisodiy bahosini hisoblash kerak. Bundan tashqari ushbu yondashuv AMAPni iqtisodiy baholashni ayrim ifloslantiruvchi moddalar uchun ham amalga oshirishni nazarda tutadi. AMAPning umumiy iqtisodiy bahosi ayrim moddalar bo'yicha baholashni jamlash bilan aniqlanadi.

Shunday qilib, ekologiya iqtisodiyoti iqtisodiy mexanizmining, atrof tabiiy muhit muhofazasi sohasidagi bevosita va bozor regulyatorlarining eng muhim vazifasi tashqi xarajatlarni internalizatsiyalash hisoblanadi. Bunda asosiy e'tibor ifloslantiruvchi korxona foydasi (manfaati) va u tomonidan ifloslanishning «qurbonlari»ga kompensatsiya to'lashning umumiy nisbatlarini tahlil qilish va undan maqsadga muvofiq xulosalar chiqarish va tavsiyalar ishlab chiqish, ularni ekologiya iqtisodiyoti amaliyotiga joriy etishga qaratiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Ekologiya iqtisodiyotining iqtisodiy mexanizmlari nima?
2. Doimiy harakatdagi va yangi iqtisodiy rag'batlantiruvchi mexanizmlar qanday xususiyatlarga ega va ular bir-biridan qanday farq qiladi?
3. Tabiiy resurslar kadastri nima? Ular qanday ahamiyatga ega?
4. Tabiiy resurslar kadastri qanday turlarga bo'linadi? Ularning asosiy xususiyatlarini bilib oling.

5. Tabiat muhofazasi tadbirlari qanday moliyalashtiriladi?
6. Ekologik jamg'armalar nima? Ular qanday turlarga bo'linadi?
7. Ekologiya sug'urtasi nima?
8. Atrof-muhit ifloslanishining iqtisodiy ziyon etkazishini aniqlash metodikasi qanday xususiyatlar va yo'nalishlarga ega?
9. Iqtisodiy ziyon etkazish formulalarini bilib oling va ulardan qanday foydalanish kerakligini tushuntiring?
10. Tabiat komponentlariga etkaziladigan iqtisodiy ziyon qanday aniqlanadi?
11. Tabiat muhofazasi tadbirlarining iqtisodiy samarasi qanday hisoblanadi?
12. Umumiy, komponentlar bo'yicha samaradorlik qanday aniqlanadi?
13. Eksterpaliya xarajatlari nima? Ular qanday hisoblanadi?
14. Tabiiy muhitning assimilyatsiya potentsiali nima? U qanday hisoblanadi?

Tayanch so'zlar: ekologik sug'urta, ekologik toza mahsulotlar, ekologik noqulay mahsulotlar, tabiiy resurslar kadastri, yer kadastri, suv kadastri, o'rmon kadastri, foydali qazilma konlari kadastri, ovchilik kadastri, eksternaliya xarajatlar, assimilyatsiya potentsiali.

16 BOB. TABIAT KOMPONENTLARIDAN FOYDALANISH VA ULARNI MUHOFAZA QILISHNING EKOLOGIK – IQTISODIY ASOSLARI.

16.1. Ekologiya va iqtisodiyot: o'zaro bog'liqlik va ta'sir.

Tabiat bilan iqtisodiyot orasida o'zaro bog'liqlik kishilik jamiyatining ilk bosqichlaridan ma'lum. Chunki, tabiat insonni oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joy va boshqa zaruriy moddiy ne'matlar bilan ta'minlaydi. Inson tabiatdan estetik zavq oladi, unda va uning ta'sirida sog'ligini tiklaydi.

Xullas, hayot uchun barcha zaruriy moddiy ne'matlarni bevosita va bilvosita yo'llar bilan oladi, bahramand bo'ladi. Moddiy ne'matlardan foydalanish jarayonida odamlar avvaliga istaganicha va undan ortiq miqdorda foydalangan bo'lib, albatta isrofgarchilikka yo'l qo'ygan. Lekin vaqt o'tishi va ishlab chiqarish qurollarining takomillashuvi, eng muhimi odamlarning fikrlash qobiliyati, ongining o'sishi bilan noz-ne'matlardan foydalanishda ehtiyotkorlik belgilari ham shakllanib borgan. Bu hodisa ularni ov ishlari baroridan kelmagan vaqtlarda yaxshi sezilib turgan bo'lishi mumkin. Demak, xo'jalik yuritishni odamlar juda qadimdan egallay boshlashgan.

Aholining moddiy iste'mol ehtiyoji dunyo miqyosida qaralsa cheksiz va qondirib bo'lmaydigan darajada. Chunki, aholi soni muttasil ortib bormoqda. Lekin tabiiy resurslar, ya'ni ehtiyojni qondiradigan vositalar chegaralangan va noyob. Binobarin, talab, ehtiyoj va moddiy ne'matlar o'rtasida juda katta farq mavjud. Bu bir tomondan, makroiqtisodiyot bilan makroekologiyani birlashtiradi, ya'ni xo'jalikni nihoyatda bilib va oqilona tashkil qilish zarurligiga undaydi, ikkinchi tomondan, birlamchi tabiiy resurslarning o'rnini bosa oladigan (almashtira oladigan) sun'iy materiallarni izlash va amalda qo'llash ishtiyoqi kuchayib boradi. Bu bilan tabiiy resurslarni tejash, ikkilamchi boyliklardan keng miqyosda foydalanish, eng muhimi tabiiy resurslarning o'rnini bosa oladigan mahsulot (material)larni ishlab chiqarish va amalda qo'llash g'oyasini hayotga

tobora tezroq tadbiq qilish jadallashib boradi. Bu muammoning qo'yilishi, yechimi jarayonida va amalda tadbiq qilinishida iqtisodiyotning ahamiyati beqiyosdir.

Iqtisodiyot taraqqiyoti ko'p hollarda tabiiy resurslarga bog'liq. Turli resurslarning mavjudligi iqtisodiyot tarmoqlarini muttasil rivojlantirib borishga imkon beradi. Bu borada ekologik tabiiy resurslarning ham o'z o'rnini bor. Qishloq xo'jaligi, xususan sug'orma dehqonchilik mahsulotlari, lalmi dehqonchilik va yaylov chorvachiligi etkazib beradigan oziq-ovqat, texnik xom-ashyolar va boshqalar iqtisodiyot tarmoqlarining o'sishida ta'siri yetarli darajada yuqori.

Dunyo bo'yicha yalpi ichki mahsulotning jami 32 foizini ekologik soha resurslari etkazib berishi ma'lum. Bizningcha, ekologik soha resurslarining iqtisodiyotni taraqqiy etishidagi roli istiqbolda yana ortib borishi kutiladi. Chunki, aholi sonining ortib borishi chorvachilik va dehqonchilik mahsulotlarini miqdor jihatdan ko'paytirishga ta'sir etadi (don, chorvachilik mahsulotlarini jon boshiga me'yoriy ko'rsatkichlarda yetkazib berilishini taqozo etadi).

Iqtisodiyotning tabiiy resurslar bilan ta'minlanganligi ko'p vaqt mobaynida tabiat qonunlari, xususan ekologik qonuniyatlar va qonunlarga bog'liqligi tan olinmadi. Ishlab chiqarishning rivojlanishi va fan yutuqlarini sanoat hamda qishloq xo'jaligi sohalarida keng qo'llanilishi natijasida tabiat boyliklarining joylashuvi, ularning potentsial imkoniyatlari, qayta tiklash qobiliyatlari, o'z-o'zini tozalash darajalari yagona tabiat, shu jumladan, ekologik qonunlarga bog'liqligi keyinchalik mutaxassislar tomonidan asoslana boshlandi.

Iqtisodiyotdagi "eng kam xarajat sarflab yuqori daromadga erishish" tamoyiliga asoslangan barakasiz (ekstensiv) rivojlanish pirovard natijada ekologik inqirozga duch keldi. Uning salbiy oqibatlari havo va suvning ifloslanishi, tuproqlarning qashshoqlanishi hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulotlar sifatida, daromadlarning pasayishida, kishilar salomatligining yomonlashuvi, mehnat unumdorligining pasayishi, hosildorlikning kamayishi orqali iqtisodiyotda tanglikni sodir eta boshladi. Aniqlanishicha, tuproq unumdorligining bir foizga kamayishi natijasida hosildorlikning o'rnini to'ldirish uchun 10 foiz sarf-xarajat qilish zarur ekan.

Ma'lum bo'lishicha, tabiiy o'rmonni qirqish tufayli o'rnida vujudga kelgan ikkilamchi o'rmonning mahsuldorligi birlamchi o'rmonga mos kelmaydi, mutaxassislarga bu oldindan ma'lum bo'lgan.

Atlantika okeanida baliqlarning xo'jasizlarcha tutilishi tufayli bir necha baliq zotlari yo'qoldi, natijada baliq tutish rejalari bajarilmay qoldi, sifatsiz baliq mahsulotlari bozorda o'tmay qoldi. Buning uchun baliq turlari zotlarining populyatsiyasi ekologiyasi o'rganilishi zarur bo'ldi. Evropa va Amerikadagi bir necha mamlakatlar hamda baliqchilik bilan shug'ullanadigan kompaniyalar bunday tadqiqotlar uchun katta mablag' ajratdilar.

Korroziya natijasida metallarning beshdan bir qismi va neft jihozlarining 77 foizining yo'qotilishi biokorroziya bilan bog'liq ekan, ular mikroblar faoliyati bilan tushuntiriladi. Rossiyada har yili o'rmonlarning 20 mln. m³ qismi zamburug' kasaliga duchor bo'ladi va xashoratlarning ommaviy ko'payishi sababli quriydi. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin. Faqatgina har yilgi dunyo bo'yicha qishloq xo'jalik ekinlarining yuqumli kasalliklar bilan xastalanishi va zararli hashorotlar ta'sirini kamaytirish maqsadida 2,5 trln. dollarlik mablag' sarflanadi, bu jahonning jami byudjetini 10 foizini tashkil qilishini aytib o'tishning o'zi ekologiya qurilishiga qanchalik salbiy ta'sir etishini tushunishga imkon beradi.

Mutaxassislarning hisob-kitob qilishicha XX asrning ikkinchi yarmida insonning xo'jalik faoliyati ta'sirida tabiiy muhitga etkazilgan zarar va u orqali aholi salomatligiga etkazilgan putur jahonning yillik byudjetidan ziyod.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, er qa'ridan olingan tayyor mahsulotning bir birligiga bir necha, ba'zan 10 va undan ko'p birlikda chiqindilar vujudga keladi. Tarkib topgan chiqindilar odatda iqtisodiyotda nol bahoga ega. Chunki, ulardan xo'jalikda foydalanilmaydi, boz ustiga chiqindilar atrof-muhitni ifloslaydi, yaylovlar maydonini egallab turadi, inson hayotini xavf ostida qoldiradi. Qanchalik ko'p yalpi milliy mahsulot ishlab chiqilsa, shunchalik chiqindilarning umumiy hajmi ko'p bo'lishi ma'lum. Lekin, davlat ushbu chiqindilarning atrof muhitni ifloslashi tufayli aholi salomatligi yomonlashuvining oldini olish va ularning

sog'lig'ini tiklash maqsadida qayg'uradi va buning uchun ma'lum mablag' ajratadi. Bu sarf-xarajatlar yalpi milliy mahsulot hisobidan amalga oshiriladi. Biroq, atrof muhit ifloslanishining qiymati hisob-kitob qilinmaydi.

Yangi qurilib ishga tushirilgan korxona uning rahbariga yiliga ma'lum daromad keltiradi, lekin korxona atrof muhitga turli chiqindilarni chiqarib havo, suv, tuproqni bulg'aydi, qishloq xo'jalik ekinlari hamda yaylovlarga ziyon etkazadi, aholi sog'ligi yomonlashadi. Korxonaning to'lagan arzimagan solig'i e'tiborga olinmasa, uning etkazgan zarari etarli darajada ko'p, uning bir yillik qiymati hisoblansa yillik daromadga etib qoladi, ba'zi hollarda undan ham ziyod bo'lishi mumkin. Gap shundaki, korxonaning atrof muhitga etkazgan ziyoni ob'ektiv hisob-kitob qilinmaydi. Shuning uchun ham joylarda ekologik vaziyat murakkablashib bormoqda.

16.2. Iqtisodiyotning ekologiyaga va ekologiyaning iqtisodiyotga ta'siri.

Iqtisodiyotning ekologiyaga ta'siri ma'lum, lekin ekologiyaning iqtisodiyotga ta'siri ancha murakkab kechadi. Bu ko'pincha tabiatning jamiyatga aks ta'siri bilan tushuntiriladi. Hududlarning tabiiy resurslari xo'jasizlarcha foydalanganda qashshoqlashadi, degradatsiyalashuv kuchayadi, boyliklarning miqdor o'zgarishlari sifat o'zgarishlariga olib keladi. Bu ekologik va iqtisodiy o'zgarishlar hududning iqtisodiy potentsialini kambag'allashtiradi, eng muhimi ijtimoiy-iqtisodiy ahvol og'irlashadi, resurslarning mahsuldorligining keskin pasayib ketishi sug'orma dehqonchilik va yaylov chorvachiligining izdan chiqishiga sabab bo'ladi, sanoat korxonalarining sifatli xom-ashyolar bilan ta'minlanishi buziladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasida Orol dengizi sathining 1961 yildan boshlab tushib borishi, Amudaryo havzasida suv tanqisligining jiddiylashuvi va sifatining yomonlashuvi, delta to'qayzorlarini suv bilan muntazam ta'minlashning ishdan chiqishi, tuproqda ko'plab tuzlar to'planishi va boshqa noma'qul hodisalar o'lkada antropogen cho'llashishning rivojlanishiga sabab bo'lmoqda. Cho'llashish odatda cho'l sharoitida biologik mahsuldorlikning keskin kamayib ketishi bilan bog'liq. Haqiqatdan ham hududda yaylov, sug'orma yerlar, suv havzalarining me'yordagi

biologik mahsuldorligi 60-yillardan boshlab keskin pasayish yo'nalishiga o'tdi. Bu o'z navbatida iqtisodiy samaradorlikning eng quyi ko'rsatkichlargacha tushib ketishiga olib kelmoqda.

Boz ustiga Orol dengizining qurigan qismidan shamol ta'sirida tuz kukunlarining beto'xtov yog'ilib turishi (har ga. maydonga 100-1000 kg), Amudaryo suvi orqali tuzlarning dalalarga yotqizilishi (har ga. maydonga 9-24 t gacha), suv tanqisligi, aholining ichimlik suvi bilan ta'minlash darajasining kamligi, turli kasalliklarning keng tarqalganligi va boshqalar tabiatning jamiyatdan "o'ch" olayotganini bildiradi.

Chunki, Orol dengizi va Orol bo'yida ming yillar davomida barqaror bo'lgan ekologik muvozanat buzilgan. Buning oqibatida endilikda tabiat maromi ishdan chiqqanligi tufayli uning resurslari ham degradatsiyaga berildi, avvalgi qulay ekologik vaziyat hozirda jiddiy va tang joylar (Mo'ynoq tumani)da falokatli vaziyatlar bilan almashdi. Bu noxush tabiiy-antropogen hodisa o'lka iqtisodiy potentsialini ham kambag'allashtirdi, har yilgi iqtisodiy zarar hajmi bir necha yuz million so'mni tashkil qilmoqda. Buni ekologik holatning yoki tabiatning jamiyatdan olayotgan qayta o'chi deb hisoblash lozim.

Bu hududiy noxush hodisani to'xtatish va avvalgi boy ekologik resurslarni qayta tiklash hamda qulay hayotiy vaziyatni bunyod etish ancha murakkab masala. Bu borada amaliy ishlar boshlangan, lekin ularning miqyosi va ko'lami talabga to'la javob bermaydi. Chunki, muammo keng qamrovli, majmualiy, yirik hududni qamrab olgan. Bu esa shunga yarasha tizimli tahlil yondoshuvidan foydalanishni taqozo etadi. Bir necha maxsus bosqichlar davomida ko'p yillarga (2002-2030) mo'ljallangan chet el sarmoyasi asosida majmualiy aniq tadbirlar amalga oshirilishi lozim.

Birinchi, eng ustuvor vazifa, o'lkada suv muammosi ijobiy hal qilinmog'i zarur, suv bilan ta'minlashning kafolatlanishi yangi ekologik muvozanatning tiklanishiga imkon beradi. Ikkinchi, eng ustuvor vazifa, sug'oriladigan mintaqada meliorativ tadbirlar negizida tuproqlarning suv-tuz balansida barqaror ravishda manfiy ko'rsatkichga erishilsa, iqtisodiy samaradorlik ham ko'tarilish yo'nalishiga

ega bo'ladi. Chunki, ekinlar hosildorligi orta boradi, erdan foydalanish koeffitsienti optimal ko'rsatkichga yetadi, almashlab ekish sxemalarini to'la tadbqiq qilish uchun qulay imkoniyatlar vujudga keladi. Binobarin, iqtisodiy potentsial ko'lami ancha ortadi, xo'jaliklarning rentabelligi sezila boshlaydi. Uchinchi, eng ustuvor vazifa, o'lkaning iqlimi o'zgarayotgani va suv tanqisligini hisobga olgan holda qishloq xo'jalik ekinlarining shu hududga mos keladigan turlarini joylashtirish sxemasi, chorcachilik hamda baliqchilikni tubdan rivojlantirish yo'llarini asoslash eng dolzarb masala hisoblanadi. Bu borada boshqa ishlar qatori chuqur iqtisodiy tahlil va hisob-kitob yumushlari bajarilishi maqsadga muvofiq.

Demak, yuqoridagilardan shunday xulosa chiqarish mumkin: ekologiya bilan iqtisodiyot o'rtasida juda ham yaqinlik mavjud bo'lib, ular bir-birlarini taqozo etadilar. Ekologiya xo'jalikni yuritish uchun resurslar va qulay tabiiy sharoitlarni ta'minlab beradi, iqtisodiyot o'z navbatida mavjud boyliklar va sharoitlarni e'tiborga olgan holda iqtisodiyotni rivojlantirish yo'llarini ilmiy asoslangan holda taraqqiy qilishini ta'minlashi zarur. Bu o'zaro ta'sir doirasida iqtisodiyotga ko'p narsa bog'liq, ya'ni eng muhimi tabiatdan resurslarni me'yorga-ehtiyojga qarab iqtisodiyot tarmoqlar muomalasiga kiritish, isrofgarchilikka chek qo'yish, atrof-muhitni chiqindilar bilan bulg'amaslik, resurslardan foydalanganlik uchun xaq to'lash tartibini joriy etish va unga amal qilishni ta'minlashi maqsadga muvofiq. Resurslardan qanchalik oqilona foydalanilsa, atrof-muhitning shunchalik toza va ozoda bo'lishi uchun imkoniyat yaratiladi. Bundan iqtisodiyot va aholi salomatligi katta foyda ko'radi.

Inson er sharining ustki qismida sifat jihatdan farqlanuvchi (litosfera, atmosfera, gidrosfera), ammo bir-biri bilan uzviy aloqada va o'zaro ta'sirda bo'lgan hamda o'zida murakkab tabiiy geografik jarayonlar va organik hayotni mujassamlashtirgan geografik qobiq-biosferaning mahsulidir.

Tabiatning rivojlanishi uning komponentlari (tog' jinslari, havo, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi)ning o'zaro ta'siri va aloqadorligi, ular o'rtasidagi modda va energiya almashinuvi asosida ro'y beradi. Tabiat bir butun va yaxlit hosiladir.

Uning biron komponenti o'zgarsa, boshqa komponentlarida ham o'zgarishlar sodir bo'lishi muqarrar.

Barcha ijtimoiy hayot, ishlab chiqarish, inson va uning ongi tabiiy borliq asosida mavjud va tabiat qonunlariga amal qiladi. Tabiat va jamiyat bir butun materiyaning o'zaro chambarchas aloqadagi ikki qismi bo'lib, ular rivojlanishida umumiylik va o'ziga xos xislatlar mavjud.

Tabiat kishilarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondiruvchi yagona manbadir. Inson nafaqat jismonan, balki qalban ham tabiatsiz kun kechira olmaydi. Jamiyat esa tabiatning bir bo'lagi va doimo uning qurshovida. Tabiat bilan jamiyatning hayot muhiti o'rtasida chegara o'tkazish juda murakkab.

Sayyoramizda tirik organizmlarning vujudga kelishi, ya'ni jonsiz tabiat bilan jonli tabiat o'rtasidagi munosabatlarning yuzaga kelishi er taraqqiyotida muhim voqea bo'ldi. Ayniqsa, odamzodning paydo bo'lishi biosferaning rivojlanishiga sezilarli ta'sir etib, yangicha munosabatlarning shakllanishiga sabab bo'ldi. Natijada, biosferada modda va energiya amashinuvining tabiiy holati o'zgardi. Ushbu o'zaro munosabatlar bora-bora geografik qobiqning rivojlanishida hal qiluvchi kuchga aylana bordi.

Inson o'z ehtiyojlari uchun zarur barcha narsalar (oziq-ovqat, kiyim-kechak, qurilish materiallari va b.)ni tabiatdan oladi. Insonning turmush faoliyati uchun kerakli bo'lgan har qanday mahsulotlar tabiiy resurslar asosida yaratiladi.

Insoniyat uchun yashash vositasi bo'lib xizmat qiladigan va xo'jalikda foydalaniladigan tabiat unsurlarining barchasi tabiiy resurslar hisoblanadi. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi resurslardan foydalanish ko'lamining ortishiga olib kelishi tabiiy hol. Tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar zaminida ham ana shu tabiiy resurslardan foydalanish yotadi.

Qalin o'rmonlarni o'ziga makon bilgan qadimgi odam (paleontrop)lar asta-sekin o'rmonsiz yalangliklarga chiqib, nisbatan mo'l ozuqa manbalariga ega bo'la boshlagan. Ular tabiiy buyumlar: tosh va yog'ochdan foydalanganlar, ayrim sun'iy qurollarni yasaganlar, olovdan foydalanishni bilganlar. Asosan o'simliklarning ildiz va mevalarini yig'ish, ov va baliq tutish bilan shug'ullanganlar. Shubhasiz,

ular tabiatga sezilarli ta'sir ko'rsatmaganlar. "Ekologik tahlil-deb yozadi rus olimi B.F. Porshnev: paleontrop o'z atrofidagi hayvonot dunyosi bilan g'oyat zo'r bog'lanishda bo'lganligini ko'rsatadi...paleontrop... barcha hayvon va qushlar uchun mutlaqo xatarsiz bo'lgan, u hech nimani o'ldirmagan." Shuning uchun bo'lsa kerak u ayiq, bo'ri, to'ng'iz bilan bimalol "tillasha" olgan, yovvoyi-yirtqichlarni xonakilashtira boshlagan.

Zamonaviy odamlarga ancha yaqin bo'lgan neandertal odamlar bundan 100-300 ming yil avval asosan Evropa, Afrika, va Osiyoda yashaganlar. Ulardagi mehnatga layoqat inson evolyutsiyasiga katta ta'sir ko'rsatgan. Ibtidoiy mehnat jamoalarining vujudga kelishi mehnat qurollarini takomillashtirishni, tabiiy resurslardan foydalanish (mevalar terish, baliq tutish, ov) ko'lamini orttirishni, chorvachilik va dehqonchilikni rivojlantirishni taqozo etgan.

O'rmonlarga o't qo'yish, erlarni yoppasiga haydash, yaylovlarda uy hayvonlarini tartibsiz boqish, oqar suvlarga to'g'onlar qurib oqimni o'zgartirish kabi insonlarning tabiatga ta'siri tufayli o'simlik va hayvon turlarining kamayishi, ayrimlarining yo'qolishi tezlasha boshlagan. Natijada inson faoliyati bilan bog'liq nomaqbul o'zgarishlar nafaqat tabiat, balki kishilarning hayot faoliyati uchun ham xatar keltira boshlab, qadimgi odamlarni boshqa joylarga ko'chishga majbur eta boshlagan.

Odamzod yaratgan ilk madaniyat namunalari yuqori paleolitga mansub bo'lib, uning iqtisodiy asosi ovchilikdir. U o'zidagi takomillashgan qurollari bilan yirik hayvonlar (mamont)ni ham o'ldirishga qodir bo'lgan. Paleolit davrining oxirgi yuz yilliklari mobaynida hayvonlar soni sezilarli darajada kamaya boshlaydi. Pleystotsenning oxiriga kelib tug'ilish koeffitsienti ancha past bo'lgan yirik hayvonlar (xususan mamont) butunlay yo'qotiladi. O'rtacha kengliklarda yashagan bunday hayvonlarni butunlay yo'q bo'lib ketishini bir guruh olimlar iqlimdagi o'zgarishlar oqibati desalar, yana bir guruhlar buning sababini ibtidoiy ovchilik faoliyati natijasi deb hisoblaydilar.

Tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning qo'pol tarzda buzilishi jamiyatda sinflarning vujudga kelishi bilan boshlandi. Sinfiy jamiyatning so'nggi pog'onalarida ushbu munosabatlar yanada chuqurlashib, murakkab tusga kirdi.

Tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning keskinlashish sababi boylik ketidan quvish, "oltin sarobi" (vosvasasi), mustamlaka tuzumining vujudga kelishi bilan hamnafasdir. Bunday jamiyatda inson ishchi kuchi, tabiat xom-ashyo manbaiga aylanib, tabiatga qirg'in keltira boshlaydi.

Evropa bozorlari talabini qondirish maqsadida minglab fil, sher, yo'lbars, karkidon kabi hayvonlar ayovsiz qirib yuboriladi. XIX asr so'ngigacha yiliga 60-70 ming fillar faqat qimmatbaho suyaklari uchun ovlangan. Qadimgi Gretsiya va Rim davlatlarida yirik shaharlar, harbiy istehkomlar va kemalar qurish uchun o'rmonlarni jadal kesilganligidan Evropaning O'rta dengiz atrofidagi tog'lari batamom yalangliklarga aylantirilgan. Oqibatda eroziya kuchaydi, yaylovlar yaroqsizlandi, katta maydonlar unumdor tuproq qatlamidan butunlay mahrum bo'ldi.

Markaziy Amerikaning Savanna va tropik o'rmonlaridagi Mayya va boshqa Aborigen xalqlarga mansub shaharlarning xarobaga aylanishida ispan istilochilarining qirg'inli yurishlaridan tashqari katta maydonlardagi o'rmonlarning kesib yuborilishi, tuproq unumdorligining pasayishi, cho'llashish jarayonlari kabi kishilar faoliyati bilan bog'liq hodisalar muhim rol o'ynagan.

Arxeologlar Markaziy Osiyo cho'llarida sug'oriladigan erlar umumiy maydoni qadimda hozirgidan ancha katta bo'lganligini ta'kidlaydilar. Hozirgi cho'llardagi qadimgi bepoyon vohalar va shaharlar nafaqat turli urushlar tufayli, balki kishilarning cho'l tabiatiga ongsizlarcha munosabati natijasida tuproqlarda vujudga kelgan ikkilamchi sho'rlanish va qum bosish oqibatidir. Erning tabiiy-meliorativ xususiyatlari hisobga olinmay sug'orilishi oqibatida sug'oriladigan dalalarda ma'lum vaqt o'tib (odatda 2-3 yil) sho'rlanish va botqoqlashish boshlangan. Bu erlar qishloq xo'jaligiga yaroqsiz holga kelib, tashlandiq er sifatida foydalanishdan chiqib qolgan. Amudaryoning Oqchadaryo, Sariqamisholdi deltalaridagi hozirgi quruq o'zanlar: Daryoliq, Dovdan, Uzboy

atroflaridagi, Buxoro va Qorako'l vohalari atrofidagi, Paykent hududidagi katta maydonlardagi sho'rxoklar, sho'rtob taqirli erlar hamda ko'chib yuruvchi qumliklar o'sha hodisalarning jonsiz guvohi hisoblanadi.

Tog' va tog' yon bag'irlaridagi qalin o'rmonzorlarning o'tin, "pista" ko'mir, qurulish materiallari tayyorlash maqsadida ayovsiz kesilishi oqibatida tog'lar yalang'ochlandi, qurg'oqchilik kuchaydi, pastki mintaqalarda ham o'simliklar siyraklashdi, yonbag'irlarda suv eroziyasi kuchaydi, tuproq, grunti yuvildi, sel hodisasi ortishidan jarliklar paydo bo'ldi.

Yozma ma'lumotlarga ko'ra XIX asr oxirlarida Zarafshon daryosida har yili Turkiston va Zarafshon tog'laridan Samarqandga 26400 ta archa xodasi oqizilgan. Faqatgina O'zbekiston hududidagi qadimiy shaharlar (Toshkent, Buxoro, Samarqand, Shahrisabz va boshq.) qurilishida ko'plab imoratbop archa daraxtlari ishlatilgani nazarda tutilsa, qancha-qancha daraxtlarga qirg'in kelganini tasavvur etish qiyin emas. O'sha davrlardayoq tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar sezilarli darajada o'zgara bordi.

Sanoat revolyutsiyasi tufayli inson tabiatga ta'sirini juda kuchaytirdi. Ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tubdan o'zgardi, tabiiy resurslardan foydalanish hajmi keskin ortib ketdi.

Texnik taraqqiyot tabiiy resurslardan, qazilma boyliklar, er-suv resurslari, baliq zaxiralaridan foydalanish va yovvoyi hayvonlarni ko'plab ovlashning kuchayishiga imkon yaratdi. Sanoat ishlab chiqarishda avval bug' mashinalari, keyinchalik ichki yonuv dvigatellariga o'tilishi, shaharlar va sanoat markazlarining o'sishi ko'plab zararli chiqindilar miqdorining ortishiga sabab bo'ldi. Daryolardan foydalanish, suv havzalari, atmosfera havosi va tuproqlarning sanoat chiqindilari va kimyoviy moddalar bilan ifloslanishi sezila boshladi.

Texnik taraqqiyotda salbiy omillarning zararli ta'sirlariga eng avvalo Evropaning g'arbidagi sanoatlashgan va urbanizatsiya darajasi yuqori bo'lgan mamlakatlar (Angliya, Frantsiya, Belgiya, Gollandiya va b.) duchor bo'ldilar. Biroq, bu davrda tabiatni vayron qilish Shimoliy Amerikada Evropadan ancha jadal tus olgan edi.

16.3. Fan-texnika taraqqiyoti, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi, aholi sonining tez sur`atlarda o'sishi va insonning tabiatga ta`siri.

Fan-texnika taraqqiyoti, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi, aholi sonining tez sur`atlarda o'sib borishi insonning tabiatga ta`sir doirasini kengaytirib yubordi. Ayniqsa, “insonning tabiat ustidan qozongan g'alabasi” dan mag'rurlanib amalga oshirilgan tadbirlar tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi o'zaro muvozanat “tarozini” butunlay buzilishga olib keldi. Insonning tabiatga ta`sirining salbiy oqibatlari, pirovard natijada uning o'ziga og'ir kulfatlar keltira boshladi.

Sanoatning kislorodga bo'lgan ehtiyoji orta borayotgan bir paytda, sayyoramiz o'simliklari ishlab chiqarayotgan kislorodning chorak qismiga yaqini inson tomonidan yoqib yuborilmoqda. Yana yiliga atmosfera tarkibidan ishlab chiqarish maqsadlari uchun 90 mln. tonna kislorod va 70 mln. tonna azot olinmoqda. Olimlarning hisoblaricha yiliga yoqib yuborilayotgan kislorodning 1 foizi qayta tiklanmay qolaversa, er atmosferasi kislorod zaxirasining 70 foizga yaqini tugashi mumkin ekan.

Buning ustiga er sharida kislorodning asosiy manbai hisoblangan o'rmonlar maydoni yil sayin (125 ming km² ga) qisqarmoqda. Inson sayyoramiz yashil boyligi-o'rmonlarni 50 foizdan ortig'ini kesib bo'ldi. Evropa mamlakatlarida o'rmonlarning 85-95 foizi kesib yuborilgan bo'lsa, AQShda o'rmonlar maydoni qadimgi 900 mln. ga. dan 260 mln. ga. ga qisqardi.

Inson xo'jalik faoliyati natijasida atmosferaga yiliga faqat turli yoqilg'ilar yoqish hisobiga 22 mlrd.t. karbonad angidrid, 200 mln.t. dan ortiq uglerod oksidi, 160 mln.t. sulfat oksidi, 50 mln.t. azot oksidi, yana shuncha uglevodlar, 250 mln.t. turli kimyoviy zarrachalar-aerozollar hamda 300 ming t. qo'rg'oshin chiqarilmoqda.

XX asr o'rtalarida faqat toshko'mir yoqishning o'zidan er yuzasiga har yili 2 mlrd. t. shlak chiqarilgan. Faqat yoqilg'i yoqish maqsadida esa 15 mlrd. t. kislorod sarflanmoqda.

Hozir inson quruqlik yuzasining 60 foizdan ortiq qismidan o'z maqsadlari uchun foydalanayotgan bo'lsa (30 foizdan ortig'ida qishloq xo'jalikda, 11 foizda

erlarni haydab ekin ekmoqda), 20 foizdan ortig'ini turli qurilishlar tufayli butunlay o'zgartirib yuborgan (XX asrning o'zida bunday erlar 250 mln. ga. ga ortdi), 100 mln. ga. er faqat shaharlar qurilishi bilan band, sanoatlashgan hududlarning yarmidan ortig'ini muhandislik qurilmalari egallagan.

O'rmonlarning betartib kesib yuborilishi oqibatida keyingi 80-90 yil mobaynida dunyo bo'yicha sug'oriladigan erlarning chorak qismi eroziyaga uchrab (AQShda eroziyaga uchragan erlar 50 foizga yaqinlashdi) qishloq xo'jalikda foydalanishga yaroqsiz holga kelgan bo'lsa, suv eroziyasi tufayli yiliga $24 \cdot 10^9$ t. tuproqlarning unumdor qismi yuvilmoqda.

Eroziyaning muqarrar rivojlanishi evaziga, keyingi asr mobaynida 2 mlrd. ga er yaroqsizlandi, yiliga 200-300 ming ga. er sho'rlanish va botqoqlashish evaziga qishloq xo'jalik ahamiyatini yo'qotmoqda.

1940 yilda 10 mln. tonna, 1983 yili 124 mln. tonna mineral o'g'itlar ishlab chiqilgan bo'lsa, hozirda yiliga 200 ming tonna pestitsidlar ishlab chiqarilmoqda.

Ishlab chiqarish va maishiy ehtiyojlar uchun yiliga sayyoramiz bo'yicha 4000 km³ suv talab etilayotgan bir paytda suv havzalarining, xususan dunyo okeani ifloslanish darajasining hozirgi ahvoli juda achinarli holdir.

Hozir inson erdagi barcha kimyoviy elementlardan foydalanishdan tashqari yangilarini ham kashf etdi (XIX asrgacha 28 ta, XIX asrda esa 50 ta, XX asr boshlarida 59 ta kimyoviy elementdan foydalangan). Yillik energiyaga bo'lgan ehtiyoj 15 mlrd. t. shartli yoqilg'i hisobiga qondirilmoqda.

Er qa'ridan yiliga 5 mlrd. t. ko'mir, 3 mlrd. t. neft va gaz kondensati, 700 mln. t temir rudasi, bir necha o'n million tonnalab: fosfat va kaliy tuzlari, boksid, marganets rudasi, million tonnalab: mis, kaliy, qo'rg'oshin, azbest, flyuorit, minglab tonnalab: oltin, toriy va boshqa qazilma boyliklar olinmoqda. Agar mineral resurslardan foydalanish shu tarzda davom etadigan bo'lsa, mutaxassislar hisobi bo'yicha alyumin 550, ko'mir 500, temir 250, qalay 23 yilga etishi mumkin. Umuman, 2500 yilga borib, barcha metallar zaxirasi batomom tugaydi, degan bashoratlar mavjud (Ananichev).

Birgina Sobiq Ittifoq hududida tabiiy resurslarga bo'lgan ehtiyoj 1914 yilda jon boshiga 7 tonnani tashkil etgan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich 1940 yilda 8,6 tonna, 1960 yilda 17,3 tonna, 1975 yilda 25,6 tonnani tashkil etdi. Dunyo bo'yicha tabiiy resurslar va suvdan foydalanish yiliga 5 foizga, energiya ishlab chiqarish 8 foizga ortdi.

Shubhasiz, jamiyat rivojlanib borgan sari uning tabiatga ta'siri, tabiiy resurslardan foydalanish me'yori va tabiatni o'zgartirish imkoniyatlari ortib boradi. Ammo tabiatdan foydalanish va o'zgartirishning ham me'yori bor, o'sha me'yorni bilmaslik oqibatida endi tabiatning inson hayotiga va uning xo'jalik faoliyatiga teskari ta'siri namoyon bo'la boshladi.

XX asrda amalga oshirilgan qator yirik kashfiyotlar insoniyatning tabiatga va unda sodir bo'layotgan hodisalarga munosabatida inqilobiy o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Endilikda insoniyat fan-texnika taraqqiyotining yangi bosqichiga qadam qo'ydi. Iqtisodiyotning deyarli barcha sohalarida kompyuter, mikroelektronika, informatika va biotexnologiya yutuqlaridan keng foydalanish ishlab chiqarish jarayonlarini tezlashtirishi bilan birga tabiiy resurslardan tejamkorlik bilan foydalanishga yo'l ochayotgan bo'lsada, fan-texnika yutuqlarini hayotda keng qo'llanilishi tufayli tabiatda bir qator muammolar ham vujudga keldi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Ekologiya bilan iqtisodiyot o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikka ta'sir mohiyatini qanday izohlaysiz?
2. Tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning keskinlashuv sabablari nimalar bo'lishi mumkin?
3. O'zaro munosabatlar keskinlashuvi qanday oqibatlarga olib keladi?
4. Tabiat bilan jamiyat yaxlit hosila ekanligini izohlab bering.
5. Hududiy geoeкологиya muammolarning vujudga kelishi va ularning echimi.

Tayanch so'zlar: korroziya, resurslarning mahsuldorligi, Orol dengizi sathi, sanoat revolyutsiyasi, inson tabiatga ta'siri.

17 BOB. GEOEKOLOGIYA MUAMMOLAR VA ULARNING YECHIMI.

17.1. Sayyoraviy geoekologiya muammolar, ularning oqibatlari va oldini olish tadbirlari.

Atrof muhitning ifloslanishi tabiat va inson faoliyati bilan bog'liq tarzda ro'y berishi mumkin. Tabiiy ifloslanishning asosiy manbalari: vulqonlar otilishi, sel, zilzila, ko'chki, suv toshqini, kuchli shamollar, yong'inlar kabi tabiiy jarayonlar natijasida sodir bo'ladi. Bu turdagi ifloslanish bevosita tabiiy jarayonlar bilan bog'liq bo'lib, unda inson ishtiroki bo'lmaydi.

Inson xo'jalik faoliyati bilan bog'liq barcha ifloslanishlarni ba'zan antropogen ifloslanish deb ataladi. Antropogen ifloslanish tabiat komponentlari bo'yicha: suvning ifloslanishi, havo yoki tuproqning, yana shuningdek, landshaftlarning ifloslanishi kabi guruhlardan iborat.

Antropogen ifloslanish davomiyligiga ko'ra: vaqtinchalik va doimiy; tarqalish ko'lamiga ko'ra: sayyoraviy (global), hududiy (regional) va mahalliy (lokal) guruhlariga ajratiladi. Ifloslanish turi va manbalari jihatidan: fizik, kimyoviy, biologik, mexanik va boshqa turlarga bo'linadi. Ularning yana qator tarmoqlari bor. Masalan, fizik ifloslanishning o'zi issiqlik, yorug'lik, shovqin, radiaktiv, elektromagnit bilan ifloslanishga ajratiladi. Antropogen ifloslanish kuchaygan sari turli muammolarni, ba'zan inson hayoti uchun o'ta xavfli ekologik muammolarni keltirib chiqarayotganligi kun sayin ravshanlashmoqda. Ayniqsa, ushbu muammolarning ta'sir kuchi va ko'lamini ortib borayotganligi juda tashvishli holdir.

Yuqorida qayd etilgan keskin muammolardan biri sayyoraviy geoekologiya muammolardir. Geoekologiya muammolarning aynan, ushbu turining o'ziga xos xususiyati er yuzidagi barcha insonlarga taalluqli ekanligidir. Inson tomonidan chiqarilgan chiqindilarning bir qismi atmosferada, bir qismi okeanlarda to'planmoqda, ya'ni chiqindilar izsiz yo'qolmaydi. Endi ular umumbashariyat hayotiga xavf tug'dirmoqda. Shu tufayli ham sayyoraviy geoekologiya muammolarning mohiyatini bilish, ularni bartaraf qilish yo'llarini izlash va zudlik

bilan amalga oshirish barcha mamlakatlar oldidagi echimini kutayotgan bosh masala bo'lmog'i shart.

Sayyoraviy geokologiya muammolarga quyida qisqaroq tarzda bo'lsa ham tuxtalamiz. Dunyo "issiqxonasi samarasi". Er atmosferasi tarkibidagi barcha gazlar o'ziga yarasha vazifalarini bajaradi. Xususan is gazi (SO_2) erdagi haroratni bir xilda ushlab turishi tufayli sayyoramizning "ko'rpasi" hisoblanadi. Is gazining atmosfera havosi tarkibidagi ulushi foiz bo'yicha 0,03 ni tashkil etsada, mavsumlar davomida tabiiy holda o'zgarib turadi.

Ma'lumotlarga qaraganda, hozir inson tomonidan yiliga o'rtacha 22 mlrd.. tonnadan ortiq is gazi atmosferaga chiqarilmoqda. Mutaxassislarning fikricha, atmosfera tarkibidagi ushbu gaz miqdori keyingi asr mobaynida 10-15 foizga oshgan. XXI asr o'rtalariga borib, 40 foizga ortishi bashorat qilinmoqda. Erdagi haroratning o'rtacha ko'rsatkichi (15° atrofida) ko'tarilishi aynan ushbu gaz miqdorining ortishi bilan bog'liq. Is gazi Quyoshdan kelayotgan qisqa to'lqinli nurlarni ko'p qaytarib, ayni vaqtda erdan qaytgan uzun to'lqinli nurlarni tutib qolishi - "issiqlik samarasi" jarayonini ro'yobga chiqaruvchi asosiy manbadir.

Keyingi 100 yil mobaynida yer shari o'rtacha harorati 1° ga ortganligi qayd etilmoqda. Agar shu tarzda davom etaversa, yangi asr o'rtalarida urning o'rtacha harorati $3-5^\circ$ ga qadar oshishi kutilmoqda. Haroratning muntazam ortib borishi qanday ekologik muammolarni keltirib chiqarishi, uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini nimalar bilan tugallanishini mutaxassislar tomonidan ilmiy-nazariy jihatdan asoslanmoqda.

Geograflar sayyora miqyosida haroratning $1-2^\circ$ ko'tarilishi urning tabiat zonalarini qutblarga tomon 150-500 km ga surilishini ta'kidlamodalar. Demak, o'rtacha kengliklarda (dasht mintaqasida) -g'allachilik mintaqalarida yog'inlar miqdori kamayadi, aksincha tropik mintaqada yog'in miqdori ortadi. Ko'plab aholi zich yashaydigan hududlarda haroratning ko'tarilishi, kishilar salomatligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Harorat va namlikning jiddiy o'zgarishi qishloq xo'jaligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi, xususan Shimoliy Amerikaning

markaziy qismi va shunga o'xshash hududlarda bug'doy va makkajo'xori hosildorligi keskin kamayishi kutilmoqda.

Er sayyorasining harorati 1° ga ko'tarilishi qutbiy kengliklardagi muzliklarning erishini tezlatadi. Demak, Dunyo okeani sathida ko'tarilish bo'ladi. Mutaxassislarining ta'kidlashicha XXI asr mobaynida Dunyo okeani sathi 1-5 metrga ko'tariladi. Okean sathining bunchalik ko'tarilishi quruqlikning salmoqli qismini suv bosishiga olib keladi. Chunonchi, Maldiv orollari, Okeaniya, Filippin, Bangladesh, Indoneziya, G'arbiy Evropaning dengiz sohillari suv ostida qoladi, Sankt-Peterburg, Qohira, Shanxay kabi ko'plab shaharlar toshqindan katta talofat ko'radi. Bu sohil bo'yidagi ko'plab aholini, qishloq va sanoat xo'jalik ishlab chiqarishni materik ichkarisiga ko'chirish, portlarni qayta ta'mirlashga olib keladi.

Iqlimdagi o'zgarishlar asta-sekin butun biosferaning dinamik mutanosibligining buzilishiga sabab bo'ladi. Tarixda iqlimda bunday o'zgarishlar bo'lganligi ma'lum, biroq ular tabiiy yo'l bilan bo'lgan. Tadqiqotchilarning xulosalariga qaraganda, Dunyo "issiqhonasi samarasi" iqlimning sayyoraviy tarzda isishiga ta'sir etsada, mahalliy iqlimni (ayniqsa qutbiy kengliklar atrofida) sovushiga olib kelar emish.

Ushbu muammolarni bartaraf etishning yagona yo'li atmosferaga chiqarilayotgan chiqindilar miqdorini kamaytirishdir. Hozir dunyo bo'yicha atmosfera havosi ifloslanishining 20 foizi AQSh hissasiga to'g'ri kelmoqda. Shu boisdan, 1997 yili BMTning iqlim o'zgarishlariga bag'ishlangan Konventsiyasida atmosferaning ifloslanishini AQShda 3, Evropa Ittifoqi mamlakatlarida 8, Yaponiyada 6 foizga kamaytirishga qaror qilindi.

"Ozon tuynugi" muammosi. Atmosfera havosining er yuzasi sathidan 15-25 km balandlik qismida ozon qatlami mavjud bo'lib, uni "ozon ekrani" deb ham ataladi. Ozon qatlami Quyoshdan keladigan ultrabinafsha nurlarni yutib, erdagi tirik organizmlarni uning zararli ta'siridan asraydi. Ozon qatlamining asosiy emiruvchilari freon, xladon gazlari, ftoruglerod va poliftoruglevodorod suyuqliklar hisoblanib, ular o'zida ozonni emiruvchi xlor va brom atomlarini saqlaydi. Ular kimyoviy jihatdan o'ta inert moddalar bo'lib, yuqoriga - stratosferaga tomon

ko'tarilish qobiliyatiga ega. Bir dona xlor atomi 100 ming ozon molekulasini bemalol yo'q qila oladi. Ozon qatlamining siyraklashishi er betiga etib keladigan ultrabinafsha nurlar miqdorini ortishiga olib keladi. Ozon qatlamiga ziyon keltiradigan freon maishiy kimyo, sovutgich jihozlarida, atir-upa sanoatida keng qo'llaniladi. Shu tufayli uni dunyo bo'yicha ishlab chiqarish miqdori ancha yuqori (yiliga taxminan 700 ming tonna atrofida).

Bundan tashqari, qishloq xo'jaligida keng qo'llaniladigan azot o'g'itlar ham ozon emiruvchi manbalardan asosiylari bo'lib qolmoqda. Agar dunyo bo'yicha shu mineral o'g'itni ishlab chiqarish 1950 yilda 4,6 mln. tonna, 1970 yilda 40 mln. tonna, 1995 yilda 80,7 mln. tonnaga ortganligini e'tiborga olsak, uning xalokatli oqibatini chamalash qiyin emas.

Ozon qatlamining buzilishi ilk bor Antarktika osmonida kuzatilgan, 1987 yili "tuynuk" kattaligi AQSh maydoniga tenglashdi. Bunday "tuynuklar" 1995-1996 yillarda aholi zich yashaydigan Shimoliy Amerika, Osiyo va Evropa ustida ham kuzatildi. Uning oqibatida 1982 yilda yangi Zelandiya aholisining 11 mingdan ziyodi teri rakiga chalindi, 1987 yilda kasallikning kuchayishidan 160 kishi hayotdan ko'z yumdi.

Ultrabinafsha nurlarning me'yordan ortishi kishi organizmini tashqi muhitga ta'sirchanligini susaytiradi, teri rakini qo'zg'atadi. Ushbu nurlar boshoqli ekinlar, kartoshka va soyaning mahsuldorligini kamaytiradi, baliq va okean jonivorlari yashash sharoitlarini yomonlashtirdi. Ozon qatlamini muhofaza qilish borasida dunyo miqyosida bir qator anjumanlar va kelishuvlar o'tkazilmoqda.

1989 yildagi Xelsinki deklaratsiyasiga muvofiq 2000 yilga qadar freon gazlaridan ishlab chikariladigan mahsulotlar miqdorini kamaytirishni bosqichma-bosqich amalga oshirib borish tadbirlari ko'rsatib o'tilgan edi. Germaniya bu borada olamshumul ishga qo'l urdi, mamlakatda freon ishlab chiqarish va ulardan sovutgichlarda foydalanishga ham chek qo'yildi.

Cho'llashish muammosi. Quruqlik yuzasining 40 mln.km² maydoni qurg'ochil-adir hududlardan iborat. Mintaqada sug'oriladigan erlar 200 mln.ga dan ziyod, lalmikor dehqonchilik va yaylov sifatida foydalaniladigan maydonlar ulushi

ham salmoqli. Dunyo aholisining 15 foizdan ortig'i (800 mln. kishi) aynan shu mintaqada istiqomat qiladi. Sug'oriladigan erlardagi sho'rlanish, deflyatsiya, eroziya natijasida tuproqlarning unumdorligi yo'qolmoqda. Yaylovlarda tartibsiz mol boqilishi, dov-daraxtlarning o'tin va boshqa maqsadlarda ayovsiz kesib yuborilishi yaroqsiz erlar maydonining uzluksiz kengayib borishiga imkon yaratmoqda.

Cho'llashish jarayonini keltirib chiqaruvchi sabablarning salkam 90 foizi inson zimmasiga to'g'ri kelmoqda. Endilikda inson qo'li bilan bunyod etilgan cho'llar maydoni 9 mln.km² ga etdi. Quruqlik yuzasida yiliga 21 mln.ga er yaroqsiz holga keltirilmoqda, 6 mln.ga sug'oriladigan er cho'l tusini olmoqda, sug'oriladigan erlarning 90 mln. ga sho'rlanishga uchragan.

Cho'llashish talafotlari Osiyo va Afrika mamlakatlarining anchasida, Avstraliyada borgan sari katta-katga maydonlarni o'z domiga tortmoqda. Ayniqsa, 1968-1973 yillarda sodir bo'lgan Sahroi Kabir fojiasi yiliga 20 ming. km² mahsuldor erni cho'l qariga tortdi. Sudan mamlakati janubidagi cho'l chegarasi 17 yil mobaynida (1958-1974) yiliga o'rtacha 5 km.dan, jami 80-100 km janubga surildi (Rapp, 1976).

Umuman Sahroi Kabir maydoni yiliga 1,5 mln. ga atrofida kengaymoqda. Ushbu noxush jarayon Markaziy Osiyo cho'llarini ham tark etmasdan o'tolmayapti. Cho'llashish erlarni yaroqsiz holga keltirish bilan birga qurg'oqchil va yarim qurg'oqchil ekotizimlar mahsuldorligi pasayishiga sabab bo'lmoqda. Natijada aholining turmush darajasi yomonlashmoqda, turli kasalliklarning paydo bo'lish imkoniyatlari ortmoqda, uy-joy, oziq-ovqat muammosi kabi ijtimoiy-iqtisodiy muammolar ko'paymoqda.

Keyingi chorak asr davomida faqat cho'llashish jarayoni natijasida qishloq xo'jalik mahsulotlarini yo'qotilishidan ko'rilgan zarar miqdori 520 mlrd. AQSh dollariga etganligi aniqlangan.

Keniyaning Nayrobi shahrida YuNEP tashkiloti rahbarligida 1977 yilda xalqaro anjuman bo'lib, unda "Cho'llashishga qarshi harakat rejasi" ishlab chiqilgan. Bu reja bir necha yillarga mo'ljallangan bo'lib, rejaga muvofiq 1981

yilda Toshkentda ham Xalqaro ilmiy anjuman bo'lib o'tdi. Hozir dunyoning turli mamlakatlari qatori O'zbekiston Respublikasida ham cho'llashishning oldini olish, sug'oriladigan erlar va yaylovlar mahsuldorligini oshirish borasida qator amaliy tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Nam tropik o'rmonlar maydonining qisqarishi. Ushbu o'rmonlar "sayyoramizning o'pkasi" hisoblanganligi uchun ham juda muhofazaga muhtojdir. Er atmosfera havosi tarkibidagi kislorod muvozanati aynan mana shu o'rmonlar yordamida saqlanib turadi. Biroq, XX asrning o'rtalaridan to 70-yillargacha dunyodagi o'rmonlar maydoni teng ikki barobarga (50 mln.km. dan 25 mln.km² gacha) qisqardi.

Nam tropik o'rmonlarning 42 foizdan ortig'i 70-yillargacha kesib tugatildi. Hozirda quruqlik yuzasining 6 foizida nam tropik o'rmonlar saqlangan bo'lsada, ular maydonining qisqarishi juda jadallik va tezkorlik bilan davom etmoqda. Hozirda bunday o'rmonlar hududi yiliga 16-20 mln.ga dan ziyod yoki har daqiqada 25-50 ga maydonga qisqarmoqda.

Afrikadagi nam tropik o'rmonlar maydoni XX asr mobaynida 65 foizga qisqardi. O'rmonlarni kesish shu tarzda davom etaversa, qit'adagi qator mamlakatlar (Burkina Faso, Kotd-Ivuar va boshqalarda) yaqin 10-20 yil ichida o'rmonlar butunlay yo'q bo'lib ketishi mumkin.

O'rmonlar maydonining qisqarishi o'rmon yong'inlari, qishloq xo'jalik uchun yangi erlarning ochilishi, atmosfera havosining ifloslanishi va o'tin sifatida yoqilishi bilan bog'liqdir. XXI asr bo'sag'asida ham Lotin Amerikasi mamlakatlarining 20 foizi, Afrikaning 60 foizi va Osiyo mamlakatlarining 10 foizi energiya ehtiyoji o'tin yoqish hisobiga qondirilmoqda. Shuning oqibatida faqat rivojlanayotgan mamlakatlarning o'zida yiliga 2 mlrd. m³ o'rmon yog'ochi o'tinga aylanmoqda.

Sayyoramizda so'ngi davrlarda ro'y berayotgan xalokatli suv toshqinlari, kuchli-talofatli shamollar va chang-to'zonli bo'ronlarning kuchayganligi, tuproq deflyatsiyasi va eroziyasining tezlashganligi, iqlimdagi ro'y berayotgan

o'zgarishlar, nam tropik o'rmonlar maydonining qisqarishi oqibatidir. Eng xatarlisi havoning musaffoligi yo'qolib, kislorod muvozanati o'zgarmoqda.

Dunyo okeanining ifloslanishi. Dunyo okeani quruqlik (litosfera) va atmosfera bilan uzviy aloqada bo'lgan, alohida xususiyatga ega muhitdir. Dunyo okeanining ifloslanishi asosan quruqlik, atmosfera va suv havzalari (daryolar)ning ifloslanishi tufayli ruyobga chiqadi.

Dunyo okeaniga tashlanayotgan neft mahsulotlari, sanoat-maishiy chiqindilar, oqava suvlar, radiaktiv va turli zaharli kimyoviy moddalar salmog'i yil sayin ortmoqda. Yaqin chorak asr mobaynida okean suvlarining ifloslanishi 1,5-3 martaga ko'payishi kutilmoqda. Dunyo okeani suvlariga qo'shilayotgan neft miqdori yiliga taxminan 10 mln. tonnani tashkil etmoqda. Uning yarmiga yaqinini (44 foiz) daryolar keltirayotgan bo'lsa, qolgan katta salmog'i dengiz floti zimmasiga to'g'ri kelmoqda. Dengiz ostidan neft qazib olish oqibatida yiliga 100-200 ming tonna neft quduqlardan chiqib okean suvlarini ifloslamoqda. Hozirda dunyo dengiz transporti orqali 3 ming nomdagi turli kimyoviy moddalar tashilmoqda.

Ularning aksariyat qismi o'ta zaharli birikmalar bo'lib, turli yo'llar bilan okean suvlariga qo'shilmoqda. Dunyo okeanining pestitsidlar bilan ifloslanishi juda xatarlidir. Ular okeanlarga qishloq xo'jalik maydonlari va atmosfera orqali tushmoqda. Hozirda okeanlarga faqat atmosfera orqali yiliga 130 ming tonna har xil pestitsidlar yog'ilayotganligi ma'lum.

Okean suvlarining og'ir metallar bilan ifloslanishi ham talofatlidir. Dunyo bo'yicha ishlab chiqarilayotgan simobning (9-10 ming tonna) 35-50 foizi, qo'rg'oshinning 2 mln. tonnasi okeanlarga tushayotganligi sir emas.

Kaliforniya (AQSh) texnologiya instituti olimlari ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, avtomobil gazlari tarkibidan ajralib chiqadigan qo'rg'oshininning 50 ming tonnasi atmosfera orqali okeanlarga tushar ekan. Quruqlikdagi barcha daryolar esa yil davomida okeanlarga 2 mln. tonna qo'rg'oshin, 20 ming tonna kadmiy va 10 ming tonna simob hadya etadi. Bulardan tashqari, kemalardan yiliga taxminan 7 mln. dona turli metal buyumlar va 500 ming donadan ziyod shisha

idishlar xamda 1 mln. dan ortiq qog'oz va plastmassa qutichalar okeanlarga maishiy chiqindi sifatida tashlanmoqda. Dunyo okeani suvlari ifloslanishining ekologik hamda ijtimoiy-iqtisodiy zararlari beqiyosdir.

Okean suvlariga neft qo'shilganda suv yuzasini neft pardasi qoplashi oqibatida okean va atmosfera o'rtasida issiqlik, gaz va nam almashinuvi jarayoni buziladi. Tabiatda suvning aylanma xarakati, okean yuzasining radiatsiya xususiyatlari, umuman suvning yuza qatlamida uning fizik xossalari o'zgaradi. Qutb yoni hududlarda neft bilan ifloslanish muz yuzasining albedosini 27-35 foizga kamaytirishi sababli, muzlarning erishi tezlashadi.

Pestitsidlar, ayniqsa, DDT dengiz florasida fotosintezga barham beradi, hayvonlarning tarqalishiga xalaqit beradi, dengiz hayvonlari yog' va jigarida to'planib, turli og'ir kasalliklarni keltirib chiqaradi.

Okean suvlarining og'ir metallar bilan ifloslanishi dengiz jonivorlari va ularni iste'mol qilish orqali kishilarda uta xavfli kasalliklarni keltirib chiqaradi.

Okean suvlarining ifloslanishidan dunyoning turli qismlaridagi mashhur sohillarda chumilish faoliyati tuxtatilgan, demak, ularning mavqei yo'qoldi.

Okean suvining bir litrida neft aralashmasining 1 mg ga oshishi undagi barcha fitoplanktonlarni, 0,1-0,001 mg ga ortishi baliq ikralarining qirilishiga olib keladi.

Dunyo okeani suvlarining neft mahsulotlari bilan ifloslanishi, uning mahsuldorligini 10-20 foizga, baliq ovlashni 15-25 mln. tonnaga qisqartirib yubordi.

Okean suvlarining ifloslanishidan faqat baliqlarning o'zidan Yaponiya yiliga 100 mln. AQSh dollari miqdorida iqtisodiy zarar ko'rayotgan bo'lsa, AQShda okean suvlari ifloslanishining barcha yo'qotishlari 10 mlrd. dollardan ortganligi ma'lum.

Shu tufayli dunyo okeani suvlarini ifloslanishdan saqlash uchun jahon mamlakatlari birgalikda amaliy tadbirlar qo'llashga kirishmoqlari zarur. Aks holda, taniqli Frantsuz okeanologi Jak Kustoning umidsiz bashoraticha, "sanoat va turizm rivojlangan yirik davlatlar zaharlashni to'xtamas ekanlar asrimizning so'ngidayoq

okeanlarda hayot yo'qoladi". ha, darvoqe Tur Xeyerdal ham, - "jonsiz okean-jonsiz sayyora", deb bejiz takidlamagan bo'lsa kerak.

17.2. Hududiy geoekologiya muammolarning vujudga kelishi va ularning yechimi.

Hududiy geoekologiya muammolar sayyoramizning ayrim yirik tabiiy chegaralarga ega bo'lgan nisbatan katta bo'laklariga xos bo'lsada, ular soni ham tobora ortib bormoqda. Hududiy geoekologiya muammolar joylarning o'ziga xos tabiiy sharoitlari, mavjud resurslardan noto'g'ri foydalanish, sanoat chiqindilarining suv havzalariga va atmosferaga haddan tashqari ko'p chiqarilishi, er-suv va yaylovlardan noto'g'ri foydalanish oqibatida kelib chiqmoqda. Ushbu muammolar alohida hududlargagina tegishli bo'lsada, ularning ekologik va ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari g'oyat ulkan, ularni o'z vaqtida hal qilmaslik kelajakda keng miqyosdagi kutilmagan og'ir ekologik kulfatlarni keltirib chiqarishi mumkin.

Hududiy muammolar tarkib topishi jihatidan oddiy va murakkab toifadagi geoekologiya hodisalardan iborat bo'ladi. Murakkab geoekologiya hodisalarning echimi ham murakkab bo'lib, ko'p vaqt talab qiladi. U tobora murakkablashishi va yangi hududlarni egallash yo'nalishida rivojlanadi. Oddiy hududiy geoekologiya muammolar ham makonda va vaqt mobaynida o'ta murakkablashuvi oqibatida murakkab tusga aylanishi mumkin. Hududiy geoekologiya muammolar O'zbekiston, xususan Markaziy Osiyo mamlakatlari uchun ham xos bo'lsada, ular to'g'risida tegishli boblarda alohida, batafsilroq to'xtalishni lozim topdik. Quyida dunyoda keng tarqalgan "ishqorli" yomg'irlar yog'ishi, turli dengiz va ko'l havzalarida vujudga kelgan geoekologiya muammolarning ayrimlariga to'xtalamiz.

Atmosferaga ko'plab turli gazlarning chiqarilishi "ishqorli" yomg'irlar yog'ishiga sabab bo'lmoqda. Yog'inlarning ishqorlanishi asosan organik yoqilg'ilar (ko'mir, neft, mazut) yoqish va turli korxonalardan chiqariladigan sulfat angdrid, ozod oksid, xlor va xlorli birikmalar hisobiga vujudga keladi.

Odatda yomg'ir suvlarining ishqorlanish darajasi - rN - o'rtacha 6,0, ishqorli yomg'irlarda esa rN 5,0 dan kichik bo'ladi. Shvetsiya, Norvegiya va AQShda

yomg'ir suvlarining ishqorlanishi odatdagidan 10 marta, Shotlandiyada esa ming marta ortganligi aniqlangan.

“Ishqorli” yomg'irlar hozirda AQSh, Kanada, G'arbiy Evropa, ayniqsa, Skandinaviya mamlakatlariga xos bo'lib, kattagina ekologik - iqtisodiy talofatlar keltirmoqda. Ushbu mamlakatlardagi ko'plab daryo va ko'llarda “ishqorli” yomg'irlar yog'ishi tufayli baliq va boshqa jonivorlar butunlay qirilib ketdi.

AQShning Androdiak tog'idagi 214 ta ko'llarning yarmidan ortiqrog'ida baliqlar deyarli yo'qoldi. Bu yomg'irning xatarli oqibatlari Norvegiyaning 10 foizdan ortiq hududini ishg'ol etdi, mamlakatdagi 200 mingdan ortiq ko'l faqat “ishqorli” yomg'ir tufayli tahlika ostida qoldi.

“Ishqorli” yomg'irlar o'simliklarga yomon ta'sir etadi. Daraxt barglarini muddatdan avval to'kib, o'rmonlarning batamom qurishiga sabab bo'ladi. Hozirda G'arbiy Evropa o'rmonlarining yarmidan ko'pi shu yomg'irlardan zaharlangan. Uning qishloq xo'jalik ekinlariga keltirayotgan ofati yanada beqiyosdir. “Ishqorli” yomg'irlar o'simliklar xo'jayralarida modda almashinuvini o'zgartiradi, ularning o'sishi va rivojlanishini buzadi, hosildorlikni kamaytirish hisobiga qishloq xo'jalikdan keladigan daromadni kamaytiradi.

“Ishqorli” yomg'irlar tufayli turli inshootlar katta talofat ko'rmoqda. Ayniqsa, marmar va ohaktoshdan yasalgan osmon ostidagi ochiq muzey shaharlar (Gretsiya, Italiya va boshqa), tarixiy yodgorliklar, hatto muhabbat ramzi bo'lgan Hindistondagi Tojmahal ham unga bardosh bera olmayapti.

“Ishqorli” yomg'irlar ichimlik suvlarini ifloslaydi, tog' jinslari tarkibidan tirik organizmlar uchun zaharli simob, qo'rg'oshinin, qadimiy, rux va boshqa metallarni siqib chiqaradi, baliq tanasida simob to'planishini ortishiga ta'sir etadi. Shu boisdan, inson salomatligi uchun ham xavf tug'dirmoqda.

Hozirda faqatgina Evropa hududining o'ziga yiliga 30 mln. tonna sulfat chiqindilari tashlanmoqda. Tabiatni ishqorlanishdan saqlash uchun atmosferaga chiqariladigan sulfat angidrit va azot sulfat miqdorini keskin kamaytirish lozim. Yoqilg'i energiyasini tejash, yoquv jarayonlarini takomillashtirish, atmosferaga chiqariladigan sulfat oksidni tutib qolish, avtomobillarda (azot oksid manbaidan

biri) etilli benzindan foydalanishga barham berish bilan “ishqorli” yomg’irlarni bartaraf etish mumkin.

Dunyoning turli qismlarida joylashganligiga qaramay dengiz, ko’l va daryolarning ifloslanishi deyarli bir-biriga juda o’xshashdir. Ularning ifloslanishida dunyo okeani kabi asosan neft, pestitsidlar, metal va turli kimyoviy moddalar salmoqli o’rinlarni egallaydi. Ayniqsa, tabiiy sharoiti qulay, suv transporti jadal, sohilida ko’plab iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar joylashgan dengiz, ko’l va daryolarning ekologik holati ancha tashvishlidir.

Dunyo dengiz transporti chorrahasi hisoblangan, atrofida 20 dan ortiq rivojlangan mamlakatlarning bevosita ta’siriga uzoq davrlardan buyon bardosh berib kelayotgan O’rta dengizga kemalarning o’zidan yiliga 300 ming tonnadan ortiq neft to’kiladi.

Birgina Rona daryosining o’zi dengizga yiliga 50 tonna pestitsid va 1250 tonna detergentlar keltiradi. Dengizga bunday daryolardan 20dan ortig’i qo’yiladi. Frantsuz olimlari tadqiqot o’tkazgan dengizdagi baliqlarning 31 turidan 17 tasida simob miqdori me’yordan ancha ortiqligi aniqlandi. Dengiz atrofida yashovchi aholining o’ntadan bittasi gepatit virusini saqlaydi.

1973 yilda Neapolda xolleraning avj olishi oqibatida o’nlab kishilar hayotdan ko’z yumdi. Dengizdagi ekologik holat shunchalik og’ir ahvoldaligidan hozir undagi qumli sohillarda cho’milish butunlay taqiqlangan.

Shimoliy dengizga qo’yiladigan Reyn, Vezir, Elba, Temza daryolari 150 yildan ortiq davrdan beri dengizga tonnalab iflos chiqindilar keltiradi. Dengizda suv ko’tarilishi va qaytishi kuchli bo’lsada, biroq hozir dengiz suvining almashinuvi - aralashuviga uning ham qurbi etmay qoldi. Dengiz ostidan neft va gaz qazib olish, kimyoviy zaharli moddalar tashuvchi kemalar qatnovining jadalligi hamda kimyoviy ifloslanish bo’yicha dunyoda hech bir dengiz Shimoliy dengizni ortda qoldira olmaydi. Yiliga dengizga 50 mln.tonna kimyoviy chiqindilar tashlanadi. Buyoq, tish va kir yuvish mahsulotlari kukunlari tayyorlashda qo’llaniladigan belil (titan oksidi) ishlab chiqarishdan chiqadigan 750 ming tonna tashlandiqlar ham dengiz suviga qo’shiladi.

Shimoliy dengiz dunyoda baliqlarga eng boy dengizlardan biri edi. Endililikda dengizda tutilgan baliqlarning katta qismi (40 foizga yaqini) iste'molga yaroqsiz holga kelgan. 1956 yilda dengiz tyulenlari soni 3 mingdan ortiq bo'lgan, hozirda bu jonivorlarning atigi 400 tasi qolgan.

Boltiq dengizi ham ifloslangan dengizlar qatoriga kiradi. Bu dengiz atrofidagi 10 dan ortiq rivojlangan mamlakatlarning bevosita ta'sirini o'zida yaqqol namoyon etmoqda. Dengiz suvining okean suvi bilan almashinuvi juda sust ekanligi ma'lum. Suvning yuqori qatlamida kislorod rejimi ancha qulay bo'lsada, keyingi yillarda uning chuqurroq qismlarida kislorod tanqisligi sezilmoqda.

Muqaddam dengizda vodorod sulfid bo'lmagan, hozir esa ayrim botiqlarda ushbu gaz borligi aniqlandi. Dengizning hamma qismlarida: fenol, detergentlar, xloridli uglevodorodlar - DDT, PXB, lindana; simob, qo'rg'oshinin, benzpiren va boshqa zaharli kimyoviy moddalar uchraydi. Ular ayniqsa, sohil bo'yi tumanlarda keng tarqalgan. Dengizda neft uglevodorodlar ulushi ancha salmoqli. Dengiz suvi ifloslanishining bashoratlariga qaraganda, keyingi chorak asrda unga qo'shiladigan simob 3-4 marta kamaysada, qo'rg'oshin miqdori 2 marta ortishi mumkin (avtomobillardan chiqadigan gazlar tufayli).

Shimoliy Amerikadagi Buyuk Ko'llar suvidan 250 dan ortiq shaharlar kuniga o'z ehtiyojlari uchun 15 mlrd. litr suv olib, uning katta qismini chiqindi suv sifatida yana ko'llarga qaytarib tashlaydilar. Bu ko'llar tarkibidagi eri, Ontario va Michigan ko'llarining janubiy qismlari juda ifloslangan. Maydoni 26 ming km² bo'lgan er sharidagi chuchuk suvli yirik ko'llardan biri eriga Detroyt daryosi sutka davomida 7,5 mln. m³ chiqindi – tashlandiq suv keltiradi. Ko'lga yil mobaynida 46 mln. tonna qattiq moddalar, 4 mln. tonna xloridlar, 27 ming tonna fosfatlar, 160 ming tonna azot mahsulotlari tashlanmoqda. Hozirda ko'lda kislorod tanqisligi sezilmoqda. Ontario ko'lga Niagara va boshqa daryolar yiliga 4710 tonna qattiq moddalar, 6 mln. tonna xloridlar, 12 ming tonna fosfatlar va 146 ming tonna azotli mahsulotlar keltiradi. Bu ko'l shunchalik ifloslanganki, olimlarning ta'kidlashlaricha, uning ahvolini qoniqarli holga keltirish uchun juda ko'p yillar kerak bo'lar ekan.

Tabiatning noyob mo'jizasi hisoblangan Baykal ko'li dunyodagi chuchuk suv zaxirasining 20 foizini o'zida saqlagan bo'lib, suv xajmi va chuqurligi bo'yicha er yuzasida eng oldingi o'rinni egallaydi. Uning suv miqdori Boltiq dengizi suvidan ko'p. U o'zining boy tabiat olami jihatidan ham (unda 2400 turdan ortiq organik dunyo vakillari, jumladan 52 tur baliq yashaydi) dunyoda tengi yo'qdir. Ko'l organik dunyosining 70 foizdan ortig'i boshqa hech qaerda uchramaydi.

Hayvonot dunyosining 35 foizi juda qadimiyligi bilan farqlanadi. Ko'l suvi kislorodga haddan tashqari boy, atrof manzarasi esa bebahodir. Biroq keyingi davrlarda inson xo'jalik faoliyati ta'siri ko'lga tahlika solmoqda. Uning atrofida yangi erlarning o'zlashtirilishi, ko'l shimolidan Baykal - Amur, janubidan Transibir magistral temir yo'llari o'tishi, ko'lda yuk tashishning ortishi, Baykalsk shahrida Baykal tsellyuloza - qog'oz korxonasining chiqindilari bu ajoyib ko'l suvini ifloslanishiga sabab bo'lmoqda.

Baykalga ko'plab daryolarning quyilishi unga keladigan iflos suvlar miqdorini ortdirmoqda. Ko'lga yaqin bo'lgan Irkutsk - Angarsk - Sheremxovo metallurgiya va kimyo sanoati, Kansk - Achinskdaqi yoqilg'i - energetika majmualaridan atmosferaga chiqarilayotgan zararli gazlar ta'siridan o'lkadagi ekologik sharoit borgan sari yomonlashmoqda.

Xuddi shunday va shunga o'xshash og'ir ahvol Qora, Kasbiy, Orol dengizlari; Balxash, Issiqko'l kabilar uchun ham taalluqlidir. Yana ko'plab yirik daryo havzalaridagi murakkab vaziyatlarni ham hududiy geoekologiya muammolar toifasiga kiritish mumkin. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun tezkor choralar ko'rilishini davr ko'rsatmoqda. Chunki, yuqoridagi dengiz, ko'l, daryo sohillarida aholi ancha zich joylashgan, dunyoga mashhur sog'lomlashtirish maskanlariga boyligi bilan ajralib turishi ko'pchilikka ayon. Shuning uchun ular o'z holicha musaffo holda saqlanishi lozim.

17.3. Mahalliy geoekologiya muammolarning tarkib topishi va echimlari.

Geoekologiya muammolarning ushbu turining vujudga kelishi inson xo'jalik faoliyatiga nisbatan jadalroq bo'lgan, uning tabiatga ta'siri sezilarli darajada ortgan, xususan landshaftlarda yangi texnogen bunyodkorliklar joriy etilgan, qisqasi antropogen landshaftlar faoliyati bilan bog'liqdir.

Demak, er yuzasining turli hududlarida o'ziga xos geoekologiya muammolar shakllanganki, ularni ko'lam va mohiyati jihatidan mahalliy geoekologiya muammolar, deb atash mumkin. Mahalliy geoekologiya muammolar dunyo bo'yicha yoki yirik hududlar bo'yicha e'tirof etilmasada, ularni bartaraf etishga e'tiborsizlik joylarda ekologik vaziyatni keng ko'lamda tarkib topishi va murakkablashishiga olib kelishi mumkin. Biroq mahalliy geoekologiya muammolar tashvishi usha joylar tabiati va aholisi uchun ekologik, ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy jihatdan jiddiyligi ayon.

Er yuzasining namgarchilik hududlarida botqoqliklarning quritilishi, qurg'oqchil mintaqalarda sun'iy sug'orish, suv omborlar barpo etish, yaylov chorvachiligini rivojlantirish, ishlab chiqarish korxonalarining qurilishi kabi jarayonlardagi ayrim nomutanosibliklar hamda insonning ba'zi palapartish faoliyati mahalliy geoekologiya muammolar o'tkirlashuvining negizini tashkil etadi.

Suv omborlari qurilishi sug'oriladigan erlar maydonini kengaytirishda, arzon elektr quvvati ishlab chiqarishda, aholi yashash manzillarini suv bilan ta'minlashda, suv yo'llaridan foydalanish imkoniyatlarini orttirish va yaxshilashda hamda dam olish maskanlari tashkil etishda muhim ahamiyatga egadir. Biroq suv omborlari katta hududdagi foydalaniladigan erlarni ham o'z qa'riga tortadi. To'g'ondan quyida daryo suv rejimini o'zgarishi (kamayishi) oqibatida qayirdagi o'tloq o'rmonlarning qurishi, qayir tuproqlarda mahsuldorlik kamayishi kuzatiladi.

Shuningdek, yuqori kengliklarda qurilgan suv omborlari atrofida erlarning botqoqlashishi ro'y bersa, qurg'oqchil mintaqalarda esa bu jarayon tuproqlarning

sho'rlanishiga sabab bo'ladi (buni O'zbekistonning tekislik qismidagi deyarli barcha suv omborlari atrofida kuzatish mumkin). Mutaxassislarning fikricha suv omborlarning tabiiy muhitga ta'siri asosan 4 ta geotexnik tizim bosqichida namoyon bo'ladi: gidrometeorologik, tuproq-biologik, landshaft va ijtimoiy-iqtisodiy.

Chorvoq suv ombori ishga tushirilgandan so'ng o'tgan dastlabki 10 yil mobaynida atrof hududda 1778 ta turli kattalikdagi jarlar paydo bo'lganini, unga yaqin surilma harakatlar kuzatilganini mutaxassislar qayd etadilar. Suv omboridan shimoldagi yonbag'irda joylashgan mintaqalarda er osti suvlari sathining ko'tarilishi tuproqning botqoqlanishiga sabab bo'lmoqda. Suv ombor janubida, bug'lanish kuchli maydonlarda esa tuproqda ikkinchi darajali sho'rlanish sodir bo'lmoqda. Bu ikkala holat hudud iqtisodiyoti rivojlanishiga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda.

O'zbekistonda, xususan butun Markaziy Osiyoda sug'orma dehqonchilikning jadal rivojlantirilishi oqibatida 1936-1989 yillar mobaynida 168 ta antropogen ko'llar vujudga kelgan (Nuriddinov, 1992), ular 6344550 km² maydonni egallaydi. Demak, ushbu ko'llarning ham atrof-muhitga ta'siri bo'lishi tabiiydir. Mirzacho'lning shimoli-g'arbida joylashgan Tuzkon cho'li qadimda sho'rxok va qumli massivdan iborat bo'lib, er osti suvlari sathi 10-20 m chuqurda bo'lgan (1970). Ko'lning paydo bo'lishi bilan er osti suvlari sathi 1-3 m ga ko'tarildi va kuchli bug'lanish tufayli suv havzasi ta'siridagi sug'oriladigan erlarda tuproqlar sho'rlanishga uchrab qishloq xo'jalikda foydalanishga yaroqsiz holga kelib qoldi.

Agar Markaziy Osiyodagi sho'r ko'llardagi tuz zaxirasining 93 foizini Sariqamish, Aydarko'l, Dengizko'l va Tuzkonda to'planganligi inobatga olinsa, bu ko'llar suvining qurishi mintaqada tuz deflyatsiyasining yangi o'choqlari paydo bo'lishidan dalolatdir.

Turkmanistondagi Qoraqum kanali Amudaryodan har yili 10 km³ atrofida suv oladi. Kanal ishga tushgandan buyon o'tgan sal kam 40 yil mobaynida cho'l hududlari tabiatida kuchli o'zgarishlar ro'y berdi, hatto ko'plab butunlay yangi

tabiiy geografik majmualar hosil bo'lishiga sabab bo'ldi. Agar kanal uzunligini 1100 km dan ortiq, yon atrofga ta'siri 1-30 km ekanligi yuzasidan tahlil qilinadigan bo'lsa, kanalning nafaqat ijobiy, balki mintaqa uchun keltirayotgan jiddiy ekologik, ijtimoiy-iqtisodiy salbiy ta'sirini ham payqash mumkin.

Qizilqumning ayrim hududlarida qorako'l qo'ylarining tartibsiz boqilishi, butalarning kesilishi, geologik qidiruv, burg'ulash va turli qurilishlar tufayli ekologik vaziyat keskinlashmoqda. Cho'l qum tuproqlarining zichligi va qovushqoqligi kuchsiz bo'lganligidan tezda harakatchang holatga keladi.

Demak, mahalliy geoekologiya muammolar negizi tabiat, xususan landshaftlar bilan texnogen tizim (suv ombor, kanal, sanoat korxonasi va b.)ning o'zaro ta'siri va aloqasining salbiy natijasidir. Aloqalarning asosi esa suv yoki havo orqali amalga oshadi. O'zaro ta'sir va aloqadagi muvozanatning buzilishi barcha turdagi geoekologiya muammolarning vujudga kelishiga imkon yaratuvchi bosh omildir.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Geoekologiya muammo nima? Uning qanday turlari mavjud?
2. Sayyoraviy geoekologiya muammolarning mohiyati va echimi to'g'risida nimalar bilasiz?
3. Hududiy geoekologiya muammolar va ular echimi dolzarbligini qanday izohlaysiz?
4. Mahalliy geoekologiya muammolarni yuzaga keltiruvchi omillar va echimini tushuntirib bera olasizmi?
5. Geoekologiya muammolarning yuqoridagi turlari qanday ekologik ijtimoiy - iqtisodiy oqibatlarni keltirib chiqaradi?

Tayanch so'zlar: geoekologiya muammolar, atrof muhitning ifloslanishi, antropogen ifloslanish, is gazi (SO_2), "ozon tuynugi" muammosi, ozon qatlami, ultrabinafsha nurlar, cho'llashish muammosi, yomg'ir suvlarining ishqorlanish darajasi, chuchuk suv zaxirasi, mahalliy geoekologiya muammolar.

18 BOB. O'ZBEKISTONDAGI TARKIB TOPGAN EKOLOGIK VAZIYATLAR VA EKOLOGIK XAVFSIZLIKNI TA'MINLASH.

18.1. Ekologik ahvol va ekologik vaziyat to'g'risida tushuncha.

Respublika hududida ishlab chiqarishning keng miqyosda taraqqiy etishi tabiat bilan inson o'rtasidagi munosabatlarni keskinlashtirmoqda. Bu keskinlashuv odatda atrof muhitning ifloslanishi, tuproq va o'simlik qoplamlarining buzilishi, kambag'allashuvi va boshqa ko'rinishlarda ifodalanadi. Har bir tabiiy kompleks bu jihatdan ma'lum ekologik ahvolga ega bo'lib, ular bir-birlaridan ushbu ahvolning og'ir-engilligi, murakkabligi, majmualigi bilan farq qiladi. Ekologik ahvol umumiy tushuncha va hudud uchun nisbatan barqaror xususiyatlarga ega.

Shuning uchun ham uzoq muddat davomida deyarli o'zgarmasligi, ya'ni birdek davom etishi mumkin. Lekin ekologik ahvol ba'zan og'irlashuvi, ba'zan engillashuvi ham mumkin, bu hol ishlab chiqarish maromiga bog'liq, uni atrof-muhitga ta'siri tezlashsa ahvol og'irlashadi va aksincha.

Ekologik ahvolni turli darajada sodir bo'lishi hududda har xil vaziyatlarni shakllantiradi. Ekologik vaziyat ekologik ahvolni ma'lum bir vaqt mobaynidagi holati, binobarin, u beqaror bo'lib makonda vaqt mobaynida bir vaziyatdan ikkinchi vaziyatga tez orada o'zgarishi mumkin. Demak, ekologik vaziyat makonda ma'lum bir vaqt mobaynida sodir bo'ladi hamda ahvolni aniq va ravshan aks ettiradi.

O'zbekistonda ekologik vaziyatlar joylarda tabiiy resurslardan foydalanish darajasi, ishlab chiqarishni rivojlantirish, atrof muhit ifloslanishining oldini olish tadbirlari qo'lanilishi ko'lamiga qarab turli miqyoslarda shakllanmoqda.

Tadqiqotlar natijasiga ko'ra ekovaziyat majmuali, ayrim guruhli va ma'lum bir omil (yoki tabiiy komponent) bilan bog'liq holda tarkib topishi mumkin ekan. Majmuali ekovaziyat deyarli barcha tabiiy komponentlarning o'zgarishi oqibatida tarkib topadi. Masalan, Orolbo'yidagi vaziyatni haqiqatan ham majmuali deb hisoblash joiz, chunki, u hududda barcha tabiiy komponentlar cho'llashish

jarayonida tubdan o'zgarishga uchrab, avvalgi gidromorf vaziyat endilikda kseromorf, gidrogalomorf va avtomorf vaziyat bilan butunlay almashmoqda.

Tabiiy komponentlarning ayrim guruhlar bilan bog'liq bo'lgan ekovaziyat, ko'pincha tuproq, o'simlik, yoki atmosfera havosi bilan suvning degradatsiyasi yohud ifloslanishi bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, Surxondaryo viloyatining Sariosiyo, Uzun tumanlaridagi ekovaziyat qo'shni Tojikiston Respublikasidagi Tursunzoda shahrida joylashgan alyuminiy korxonasining chiqindilari evaziga paydo bo'lgan. Surxondaryoning bu tumanlarida ekovaziyat ftoridli vodorod gazi ta'sirida bo'lib, natijada aholi bosh og'rig'i va bo'g'in kasalliklaridan aziyat chekmoqda. Chorva mollarining tishlari to'kilib ketishi, o'limi sodir bo'lib, ekinzorlar quridi, tuproqda og'ir metallar va zaharli moddalar to'planishi qayd etilgan. Demak, ekovaziyat bir necha tabiiy omillarning zararlanishi, shuningdek, inson va chorva mollarining kasallanishi bilan bog'liq. Bunday ekovaziyatni guruhli vaziyat deb qarash mumkin.

Ekovaziyat ba`zan bir omil yoki komponent bilan bog'liq holda yuzaga keladi. O'zbekistonda aksariyat katta hududlarda vaziyat suv resurslarining ifloslanishi tufayli xatarlidir. Daryo suvlarining ichimlik suvi sifatida ishlatib bo'lmasligi, ulardan sug'orishda foydalanganda tuproqda sho'rlanish hodisasining rivojlanishi, shuningdek, tuproqning turli chiqindilar bilan ifloslanishi vaziyatni jiddiylashtirmoqda.

Daryoning sifatsiz suvini aholi tomonidan iste'mol qilinishi Quyi Amudaryo, Quyi Sirdaryo, Quyi Zarafshon, Quyi Qashqadaryo va boshqa hududlarda ular orasida turli kasalliklarning tarqalishiga ta'sir etmoqda. Ayniqsa, 1 yoshgacha bo'lgan go'dak, yosh bolalar, ayollarda og'ir asorat qoldirmoqda, aholi orasida o'lim ba`zi tuman va viloyatlarda nisbatan ko'p.

Tadqiqot natijalariga ko'ra respublikada suv resurslari bilan bog'liq bo'lgan ekovaziyat ustuvor bo'lib, atmosfera havosining ifloslanishi va boshqa sabablar bilan bog'liq vaziyatlar keyingi o'rinlarni egallaydi.

18.2. Ekologik vaziyatlar va ularning geografik joylashuvi.

O'zbekistonda qanoatlanarli, o'rtacha, keskin, tang va falokatli ekologik vaziyatlar mavjud. Qanoatlanarli ekovaziyat tizma tog'larning suvayrig'ich, baland va o'rta balandlikdagi tog'larning yonbag'irlariga xos. Bu hududlarda tabiiy sharoit deyarli o'zgarmagan, faqat ayrim o'simlik va hayvonlarning miqdoriy kamayishi kuzatiladi.

O'rtacha ekovaziyat o'rtacha balandlikdagi va past tog'lar, Qizilqum va Ustyurt platosining ayrim hududlariga xos bo'lib, ularda tuproq va o'simlik qoplamining buzilish belgilari kuzatiladi.

Keskin ekovaziyat adir, ba`zan past tog'lar yonbag'irlari, prolyuvial shleyflar, Qarshi cho'li va Qizilqumning ma`danlar qazib olinayotgan hududlari, Buxoro, Qorako'l vohalarini egallaydi. Bu ekovaziyatda tabiatning ayrim komponentlarining buzilishi kuzatiladi.

Tang ekovaziyat Quyi Amudaryo, Xorazm viloyati va Qoraqalpog'istonning katta qismini egallaydi. Bu vaziyatda buzilgan geotizimlar tiklanmaydigan xususiyatlarga ega bo'ladi.

Falokatli ekovaziyat Orolbo'yida Qoraqalpog'istonning Mo'ynoq tumani va butun Orol dengizi akvatoriyasiga mansub. Bunda geotizimlarning buzilishi va tiklanmaydigan tabiiy va ekologik jarayonlar kuchayadi.

Sanoat korxonalari va tugunlari (majmualari) tabiiy muhitga ta`sir etib turli darajadagi mahalliy ekovaziyatlarning tarkib topishi va shakllanishiga sharoit yaratadi. Bunda sanoat korxonasi (majmui) atrofida xalqasimon bir necha ekovaziyat mintaqalari tarkib topadi.

O'zbekistonda ekologik vaziyatlar darajasini aniqlovchi mezonlar

Mezonlar	Geotizimlarning ekologik vaziyatlari				
	Falokatli	Tang	Keskin	O'rtacha	Qanoatlanarli
1.Geotizimlar holati	Geotizimlar buzilishi va tiklanmaydigan jarayonlar kuchayishi	Buzilgan geotizimlar tiklanmaydigan xususiyatlariga ega bo'ladi	Tabiatning ayrim komponentlarining buzilishi kuzatiladi	Tuproq va o'simlikning buzilish belgilari kuzatiladi	Ayrim o'simlik va hayvonlarning miqdoriy kamayishi kuzatiladi
2.Tabiat komponentlarining holati					
2.1.Atmosferaning potentsial ifloslanishi (API)	3,3 dan yuqori (API eng yuqori bo'lgan zona)	3,0-3,3 (API yuqori bo'lgan zona)	2,7-3,0 (API yuqoriroq bo'lgan zona)	2,4-2,7 (API o'rtacha bo'lgan zona)	2,4 gacha (API past bo'lgan zona)
2.2.Er usti suvlarining sifati (suvlarning ifloslanish indeksi, SII)	6-10 va undan ko'p (juda iflos va haddan tashqari iflos)	4-6 (iflos)	2-4 (ifloslangan)	1-2 (o'rtacha ifloslangan)	1 gacha (toza)
2.3.Er usti suvlarining minerallashuvi (har l. g)	Juda baland (3-5)	Baland (2-3)	O'rtacha (1-2)	Ruxsat etilgan (1 gacha)	Me'yorda (0,3-0,5)
2.4. Ichimlik suvining davlat andozasiga mos kelmasligi, foiz	75-90	50-75	35-50	20-35	10-20
2.5. Voha tuproqlarining pestitsidlar bilan ifloslanishi (har ga. kg)	10 dan ortiq	5-10	3-5	1,3-3,0	1,3 dan kam
2.6.Tuproq sho'rlanishi	Sho'rxok	Kuchli	O'rtacha	Kuchsiz	Sho'rlanmagan
2.7.Tuproqlarning eroziyaga berilganligi	Juda kuchli (jar eroziyasi)	Kuchli	O'rtacha	Kuchsiz	Eroziyaga berilmagan

2.8. Erlarning deflyatsiyaga berilganligi	Juda kuchli (barxanli relief)	Kuchli (harakatdagi qumlar vujudga keladi)	O'rtacha (botiqlar 25-50 foiz maydonda tarkib topadi)	Kuchsiz (botiqlar 25foiz gacha maydonda tarkib topadi)	Deflyatsiya yuz bermaydi (botiqlar 10 foizgacha maydonda tarkib topadi)
2.9. O'simlik qoplaminin ahvoli (mahsuldorlik darajasi foiz)	15 dan kam	15-30	30-60	60-90	90 dan yuqori
2.10. Yaylovlar degradatsiyasi (buzilgan yaylovlar maydonining ko'payishi, foiz)	7,5 dan ko'p	5,0-7,5	2,5-5,0	1,5-,25	1,5 gacha
2.11. Umurtqali hayvonlar faunasining ahvoli	Qayta o'zgargan (sinantrop va keltirilgan turlar 50 foizdan ortiq)	Kuchli o'zgargan (sinantrop va keltirilgan turlar 50 foiz gacha)	O'rtacha o'zgargan (sinantrop va keltirgan turlar 10 foizgacha)	Kuchsiz o'zgargan (sinantrop va keltirilgan turlar oz)	Tabiiy fauna (hayvon turlari) o'zgarmagan
3. Aholi sog'ligi holati	Barcha yoshdagi va ijtimoiy guruhdagi aholining ahvoli qo'rqinchli holda	Barcha yoshdagi aholining sog'ligi hamma joyda yomonlashadi	Aholining ayrim guruhining sog'ligi yomonlashadi	Aholi sog'liginin g yomonlashuv belgilari vujudga keladi	Me'yordagi holat
3.1. Umumiy o'lim	Juda ko'p (1,3*)	Ko'p (1,2*)	Ko'proq (1,1*)	Mos keladi (1,0**)	Kam (-1,2***)
3.2. Yosh bolalar o'limi	Juda ko'p (1,6*)	Ko'p (1,4*)	Ko'proq (1,2*)	Mos keladi (1,0**)	Kam (-1,4***)
3.3 Aholining kasallanishi	Juda ko'p (1,3-1,4)*	Ko'p (1,2-1,3)*	Ko'proq (1,1-1,2)*	Mos keladi (1,0**)	Kam (-1,3-2,)

* Respublika o'rtacha ko'rsatkichidan shuncha marta katta

** Respublika o'rtacha ko'rsatkichiga mos keladi

*** Respublika o'rtacha ko'rsatkichidan shuncha marta kam

Aniqlanishicha, rangli metallurgiya korxonalarining atrof muhitga ta'sir radiusi ("shamolguli" bo'yicha) 60 km masofagacha sezilishi kuzatiladi. Demak,

ular atrofida tang, keskin va o'rtacha ekovaziyat darajalariga ega bo'lgan mintaqalarni ajratish mumkin. Bunday darajalarni Farg'ona, Olmaliq, Quvasoy, Navoiy, Chirchiq va boshqa shaharlardagi sanoat korxonalari atrofida ajratish joiz. Lekin bu mikromintaqalarni mayda masshtabli xaritalarda ajratish iloji bo'lmaganligini e'tiborga olib, ushbu sanoat shaharlarini maxsus shartli belgilar asosida tasvirlash maqsadga muvofiq ("O'zbekiston Respublikasining ekologik xaritasi", 1992 y.)

O'zbekiston hududining talay qismida asosan o'rtacha ekovaziyat hukm suradi, faqat muayyan kichik areallarda ko'proq keskin va tang, falokatli daraja esa xususan Orolbo'yi va dengizga xos.

18.3. Ekologik vaziyatlarning rivojlanish yo'nalishlari.

Ekologik vaziyatlarning tadrijiy (dinamik) o'zgarishini o'rganish natijalariga ko'ra, respublika hududida ularning bir necha ustuvor yo'nalishlari ajratiladi: 1) maydoni jihatdan muntazam kengayib boruvchi, 2) quyi (oddiy) vaziyatdan yuqori (murakkab) vaziyatga barqaror o'tib boruvchi, 3) barqaror o'zgarmas, 4) murakkab vaziyatdan oddiy vaziyatga qarab o'zgaruvchi, 5) majmualari tadrijiy.

Ekologik vaziyatlarning aksariyati maydoni jihatdan kengayib, muntazam ravishda rivojlanib boradi. Bu hol vaziyatni kuchaytiruvchi omillarning tadrijiy o'zgaruvchanligi bilan bog'liq. Antropogen omilning beto'xtov keng miqyosdagi ta'siri vaziyatni makonda kengayib borishini ta'minlaydi. Yangi neft va tabiiy gaz konlarini ochish maqsadida burg'ulash ishlarining Qarshi dashtida muntazam rivojlantirilishi o'rtacha ekovaziyatni keskin vaziyat bilan almashishi va uning hududda progressiv ravishda kengayib borishiga ta'sir etmoqda.

Quyi qulay ekovaziyatni yuqori darajadagi murakkab vaziyatlar bilan almashishi ayrim arellarda sodir bo'ladi. Quyi Amudaryoda 1961 yildan e'tiboran gidroekologik vaziyatning tobora murakkablashuvi tufayli tabiiy muhit eng qulay vaziyatdan (1961 y.) falokat darajagacha qadar (1976-1990 yillar) o'zgardi.

O'zgarish bir yo'nalishda davom etib, barcha vaziyatlar darajalari bir-birlarni birin-ketin almashtirib borgan. Barqaror o'zgarish Amudaryoda suv sarfining

kamayishi va minerallashuv darajasi oshib borishi bilan bog'liq bo'lgan. Falokat darajani eng dahshatlisi Orol dengizida yuz berdi. Qisqa vaqt mobaynida (1961-2000 yillar) uning sathi pasaydi, ya'ni har yili 0,5 m dan tushib borgan. Berk havzalar uchun bu katta ko'rsatkich.

Barqaror ekovaziyat faqat ayrim kichik ekotizimlar uchun xos. Bu ekotizimlarda tabiiy va antropogen omillar vaziyat o'zgarishiga deyarli ta'siri qilmaydi yoki ularning barqarorligi kuchli bo'ladi. Murakkab ekovaziyatning oddiy vaziyatga qarab o'zgarishi insonni tabiiy muhitni maqsadga muvofiq yo'nalishda qayta o'zgartirish va landshaft jarayonlarini barqaror boshqarishi bilan bog'liq. Keyingi vaqtlarda sanoat oqava suvlarining katta qismini tozalashga erishilganligi tufayli Chirchiq va Ohangaron daryolari suvlarini muayyan darajada tozalashiga erishildi. Shuningdek, atmosfera havosiga chiqarilayotgan sanoat chiqindilarining miqdorini respublika miqyosida kamayib borayotganligi va boshqa ijobiy o'zgarishlar atrof muhit tozalanishi va insonning yashash sharoitlari qulayligining ortib borishida sezilmoqda.

Majmualiy tadrijiy ekovaziyat sanoat, transport, qurilish va qishloq xo'jaligi rivojlangan hududda tarkib topadi, shakllanadi va rivojlanadi. Hududda iqtisodiyot tarmoqlarning turli tarmoqlari mavjud bo'lganligi tufayli atrof muhitga ta'siri ham turli darajada sodir bo'ladi. Natijada ma'lum hududda bir necha darajali ekovaziyatlar yuzaga keladi va shakllana boshlaydi. Ta'sir darajasi, muntazamligi, chiqindilarni turiga qarab va ayniqsa chora-tadbirlarning samaradorligiga bog'liq holda vaziyatlarning rivojlanish bosqichlari turlicha bo'ladi. Tog'-metallurgiya (Olmaliq, Navoiy, Uchquduq va boshqa) korxonalari, energetika, kimyo, neftni qayta ishlash va boshqa sanoat majmualari ta'sir doirasida ekovaziyat tang qolgan sanoat korxonalari atrofida esa har xil bo'lishi kuzatiladi.

18.4. O'zbekistonda ekologik xavfsizlikni ta'minlash.

Ekologik xavfsizlikni ta'minlash endilikda birinchi darajali va kechiktirib bo'lmaydigan vazifaga aylandi. Chunki, ichimlik suvlarining ifloslanganligi, joylarda atmosfera havosini chiqindilar bilan jiddiy to'yinganligi, buning natijasida

aholi orasida turli kasalliklar tarqalganligi, sug'orma erlarni sho'rlanib, yaylovlarning mahsuldorligini pasayib borayotganligi qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga salbiy ta'sir etayotganligi mamlakat miqyosida tub o'zgarishlarni amalga oshirish zarur.

Ekologik xavfsizlikni ta'minlash borasida bir qator bir-birlari bilan bog'liq bo'lgan tugunli masalalarni hal qilish lozim bo'ladi. Birinchi galda ekologik (bioekologik, geosistemali, biosferali) monitoringni amalga oshirish ustuvor ahamiyatga ega. O'zbekistonda bu turdagi monitoring hozirda turli muassasalar va tashkilotlar tomonidan amalga oshirib kelinmoqda, lekin ularning ko'lam va egallagan hududi hozirgi talabga mutlaqo javob bermaydi. Chunonchi, tuproqning sanoat va kimyoviy ashyolar bilan ifloslanishi (Respublika Bosh Gidromet xizmatiga yuklatilgan) faqat ayrim qishloq jamoalari hududi bo'yicha nazorat qilinadi. Bunda barcha viloyatlarning sug'oriladigan erlari nazarda tutilmagan, hech bo'lmaganda har bir viloyat bo'yicha tanlab olingan testli jamoa xo'jaliklarini ma'lum uchastkalari nazarda tutilganda maqsadga muvofiq bo'lar edi. Faqat shundagina respublika hududi bo'yicha sug'orma erlarni texnogen ifloslanishi bo'yicha tegishli xulosa chiqarish mumkin bo'ladi. Xuddi shunday ahvol suv havzalarining ifloslanishi, atmosfera havosining chiqindilar bilan to'yinishi va boshqa sohalarda ham mavjud, ularning belgilangan me'yorda bo'lishi tabiiy muhit bo'yicha zarur bo'lgan monitoring axborotlarini olish va mavjud ekologik vaziyat to'g'risida aniq xulosa chiqarishga imkon beradi.

Ekologik ekspertiza yangi quriladigan sanoat korxonalari uchun xos. Lekin mantiqan qaraganda ishlab turgan barcha sanoat korxonalari, gidrotexnik inshootlar va boshqa muhandislik ob'ektlar uchun muntazam ekspertiza o'tkazish zarur. Atrof-muhitni aslida eskidan ishlab kelayotgan sanoat korxonalari ifloslab kelmoqda. Binobarin, ekologik ekspertiza barcha korxonalarni nazoratga olishi shart. Shundagina tabiiy muhitda tozalanish boshlanishi mumkin.

Ekologik vaziyatni boshqarish va tegishli tadbirlar majmuasini qo'llash uchun negiz sifatida turli masshtablarda ekologik va tabiatni muhofaza qilish xaritalarini yaratish joiz. Bu xaritalar respublika hududida mavjud ekologik vaziyatlarni

nazorat qilish, ularning tadrijiy o'zgarishlarini o'rganish, tegishli chora-tadbirlarni rejalashtirish imkonini beradi. Mavjud xaritalar muvaqqat bo'lib, ularning har yili yangi ma'lumotlar bilan yangilab turilishi amaliy ahamiyat kasb etadi. Har bir viloyat ma'lum masshtabda ekologik va tabiatni muhofaza qilish xaritalarga ega bo'lishi va disketlarga tushirilib kompyuterlar orqali mutaxassislar hamda rahbariyat (shahar, viloyat hokimlari, Respublika Vazirlar Mahkamasi)ga foydalanish uchun topshirilishi darkor. Kompyuterlar orqali aloqa barcha viloyatlardan olingan tasvirlar yordamida Toshkentda respublika bo'yicha jamlanma monitoringli axborot olinish imkoni bo'ladi.

Ekologik xavfsizlikni ta'minlash shuningdek, me'yoriy ko'rsatkichlar, REM va boshqa qabul qilingan ma'lum andozalarga rioya qilishga ham bog'liqdir. Sanoat, avtotransport chiqindilari eng kam xavfsiz ko'rsatkichlarga qadar kamaygan bo'lishi, ikkilamchi resurslar to'liq qayta ishlanib ulardan foydali elementlar ajratib olinishi zarur. Eng muhimi, isrofgarchilikka chek qo'yilib, tabiatdan ehtiyojga yarasha boyliklarni ajratib olib, chiqindilarni chiqarmaslik tamoyilida ish tutishga o'tishdan iborat. Tabiatdan boyliklarni olishda "kim oshdi" tamoyilidan voz kechib uni boyitish, resurslarni qayta tiklash, kamayib borayotganlaridan ehtiyotkorlik bilan foydalanish, bu borada muqobil variantlar, ya'ni o'rnini bosadigan boshqa resurslardan foydalanishga o'tish kabi tamoyillarni barcha joylarda, hamma ishlab chiqarish korxonalarida qo'llashga o'tish tabiatni asrash, uni e'zozlash o'z navbatida ekologik xavfsizlikni ta'minlashni kafolatlaydi.

18.5. Ekologik xavfning manbalari va oqibatlar.

Inson hayotini turli ekologik xavflardan asrash keyingi vaqtlarda eng muhim masalalardan bo'lib qoldi. Ekologik xavf-xatarning sabablariga texnologik va ekologik inqirozlarni kiritish mumkin. Ekologik xavf iqtisodiyotning nazoratsiz rivojlanishi, texnologiya va texnikaning orqada qolishi, tabiiy va antropogen avariya va falokatlarining yuz berishi natijasida inson, o'simlik hamda hayvonot olami yashaydigan muhitning buzilish ehtimolligi, buning oqibatida tirik organizmlarning mavjud bo'lish sharoitlariga moslashishi buziladi.

Ekologik xavf-xatarning eng kuchli ob`ektlari AES, kimyo sanoati, neftni qayta ishlaydigan korxonalar, truboprovodlar transport hisoblanadi. Albatta, bulardan tashqari bizga sezilmaydigan texnologik chiqindilar havo, suv, tuproq, o'simlik va boshqa organizmlarni sekin-asta zaharlab kelmoqda, bular ma'lum vaqtdan so'ng to'satdan katta hududga kuchli ta'sir qilishi ham mumkin. Inson salomatligiga texnogen chiqindilarning faol tasiri to'g'risida 70–yillarda bir qator olimlar ogohlantirgan edilar. Masalan, yashash muhitida radiatsiya, kimyoviy birikmalarning ta'siri kabi mutagen omillarning keskin ko'payishi kuzatilsa, u holda odamning genetik axboroti buzilishi mumkin. Bu hodisa insonning genetik asosining buzilishi xavfidan darak beradi. Buning tasdig'i sifatida keyingi 30 yil mobaynida rivojlangan mamlakatlarda nuqson bilan tug'ilgan bolalar miqdori keskin ko'payganligini ko'rsatish mumkin.

Qo'rg'oshin va simob chiqindilari nihoyatda tahlikali. Ularning ozgina miqdori ham bolalarning bosh miyasi o'sishiga jiddiy tasir ko'rsatadi. Saraton kasalligini o'rganuvchi xalqaro agentlikning xabariga ko'ra hozirgi vaqtda ishlab chiqarish jarayonida taxminan 50 turdagi modda kishini rak kasali bilan og'rishiga ta'sir etishi mumkin, epidemiologiya tadqiqotlarining ko'rsatishicha, taxminan 100 turdagi modda kanserogenli xususiyatga ega ekan. Bularning barchasi kuchli ekologik xavf to'g'risida xabar beradi. Bizningcha, eng avvalo sanoat korxonalarida chiqindilarning eng kam miqdorda tashqariga chiqishini ta'minlashga erishish o'ta dolzarbdir.

Moylisuv (Qirg'iziston) daryosining qirg'oqlari yoqasida 1944 yildan to 1964 yilgacha uran rudasini qayta ishlash chiqindilari ko'milgan. Hozirgi vaqtda qoldiqlar saqlanadigan 23 ta joy mavjud. Bu erlarda selni to'sadigan to'g'onlarni mahkamlash va ko'chki xavfi bo'lgan joylardagi qiyaliklarni mustahkamligini ta'minlash lozim. Navoiy viloyatidagi uran qoldiqlari saqlanadigan joy ham ekologik jihatdan xavfli ifloslantirish o'chog'i hisoblanadi. Bu erdagi radioaktiv qummi shamol uchirishi xavfi bor.

Ekologik xavfsizlik nuqtai nazardan suv zaxiralarining taqchilligi hamda ifloslanganligi katta tashvish tug'dirayotganligini uqtiradi. Daryo suvlarining

ifloslanishi ekologiya-gigiena va sanitariya epidemiologik vaziyatni, ayniqsa, daryolarning quyi oqimlarida vaziyat murakkabligini ko'rsatadi. Haqiqatdan ham Quyi Amudaryo, Quyi Zarafshon va boshqa hududlarda suv taqchilligi va suvning ifloslanganligi aholi orasida turli kasalliklarning tarqalishi nuqtai nazardan katta ekologik xavf hisoblanadi.

Orol dengizining tezkorlik bilan qurib borayotganligi xususan O'zbekiston hududi uchun jiddiy xavf, axir dengiz butunlay qurisa uning o'rnida maydoni 6,6 mln. ga dan ziyod qum va tuzdan iborat ulkan Orol cho'li tarkib topadi, buning ekologik va ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari hozirdan ma'lum. Qoraqalpog'iston, Xorazm, Toshhovuz vohalarida tabiat-xo'jalik aholi tizimida jiddiy o'zgarishlar bo'lishi mumkin.

Qizilqum, Qarshi cho'li, Ustyurt platosida keyingi vaqtlarda ma'danlarni qidirish, neft va tabiiy gaz qazib olish va boshqa maqsadlarda keng miqyosda texnologik jarayonlar amalga oshirilmoqda. Buning oqibatida katta maydonlarda yaylovlar ishdan chiqmoqda, ya'ni harakatdagi qumlar maydoni kengayishi tufayli qorako'l qo'ylari boqiladigan tabiiy yaylovlarda degradatsiya kuchayish tendentsiyasi yuz bermoqda. Bu hodisa vohalar bilan cho'l tutashgan mintaqada ham barqarorlashmoqda. Barxan qumlari maydonining kengayishi jiddiy ekologik xavf, uning oqibatlari barchaga ayon.

Demak, respublikada ekologik xavfsizlik masalasi etarli darajada taxlikali, uni ma'lum majmualar dasturlar asosida bosqichma-bosqich ijobiy hal qilish amaliy ahamiyat kasb etadi. Bu borada uzoqqa mo'ljallangan ekologiyalashtirilgan iqtisodiy strategiya zarur.

18.6. Ekologik siyosat va ekologik iqtisodiy barqaror rivojlanish.

Tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni optimallashtirish tub ma'noda har bir davlatning tabiat muhofazasi sohasida tutayotgan ekologik siyosatiga bog'liq. Aslida ekologik siyosat iqtisodiy rivojlanishni belgilaydi, ishlab chiqarish jarayonida tabiiy resurslardan qanchalik oqilona foydalanilsa, tayyor moddiy mahsulot miqdori jihatdan mo'l-ko'l, sifat jihatdan oliy navli yoki darajaligi bilan

ajralib turadi. Tabiiy boyliklardan ekstensiv usulda foydalanish, isrofgarchilikka yo'l qo'yish, atrof-muhit ifloslanishi bilan yaqindan shug'ullanmaslik hudud iqtisodiyotini ham inqirozga yuz tutishiga olib keladi. Binobarin, mamlakatning barqaror rivojlanishi ekologik-iqtisodiy omillarning, bir-birlari bilan uzviy bog'liqligi asosida sodir bo'lar ekan tabiat-jamiat munosabatlari tizimida bu boradagi barcha mavjud to'siqlar bartaraf etilishi lozim. Boshqacha qilib aytganda, tabiat-jamiat tizimida faqat maqsadga muvofiq yo'nalishdagi ijobiy taraqqiyot barqaror rivojlanishi kerak. Bu hol aksariyat ekologik siyosatning mazmuni ijtimoiy-iqtisodiy yo'naltirilganligi va ijroning qat'iyatliligiga bog'liq.

Ekologik siyosat va uning mazmuni. Tabiat-jamiat-shaxs tizimida ishlab chiqarishni boshqarish yagona ekologik siyosatsiz tegishli samara bermasligi barchaga ayon. Sobiq Sovet Ittifoqi davrida tabiiy resurslardan ekstensiv foydalanilgan bir chog'da tabiat muhofazasiga oid ko'plab turli hujjatlar qabul qilingan. Lekin ularga amal qilish faqat qog'ozda mavjud bo'lgan edi. Shuning uchun ham tabiat o'zgarishi, atrof-muhit ifloslanishi, resurslardan foydalanish koeffitsientining pastligi hukm surgan. Bu haqiqiy ekologik siyosat emas edi.

Har bir davlat o'z hududida eng avvalo, ma'lum miqdorda atmosfera va suv havzalariga chiqarilayotgan chiqindilarni imkoni boricha minimal miqdorda bo'lishi uchun har doim kurash olib borishi lozim. Ular qo'shni davlatlarning havosi, suvi, tuprog'ining ifloslanishiga ta'sir etmasin. Bunday ekologik siyosat, yaxshi va totuv qo'shnichilikning mustahkamlanishiga xizmat qiladi, qolaversa butun bir biosferaning sog'lom bo'lishini ta'minlaydi.

To'g'ri, mamlakat hududida tarkib topgan sanoat, avtotransport chiqindilari atmosfera havosida sayyora miqyosidagi shamollarning umumiy tsirkulyatsiyasi jarayonlari ta'sirida ma'lum yo'nalishda boshqa davlatlarning hududiga o'tib ketadi. Chunonchi, Frantsiya, Germaniya va Angliya hududlaridan ko'tarilgan azot va oltingug'rt oksidlari Skandinaviya yarim orolidagi Norvegiya, Shvetsiya va Finlyandiya ustida troposferada suv bug'lari bilan aralashib shu joylarda "ishqorli" yog'in sifatida tushadi.

AQSh ning shimoli-sharqiy hududlaridan ko'tarilgan ishqor hosil qiluvchi gazlar Kanada hududiga o'tib, "ishqorli" yog'in bo'lib tushadi. Shuning uchun ham Kanadadagi 14 ming ko'lda hayot yo'q, Shvetsiyadagi 85 ming ko'l va 100 ming km masofadagi daryo va daryo irmoqlaridagi suv ifloslangan.

Bunday falokatli vaziyatda chiqindi sifatida ko'tarilayotgan moddalarni har bir davlat doirasida obdon tozalanishiga erishish borasida amaliy harakatlar qilinishi yaxshi samara beradi. Aks holda bir mamlakatdan ko'tarilayotgan chiqindilar evaziga qo'shni davlatlar zarar ko'rishi mumkin. Bunday qaltis ekovaziyatda zarar keltirayotgan mamlakatlarning ekologik siyosati yuz berayotgan noxush jarayonning oldini oluvchi amaliy tadbirlarni qo'llashga qaratilishi umuminsoniylikdan, bir-birlariga yaxshi qo'shnichilikdan kelib chiqishi kerak.

Ekologik siyosatning negizlari, tartib-qoidalari, ilmiy asoslangan kontseptsiyalari, taktika va strategiyasi olim va mutaxassislar, davlat va jamoat tashkilotlarining yo'l-yo'riqlari asosida ishlab chiqiladi. Ular ma'lum tartibga keltirilgan tarzda davlatning qonun chiqaruvchi muassasasi tomonidan tasdiqlanadi. O'zbekistonda ekologik siyosat davlat siyosati darajasigacha ko'tarilgan. Respublika Konstitutsiyasining 47, 48, 50, 51 va 55- moddalarida ekologik qonunlar aniq va ravshan tarzda ifodalangan. O'zbekistonda ekologik siyosatni amalga oshirishda uning yuqori organlari (Prezident, Oliy Majlis, Vazirlar Mahkamasi, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi) va joylardagi mahalliy hokimiyatlari faol xizmat qiladi.

Ekologik siyosat mamlakat miqyosida tabiatni muhofaza qilish, majmualar monitoring, davlat va jamoatchilik ekspertizalarini o'tkazish, ekovaziyatni nazorat qilish, tarkib topayotgan nomaqbul hodisa va jarayonlar oldini olish, atrof-muhit tozaligini barqaror saqlab qolish tabiiy muhitning inson uchun qulay barcha xususiyatlarini tabiiy holda bo'lishiga asoslanadi. Ushbu yumushlar bilan shug'ullanadigan barcha muassasalar, ilmiy tashkilotlar, idoralar majmuasini tashkil qilishga undaydi. Ekologik siyosatning mazmuni va uslubiylari

mamlakat hududida mavjud bo'lgan tabiat muhofazasi tizimiga kiruvchi tayanch muassasa va tashkilotlar, boshqarmalarga asoslanadi.

O'zbekiston Respublikasining ekologik siyosati, davlat dasturi va uni amalga oshirish bosqichlari. Ekologik siyosat davlat miqyosidagi darajada amalga oshirilsa atrof-muhitni yaxshilashning belgilangan chora-tadbirlari samarali bo'ladi. O'zbekistonda bu masalaga mustaqillikka erishilgandan keyin alohida etibor berila boshlandi. Ekologiya muammolari boshqa davlat ahamiyatiga ega bo'lgan iqtisodiy, ijtimoiy, tashqi siyosat tarkibida atroflicha tahlil qilinib, amalga oshiriladigan vazifalar aniq-ravshan belgilab berilgan. Respublikada yaqin kelajakda tabiatdan foydalanish va uni muhofaza qilishning taktika va strategiyasi asoslangan.

Ekologik siyosat strukturasi (tuzilmasi) ancha murakkab va mazmunan boy. Bunda ekologik javobgarlik, oqilona makroiqtisodiy va tarmoq siyosatini o'tkazish, atrof muhit sifatining andozalari va vazifalarini aniqlash, sanoatni va transportni tabiiy muhitni ifloslantirgani uchun tartibga solish, iqtisodiy mexanizmni amalga oshirish, atrof muhitni muhofaza qilishda qonunchilikni rivojlantirish, tabiatni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanishni boshqarish strukturasi takomillashtirish, monitoring va ekspertiza vazifalarini yanada takomillashtirish, ekologik savodxonlikni oshirish va talim-tarbiyani yanada yaxshilash hamda samaradorligini oshirish va boshqalarni hisobga olish maqsadga muvofiqdir. Ulardan ba'zilarini tahlil qilamiz.

Qishloq xo'jaligida ekologik muammolarni hal qilish ko'p omillarga bog'liq. Tarmoq siyosati, ayniqsa, bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida katta iqtisodiy va ekologik samara beradi. Bozor munosabati bilan o'tkaziladigan xususiylashtirish tadbirlari qishloqda inqilobiy xususiyatga ega. Chunki davlat buyurtmasini sekin-asta yo'qota borish, dehqonlarni o'zlari ekin turlarini belgilash, dotatsiyadan qutulish, savdoni davlat tasarrufidan chiqarish kabi tadbirlar resurslardan to'g'ri foydalanish siyosatini amalga oshirishga katta imkoniyatlar beradi. Bu siyosat quyidagilarni nazarda tutadi:

a) erga bo'lgan egalik munosabatini tubdan o'zgartirish. Bu muammmoni ijobiy hal qilish dehqonlarni sug'orma va lalmi erlarga bo'lgan munosabatini yaxshilaydi, dehqon o'ziga ajratib berilgan er maydonini ma'lum muddatga berilishidan manfaatdor. Chunki, u endi erga o'z mulkidek munosabatda bo'lib, uning mahsuldorligini muttasil oshirib borishga harakat qiladi, turli tabiiy-antropogen jarayonlar ta'siridan saqlash uchun muntazam kurashadi, uning har bir qarichidan maksimal foydalanishga intiladi. Bozorda talab va taklifni o'rganib eng xaridorgir ekin mahsulotlarini sifatli qilib etishtirish harakatida bo'ladi;

b) erdan foydalanishni isloh qilish natijasida ekologik masalalarni e'tiborga olish birinchi darajali amaliy ahamiyat kasb etadi. Dehqon xo'jaligi, fermerlar, paychilar, oila pudratchilari erning mahsuldorligini saqlab qolish va uni yanada yaxshilash maqsadida mavjud tuproqni muhofaza qiluvchi chora-tadbirlar samaradorligini oshirish hamda yangi muhandislik, o'rmon-meliorativ va agromeliorativ tadbirlarni rejalashtirishga intiladilar. Chunki, bozor raqobati dehqonni o'z uchastkasida, sifatli mahsulot etishtirish ilinjida barcha katta-kichik, oddiy va murakkab choralarni qo'llash bilan har yili xaridorgir xom-ashyo va tayyor mahsulotlarni bozorga chiqaradi. Bu bilan ishlab chiqarishning asosiy vositasi sug'orma erdan oqilona foydalanadi. Bu jihatdan dehqon yoki fermer xo'jaligi kolxoz (sovxoz) ishlab chiqarishidan tubdan farq qilishi aniq sezilib turadi.

Zahmatkash xalqimizda "Sen erga boqsang, er senga boqadi" degan ajoyib naql borki, u amalda necha asrlardan beri sinalib kelinmoqda. Shu ma'noda har bir qarich erdan oqilona foydalanish va yerning hosildorligini tobora ko'tarib borish tamoyilida mehnat qilish, yerga sidqidildan to'g'ri munosabatda bo'lish natijasidagina amalga oshirilishi mumkin. Bu bilan nafaqat dehqon xo'jaligi, shuningdek tabiat muhofazasi borasida davlat ham manfaatdor. Chunki, yer muomaladan chiqib ketmaydi;

v) davlat sug'orma erlarini uzoq muddatda oilaviy pudrat, fermer xo'jaligi, paychilik xo'jaliklariga berilishi erdan foydalanganlik uchun to'lanadigan soliq

mexanizmini takomillashtirish va chuqurlashtirish, yer va suvdan foydalanishni yaxshilash imkonini beradi;

g) turli tipdagi tuproq va har xil mahsuldorlikdagi sug'orma yerlarda yetishtirilgan mahsulotlar bahosini aniqlash hamda soliq siyosatining optimal bo'lishiga erishish mexanizmlari yaratiladi.

O'zbekistonda atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanishning huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy asoslarini 1992 yil 9 dekabrda qabul qilingan "Tabiatni muhofaza qilish" qonuni belgilab berdi. Mazkur qonunga muvofiq respublikada tabiatni muhofaza qilishga taalluqli huquqiy munosabatlarni tartibga solish Oliy Majlisning zimmasiga yuklatilgan. Bularga tabiatni muhofaza qilish sohasidagi davlat ekologik siyosatini belgilash, davlat tabiatni muhofaza qilish dasturlarini tasdiqlash, shu sohaga oid respublika qonun hujjatlarini ishlab chiqish va qabul qilish, tabiatni muhofaza qilishga taalluqli qonunlar ijrosini nazorat qilish va muvofiqlashtirib borish va boshqa vazifalar kiradi.

Tabiatni muhofaza qilish ishlariga umumiy rahbarlik Vazirlar Mahkamasiga yuklatilgan. Qonunning 8-moddasida "Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning davlat boshqaruvi tizimi" quyidagicha belgilangan: "Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanishning davlat boshqaruvini O'zbekiston Respublikasining qonunlari va boshqa me'yoriy hujjatlariga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, davlat boshqaruvi mahalliy idoralari amalga oshiradilar". Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi Oliy Majlisga bo'ysunadi, hamda ushbu sohadagi davlat nazoratini amalga oshiradi. Qo'mitaning o'z tarkibiy doirasida qabul qilgan qarorlari davlat idoralari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va fuqarolar uchun ham tegishlidir.

"Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi qonunda ushbu sohadagi aholining huquq va majburiyatlari, atrof-muhit sifatini me'yoriy hujjatlar bilan tartibga solish, ekologik nazorat, ekologik huquqbuzarliklar uchun javobgarlik va boshqa xususiyatlar belgilab berilgan. Qonunda atrof-muhit monitoringi davlat ekologik muhit holatini kuzatib borish xizmatiga yuklatiladi.

O'zbekistonda ekologik siyosat yuqorida aytib o'tilganidek bir qator qabul qilingan qonunlar, "Yer to'g'risida"gi (20 iyun 1990 y.), "Qazilma boyliklar to'g'risida"gi (22 sentyabr 1994 y.), "Suv va suvdan foydalanish" (6 may 1993 y.), "O'simlik olamini muhofaza qilish va foydalanish" (26 dekabr 1997 y.), "Hayvonot olamini muhofaza qilish va foydalanish" (26 dekabr 1997 y.), "Alohida muhofaza qilinadigan hududlar to'g'risida"gi (7 may 1993 y.), "Atmosfera havosini muhofaza qilish" (27 dekabr 1996 y.), "Davlat kadastri to'g'risida"gi (30 avgust 2000 y.), "Ekologik ekspertiza to'g'risida"gi (15 dekabr 2000 y.) qonunlar va shuningdek Vazirlar Mahkamasi qabul qilgan ko'plab qarorlar asosida amalga oshiriladi.

Ekologik siyosatning ijtimoiy-iqtisodiy yo'naltirilganligi. Mamlakat hududida ishlab chiqaruvchi kuchlarni rivojlantirish rejalari tayyorlanayotgan jarayonda rahbarlar, mutaxassislar va loyihalovchilar oldida bir qator jiddiy masalalar turadi. Shulardan biri taklif etilayotgan korxona, inshoot, yoxud boshqa texnik loyihani qurish yoki amalga oshirishdan oldin u atrof muhitga salbiy ta'sir etmaydimi? degan savolga javob berishga to'g'ri keladi. Shuning uchun ham davlat va jamoatchilik ekspertizalarining ahamiyati 80-yillardan e'tiboran tobora oshib bormoqda. Atrof muhitni ifloslantiruvchi manbalar bo'yicha muntazam ekologik monitoring amalga oshirilmoqda.

Ishlab chiqarish jarayonida amalga oshiriladigan barcha tadbirlar mavjud ekologik sharoit va vaziyat (muvozanat)ga mos kelishi, uni buzmasligi va ifloslantirmasligi, u bilan uyg'unlashib, tabiatning ajralmas bir qismiga aylanishi maqsadga muvofiq. Aks holda tabiiy muhit buzilib, insonning yashashi va hayot kechirishi uchun xavfli bo'lib boradi. Odatda tabiiy muhitni ifloslantiruvchi ingredient (modda)larning ta'sir kuchini yoki samarasining boshlanish ko'rsatkichi inson organizmiga nisbatan olinadi. Buni ruxsat etilgan me'yor (REM) yoki ruxsat etilgan kontsentratsiya (REK) deb ataladi.

Hozirgacha havodagi zararli gazlar, bug'lar, aerozollarning 445 tasi va aholi punktlarining havosida mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan 109 ta moddalarning

REMi aniqlangan. Bu me`yorlar inson organizmi uchun zararli emas, lekin bu ko`rsatkichlarning ortib borishi xavfning o`shishiga ta`sir etadi.

Demak, ekologik me`yorlar ishlab chiqarilishining inson hayotiga asoslanishi tabiat muhofazasi sohasida siyosatning ijtimoiy-iqtisodiy yo`naltirilganligidan darak beradi. Tabiiy muhitdagi har bir o`zgarish, komponentlar sifatining buzilishi va boshqa miqdoriy hamda sifatiy o`zgarishlar inson organizmining me`yoriy zararlanishiga nisbatan olinadi. Bu mezon boshqa tirik mavjudot (o`simlik, hayvonot dunyosi) va umuman landshaft miqyosida qaraladi. Inson tabiiy muhitda markaziy o`rinni egallagan holda uning barcha me`yoriy ko`rsatkichlari boshqa tabiiy komponentlarga nisbatan andoza sifatida qaraladi. Bunday ekologik siyosat aslida butun borliqqa nisbatan ijtimoiy-iqtisodiy yo`naltirilganligidan xabar beradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Hozirda izchil ekologik siyosat yuritishning ahamiyatini nimada?
2. O'zbekistonda ekologiyaga oid qanday qonunlar qabul qilingan?
3. Respublika Davlat ekologik dasturining mazmuni-mohiyati bilasizmi?
4. Ekologik siyosat amalda qanday natijalar bermoqda?
5. Ekologik me`yorlar nima?
6. Ekologik kontseptsiyani qurishning zarurati nimada deb bilasiz?
7. Iqtisodiy-ekologik barqaror rivojlanishni qanday tushunasiz?
8. Barqaror rivojlanishga erishish uchun qanday tadbirlar amalga oshirilishi lozim?
9. O'zbekistondagi ekologik vaziyatlarni joylashuvi va yo`nalishini aytib bera olasizmi?
10. Ekologik xavfsizlikni ta`minlash qanday omillarga bog'liq?

Tayanch so'zlar: ekologik ahvol, ekovaziyat, qanoatlanarli ekologik vaziyat, o`rtacha ekologik vaziyat, keskin ekologik vaziyat, falokatli ekologik vaziyatlar, ekologik xavfning manbalari, ekologik xavfning oqibatlar, ekologik siyosat.

TESTLAR

1. Iqtisodiyotni hududiy tashkil etish bu...?

- A. Har xil hududiy darajadagi iqtisodiyotni boshqarish, joylashtirish va rivojlantirish bo'yicha xarakat va jarayonlarning yig'indisi*
- B. Har xil darajadagi aholi, xo'jalik va tabiatdan foydalanishni joylashtirish.
- S. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirish.
- D. Alohida mintaqani ishlab chiqarish kuchlarini hudud bo'yicha taqsimlanishi.

2. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish...?

- A. Alohida mintaqani tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy sharoiti asosida ishlab chiqarish kuchlarini hudud bo'yicha taqsimlanishi*
- B. Tabiiy-iqtisodiy sharoitlar asosida aholi va xo'jalikni hudud bo'yicha taqsimoti.
- S. Mintaqa aholisi, resurslari va xo'jaligini hududiy differentsiyasi.
- D. Alohida mintaqani ijtimoiy-iqtisodiy sharoiti asosida ishlab chiqarish kuchlarini hudud bo'yicha taqsimlanishi.

3. "Iqtisodiy geografiya va ekologiya" fani rivojlanishining asosiy tendentsiyalari?

- A. Ekologiyalashtirish, iqtisodiyalashtirish, ijtimoiylashtirish*
- B. Ekologiyalashtirish, iqtisodiyalashtirish, matematikalashtirish.
- S. Ekologiyalashtirish, iqtisodiyalashtirish, gumanlashtirish.
- D. Ekologiyalashtirish, iqtisodiyalashtirish, biologiyalashtirish.

4. Kartografik usulning mohiyati?

- A. Xaritada ko'rinishga qarab ob'ektlar va jarayonlarni o'rganish*
- B. Ob'ektlarni kartografik jihatdan yoritib berish.
- S. Masofa va maydonni xaritalar yordamida o'lchash.
- D. Grafiklar, diagrammalar va boshqa namunalar tuzish.

5. "Iqtisodiy geografiya va ekologiya" fanida qanday iqtisodiy usullar keng qo'llaniladi?

- A. Balanslashtirish, iqtisodiy-stamingtik, iqtisodiy-matematik*
- B. Analitik, tizimlashtirish, balanslashtirish.

S.Ta`riflash, modellashtirish, guruhlashtirish.

D.Dialektik, matematik modellashtirish, balanslashtirish.

6. Bozor munosabatlarini rivojlantirish sharoitida ishlab chiqarishni joylashtirish tamoyillari o'zida quyidagilarni aks ettiradi...?

A. Davlat iqtisodiy siyosatida foydalanadigan birlamchi ilmiy asoslar*

B.Ishlab chiqarishni xom ashyo, yoqilg'i va energiya manbalariga yaqinlashtiradi.

S.Tabiiy va iqtisodiy resurslardan kompleks ravishda foydalanish.

D.Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning ob`ektiv sharoitlari.

7. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning omillari quyidagilardan iborat...?

A.Har xil rayonlar xo'jaligini hududiy tashkil etish va xo'jalik ob`ektini eng samarali joylashtirish sharoitlari yig'indisi*

B.Ishlab chiqarishni joylashtirishga ta`sir etuvchi sharoit va resurslar yig'indisi.

S.Ishlab chiqarishni joylashtirishning tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari.

D.Alohida rayon xo'jaligi va tarmoqlar joylashuviga ta`sir etuvchi sharoitlar.

8. Quruqlik 1/2 qismini egallagan har biri 3 mln. kv. km.dan yirik dunyoning 7 mamlakatini ko'rsating?

A.Rossiya, Kanada, Xitoy, AQSh, Braziliya, Avstraliya, Hindiston*

B.Hindiston, Germaniya, Polsha, Kanada, Yaponiya, AQSh, Sudan.

S.Pokiston, Rossiya, Nigeriya, Misr, Xitoy, Indoneziya, Braziliya.

D.Qozog'iston, Rossiya, Ukraina, Efiopiya, Eron, Kanada, AQSh.

9. Aholisi 100 mln.dan ko'p bo'lgan dunyoning 11 mamlakatini ko'rsating?

A.Xitoy, Hindiston, AQSh, Indoneziya, Braziliya, Rossiya, Yaponiya, Pokiston, Bangladesh, Nigeriya, Meksika*

B.Xitoy, Germaniya, Yaponiya, Braziliya, Boliviya, Hindiston, Indoneziya, Rossiya, Kanada, Meksika, Hindiston.

S.Xitoy, Hindiston, Eron, Ukraina, Turkiya, Efiopiya, Tailand, Frantsiya, Nigeriya, Misr, Indoneziya.

D.Xitoy, Hindiston, Yaponiya, Germaniya, Pokiston, Afg'oniston, Sudan, Braziliya, Hindiston, Ukraina, Rossiya.

10. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarni ko'rsating?

A.AQSh, Yaponiya, Germaniya, Frantsiya, Buyuk Britaniya*

B.AQSh, Xitoy, Hindiston, Gretsiya, Germaniya.

S.AQSh, Buyuk Britaniya, Janubiy Koreya, Yaponiya, Singapur.

D.Rossiya, Meksika, Xitoy, Germaniya, Isroil.

11. Iqtisodiy rivojlanayotgan mamlakatlarni ko'rsating?

A.Eron, Tailand, Hindiston, Braziliya, Meksika*

B.Rossiya, Ukraina, Turkiya, Kuba, Qatar.

S.Hindiston, Braziliya, Xitoy, Nepal, Slovakiya.

D.Bangladesh, Afg'oniston, Yaman, Yangi Zelandiya, Isroil.

12. Davlat boshqaruvining ikki asosiy shakli?

A.Respublika va monarxiya*

B.Monarxiya, parlament.

S.Respublika, demokratiya.

D.Monarxiya, demokratiya.

13. Dunyo mamlakatlarining asosiy ma'muriy-hududiy tuzilishi?

A.Unitar va federatsiya*

B.Respublika, monarxiya.

S.Unitar, respublika.

D.Federatsiya i knyazlik.

14. Aholi zichligi ko'rsatkichi bu..?

A.Aholi joylashuvi*

B.Turmush darajasi.

S.Aholining tig'iz joylashuvi.

D.Aholining milliy tarkibi.

15. Urbanizatsiya – bu?

A.Shaharlarning o'sish jarayoni*

B.Shahar aholisi turmush tarzining yomonlashuvi.

S.Jamiyat taraqqiyotida shaharlar rolining kamayib borishi.

D.Qishloqlar soninig oshishi.

16. Aholi migratsiyasi bu...?

A.Aholining dunyo bo'ylab va ayrim mamlakatlar doirasida ko'chishi*

B.Aholining mamlakat ichida ko'chib yurishi.

S.Aholining tabiiy ko'payishi.

D.Yangi ish joylari va turar joylarni qidirish.

17. Jahon xo'jaligi bu...?

A.Butun jahon iqtisodiy munosabatlari natijasida bir-biri bilan bog'langan jahon milliy xo'jaliklarining tarixiy yig'indisi*

B.Xalqaro savdo orqali bir-biri bilan bog'langan dunyoning barcha mamlakatlari milliy xo'jaliklari yig'indisi.

S.Iqtisodiyotning integratsiyalashuvi natijasida bog'langan jahonning milliy xo'jaliklari rivojining ob'ektiv natijasi.

D.Iqtisodiy munosabatlar natijasida bog'langan jahon milliy xo'jaliklarining tarmoq va hududiy tuzilmasi.

18. Dunyoning eng yirik dengiz portlari?

A.Rotterdam, Antverpen, Tokio, Bombey, Nyu-York, Rio-de-Janeyro.*

B.Rotterdam, London, Parij, Iskandariya, Rim, Murmansk.

S.Rotterdam, Antverpen, Dehli, Singapur, Afina.

D.Rotterdam, Nyu-York, Xanoy, Shanxay, Oslo, London.

Otvet: 1

19. Avtomobil ishlab chiqarish bo'yicha jahonning eng yirik mamlakatlarini ko'rsating?

A.AQSh, Yaponiya, Germaniya, Janubiy Koreya*

B.Rossiya, Xitoy, Frantsiya, AQSh, Hindiston.

S.AQSh, Buyuk Britaniya, Tayvan, Hindiston, Meksika.

D.AQSh, Buyuk Britaniya, Turtsiya, Kanada, Xitoy.

20. O'zbekiston ma'muriy – hududiy tarkibi...?

A.Qoraqalpog'iston Respublikasi, Toshkent shahri va 12 viloyat *

B.Qoraqalpog'iston Respublikasi, Toshkent shahri va 10 viloyat.

S.Qoraqalpog'iston Respublikasi, Toshkent shahri va 8 viloyat

D.Qoraqalpog'iston Respublikasi, Toshkent shahri va 13 viloyat.

21. Qaysi foydali qazilmalar zahirasi bo'yicha O'zbekiston jahonda etakchi o'rinda?

A.Oltin, uran, tabiiy gaz, polimetallar, kaliy tuzlari, fosforit*

B.Oltin, uran, kaliy tuzlari, fosforit, neft, ko'mir, olmos.

S.Alyuminiy, kaliy tuzlari, fosforit, neft, ko'mir, olmos, kaolin, temir rudasi, marganets.

D.Uran, boksitlar, bronza, fosforit, temir rudasi, molibden, slanets.

22. O'zbekistonning global ahamiyatga ega tabiiy ekologik muammosi nima?

A.Orol va Orol bo'yi muammosi*

B.Cho'llashish.

S.Yerlarning sho'rlanishi.

D.Atmosfera ifloslanishi.

23. "Ekologiya" fani nimani o'rganadi?

A.O'zaro xarakat va aloqadorlikni*

B.Atrof muhit va jamiyatni.

S.Tabiat va jamiyat tavsifini.

D.Tabiatni.

24. "Ekologiya" fanining asosiy ilmiy tadqiqot usullari?

A.Tizimli, ekologik-normativ, ekologik-iqtisodiy, ekspert*

B.Balans, taqqoslash, normativ, iqtisodiy-matematik.

S.Tipologiya, guruxlash, sintez, tahlil.

D.Tizimli, balans, dialektik, tarixiy.

25. Biosfera – bu...?

A.Yer sharining tirik organizmlar yashaydigan qismi*

B.Yerning tashqi qatlami.

S.O'simlik va tuproq yig'indisi.

D.Tirik organizmlar evolyutsiyasi natijasi.

26. Tabiatda modda almashinuvi quyidagilardan iborat...?

A.Kichik va katta modda almashinuvi*

B.Ximiyaviy va biologik.

S.Fizik va geologik.

D.Biogen va geologik.

27. Ekologik tizim – bu...?

A.Aniq arealda birgalikda yashayotgan xar xil turdagi organizmlar va ularni yashash muxiti yig'indisi*

B.Biosfera, ekosfera, tabiat.

S.Produtsentlar, konsumentlar, redutsentlar.

D.Antropogen landshaft, tabiiy landshaft, tabiat komponentlari.

28. Dunyoning qaysi mintaqalarida ichimlik suvi taqchil?

A.Shimoliy Afrika, Janubiy G'arbiy Osiyo*

B.Shimoliy Amerika, Janubiy Evropa.

S.Janubiy Afrika, G'arbiy Evropa.

D.Shimoliy Evropa, Sharqiy Osiyo.

29. Ishqorli yomg'irlar muammosi dunyoning qaysi mintaqasida dolzarb?

A. Shimoliy Sharqiy Amerika, Shimoliy G'arbiy Evropa*

B. Janubiy Osiyo, Sharqiy Afrika.

S.Janubiy Evropa, Avstraliya.

D. Shimoliy Afrika, Janubiy Amerika.

30. Geoekologik muammolarning kelib chiqish sabablari?

A.Antropogen faoliyat ta'sirlarining yig'indisi*

B.Sanoatni yuqori sur'atlarda rivojlanishi.

S.Muhitni ishlab chiqarish va iste'mol chiqindilari bilan ifloslanishi

D.Biosferani global ifloslanishining global oqibatlari.

31. O'zbekiston ekologik-iqtisodiy siyosatining asosiy yo'nalishi nimaga qaratilgan?

A.Ijtimoiy va ekologik yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirish va ekologik xavfsizlikni ta'minlash*

- B.Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va muhofaza qilish.
- S.Mamlakat aholisini ekologik normal yashash sharoitini ta`minlash.
- D.Orol inqirozi oqibatlarini bartaraf etish va atrof muhit holatini yaxshilash.

32. O'zbekiston geografik nuqtalar bo'yicha mamlakat hududi...?

- A.G'arbdan sharqqa 1400 km, shimoldan janubga 925 km masofaga cho'zilgan.
Umumiy maydoni 448,9 ming kv. km. *
- B.G'arbdan sharqqa 1425 km, shimoldan janubga 920 km masofaga cho'zilgan.
Umumiy maydoni 448,9 ming kv. km.
- S.G'arbdan sharqqa 1400 km, shimoldan janubga 920 km masofaga cho'zilgan.
Umumiy maydoni 448,9 ming kv. km.
- D. G'arbdan sharqqa 1400 km, shimoldan janubga 925 km masofaga cho'zilgan.
Umumiy maydoni 448,8 ming kv. km.

33. O'zbekistonning aholisi (2020 yil 1 yanvar)...?

- A.34,0 million nafardan ortib ketdi*
- B.33,0 million nafardan ortib ketdi.
- S.35,0 million nafardan ortib ketdi.
- D.32,0 million nafardan ortib ketdi.

34. Bozor infratuzilmasini izohlab bering?

- A.Ayriboshlash munosabatlariga xizmat qiluvchi tizilmalar majmui*
- B.Sotish bozorlarini tashkil qiluvchi tizilma.
- S.Ishlab chiqarishga xizmat qiluvchi sohalar.
- D.Ijtimoiy sohaga xizmat qilish sohasi

35. Bozor iqtisodiyoti bu?

- A.Tovar – pul munosabatlariga asoslangan, bozor qonun-qoidolari asosida tashkil etiladigan va boshqariladigan iqtisodiyot*
- B.Raqobatga asoslangan iqtisodiyot.
- S.Turli mulk shakllariga ega bo'lgan iqtisodiyot.
- D.Rejali tizimga asoslangan iqtisodiyot.

36. Mehnat taqsimotini chuqurlashib borishiga sabab nima?

- A.Mehnat unumining o'sishi va sifatining yaxshilanishi*

- B.Mulkchilik shakllarining turli-tuman bo'lishi.
- S.Aholining o'sib borishi va ehtiyojlarning yangilanib borishi.
- D.Fan-texnika inqilobi.

37.Agrar munosabatlar bu - ...?

- A.Yer bilan bog'liq, har qanday munosabatlardir*
- B.Qishloq xo'jaligida band bo'lgan sub`ektlar o'rtasidagi ishlab chiqarish yuzasidan kelib chiqadigan munosabatlardir.
- S.Yerni ijaraga beruvchi egalari va ijaraga oluvchi shaxslar o'rtasidagi munosabatlardir.
- D.Dehqonlar bilan ular tomonidan yaratilgan mahsulotlarni iste'mol qiluvchilar o'rtasidagi munosabatlardir.

38. Agrobiznes nima?

- A.Qishloq xo'jalik sohasi bilan band bo'lgan tadbirkorlik faoliyati*
- B.Qishloq xo'jaligida yangi qonun qoidalarni joriy etish.
- S.Yer bilan bog'liq, ishlab chiqarish munosabatlari.
- D.Agrar sohaga moliyaviy munosabatlarni joriy etish.

39. Tashqi savdo oboroti bu - ...?

- A.Eksport va importdagi farq*
- B.Import hissasi.
- S.Eksport hissasi.
- D.Eksport va importning miqdori.

40. “Ekologiya” atamasini ilmiy muomalaga birinchi marta qaysi olim qachon kiritgan?

- A.Nemis olimi ernest Gekkel 1866 yilda*
- B. Rus olimi M.V.Lomonosov 1856 yilda.
- B. Fransuz olimi Lui Monteske 1846 yilda.
- S. O'zbek olimi Abirqulov A. 1836 yilda.

GLOSSARIY

Agrosanoat integratsiyasi - qishloq xo'jaligi bilan unga xizmat qiluvchi va mahsulotni iste'molchiga etkazib beruvchi tutash tarmoqlar o'rtasida ishlab chiqarish aloqalarining rivojlanishi hamda ularning uzviy birikish jarayonidir.

Agrasanoat majmuasi - qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirish, uni saqlash, qayta ishlash va iste'molchilarga etkazib berish bilan bog'liq xo'jalik tarmoqlarining birligi.

Agrosanoat majmui (ASM) – mamlakatni oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi xom-ashyosi bilan ta'minlovchi tarmoqlararo xo'jalik majmui: *Uch tarmoqni o'z ichiga oladi:*

Agrobiznes – tadbirkorlik faoliyatining qishloq xo'jaligi va u bilan bog'liq sohalarida namoyon bo'lish shakli.

Agrobiznes – foydani ko'paytirish maqsadida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish tizimida boshqarishni zamonaviy usullaridan foydalanishga asoslangan qoidalarni qo'llash. Yirik qishloq xo'jalik korxonalari ham agrobiznesda qatnashishlari mumkin, bunda ikki tomon o'rtasida qat'iy kelishuv hosil bo'ladi.

Agrofirma - muayyan turdagi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini etishtirish va uni sanoat usulida qayta ishlashni qo'shib olib boradigan korxona.

Agrar islohatlar – yerlardan foydalanish tizimida davlat tadbirlari. Mamlakatlar va ularning tumanlarining iqtisodiy geografik sharoiti va tarixiy xususiyatlari islohatlarga katta tasir ko'rsatadi.

Agrar munosabatlar – yerga egalik qilish tasarruf etish, undan foydalanish va ishlab chiqarish natijalarini o'zlashtirish jarayonida vujudga keladigan munosabatlar.

Analitik (tahliliy) ekologiya - organizmlarning tabiiy muhit bilan o'zaro munosabatlarining asosiy qonuniyatlarini o'rganish.

Antropogen omillar - insonning faoliyati natijasida kelib chiqadigan ta'sirdir.

Aralash tartibdagi hududlar - quruqlik (kontinent), materik sayozlili (dengiz va okeanlarning 200 metr chuqurlikkacha bo'lgan relfi) hamda iqtisodiy mintaqalar.

Asosiy fondlar – ishlab chiqarish vositalari, ular joylashgan binolar.

Assimilyatsiya potentsiali - atrof tabiiy muhitning (atmosfera, suv manbalari, tuproqlar) ma'lum miqyoslarda cheklanmagan uzoq istiqbolda o'zining asosiy xossalarini o'zgartirmay, turli antropogen ta'sirni o'ziga olish (shu jumladan, zararli aralashmalarni) qobiliyatidir.

Atrof-muhit muhofazasi – tabiiy boyliklarni asrash va tiklashni, jamiyat faoliyati natijalarining tabiatga va inson salomatligiga bevosita va bilvosita zararli ta'sirining oldini olib tabiiy resurslardan ratsional foydalanishni ta'minlaydigan inson faoliyati bilan atrof tabiiy muhit o'rtasidagi o'zaro ta'sirni maqsadga muvofiq qo'llab quvvatlashga yo'naltirilgan tadbirlar tizimidir.

Atrof-muhitning assimilyatsiya potentsiali (AMAP) - o'ziga xos tabiiy resurs bo'lib, u cheklangan yoki tanqis (kamchil) resurs hisoblanadi.

Audit - so'zi ingliz tilidan so'zma so'z tarjima qilinganda tekshirish, buxgalteriya kitoblari, hujjatlari, hisobotlarini taftish qilish ma'nosini bildiradi.

Aholi - o'zining hayotiy faoliyatini ma'lum ijtimoiy va hududiy jamoalar doirasida amalga oshirayotgan insonlar guruhidir.

Aholi migratsiyasi – lotinchadan (migratio) ko'chish, ko'chirish manosini anglatadi. Turar joyining o'zgarishi bilan yakunlanadigan aholining hududiy harakati.

Biologik resurslar - jonli tabiat resurslari bo'lib, ular o'simliklar, hayvonlar va mikroorganizmlardan tarkib topgan va barcha muhitlarda – erda, suvda, havoda tarqalgan. Biologik resurslar – kompleks resurslardir: ularga produtsentlar, konsumentlar, redutsentlar kiradi.

Hayot qobig'i - hisoblanib, tirik organizmlarning o'zaro chambarchas aloqa, munosabatlaridan iborat murakkab ekotizmlar majmuini tashkil etadi.

Venchur korxonalari – yirik kompaniyalar buyurtmalari va davlat bitimlari bo'yicha ilmiy tekshirish sohalarida muhandislikda, innovatsiyada faoliyat ko'rsatuvchi firmalar.

Global ekologiya - er biosferasi ta'limoti.

Dehqon xo'jaligi - o'z qaramog'ida bo'lgan mulk, yer va boshqa tabiiy resurslarda foydalanish asosida qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish, qayta ishlash, saqlash va sotishni amalga oshiruvchi mustaqil xo'jalik yurituvchi sub'ekt.

Davlat buyurtma qo'riqxonalari - alohida ahamiyatga ega bo'lgan tabiat komplekslari yoki ularning komponentlarini saqlash, qayta tiklash va ekologik balansini qo'llab-quvvatlash maqsadida buyurtma qo'riqxona oldiga qo'yilgan vazifani bajarish uchun zarur muddatga ajratib beriladigan hududlar (akvatoriyalar) hisoblanadi.

Davlat milliy parki (bog'lari) - tabiat muhofazasi, ekologik-ma'rifiy, ilmiy-tadqiqot muassasalari bo'lib, ular tabiat muhofazasi, ma'rifiy, ilmiy va madaniy maqsadlarda va tartibga solinadigan turizmga foydalanishga yo'naltirilgan. Ularning hudud (akvatoriya)lari alohida ekologik, tarixiy va estetik qiymatga ega bo'lgan tabiat komplekslari va ob'ektlarini egallaydi. Milliy parklar atrofida tabiatdan foydalanishning tartibga solingan rejimiga ega bo'lgan muhofaza zonalari barpo etiladi.

Demoekologiya - populyatsiya va uning muhiti.

Dinamik ekologiya - dinamik-evolyutsiya yo'nalishida organizmlarning atrof-muhit bilan o'zaro munosabatlarining qonuniyatlarini o'rganish.

Yer rentasi – yer egasiga vaqti-vaqti bilan ijarachi tomonidan yerdan foydalanganligi uchun to'lanib turiladigan so'm miqdori.

Yer kadastri – yerning tabiiy, xo'jalik va huquqiy o'rni to'g'risida ma'lumotlar to'plami bo'lib, u erdan foydalanuvchilarning ro'yxati, yerning miqdori va sifati hisobi, tuproq banitirovkasi va yerni iqtisodiy baholash ma'lumotlarini o'z ichiga oladi;

Yer osti boyliklari - tabiiy muhit tizimining yer qa'ri bilan eng yaqin bog'langan elementi bo'lib, ular jonsiz tabiat resurslari hisoblanadi. Ulardan konstruksion va boshqa materiallar, kimyoviy qo'shilmalar, o'g'itlar va boshqalarni ishlab chiqarishda keng miqyoslarda foydalaniladi.

Zoologiya parklari (hayvonot bog'lari) - ekologiya ta'lim-tarbiya ishlarini amalga oshirish, hayvonlarning nodir ekzotik va mahalliy turlari ekspozitsiyalarini yaratish, ularning genofondini saqlab qolish, yovvoyi hayvonlarni o'rganish, ularni tutqunlikda ko'paytirishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish bilan shug'ullanadi. Ular ham tabiatni muhofaza qilish muassasalari hisoblanadi.

Ixtisoslashuv – ishlab chiqarishning muayyan mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatishga moslashuvidir. Ixtisoslashuv asosida mehnat taqsimoti turadi.

Ijtimoiy infrastruktura - moddiy ishlab chiqarishning rivojlanishiga bevosita tasir ko'rsatadigan va aholi turmush sharoitini yaxshilashga xizmat qiladigan tarmoqlar tizimi tushuniladi.

Iqlimning isishi - hozirgi zamonning global xarakterga ega bo'lgan eng keskin muammolari qatoriga kiradi. Iqlimning global isishiga sabab bo'ladigan asosiy issiqxonali gazlariga uglerod dioksidi, metan, azot chala oksidi, gidroftoruglerodlar, perftouglerodlar, oltingugurt geksaftoridi kiradi. Lekin issiqxonali gazlarning asosiysi uglerod dioksidi (SO₂) bo'lib, uning 80 foizi atmosferaga antropogen tushishi organik yoqilg'ini yoqish bilan bog'liqdir.

Iqtisodiyotda xalqaro teng manfaatli xamkorlikni o'rnatishga intilish - yangi ishlab chiqarish munosabatlarida iqtisodiy barqarorlik va tovar ayriboshlashda xalqaro hurmat tamoyillariga rioya etish.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solib turish – bozor iqtisodiyotida davlat va jamiyat tashkilotlari tomonidan harakatdagi ijtimoiyi-iqtisodiy tizimni o'zgarib turgan sharoitga moslashtirish maqsadida amalga oshiriladigan qonuniy, ijro va nazorat qilish xususiyatiga ega bo'lgan tadbirlar tizimi.

Iqtisodiyotni diversifikatsiyalashtirish - ishlab chiqarishning tarmoqlar tarkibini murakkablashtirish jarayoni. Bunda mahsulot turlarining xilma-xilligi va ixtisoslashgan korxonalar soni oshadi.

Iqtisodiy rayon - mamlakat iqtisodiyot tarmoqlarining hududiy bir bo'lagi. Har qanday iqtisodiy rayon uning geografik o'rni, tabiiy, iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlariga mos bo'lgan boshqa hududlar bilan oqilona mehnat taqsimotiga tayangan iqtisodiyot tarmoqlarining asosiy vazifalarini o'zida mujassamlashtirgan ixtisoslashuvga; rayonning iqtisodiy va hududiy tarkiblari eng muhim elementlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik va aloqadorlik unga yuklatilgan asosiy iqtisodiyot tarmoqlari vazifalarini bajarishga ham, mahalliy ehtiyojlarni qondirishga ham imkon beruvchi majmua belgiga; hududiy va tarmoqlar miqyosida boshqarish tizimiga egaligi bilan ajralib turadi. Har qanday iqtisodiy rayonning asosida hududiy ishlab chiqarish majmui yotadi.

Iqtisodiy - ekologik siyosat - iqtisodiy siyosatning o'ziga xos turi va yo'nalishidir.

Iqtisodiy - ekologik siyosat – davlatning tabiiy muhit va tabiiy resurslardan foydalanish, ularni saqlash, asrash, muhofaza qilish hamda tabiatdan foydalanishga asoslangan ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol sohalarida maqsadga muvofiq yo'naltirilgan tadbirlar tizimidir. U mamlakatning iqtisodiy - ekologik manfaatlarini aks ettirishi va ekologik xavfsizlikni mustahkamlashga yo'naltirilishi lozim.

Iqtisodiy renta - odatda, cheklangan tabiiy resurslardan foydalanilgandagi (yoki ijara) haq - baho tushuniladi. Iqtisodiy rentani ko'pincha resurs egasining undan foydalangandan oladigan renta daromadi ma'nosida ham qo'llash mumkin.

Iqtisodiy - ekologik tizimlar – ijtimoiy ishlab chiqarish va tabiatdagi tabiiy jarayonlarning o'zaro bog'liq va o'zaro shartlangan harakatini ifodalaydigan iqtisodiyot va tabiat integratsiyasidir.

Iqtisodiy-ekologik munosabatlar – insonlar o'rtasida tabiatdan foydalanish, ekologik tizimlarni tiklash va muhofaza qilish, foydali qazilmalarni qazib olish va ularni qayta ishlash, ishlab chiqarishni ekologiyalashtirish jarayonida yuzaga keladigan munosabatlardir.

Iqtisodiy-ekologik boshqaruvning ma'muriy-nazorat instrumentlari - yuridik (korxonalar, tashkilotlar) va jismoniy shaxslarning iqtisodiy -ekologik

faoliyati natijalariga ushbu shaxslar amal qilishi va erishishi kerak bo'lgan maqsadlar, standartlar, reglamentlarni qonunlar va boshqa tartibga solish vositalarini qo'llash orqali bevosita ta'sir ko'rsatishga mo'ljallangan.

Inson ekologiyasi - fanning kompleks ekologik-ijtimoiy-iqtisodiy sohasi bo'lib, unda yashash muhiti tabiiy-ekologik, ijtimoiy, iqtisodiy sharoitlari insonning turli ehtiyojlarini qondirishda teng ahamiyatga ega bo'lgan muhim qismlar sifatida ko'rib chiqiladi va tadqiq etiladi.

Intensiv iqtisodiy o'sish – ishlab chiqarish ko'lamini, yaratilgan mahsulotlar va xizmatlar hajmining resurslarni tejimli ishlatish hisobidan oshib borishi, ular sifatining yaxshilanishi.

Infrastruktura – iqtisodiyot tarmoqlari faoliyatiga, bevosita sharoit yaratib beruvchi ishlab chiqarish va ijtimoiy tarmoqlar tizimi majmuasiga aytiladi.

Irqlar – bu insonlarning tarixan shakllangan o'xshash, avloddan avlodga o'tuvchi tashqi (teri-gavda) belgilari bo'yicha ayrim guruhlaridir.

Iste'mol – tabiatdan olinadigan biologik, estetik, ilmiy «foйда»dan foydalanishni bildiradi. Iste'mol ushbu «foйда»ning miqdoriga va tabiat muhiti makonidan foydalana olish imkoniyatiga bog'liq bo'ladi. Ular quyidagilarni o'z ichiga oladi: hududlarni borib ko'riladigan maydonlarning kattaligi va sharoitlari (transport vositalarining yaqinligi, mavjud bo'sh vaqtning davomiyligi, individual foydalanish hududlarining qulayligi va boshqalar).

Ifloslanishning bahosi – salomatlik uni tiklash xarajatlari bahosi hisoblanadi. Ifloslanish antropogen ta'sirning oqibatida bo'lib, kimyoviy, issiqlik, shovqin, tarzida namoyon bo'ladi.

Ishlab chiqarish - bu jamiyat faoliyatining eng muhim jihatidir. Ishlab chiqarish jarayonida iqtisodiy resurslar ishlatiladi, mahsulotlar va xizmatlardan iborat hayotiy ne'matlar yaratiladi. Ishlab chiqarish yuz berishi uchun uning omillari harakatga kelishi shart.

Ishlab chiqarish ixtisoslashuvi - ayrim korxonalarda bir turdagi muhsulotni ishlab chiqarishga qaratilgan jarayonlarning to'plaminishi. Mehnat unumdorligi va ishlab chiqarish samaradorligini o'sishining asosiy oimllaridan biri.

Ishlab chiqarish infrastrukturasini - barcha transport turlari va xo'jaliklari, muhandis-kommunikatsiyalari tizimi, aloqa uzatish vositalari majmuasiga aytiladi.

Ishlab chiqarish infratuzilmasi - bevosita ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatuvchi sohalar, ishlab chiqarish, ta'minot, tayyorlov va saqlash, sanoat usulida qayta ishlash va pirovard mahsulotlarni realizatsiya qiluvchi tarmoqlar.

Ishchi kuchi – ish qidirayotganlardan tashqari barcha ishlovchilar va ishlamoqchi bo'lganlar.

Kooperatsiyalashuv - muayyan bir mahsulot yaratish uchun turli korxonalarining hamkorligidir. Bu korxonalar faqat bir yoki ikki tarmoqqa tegishli bo'lmasligi mumkin. Kooperatsiyalashuvda qatnashuvchi korxonalar soni vujudga kelayotgan mahsulotning murakkabligiga bog'liq.

Kombinatlashuv - kooperatsiyalashuvga o'xshab korxonalar birlashmasidan iborat. Kombinatlashuv ma'lum bir turdagi xom-ashyoni texnologik qayta ishlash, uning chiqindilaridan to'la foydalangan holda turli mahsulotlar ishlab chiqarishni anglatadi. Kombinatlashuv sanoat tarmoqlarining ko'pchiligiga xosdir.

Konstitutsion monarxiya – monarx ramziy “podsholik” qiladi, lekin davlatni boshqarmaydi. Real qonun chiqaruvchi hokimiyat – parlamentga, ijroiya hokimiyati- xukumatga qaraydi.

Konsentratsiyalashuv (mujassamlashuv yoki ishlab chiqarishning markazlashuvi) – iqtisodiyot tarmoqlarining barcha tarmoqlariga tegishlidir. Geografik jihatdan u, eng avvalo, sanoat, qishloq xo'jaligi, transport, ya'ni moddiy sohalarida yaqqol namoyon bo'ladi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish tarmoqlari-qishloq xo'jaligi uchun ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqaruvchi va uning moddiy texnika ta'minoti hamda xizmat ko'rsatish tarmoqlari.

Konsumentlar (iste'molchilar) – geterotrof organizmlar bo'lib, ular avtotroflar va o'z-o'zlari hisobiga oziqlanadi. Ular quyidagilarga bo'linadi:

birinchi darajadagi konsumentlar – o'simliklar bilan oziqlanadigan, kislorod iste'mol qiladigan va is gazi chiqaradigan hayvonlar; ikkinchi darajali konsumentlar – o'simlik organizmlarining yirtqichlari va parazitlari; uchinchi va to'rtinchi darajali konsumentlar – o'ta parazitlardir.

Qonuniyatlar – barqaror, mustahkam, ko'p marta takrorlanadigan hodisalar va jarayonlar bo'lib, ularga xos ichki, muhim zaruriy, sabab-oqibatlar, doimiy, umumiy, o'zaro sifat va miqdor aloqalarini ifodalaydi.

Kurort-sog'lomlashtirish va rekreatsiya tabiiy hududlari davolash resurslari mavjud bo'lgan, davolash, profilaktika va aholi dam olishi uchun qulay bo'lgan joylar hisoblanadi.

Landshaft (geografik) ekologiyasi- yirik geotizimlar va ularning muhiti.

Litsenziya - uning egasiga aniq tabiiy resurs turidan ma'lum chegaralarda oldindan kelishib olingan talablar va shartlarga rioya qilinganda foydalanish huquqini tasdiqlovchi hujjat hisoblanadi. Ayrim faoliyat turlarini litsenziyalash va litsenziyalar berish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori bilan belgilanadi.

Metodologiya – fan taraqqiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etuvchi nazariyaning muhim elementlari majmui; metodologiya, nazariyadan farqli o'laroq, yangi bilim manbai hisoblanmaydi; konseptsiyadan farqli o'laroq amaliyot uchun asos bo'lib xizmat qilmaydi; lekin metodologiya shunday elementlarni rivojlantiradiki, ularsiz fanning taraqqiy etishi mumkin emas. Shunday qilib, metodologiya nazariya taraqqiyotining kontseptsiyasi bo'lsa, kontsepsiya- bu nazariyadan amaliyotga o'tish metodologiyasidir.

Metodika – ilmiy tadqiqotni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan texnik va tashkiliy yondashuvlar majmui.

Mehnat resurslari – aholinig mehnatga layoqatli qismi. Eraklarning 16-59 yoshgacha, ayollarning 16-54 yoshgacha bo'lgan qismi.

Mehnat taqsimoti – ijtimoiy mehnatning mustaqil vazifalarini bajaruvchi mehnat turlariga ajralish jarayonidan iborat. Mehnat taqsimoti yuz berganda, bir

mehnat turidan ikkinchisi, ikkinchisidan uchinchi va hokazolar ajralib chiqadi va bu jarayon uzluksiz davom etaveradi.

Mehnat unumdorligi – maʼlum vaqt (soat, sutka, oy, yil) ichida ishlab chiqarilgan mahsulotning miqdori bilan oʻlchanadi.

Monarxiya tizimi – davlat hokimiyati monarxlar (qirol, knyaz, sulton, shoh, amir)ga qarashli boʻlib, hokimiyat meros orqali avloddan-avlodga oʻtadi.

Mamlakat tashqi iqtisodiy aloqalarining rivojlanishi - uning tabiiy va iqtisodiy geografik imkoniyatlari hamda geografik jihatlari bilan uzviy bogʻliq.

Millat – insonlarning tarixan shakllangan umumjamoa guruhlar. Millatga hayot moddiy sharoitlari va hududning umumiyliigi, til va milliy xarakter birligi xosdir.

Milliy daromad- yangidan vujudga keltirilgan qiymat boʻlib, SMMdan egri soliqlarni chiqarib tashlash yoʻli bilan aniqlanadi.

Mintaqalararo eksternaliya - global eksternaliyaning kichraytirilgan nusxasi boʻlib, u ayrim mamlakat va uning mintaqalarida yuzaga keladigan eksternaliya oqibatlarini bartaraf etish maqsadini koʻzda tutadi.

Monitoring - lotincha «monitor» - kuzatuvchi, ogohlantiruvchi (yelkanli kemada oldinga boqib, sharoitni aniqlab berish uchun belgilangan matros shunday nom bilan atalgan) soʻzlaridan tuzilgan.

Mutlaq monarxiya – monarx hokimiyati cheklanmagan. Xukumat va boshqa hokimiyat organlari faqat monarx oldida maʼsul va javobgardir.

OPEK – neftni eksport qiluvchi, unga quyidagi davlatlar aʼzo: Saudiya Arabistoni, Iroq, Quvayt, BAA, Jazoir, Liviya, Nigeriya, Gabon, Indoneziya, Venesuela, Meksika, Shtab-kvartirasi Avstriyaning poytaxti Vena shahrida joylashgan.

Noosfera – insoniyat rivojlanishining optimal yoʻlini tanlash va jamiyatning tabiat bilan uygʻunligini saqlab qolishga yoʻnaltirilgan tushunchadir.

Ovchilik kadastri – ovchilikning u yoki boshqa obʼektlari sifat va miqdor taʼrifi, tiklash dinamikasi, ovlashning ruxsat beriladigan normasi berilgan

ma'lumotlar to'plamidir; ovchilik kadastrlariga ov va baliq resurslari kadastri kiradi.

Printsiplar - qonuniyatlarga asoslanib, jamiyat tomonidan amalga oshiriladigan qoidalarni bildiradi va ular iqtisodiy - ekologik siyosatning yo'nalishlarini belgilab beradi.

Respublika tuzumi – qonun chiqaruvchi hokimiyat – parlamentga, ijroiya hokimiyati xukumatga tegishlidir.

Reproduktiv yosh - tiklanish yoshi, ya'ni balog'atga (oila qurish yoshiga) yetgan aholi qatlami.

Strukturali ishsizlik - ishsizlik bozorining ma'lum mahsulot turi bilan to'ldirilishi natijasida shu mahsulotga bo'lgan ehtiyojning so'nishi bilan yuzaga keladigan ishsizlik.

Sinekologiya - ekotizimlar va uning muhiti.

Smog – yirik sanoat shaharlarida (AQSh, Evropa, Yaponiya va boshqalar) tutun, qurum, kul zarralari, chang, yoqilg'i bug'i kabilar aralashmasidan iborat zaharlangan havodir.

Suv kadastri – suv ob'ektlari to'g'risida, ularning suv resurslari, suv ob'ektlaridan foydalanish, suvdan foydalanuvchilar to'g'risida tizimlashtirilgan ma'lumotlar to'plamidir.

Tabiat yodgorliklari – ekologik, ilmiy, estetik, madaniy jihatdan qimmatli, noyob, o'rnini to'ldirib bo'lmaydigan, kelib chiqishi tabiiy va sun'iy bo'lgan ob'ektlar hisoblanadi.

Tabiatdan foydalanish – tabiiy-resurs potentsiali eksplutatsiyasining va ularni saqlab qolish tadbirlarining barcha shakllari majmuidir. Agar tabiatdan foydalanish tabiiy-resurs potentsialining keskin o'zgarishiga olib kelmasa, u tabiatdan ratsional foydalanish hisoblanadi.

Tabiatdan foydalanishni litsenziyalash – ma'muriy-huquqiy yo'l bilan iqtisodiy-ekologik munosabatlarni tasdiqlash, ruxsat va vakolat berish metodlari orqali tartibga solishning namoyon bo'lishidir.

Tabiiy muhit – abiotik va biotik tizimlar va umuman, litosfera, atmosfera, gidrosfera va biosferaning murakkab va xilma-xil birikmalari va o'zaro ta'sirini ifodalaydi. Unda ekzogen, endogen va kosmik omillar va jarayonlar ta'sir ko'rsatib, g'oyat xilma-xil fizik, kimyoviy va biologik reaksiyalarni keltirib chiqaradi va ular rel'efning rivojlanishini, jinslarning emirilishi va minerallarning paydo bo'lishi moddalar migratsiyasining geokimyoviy jarayonlarini va ularning tarqalishi va konsentratsiyasini, organik dunyoning rivojlanishini, quruqlik va Dunyo okeani uchun xarakterli bo'lgan o'ziga xos landshaft tiplarini, tabiiy muhit va geotizimlarning landshaft tiplarini, tabiiy muhit va geotizimlarning shakllanishini belgilab beradi.

Tabiiy resurslar – insonlar foydalanayotgan yoki foydalanishi mumkin bo'lgan tabiatning jismi va kuchlaridir.

Tabiiy sharoit – tabiatning jismi va kuchi, sifati bo'lib, u ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishining hozirgi darajasida inson faoliyatida bevosita ishtirok etmasada, jamiyatning hayoti va faoliyatini belgilab beradi.

Tadqiqot ob'ekti - ma'lum fan tarmog'i o'rganadigan voqea va hodisa, tabiiy-hududiy majmualar, iqtisodiy-ijtimoiy geografiyada hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizimlardir.

Tadqiqot predmeti - ma'lum fan va tarmoqqa taalluqli ob'ektning tadqiq etiladigan jihatlari.

Tadqiqot usuli - umumiy tarzda maqsadga erishish yo'lini anglatadi. Umumiy ilmiy va ayrim fanlarning maxsus tadqiqot usullari mavjuddir.

Tashqi iqtisodiy aloqalar - mamlakat iqtisodiy salohiyatining ko'zgusi hisoblanib, sanoat va qishloq xo'jaligi - tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantiruvchi asosiy omillaridir.

Tuproq resurslari – biologik resurslar bo'lib, ularning hosil bo'lishi halok bo'lgan organik massaning qayta ishlanishi bilan va yashash muhiti – litosferaning yuqori yumshoq qobig'i bilan bog'liqdir. Shuning uchun ular tirik organizmlarning to'plangan zahiralari, biologik modda aylanib yurishi hajmi, tuproqning yillik

organik qismi yoki gumus ko'rinishidagi mahsulotlar va chiqindilar bilan ajralib turadi.

Transport tizimi – unga kiruvchi elementlar transport to'ri, transport turlari, transport tuguni, transport markazlari va transport vositalarining o'zaro uyg'unlashgan holda to'g'ri hududiy tashqi etilganligi, ularning mustaqil faoliyat ko'rsata olishi va boshqaruvchanligiga tizim deyiladi.

Transport tuguni - bir necha transport turlari, aloqa yo'llari o'zaro qo'shilgan va tarmoqlangan joy. Transport tugunlari xilma xil belgilari, transport turlari, transport asosiy shaxobchalar sxemasi, iqtisodiyot tarmoqlaridagi ahamiyati yuk oborotidagi asosiy yuk turlari, yuk va yo'lovchi aylanmasining katta kichikligiga qarab turlanadi. Ahamiyatiga ko'ra xalqaro, respublika, viloyat, mahalliy ahamiyatdagi transport tugunlariga ajratiladi.

Transport markazlari- Temir yo'l stantsiyalari, dengiz bandargohlari-daryo pristanlari tushiniladi. Bu erda ortish tushirish ishlari amalga oshiriladi. yo'lovchilar boshqa transport vositalari bilan almashinish imkoniyati mavjud. Transportmarkazlari iqtisodiyotni barcha sohalarini bog'laydi. Masalan, temir yo'l stantsiyasi, dengiz bandargohlari, daryo pristanlari tushiniladi.

Transport punkti - mahalliy ishlab chiqarish bilan aloqador bo'lgan transport korxonalari, omborxonalar, alohida stantsiyalar va portlarni o'z ichiga oladi. Asosiy vazifasi yuklarni o'z ta'sir doirasidagi yuklarni ortish tushirish bir transport turidan ikkinchisiga o'tkazish kabi ishlarni bajaradi.

Transport magistrali - (lotincha – magistralis- bosh) – ko'plab yuk va yo'lovchi oqimlari tashiladigan va texnik jihatdan jahon talablariga javob beradigan transport yo'li. Temir yo'l magistrali, odatda, ikki izli bo'lib, elektrovozlar yoki teplovozlar yordamida amalga oshiriladi. Transport magistrali eng muhim yo'nalishlarda xo'jalik aloqalarining markazlashuvidan vujudga keladi. Masalan, Transibir temir yo'l magistrali, Transevropa temir yo'l magistrali, Transamerika magistrali va x.q.

Transport to'ri zichligi - aholi jon boshiga yoki hudud maydoniga to'g'ri keluvchi transport yo'llari uzunligi. Mazkur ko'rsatkich transportning ish natijalariga katta ta'sir ko'rsatadi.

Tranzit - (lotincha-tranz-o'tish) yo'lovchi va yuklar tashiladigan vositalarning yuk jo'natiladigan hamda yuk borishi kerak bo'lgan manzillar o'rtasida joylashgan stantsiyalar, yo'llar, shuningdek, mamalakatlar orqali o'tish. Aniqroq qilib aytganda, yuk yoki yo'lovchini bir joydan ikkinchi joyga borishi uchun uchinchi joyni (boshqa joyni) kesib o'tishi. Tranzit avtomobil, tranzit yuk, tranzit yo'lovchi, tranzit daryo kabi tushunchalar ham ishlatiladi.

Tonna kilometr - transport yuk aylanmasini ifodalaydigan ko'rsatkich. Tonna hisobida tashilgan yuk vaznini kilometr hisobida bosib o'tilgan yo'l uzunligiga ko'paytirish orqali aniqlanadi.

Yo'lovchi kilometr - yo'lovchi tashishni o'lchov birligi. Yo'lovchi kilometr tashilgan yo'lovchilar sonini ular qancha masofaga (kilometrga) olib borilgani bilan o'lchanadi.

Yo'lovchi aylanmasi - yo'lovchilar tashish bo'yicha transport ishi hajmini ifodalaydigan ko'rsatkich. Bunda yo'lovchilarni qanchalik uzoq masofaga olib borilishi ham hisobga olinadi.

Yo'lovchi oqimi - transport yo'lagida biron bir vaqt davomida tashilgan yo'lovchilar miqdori. Ko'pincha shahar va shahar atrofi yo'nalishlarida yo'lovchi oqimi nisbatan yuqori bo'ladi. Yo'lovchi oqimi sutkaning ma'lum vaqtida, hafta kunlarida va yil mavsumiga qarab ham farqlanishi mumkin.

Shosse - asfalt, beton, tosh va shag'al yotqizilgan 6 metrdan keng yo'llar.

Konteyner - hajmi 1 m.kub. dan kam bo'lmagan yuklash tushirish ishlari mexanizatsiyalashgan, ko'p marta ishlatish uchun mo'ljallangan yuklarni qisqa muddatga saqlashni ta'minlaydigan qurilmaga aytiladi.

Yuk oboroti (gruzooborot) – yuk tashish jarayonida bajariladigan transport ishidir, u tashilgan yuk hajmini o'rtacha tashish masofasiga ko'paytirish yo'li bilan aniqlanadi (T-km):

$$R = Q \cdot L_{\text{urt}} ; \quad (\text{T-km})$$

$$R = Q \cdot L_{\text{urt}} ; \quad (\text{pass-km})$$

Passajir oboroti – passajirlar tashish jarayonida bajaradigan transport ishidir. Passajir oboroti passajirlar soni o'rtacha tashish masofasiga ko'paytirish yo'li bilan aniqlanadi (pass-km).

1 tonna yukni o'rtacha tashish masofasi - har bir tonna yukni o'rtacha tashish masofasi bo'lib, u t.km-da bajarilgan yuk oborotini tonna hisobiga tashilgan yuk hajmiga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi.

1 passajirni o'rtacha tashish masofasi - har bir passajirning o'rtacha hisobida yurgan masofasi bo'lib, u barcha bajarilgan passajir oborotlarni tashilgan passajirlar soniga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi.

Yo'ning o'tkazuvchanlik qobiliyati – yo'ning o'tkazuvchanlik qobiliyati deb belgilangan vaqt birligi (1-soat) davomida hisoblangan tezlik bilan bir yo'nalishda yo'ning bitta harakat bo'lagidan o'tadigan qo'zg'aluvchi tarkib birligining eng yuqori soniga aytiladi.

Unitar davlat - ma'muriy hududiy birligiga ko'ra yagona qonun chiqaruvchi va ijroiya hokimiyat, yagona davlat organlari tizimi, yagona konstitutsiya mavjud bo'lgan davlat.

Urbanizatsiya – shaharlar va shahar aholisining soni hamda ulushining ko'payishi bilan bog'langan ijtimoiy-iqtisodiy va geografik jarayon. Uning rivojlanishi avvalambor sanoatlashish suratlari va darajasi bilan belgilanadi.

O'rmon kadastri – o'rmon fondining ekologik, iqtisodiy va boshqa miqdor va sifat ta'rifi to'g'risida tizimlashtirilgan ma'lumotlar to'plamidir.

Federativ davlat – yagona (federal) qonunlar va hokimiyat organlari bilan bir qatorda ikkinchi darajali bo'lsada, o'zlarining qonunlari va hokimiyat organlariga ega bo'lgan boshqa davlat tuzulmalari – respublikalar, shtatlar, provintsiyalar, viloyatlar, kantonlar, hududlar mavjud bo'lgan davlat.

Foydali qazilma konlari kadastri – har bir konning asosiy va birgalikda yotgan foydali qazilmalari sifati va miqdorini tariflaydigan, ularda mavjud komponentlarni, konni o'zlashtirish sharoitlari, konning geologik-iqtisodiy

baholanishi to'g'risida, shuningdek, foydali qazilmalarning aniqlangan paydo bo'lishi to'g'risidagi ma'lumotlar to'plamidir.

Friksion ishsizlik – ish qidirayotgan yoki yaqin vaqt ichida ish bilan ta'minlanishini kutayotgan ishchi kuchi.

Xalqaro mehnat taqsimoti – ijtimoiy mehnatning turli davlatlar yoki davlatlar guruhi o'rtasida taqsimlanishi, ishlab chiqarishning baynalminal miqyosda ixtisoslashuvini bildiradi, davlatlararo iqtisodiy aloqalarni zaruratga aylantiradi.

Xalqaro tartibdagi hududlar – davlat chegaralaridan tashqarida bo'lgan va xalqaro huquqqa binoan dunyoning barcha davlatlari umumiy foydalanadigan yer sharidagi bo'sh makonlar.

Hududiy mehnat taqsimoti – muayyan mamlakat doirasida ayrim hududlar yoki mintaqalardagi mehnatning ixtisoslashuvi. Har bir hudud doirasida ham ichki ixtisoslashuv yuz beradi.

Tsiklik ishsizlik – ishlab chiqarish darajasining pasayishiga bog'liq holda ishchi kuchiga bo'lgan talabni kamayishi oqibatida yuzaga keladigan ishsizlik.

Chiqindilar - keng ma'noda insoniyatning xo'jalik yuritish, energiya olish oqibatida, yashashi va faoliyati jarayonida atrof-muhitga tashlab yuboradigan barcha narsalardir.

Ekstensiv iqtisodiy o'sish - qo'shimcha ish kuchi ishlab chiqarish vositasi va resurslarini jalb qilish xisobiga, yani mehnat va moddiy resurslarni ko'proq qo'llash hisobiga o'sish. Bunda oddiy mehnat sarflari qisqarmaydi, mehnat unumdorligi oshmaydi.

Ekologik audit (ekoaudit) - korxonalar, kompaniyalarning ichki ekologik salohiyatini, ularning xavf-xatarlari va imkoniyatlarini doimiy tekshirib turish instrumentidir.

Ekologik monitoring - atrof tabiiy muhit va uning resurslari holatini ma'lum dastur asosida muntazam kuzatish, baholash, prognozlash (bashoratlash)ning ma'lum tizimi bo'lib, iqtisodiy-ekologik boshqaruv qarorlarini tayyorlash va qabul qilish jarayonlarini axborot bilan ta'minlashga xizmat qiladi.

Ekologik resurslar - biosferada ekologik muvozanatni ta'minlaydigan muhitni shakllantiruvchi komponentlarning majmui bo'lib, ular insonning ijtimoiy-biologik mavjudot sifatidagi hayoti normal muhiti hisoblanadi, Ekologik resurslar hayotiy muhim funktsiyani bajaradigan tabiiy tizimlarga kiradi. Bu resurslarning xarakterli xususiyati shundaki, ular asosan jamiyatni zaruriy ne'mat shaklidagi xizmat bilan taminlaydi. Ekologik resurslarga havo, suv, yer (tuproq) kiradi.

Ekologik shakl – insonni biologik va ijtimoiy organizm sifatida saqlash maqsadlarida atrof tabiiy muhitni va insonning tabiiy yashash muhitini muhofaza qilish.

Ekologik ekspertiza - ekologiyaning eng muhim bo'limi bo'lib, u atrof-muhit, tabiiy-ekologik tizimlar, inson salomatligiga ta'sir ko'rsatadigan tadbirlarni amalga oshirishning loyihadan oldin va loyiha hujjatlari darajasida ularning ehtimol tutilayotgan zararli oqibatlarining oldini olishga yo'naltiriladi.

Ekologiya - tirik organizmlarning tashqi muhit bilan o'zaro aloqasini o'rganuvchi fan.

Yagona transport tizimi - transportning barcha turlari majmui bo'lib, mahsulotlarni (yo'lovchilarni bir joydan ikkinchi joyga) ishlab chiqarish markazlaridan iste'mol joylariga etkazib berishni taminlaydigan va transport tarmoqlarni hamda mintaqalarni o'zaro bog'laydigan yaxlit majmua deb qarash mumkin.

Yalpi ichki mahsulot (YaIM) – mamlakatning ichki xo'jalik faoliyatini umumlashgan iqtisodiy ko'rsatkichi.

Yalpi milliy mahsulot (YaMM)- milliy iqtisodiyotda bir yil davomida vujudga keltirilgan va bevosita iste'molchilarga borib tushadigan pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor baholaridagi summasi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar:

1. В.И.Видяпина “Экономическая география” Россия: Учебник.-., 2006., 568 стр.
2. John Sloman, Alison Wride. Economics. Seventh edition. 2009, England.
3. Abirqulov Q.N. “Iqtisodiy geografiya” - darslik., Toshkent - 2004 y. - 320 b.
4. Soliev A., Safarov I. “Iqtisodiy va siyosiy geografiya asoslari”- darslik. “Talqin” nashriyoti, 2003 y. -158 b.
5. Vaxabov X.Yu, Tillaboeva M. “Iqtisodiy geografiya asoslari”- o`quv qo`llanma. “ O`qituvchi” nashriyoti, 2001y. - 140 b.
5. Xasanov G., Nabixonov M., Safarov I. “O`zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy jug`rofiyasi” - o`quv qo`llanma. “O`qituvchi” nashriyoti, 1994 y. - 209 b.
6. Ergashev A. “Ekologiya” Darslik.-T.: “O`zbekiston”, 2003. - 248 bet.

Qo`shimcha adabiyotlar:

7. Mirziyoev Sh.M. “Niyati ulug' xalqning – ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo`ladi”/-T.: O`zbekiston, 2019. - 400 b.
8. O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi, 25.01. 2020 yil.
9. Mirziyoev Sh.M. “Tanqidiy tahlil, qat`iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo`lishi kerak” /-T.: O`zbekiston, 2017.-104 b.
10. Mirziyoev Sh.M. “Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta`minlash-yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi” /-T.: O`zbekiston, 2017. - 48 b.
11. Mirziyoev Sh.M. “Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz” /-T.: O`zbekiston, 2017. - 488 b.
12. 2017-2021 yillarda O`zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishning beshta ustuvor yo`nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini “Faol tadbirkorlik, innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili”da amalga

oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida. - T.:2018 yil 22 yanvar', PF-5308-sonli Farmoni.

13.O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida. - T.:2017 yil 7 fevral', PF-4947-sonli Farmoni.

14.Yu.K. Yo'ldoshev "O'zbekistonda iqtisodiyotni erkinlashtirish, modernizatsiyalash, xalqning hayot darajasini yuksaltirish: natija va ustuvor vazifalar". "Fan va texnologiya" nashriyoti, 2007 y.

15.To'xliiev N. "O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti" Toshkent, 1998 y.

16.G'ulomov S.S., Ubaydullaev R., Axmedov e. "Mustaqil O'zbekiston" Toshkent "Mehnat" 2001 y.

17. G'ulomov S.S., Ubaydullaev R., Axmedov e. "Mustaqil O'zbekiston" Toshkent «Islom universiteti» 2003 y.

18. Q.Abduraxmonov va boshqalar. «Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi» darslik, «O'qituvchi» nashriyoti. 2001 y.

Internet saytlari:

www.mfer.uz - O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalari, investitsiya va savdo vazirligining rasmiy sayti.

www.gov.uz - O'zbekiston Respublikasi Davlat hokimiyati portali.

www.stat.uz - O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistikasi qo'mitasining rasmiy sayti.

www.ecsoman.edu.ru – Rossiya Federatsiya oliy o'quv yurtlarida o'qitilayotgan fanlar bo'yicha o'quv-uslubiy komplekslar.

www.Lex.uz.

www.ziynet.uz

MUNDARIJA

KIRISH	4
1 BOB. «IQTISODIY GEOGRAFIYA VA EKOLOGIYA» FANINING PREDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI	6
1.1. «Iqtisodiy geografiya va ekologiya»ning predmeti, uning boshqa fanlar orasida tutgan oʻrni	6
1.2. «Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fanining nazariy asoslari, ilmiy kontsepsiyalari va uslublari.	8
1.3. «Iqtisodiy geografiya va ekologiya» fanining rivojlanish tarixi.	11
2 BOB. ISHLAB CHIQUARISH KUCHLARINI JOYLASHTIRISH VA RIVOJLANTIRISHNING OMILLARI HAMDA TAMOYILLARI	14
2.1. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning asosiy qonuniyatlari.	14
2.2. Ishlab chiqarishni tashkil etishning asosiy shakllari.	15
2.3. Ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishning asosiy omillari.	16
3 BOB. HOZIRGI ZAMON DUNYO SIYOSIY VA IQTISODIY XARITASI	20
3.1. Dunyo siyosiy xaritasining ahamiyati va oʻziga xosligi.	20
3.2. Dunyo siyosiy xaritasi shakllanishining xususiyatlari va asosiy bosqichlari.	22
3.3. Davlat tuzimi va davlat tuzilishi.	38
4 BOB. DUNYO AHOLISI GEOGRAFIYASI VA UNDAGI OʻZGARISHLAR	44
4.1. Dunyo aholisining oʻsishi.	44
4.2. Dunyo aholisining zichligi va joylashuvi.	45
4.3. Urbanizatsiya jarayonining rivojlanishi.	47
4.4. Aholining jinsiy, diniy va irqiy tarkibi.	49
4.5. Mehnat resurslari va bandlik muammolari.	50
5 BOB. JAHON XOʻJALIGI GEOGRAFIYASI	53
5.1. Dunyo xoʻjaligining umumiy taʼrifi.	53
5.2. Fan-texnika inqilobi va ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish.	60
5.3. Moddiy ishlab chiqarishning tarmoq tizimida yuz berayotgan siljishlar va dunyo iqtisodiyotining uch turi – bosqichi.	67
5.4. Dunyo iqtisodiyotida fan-texnika taraqqiyoti natijasida paydo boʻlgan yangi xoʻjalik turlari.	70
5.5. Dunyo xoʻjaligining geografik modeli.	71
5.6. Dunyo xoʻjaligi va regional siyosat.	73
6 BOB. OʻZBEKISTONNING JAHON XOʻJALIGI TIZIMIDAGI OʻRNI	78
6.1. Oʻzbekistonning geografik oʻrni.	78
6.2. Tashkil topishi va maʼmuriy hududiy boʻlinishi.	81
7 BOB. OʻZBEKISTONNING TABIIY RESURS SALOHİYATI, ULARDAN OQILONA FOYDALANISH	85
7.1. Mamlakatning tabiiy resurslari va ularni ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirish jihatidan baholash.	85
7.2. Yoqilgʻi-energetika resurslari.	88
7.3. Mineral suv va er resurslari.	90
7.4. Suv, tuproq, oʻsimlik, xayvonot resurslari.	94
8 BOB. OʻZBEKISTON AHOLISI VA MEHNAT RESURSLARI HAMDA BANDLIGI MUAMMOLARI	97
8.1. Aholi dinamikasi.	97
8.2. Aholining jinsiy va yosh tarkibi.	100
8.3. Aholining milliy tarkibi.	103
8.4. Shahar va qishloq aholisi.	104
8.5. Aholining ijtimoiy tarkibi.	106

8.6. Mehnat resurslari.	109
9 BOB. IQTISODIYOTNI MODERNIZATSIYA QILISH SHAROITIDA O'ZBEKISTON SANOAT GEOGRAFIYASI	114
9.1. O'zbekiston sanoat geografiyasiga umumiy ta'rif.	114
9.2. Sanoat va uning etakchi tarmoqlari.	117
9.3. Yog'ilg'i-energetika majmui.	118
9.4. Metallurgiya majmui.	129
9.5. Mashinasozlik majmui.	135
9.6. Kimyo sanoati	142
9.7. Qurilish materiallari sanoati.	144
9.8. Engil sanoat	146
9.9. Oziq-ovqat sanoati.	150
10 BOB. O'ZBEKISTON QISHLOQ XO'JALIK GEOGRAFIYASI	156
10.1. Qishloq xo'jaligining respublika iqtisodiyotida tutgan o'rni.	156
10.2. O'zbekistonda dehqonchilik.	159
10.3. O'zbekistonda chorvachilik.	166
11 BOB. O'ZBEKISTON TRANSPORTI, INFRASTRUKTURASI VA TASHQI IQTISODIY ALOQALAR GEOGRAFIYASI	169
11.1. Avtomobil transporti.	169
11.2. Havo transporti.	170
11.3. O'zbekistonning suv transporti.	171
11.4. O'zbekistonning quvur transporti.	172
11.5. Tashqi iqtisodiy aloqalarning iqtisodiy-geografik xususiyatlari.	173
12 BOB. O'ZBEKISTONNING IQTISODIY GEOGRAFIK RAYONLARI VA YIRIK TABIIY IQTISODIY MINTAQALARI.	178
12.1. O'zbekiston respublikasining iqtisodiy-hududiy bo'linishi.	178
12.2. Toshkent iqtisodiy rayonining geografik o'rnining xususiyatlari, tabiiy sharoiti va resurslari, aholisi va mehnat resurslari, xo'jaligi, sanoati, transporti, iqtisodiy rayonning asosiy sanoat markazlari va shaharlari.	179
12.3. Mirzacho'l iqtisodiy rayonining iqtisodiy geografik o'rnining xususiyatlari, aholi va mehnat resurslari, sanoati, qishloq xo'jaligi, transporti, asosiy sanoat markazlari va shaharlari.	187
12.4. Farg'ona iqtisodiy rayonining iqtisodiy geografik o'rnining xususiyatlari, tabiiy sharoitlari va resurslari, qishloq xo'jaligi, sanoati, transporti, asosiy sanoat markazlari va shaharlari.	191
12.5. Samarqand iqtisodiy rayonining iqtisodiy geografik o'rnining xususiyatlari, aholisi, mehnat resurslari, qishloq xo'jaligi va temir yo'llari, asosiy sanoat markazlari va shaharlari.	198
12.6. Buxoro-Qizilqum iqtisodiy rayonining iqtisodiy geografik o'rnining xususiyatlari, aholisi va mehnat resurslari, qishloq xo'jaligi, asosiy sanoat markazlari.	200
12.7. Qashqadaryo iqtisodiy rayonining iqtisodiy geografik o'rnining xususiyatlari, aholisi va mehnat resurslari, transporti.	204
12.8. Surxondaryo iqtisodiy rayonining iqtisodiy geografik o'rnining xususiyatlari, aholisi va asosiy sanoat markazlari.	207
12.9. Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonining iqtisodiy geografik o'rnining xususiyatlari, aholisi, shaharlari va transporti.	211
13 BOB. "EKOLOGIYA" FANINING PREDMETI, TADQIQOT USULLARI VA VAZIFALARI	215

13.1. Ekologiya to'g'risida tushuncha.	215
13.2. Ekologiyaning bo'lim va tarmoqlari.	215
13.3. "Ekologiya" fanining predmeti va ob'ekti.	218
13.4. «Ekologiya» fanining ahamiyati, maqsadi va vazifalari.	219
14 BOB. BIOSFERA, EKOLOGIK TIZIM VA EKOLOGIK OMILLAR	222
14.1. Biosfera to'g'risida tushuncha.	222
14.2. Ekologik tizim va uning tuzilishi.	224
14.3. Ekologik omillar va ularni tavsifi.	225
15 BOB. TABIATDAN FOYDALANISHNING IQTISODIY MEXANIZMI	227
15.1. Tabiatdan foydalanishning iqtisodiy mexanizmlarining mazmuni va mohiyati.	227
15.2. Tabiiy resurslar kadastri.	228
15.3. Tabiat muhofazasi tadbirlarini moliyalashtirish.	232
15.4. Tabiiy-ekologik resurslarga to'lovlar.	237
15.5. Eksternaliya xarajatlari.	241
16 BOB. TABIAT KOMPONENTLARIDAN FOYDALANISH VA ULARNI MUHOFAZA QILISHNING EKOLOGIK – IQTISODIY ASOSLARI.	247
16.1. Ekologiya va iqtisodiyot: o'zaro bog'liqlik va ta'sir.	247
16.2. Iqtisodiyotning ekologiyaga va ekologiyaning iqtisodiyotga ta'siri.	250
16.3. Fan-texnika taraqqiyoti, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi, aholi sonining tez sur'atlarda o'sishi va insonning tabiatga ta'siri.	257
17 BOB. GEOEKOLOGIYA MUAMMOLAR VA ULARNING ECHIMI	260
17.1. Sayyoraviy geoeкологиya muammolar, ularning oqibatlari va oldini olish tadbirlari.	260
17.2. Hududiy geoeкологиya muammolarning vujudga kelishi va ularning echimi.	268
17.3. Mahalliy geoeкологиya muammolarning tarkib topishi va echimlari.	273
18 BOB. O'ZBEKISTONDAGI TARKIB TOPGAN EKOLOGIK VAZIYATLAR VA EKOLOGIK XAVFSIZLIKNI TA'MINLASH	276
18.1. Ekologik ahvol va ekologik vaziyat to'g'risida tushuncha.	276
18.2. Ekologik vaziyatlar va ularning geografik joylashuvi.	278
18.3. Ekologik vaziyatlarning rivojlanish yo'nalishlari.	281
18.4. O'zbekistonda ekologik xavfsizlikni ta'minlash.	282
18.5. Ekologik xavfning manbalari va oqibatlari.	284
18.6. Ekologik siyosat va ekologik iqtisodiy barqaror rivojlanish.	286
TEST	294
GLOSSARIY	302
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI	318

ВВЕДЕНИЕ	4
ГЛАВА 1. ПРЕДМЕТ НАУКИ «ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ И ЭКОЛОГИЯ», ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ	6
1.1. Предмет «Экономическая география и экология», его место с другими науками	6
1.2. Теоретические основы предмета «Экономическая география и экология» научные концепции и методики.	8
1.3. История развития предмета «Экономическая география и экология».	11
ГЛАВА 2. ФАКТОРЫ И ПРИНЦИПЫ РАСПОЛОЖЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНЫХ СИЛ	14
2.1. Основные закономерности размещения производительных сил.	14
2.2. Основные формы организации производства.	15
2.3. Основные факторы региональной организации производства.	16
ГЛАВА 3. ПОЛИТИЧЕСКАЯ И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ КАРТА СОВРЕМЕННОГО МИРА	20
3.1. Значение и уникальность политической карты мира.	20
3.2. Особенности и основные этапы формирования политической карты мира.	22
3.3. Государственное устройство и государственное устройство.	38
ГЛАВА 4. ГЕОГРАФИЯ НАСЕЛЕНИЯ МИРА И В НЕЙ ИЗМЕНЕНИЯ	44
4.1. Рост населения мира.	44
4.2. Плотность и местонахождение населения мира.	45
4.3. Развитие процесса урбанизации.	47
4.4. Половой, религиозный и расовый состав населения.	49
4.5. Трудовые ресурсы и проблемы занятости.	50
ГЛАВА 5. ГЕОГРАФИЯ МИРОВОГО ХОЗЯЙСТВА	53
5.1. Общая характеристика мирового хозяйства.	53
5.2. Научно-техническая революция и размещение производительных сил.	60
5.3. Изменения в системе отрасли материального производства и 3 этапа мировой экономики.	67
5.4. Новые виды хозяйства, возникшие в результате научно-технического прогресса в мировой экономике.	70
5.5. Географическая модель мирового хозяйства.	71
5.6. Мировая экономика и региональная политика.	73
ГЛАВА 6. МЕСТО УЗБЕКИСТАНА В СИСТЕМЕ МИРОВОГО ХОЗЯЙСТВА	78
6.1 Географическое положение Узбекистана.	78
6.2. Формирование и административно-территориальное деление.	81
ГЛАВА 7. ПРИРОДНЫЕ РЕСУРСЫ УЗБЕКИСТАНА, ИХ НЕЗАКОННОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ	85
7.1. Оценка природных ресурсов страны и их производительных сил с точки зрения расположения и развития.	85
7.2 Топливо-энергетические ресурсы.	88
7.3. Минеральные воды и земельные ресурсы.	90
7.4. Вода, почва, растительность и ресурсы животноводства.	94
ГЛАВА 8. НАСЕЛЕНИЕ УЗБЕКИСТАНА, ТРУДОВЫЕ РЕСУРСЫ И ПРОБЛЕМЫ ЗАНЯТОСТИ	97
8.1. Динамика населения.	97
8.2. Половозрастная структура населения.	100
8.3. Национальный состав населения.	103
8.4. Городские и сельские жители.	104

8.5. Социальная структура населения.	106
8.6. Трудовые ресурсы.	109
ГЛАВА 9. ГЕОГРАФИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ УЗБЕКИСТАНА В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ	114
9.1. Общая характеристика географии промышленности Узбекистана.	114
9.2. Промышленность и ее ведущие отрасли.	117
9.3. Топливо-энергетический комплекс.	118
9.4. Металлургический комплекс.	129
9.5. Машиностроительный комплекс.	135
9.6. Химическая индустрия	142
9.7. Промышленность строительных материалов.	144
9.8. Легкая промышленность	146
9.9. Пищевая промышленность.	150
ГЛАВА 10. ГЕОГРАФИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА УЗБЕКИСТАНА	156
10.1. Место сельского хозяйства в экономике республики.	156
10.2. Дехканство в Узбекистане.	159
10.3. Животноводство в Узбекистане.	166
ГЛАВА 11. ГЕОГРАФИЯ ТРАНСПОРТА, ИНФРАСТРУКТУРЫ И ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ УЗБЕКИСТАНА	169
11.1. Дорожный транспорт.	169
11.2. Воздушный транспорт.	170
11.3. Водный транспорт Узбекистана.	171
11.4. Трубопроводный транспорт Узбекистана.	172
11.5. Экономико-географические связи внешнеэкономических связей свойства.	173
ГЛАВА 12. ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ РЕГИОНЫ И КРУПНЫЕ ПРИРОДНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ РАЙОНЫ УЗБЕКИСТАНА.	178
12.1. Экономико-территориальное деление Республики Узбекистан.	178
12.2 Особенности географического положения экономического района Ташкента, природных условий и ресурсов, населения и трудовых ресурсов, экономики, промышленности, транспорта, основных промышленных центров и городов экономического района.	179
12.3. Особенности экономико-географического положения Мирзачульского экономического района, населения и трудовых ресурсов, промышленности, сельского хозяйства, транспорта, крупных промышленных центров и городов.	187
12.4. Особенности экономико-географического положения экономического района Ферганы, природных условий и ресурсов, сельского хозяйства, промышленности, транспорта, крупных промышленных центров и городов.	191
12.5. Особенности экономико-географического положения экономического района Самарканда, численность населения, трудовые ресурсы, сельское хозяйство и железные дороги, крупные промышленные центры и города.	198
12.6. Особенности экономико-географического положения экономического района Бухара-Кызылкум, численность населения и трудовые ресурсы, сельское хозяйство, крупные промышленные центры.	200
12.7. Особенности экономико-географического положения экономического района Кашкадарьи, население и трудовые ресурсы, транспорт.	204
12.8. Особенности экономико-географического положения экономического района Сурхандарьи, населения и крупных промышленных центров.	207
12.9. Особенности экономико-географического положения, населения,	211

городов и транспорта экономического района Нижней Амударьи.	
ГЛАВА 13. ПРЕДМЕТ НАУКИ “ЭКОЛОГИЯ”, МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И ЗАДАЧИ	215
13.1. Понятие об экологии.	215
13.2. Раздел экологии и его отрасли.	215
13.3. Предмет и объект предмета «Экология».	218
13.4. Значение, цели и задачи предмета «Экология».	219
ГЛАВА 14. БИОСФЕРА, ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ СИСТЕМА И ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ	222
14.1. Понятие о биосфере.	222
14.2. Экологическая система и ее структура.	224
14.3. Факторы окружающей среды и их описание.	225
ГЛАВА 15. ЭКОНОМИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЯ	227
15.1. Содержание экономических механизмов природопользования и сущность	227
15.2. Кадастр природных ресурсов.	228
15.3. Финансирование природоохранных мероприятий.	232
15.4. Плата за природные и экологические ресурсы.	237
15.5. Внешние затраты.	241
ГЛАВА 16. ЭКОЛОГИКО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРИРОДНЫХ КОМПОНЕНТОВ И ИХ ЗАЩИТА.	247
16.1. Экология и экономика: взаимозависимость и взаимодействие.	247
16.2. Влияние экономики на экологию и экологию на экономику.	250
16.3. Достижения науки и техники, развитие производительных сил, быстрый рост населения и влияние человека на природу.	257
ГЛАВА 17. ГЕОЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ.	260
17.1. Проблемы планетарной геоэкологии, их последствия и меры профилактики.	260
17.2. Возникновение проблем региональной геоэкологии и пути их решения.	268
17.3. Составление и решение локальных геоэкологических проблем.	273
ГЛАВА 18. ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ И ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ В УЗБЕКИСТАНЕ	276
18.1. Понятие экологической ситуации и экологического состояния.	276
18.2. Экологические условия и их географическое положение.	278
18.3. Тенденции развития условий окружающей среды.	281
18.4. Обеспечение экологической безопасности в Узбекистане.	282
18.5. Источники и последствия экологических опасностей.	284
18.6. Экологическая политика и устойчивое эколого- экономическое развитие.	286
TEST	294
GLOSSARIY	302
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI	318

INTRODUCTION	4
CHAPTER 1. SUBJECT OF SCIENCE "ECONOMIC GEOGRAPHY AND ECOLOGY" GOALS AND OBJECTIVES	6
1.1. The subject "Economic Geography and Ecology", its connection with other sciences	6
1.2. Theoretical foundations of the subject "Economic geography and ecology" scientific concepts and methods.	8
1.3. The history of the development of the subject "Economic Geography and Ecology".	11
CHAPTER 2. FACTORS AND PRINCIPLES OF LOCATION AND DEVELOPMENT OF PRODUCTION FORCES	14
2.1. Basic regularity of the distribution of productive forces	14
2.2. The main forms of organization of production	15
2.3. The main factors of the regional organization of production.	16
CHAPTER 3. POLITICAL AND ECONOMIC MAP OF THE MODERN WORLD	20
3.1. The meaning and uniqueness of the political map of the world.	20
3.2. Features and main stages of the formation of the political map of the world.	22
3.3. State structure and state structure.	38
CHAPTER 4. GEOGRAPHY OF THE WORLD POPULATION AND IT'S CHANGES	44
4.1. World population growth.	44
4.2. Density and location of the world's population.	45
4.3. Development of the urbanization process.	47
4.4. Gender, religious and racial composition of the population.	49
4.5. Labor resources and employment problems.	50
CHAPTER 5. GEOGRAPHY OF THE WORLD ECONOMY	53
5.1. General characteristics of the world economy.	53
5.2. Scientific- technological revolution and distribution of productive forces.	60
5.3. Changes in the system of the industry of material production and 3 stages of the world economy.	67
5.4. New types of economy that have arisen as a result of scientific and technological progress in the world economy.	70
5.5. Geographic model of the world economy.	71
5.6. World Economy and Regional Policy.	73
CHAPTER 6. PLACE OF UZBEKISTAN IN THE SYSTEM OF THE WORLD ECONOMY	78
6.1 Geographical location of Uzbekistan.	78
6.2. Formation and administrative-territorial division.	81
CHAPTER 7. NATURAL RESOURCES OF UZBEKISTAN AND THEIR ILLEGAL USE	85
7.1. Evaluation of the country's natural resources and their productive forces in terms of location and development.	85
7.2 Fuel and energy resources.	88
7.3. Mineral waters and land resources.	90
7.4. Water, soil, vegetation and livestock resources.	94
CHAPTER 8. POPULATION OF UZBEKISTAN, LABOR RESOURCES AND PROBLEMS OF EMPLOYMENT	97
8.1. Population dynamics.	97
8.2. Age and gender structure of the population.	100
8.3. National sructure of the population.	103

8.4. Urban and rural residents.	104
8.5. Social structure of the population.	106
8.6. Labor resources.	109
CHAPTER 9. GEOGRAPHY OF THE INDUSTRY OF UZBEKISTAN IN THE CONDITIONS OF ECONOMIC MODERNIZATION	114
9.1. General characteristics of the geography of industry in Uzbekistan.	114
9.2. Industry and its leading industries.	117
9.3. Fuel and energy complex.	118
9.4. Metallurgical complex.	129
9.5. Machine-building complex.	135
9.6. Chemical industry	142
9.7. Building materials industry.	144
9.8. Light industry	146
9.9. Food industry.	150
CHAPTER 10. GEOGRAPHY OF AGRICULTURE IN UZBEKISTAN	156
10.1. The place of agriculture in the economy of the republic.	156
10.2. Farming in Uzbekistan.	159
10.3. Livestock in Uzbekistan.	166
CHAPTER 11. GEOGRAPHY OF TRANSPORTATION, INFRASTRUCTURE AND FOREIGN ECONOMIC RELATIONS OF UZBEKISTAN	169
11.1. Road transport.	169
11.2. Air Transport.	170
11.3. Water transport of Uzbekistan.	171
11.4. Pipeline transport of Uzbekistan.	172
11.5. Economic-geographical relations of foreign economic relations properties.	173
CHAPTER 12. ECONOMIC- GEOGRAPHICAL REGIONS AND LARGE NATURAL-ECONOMIC AREAS OF UZBEKISTAN.	178
12.1. Economic-territorial division of the Republic of Uzbekistan.	178
12.2 Features of the geographical location of the economic region of Tashkent, natural conditions and resources, population and labor resources, economy, industry, transport, main industrial centers and cities of the economic region.	179
12.3. Features of the economic and geographical position of the Mirzachul economic region, population and labor resources, industry, agriculture, transport, large industrial centers and cities.	187
12.4. Features of the economic and geographical position of the economic region of Fergana, natural conditions and resources, agriculture, industry, transport, large industrial centers and cities.	191
12.5. Features of the economic and geographical position of the economic region of Samarkand, population, labor resources, agriculture and railways, large industrial centers and cities.	198
12.6. Features of the economic and geographical location of the economic region of Bukhara-Kyzylkum, population and labor resources, agriculture, large industrial centers.	200
12.7. Features of the economic and geographical position of the economic region of Kashkadarya, population and labor resources, transport.	204
12.8. Features of the economic and geographical position of the economic region of Surkhandarya, population and large industrial centers.	207
12.9. Features of the economic and geographical position, population, cities and transport of the economic region of the Lower Amu Darya.	211
CHAPTER 13. SUBJECT OF SCIENCE "ECOLOGY", METHODS OF	215

RESEARCH AND TASKS	
13.1. The concept of ecology.	215
13.2. Section of ecology and its branches.	215
13.3. Subject and object of the subject "Ecology".	218
13.4. The meaning, goals and objectives of the subject "Ecology".	219
CHAPTER 14. BIOSPHERE, ECOLOGICAL SYSTEM AND ECOLOGICAL FACTORS	222
14.1. The concept of the biosphere.	222
14.2. The ecological system and its structure.	224
14.3. Environmental factors and their description.	225
CHAPTER 15. ECONOMIC MECHANISMS OF NATURE USE	227
15.1. The content of the economic mechanisms of environmental management and the essence	227
15.2. Natural resources cadastre.	228
15.3. Financing of environmental activities.	232
15.4. Payment for natural and ecological resources.	237
15.5. External costs.	241
CHAPTER 16. ECOLOGICAL AND ECONOMIC BASIS OF USE OF NATURAL COMPONENTS AND THEIR PROTECTION.	247
16.1. Ecology and economics: interdependence and interaction.	247
16.2. The impact of the economy on ecology and ecology on the economy.	250
16.3. Achievements of science and technology, development of productive forces, rapid population growth and human influence on nature.	257
CHAPTER 17. GEOECOLOGICAL PROBLEMS AND WAYS OF THEIR SOLUTION.	260
17.1. Problems of planetary geoecology, their consequences and preventive measures.	260
17.2. The emergence of problems of regional geoecology and ways to solve them.	268
17.3. Compilation and solution of local geoecological problems.	273
CHAPTER 18. ECOLOGICAL SITUATION AND ECOLOGICAL SECURITY IN UZBEKISTAN	276
18.1. The concept of ecological situation and ecological condition	276
18.2. Environmental conditions and their geographic location.	278
18.3. Trends in the development of environmental conditions.	281
18.4. Ensuring environmental safety in Uzbekistan.	282
18.5. Sources and consequences of environmental hazards.	284
18.6. Environmental policy and sustainable environmental and economic development.	286
TEST	294
GLOSSARY	302
LIST OF REFERENCES	318